

ਮੈਕਸਿਮ ਗੌਰਕੀ ਮੇਰੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨ

ਮੇਰੇ ਸ਼ਗਿਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨ

(ਨਾਵਲ)

ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ

ਮੇਰੇ ਸ਼ਗਿਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨ

(ਨਾਵਲ)

ਦਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ
(ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ)

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ : 100.00 ਰੁਪਏ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1961 'ਚ ਛਪੀ

ਇਹ ਐਡੀਸ਼ਨ : ਅਗਸਤ, 2010

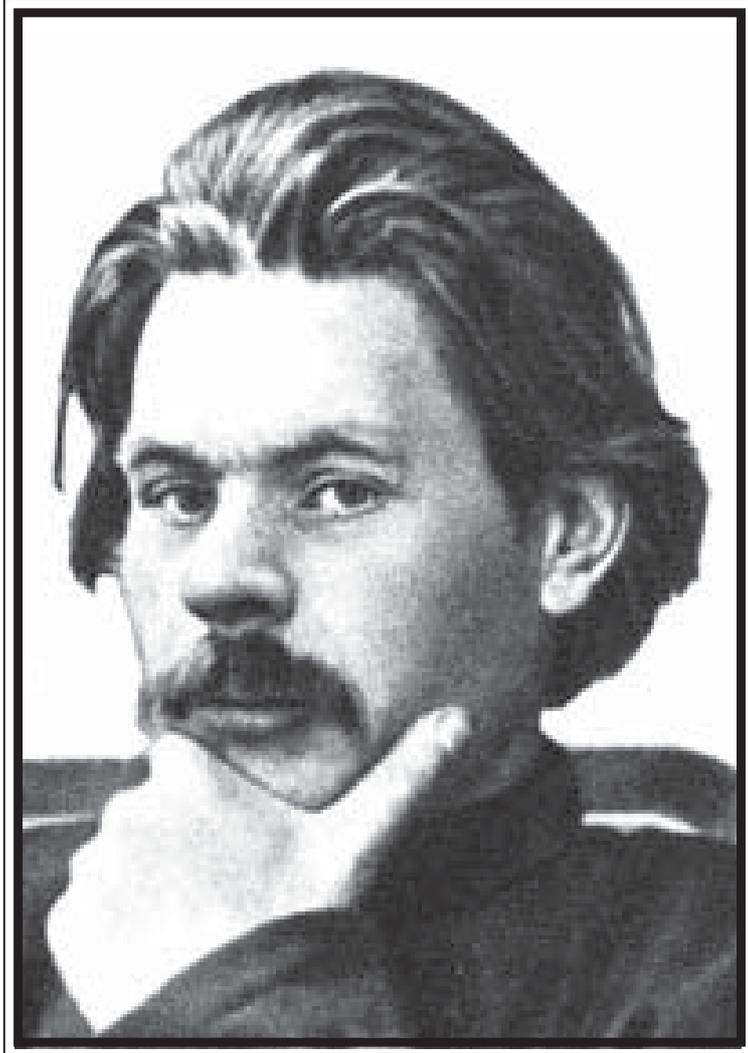
ਟਾਈਟਲ - ਰਾਮਬਾਬੂ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਦਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

(ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਖਨਊ)

ਪਤਾ : ਡੀ-68, ਨਿਰਾਲਾ ਨਗਰ, ਲਖਨਊ - 226006

Mere Shagirdi De Din by *Maxim Gorky*

ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ

(29 ਮਾਰਚ 1868 - 18 ਜੂਨ 1936)

ਤੇ ਏਥੇ ਹਾਂ ਮੈਂ - ਇੱਕ ਕੰਮ ਸਿਖਣ ਵਾਲਾ। ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ “ਫੈਸ਼ਨਦਾਰ ਬੂਟਾਂ” ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਦਾ “ਮੁੰਡੂ” ਹਾਂ।

ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਥਿੰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਮੂੰਹ, ਹਰੇ ਜਿਹੇ ਦੰਦਾਂ ਤੇ ਗਿੱਡਾਂ-ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਗੋਲ-ਮਟੋਲ, ਮੱਧਰਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮੂੰਹ ਬਣਾਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਬੂਥਾ ਨਾ ਮਰੋੜ ਪਿਆ”, ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ, ਪਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਘਿਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਨ੍ਹੇਰ-ਮੁਨ੍ਹੇਰ ਅੱਖਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੱਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਤੱਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ - ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਲਕ ਨੇ ਐਵੇਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਲਾਇਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

“ਤੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਕਿਹੈ, ਆਪਣਾ ਬੂਥਾ ਨਾ ਮਰੋੜੀ ਜਾ”, ਉਹਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ, ਆਪਣੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਬੁਲ੍ਹ ਮਸਾਂ-ਮਸਾਂ ਹਿਲਾਂਦਿਆਂ, ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਤੇ ਬੰਦ ਕਰ ਇਹ ਹੱਥ ਖੁਰਕਣੇ।” ਉਹਦੀ ਖਰ੍ਹਵੀ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਗੰਗਦੀ ਆਉਂਦੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। “ਯਾਦ ਰੱਖ, ਤੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਨੌਕਰ ਏਂ। ਮੁੰਡੂ ਨੂੰ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਸਟਾਚੀ ਵਾਂਗ ਤਣ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ-ਸਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, “ਸਟਾਚੀ” ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਖੁਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਰਕਾਂ ਤੱਕ ਫੋੜਿਆਂ ਤੇ ਫਿੰਮਣੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ - ਮੇਰੇ ਮਾਸ ਹੇਠ ਖੁਰਕ ਦੇ ਜਿਰਮ ਬੇ-ਤਰਸੀ ਨਾਲ ਖੁਰਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

“ਘਰ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੈਂ?” ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਮਾਲਕ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧੌਲੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਚੇਪਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਗੋਲ, ਮੋਟਾ ਸਿਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ:

“ਝਾੜੂ-ਪੋਚਾ - ਇਹ ਤਾਂ ਮੰਗਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਕੰਮ ਏ, ਚੋਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ।”

“ਮੈਂ ਚੋਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸਾਂ”, ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਮਾਣ ਨਾਲ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇੰਝ ਉੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪੌਂਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਿੱਲੀ, ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਸਖਣੀਆਂ, ਤੁੱਭਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗਡ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਊਂਟਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਕਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ:

“ਕ-ਕ-ੀ-ੀ! ਕਿਹਾ ਈ, ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਸੈਂ?”

ਮੈਂ ਦਸਿਆ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਕਾਹਦੀ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

“ਚੰਗਾ, ਜੋ ਹੋ ਗਿਆ, ਸੋ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਬੂਟ ਜਾਂ ਪੈਸੇ ਚੁਰਾਏ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕਰ ਦੇਣੈਂ, ਭਾਵੇਂ ਤੂੰ ਅਜੇ ਬਾਲਗ ਨਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਂ।”

ਉਹ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਡਰ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਕਰਹਿਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ।

ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਹਾਇਕ ਹਨ: ਮੇਰਾ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਾਸ਼ਾ (ਯਾਕੋਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਤੇ ਵੱਡਾ ਸਹਾਇਕ, ਇਕ ਚੁਸਤ, ਗੰਦਾ-ਮੰਦਾ ਤੇ ਲਾਲ-ਭਖਦਾ ਮੁੰਡਾ। ਸਾਸ਼ਾ ਨਸਵਾਰੀ ਰੰਗ ਦਾ ਫਰਾਕ-ਕੋਟ, ਅੱਗੋਂ ਕਲਫ ਵਾਲੀ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਇੱਕ ਗਲੂਬੰਦ ਪਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਏਨੀ ਆਕੜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਨਾਨੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਸਾਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਸਿਖਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੇ, ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਫੂਕ ਲੈਂਦਿਆਂ ਤਿਉੜੀ ਵੱਟੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਪਹਿਲੋਂ ਮੇਰਾ ਆਖਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਣੀ ਪਵੇਗੀ ਸੂ।”

ਨਾਨੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਰਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਝਟਕਿਆ ਸੀ।

“ਆਖਾ ਮੰਨੀ ਸੂ”, ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। “ਉਮਰ ਤੇ ਰੁਤਬੇ 'ਚ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੈ।” ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮਟਕਾਈਆਂ ਸਨ।

“ਨਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ!”

ਅਸਲੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਦਾ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਨਾਲ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ।

“ਐਵੇਂ ਝਾਕੀ ਨਾ ਜਾ ਕੈਸ਼ਰੀਨ!” ਮਾਲਕ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ।

“ਨਹੀਂ ਮੈਂ - ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਝਾਕ ਰਿਹਾ”, ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਮਾਲਕ ਨੇ ਅਜੇ ਉਹਨੂੰ ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਆਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ:

“ਤੇ ਠੋਡੀ ਨਾ ਅੰਦਰ ਵਾੜੀ ਜਾ - ਗਾਹਕ ਬੱਕਰਾ ਸਮਝ ਲੈਣਗੇ ਨੀ।”

ਵੱਡਾ ਸਹਾਇਕ ਖੁਸ਼-ਕਰੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਹਸਿਆ ਤੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਝੇ ਬੁਲ੍ਹ ਫੈਲਾ ਲਏ, ਤੇ ਓਧਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਸਿਰ ਕਾਊਂਟਰ ਹੇਠ ਵਾੜ ਲਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਗਦੀਆਂ। ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਏਨੇ ਸਾਰੇ ਓਪਰੇ-ਓਪਰੇ ਲਫਜ਼ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਸੁਆਣੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਵੜਦੀ, ਮਾਲਕ ਬੋਝੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ

ਹੱਥ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ, ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹੰਦਾ ਤੇ ਖੰਡ-ਗਲੇਫੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਚੇਪ ਲੈਂਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਦੀਆਂ ਸਖਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਤੱਕ ਬਦਲਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਝਰੜਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਛਾ ਜਾਂਦੀ। ਵੱਡਾ ਸਹਾਇਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੂਤ ਲੈਂਦਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਅਰਕਾਂ ਉਹਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਘੁੱਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਖੁਸ਼ਾਮਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫੜ-ਫੜਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਸਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲੇ ਆਨਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਹੱਥ ਖੁਰਕਦਾ ਤੇ ਵਿਕਰੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੱਕਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਸਹਾਇਕ ਬੂਟ ਪੁਆਂਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਸੁਆਣੀ ਅਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣ ਵੇਲੇ ਸਦਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਚਰਜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਫੈਲਾਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੁਭਕ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ, ਤੇ ਉਹ ਲਤ ਨੂੰ ਇੰਝ ਛੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਡਰ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਟੁੱਟ ਜਾਏਗੀ ਭਾਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਠੀ ਕੀਤੀ ਢਾਲਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਾਲੀ ਬੋਤਲ ਵਰਗੀ ਹੀ।

ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਸੁਆਣੀ ਨੂੰ ਵੱਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਪੱਬ ਅਗਾਂਹ ਦੇ ਮਾਰਿਆ:

“ਉਹ-ਹੋ! ਕਿਵੇਂ ਕੁਤ-ਕੁਤਾੜੀਆਂ ਕੱਢ ਰਿਹੈਂ?”

“ਇਹ ਤਾਂ ਆਦਰ ਵਜੋਂ ਏਂ, ਬੀਬੀ ਜੀ,” ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਇਕਦਮ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹਨੂੰ ਸੁਆਣੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਮੰਡਲਾਂਦਿਆਂ ਤੱਕ ਕੇ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਢੰਗ ਏਨੇ ਹਾਸੇ-ਹੀਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਓਧਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲੋਭ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਵੀ ਉਂਗਲਾਂ ਨੂੰ ਏਡੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਛੁਹਾ ਸਕਾਂਗਾ ਜਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਬੂਟ ਨਹੀਂ ਪੁਆ ਸਕਾਂਗਾ।

ਮਾਲਕ ਅਕਸਰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਲਈ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸਾਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਵਡੇ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਗਾਹਕ ਕੋਲ ਕਲਿਆਂ ਛੱਡ ਦੇਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਕੱਕੀ ਸੁਆਣੀ ਦੇ ਪੈਰ ਦੇ ਛੱਪਰ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਲਿਆ ਸੀ।

“ਹਾਏ, ਕਿੰਨਾ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਏਂ ਤੂੰ!” ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਹਿਣ-ਹਿਣ ਕੀਤੀ ਸੀ।

“ਆਹ-ਹਾ!” ਬੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਜੀਭ ਫੇਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹਾਸਾ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਡਿਗਣੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬੂਹੇ ਦੀ ਮੁੱਠ ਨੂੰ ਝੁਟ ਮਾਰੀ; ਬੂਹਾ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜਾ ਵਜਿਆ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਾਹਰ ਆ ਪਿਆ। ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਠੁਡ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਹਰ ਲਾਣ

ਵਾਲੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਭਾਰੀ ਮੁੰਦਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਧਰੋਲ ਜੜੀ। ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਮਰੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਾਮੀਂ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਘਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ:

“ਜੇ ਤੂੰ ਇੰਝ ਈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਨੌਕਰੀਉਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਜਾਈਗਾ ਈ। ਏਡੀ ਹੱਸਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਿਹੜੀ ਸੀ?”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਵਾਲਾ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਨ-ਮੋਹਣਾ ਲਗੇਗਾ, ਓਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਰੀ ਚਮਕੇਗੀ।

“ਭਾਵੇਂ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਪੈਰੀਂ ਪਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜੋੜਾ ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਈ ਖਰੀਦ ਲਵੇਗੀ ਕਿ ਓਸ ਭਲੇ ਆਦਮੀ ਵੱਲ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਤੱਕ ਸਕੇ। ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਉਂ ਪੈਂਦੀ ਇਹ ਗੱਲ? ਤੈਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦੈ ਕੁੱਝ!”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਸਾਸ਼ੇ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ, ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਸਿਖਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ।

ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ, ਇੱਕ ਰੋਗਣ, ਹੁੱਝਤਣ ਤੀਵੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਨਾਲੋਂ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲੋਂ ਜਗਾ ਦੇਂਦੀ। ਮੈਂ ਸਾਮੋਵਰ ਗਰਮ ਕਰਦਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਚੁਲ੍ਹਿਆ ਲਈ ਲਕੜਾਂ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵਾਲੇ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਦਾ, ਤੇ ਮਾਲਕ, ਵੱਡੇ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਸਾਸ਼ੇ ਦੇ ਬੂਟ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ। ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਹੁਕਰ ਫੇਰਦਾ, ਝਾੜ-ਪੁੰਝ ਕਰਦਾ, ਚਾਹ ਬਣਾਂਦਾ, ਡੱਬੇ ਫੜਾਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਰੋਟੀ ਲੈਣ ਘਰ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੁੰਦਾ, ਸਾਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਖਲੋਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਯਾਂ ਨਾ ਸਮਝਦਾ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਕੜਕਾ ਮਾਰਦਾ :

“ਓਏ ਗੰਵਾਰਾ! ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਰਾਣੈ!”

ਮੈਂ ਪੈਲੀਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਗਹਿਰੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਦਰਿਆ ਓਕਾ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਜਾਂ ਕੁਨਾਵੀਨੋ ਦੀਆਂ ਰੇਤਲੀਆਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਹਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਕਾਵੀਂ ਤੇ ਖਿੜਾਵੀਂ ਲੱਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਾਨੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਯਾਰ-ਬੇਲੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਝੂਠਾ, ਕੋਝਾ ਪਾਸਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਹੁਣ ਦਿਸਿਆ, ਵੇਖ-ਵੇਖ ਅੰਬ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਅਕਸਰ ਸੁਆਣੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਲਿਆਂ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਤੇ ਉਹਦੇ ਦੋ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ।

“ਕੈਸ਼ਰੀਨ ਬੂਟ ਰੱਖ ਦੇ!” ਆਪਣੀ ਖੰਡ-ਗਲੇਫੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਠਪਦਿਆਂ ਮਾਲਕ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦਾ।

“ਬੂਥੀ ਘੁਸੇੜਨ ਨੂੰ ਆ ਗਈ ਸੀ ਆਪਣੀ, ਸੂਰਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ! ਘਰ ਬੈਠੀ ਬੈਠੀ ਖੱਕ ਗਈ ਹੋਣੀ ਏਂ, ਏਸ ਲਈ ਬੁਢੜੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਝਾਕਣ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਟੁਰੀ! ਉਹ-ਹੋ,

ਜੇ ਕਦੀ ਇਹ ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵਿਖਾ ਦੇਣਾ ਸੀ!”

ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਪਤਲੀ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਵਡੇ ਸਾਰੇ ਨੱਕ ਵਾਲੀ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਕੜਕੇ ਮਾਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਇੰਝ ਪੈਰ ਖੜਕਾਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਗੁਲਾਮ ਹੋਵੇ।

ਅਕਸਰ, ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰ ਨਿਵਾ-ਨਿਵਾ ਤੇ ਆਦਰ-ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ-ਕਹਿ ਰੁਖ਼ਸਤ ਕਰ ਕੇ, ਮਾਲਕ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਹਾਇਕ ਉਹਦੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ, ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਾ ਦੇਂਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਨੂੰ ਨਸ ਜਾਵਾਂ, ਉਹਨੂੰ ਜਾ ਰਲਾਂ ਤੇ ਦੱਸ ਦਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਪਿਠ ਪਿਛੇ ਭੈੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਬਾਰੇ ਇੰਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਹੀ ਚਿੜ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਆਪ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਆਦਮੀ ਹੋਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਰਾਅਵਾਂ ਦੇਣ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੀਸ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਸਿਫ਼ਤ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਇੱਕ ਦੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਗੁਲਾਬੀ ਗੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਤੀਵੀਂ ਆਈ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਕਾਲੀ ਪਸ਼ਮ ਦੀ ਕਾਲਰ ਵਾਲਾ ਮਖ਼ਮਲੀ ਫਿਰਣ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਸ਼ਮ ਉੱਤੇ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਕਿਸੇ ਅਚਰਜ਼ ਫੁਲ ਵਾਂਗ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਫਿਰਣ ਸਾਸ਼ੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਉੱਤੇ ਸੁਟ ਪਾਇਆ, ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਹਣੀ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਈ; ਉਹਦੇ ਕੰਨੀਂ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਬੁੰਦੇ ਡਲੁਕ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਫਿਟ ਗਾਊਨ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਛੈਲ ਛਬੀਲੇ ਬੁੱਤ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਰੂਪ ਚੜ੍ਹਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਮੈਨੂੰ ਸੁੰਦਰੀ ਵਾਸਲਿਸਾ ਚੇਤੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਘਟੋ ਘਟ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹਦਾ ਸੁਆਗਤ ਉਚੇਚੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਉਂਦੇ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਿਦ-ਗਲੇਫੀ ਗੁਣ-ਗੁਣ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਤਿੰਨੇ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਸ ਸ਼ੋ-ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮਚਦੀ ਪਈ ਤੇ ਪੰਘਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਣੇ ਹੋਣ।

ਜਦ ਫਟਾ-ਫਟ ਹੀ ਇੱਕ ਕੀਮਤੀ ਜੋੜਾ ਚੁਣ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ, ਮਾਲਕ ਨੇ ਜੀਭ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਲਾ ਟਿਕ-ਟਿਕ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ੂਕਰ ਛੱਡੀ:

“ਮਟਕੋ!”

“ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ — ਐਕਟੈਂਸ,” ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਘੁਮੰਡ ਨਾਲ ਗੁਣ-ਗੁਣ ਕੀਤੀ। ਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਐਸ਼-ਇਸ਼ਰਤ ਦੀ ਉਸ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਨ ਲਗ ਪਏ, ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਬਿਤਾਂਦੀ ਸੀ।

ਰੋਟੀ ਪਿਛੋਂ ਮਾਲਕ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਠੱਕਾ ਲਾਣ ਲਈ ਲੇਟ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਘੜੀ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਢੱਕਣ ਲਾਹ ਮੈਂ ਪੁਰਜ਼ਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿਰਕੇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਤੁਪਕੇ ਚੋਅ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਾਗ ਪੈਣ 'ਤੇ ਘੜੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਈ ਇੰਝ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਵੜਿਆ, ਵੇਖ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ:

“ਵੇਖੋ ਨਾ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਘੜੀ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਦਮ ਹੀ ਚੋਣ ਲਗ ਪਈ ਏ। ਅੱਗੇ ਇੰਝ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸੁਣਿਆ ਜੇ, ਚੋਣ ਲਗ ਪਈ ਏ! ਸ਼ਾਇਦ ਅਲਾਮਤ ਇਹ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ, ਹੈ ਨਾ?”

ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਰੌਣਕ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੈਂ ਅਕੇਵੇਂ ਦੀ ਝੋਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਟੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਨਿਤ ਬਹੁਤਾ ਇਹੋ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ:

“ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਪਾ ਲੈਣ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਣ?”

ਬਰਫ਼ ਨਾਲ਼ ਢਕੇ ਲੋਕ ਤੇਜ਼-ਤੇਜ਼ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬੂਹਿਆਂ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘਦੇ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨੜੇਏ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣੋਂ ਪੱਛੜ ਗਏ ਹੋਣ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਬਰਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਪਈ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹ ਤਾਬੂਤ ਨਾਲ਼ ਜਾ ਰਲਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਤਗੜੇ ਘੋੜੇ ਆਪਣੇ ਰੇੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੱਝਕੇ ਦੋਂਦੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਟੱਲ ਦੀ ਉਦਾਸ ਟਣ-ਟਣ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਦੋਂ ਲੈਂਟ* ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ - ਬੇ-ਪੀੜ, ਪਰ ਚਕਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਾਲ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪੇਟੀ ਖੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਗਿਰਜੇ ਦਾ ਇੱਕ ਚੌਕੀਦਾਰ ਆਇਆ, ਉਹ ਪੁੱਠਾ-ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਲੀਰਾਂ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਵਾਂਗ ਪੋਲਾ ਤੇ ਇੰਝ ਲੰਗਾਰ-ਲੱਥਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਪੈ ਗਏ ਹੋਣ।

“ਕਾਕਾ, ਮੈਨੂੰ ਬਰਫ਼ ਵਾਲੇ ਬੂਟਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਚੁਰਾ ਦੇਣੈਂ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਪੇਟੀ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਉਬਾਸੀ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ:

“ਚੁਰਾ ਦੇਂਗਾ ਹੁਣ?”

“ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਏ,” ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦਸਿਆ।

“ਪਰ ਕੀਤੀਓ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਚਲ ਕਾਕਾ, ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਈ ਸਹੀ।”

ਉਹ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇੰਝ ਵਖਰਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਚੋਰੀ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਏਡਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਬਰਫ਼ ਵਾਲੇ ਬੂਟਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਲਾਹ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਗਿਆ।

* ਈਸਟਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲੀਗਾ।

“ਠੀਕ ਏ,” ਉਹਨੇ ਅਡੋਲ ਹੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚੀ ਤਸੱਲੀ ਤੋਂ ਕਿਹਾ।
“ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਧੋਖਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦੇਂਗਾ, ਨਹੀਂ ਦੇਂਗਾ ਨਾ? ਚੰਗਾ, ਚੰਗਾ! ਤੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।”

ਇੱਕ ਅੱਧ ਮਿੰਟ ਉਹ ਗਿੱਲੀ, ਗੰਦੀ ਬਰਫ ਉੱਤੇ ਬੂਟ ਦਾ ਪੱਥ ਰਗੜਦਾ ਓਥੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪਾਈਪ ਬਾਲਿਆ ਤੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਮੇਰਾ ਤਰਾਹ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ :

“ਤੇ ਜੇ ਭਲਾ ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਧੋਖਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ? ਜੇ ਮੈਂ ਭਲਾ ਇਹ ਬੂਟ ਵਾਪਸ ਤੇਰੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਂ ਤੇ ਕਹਾਂ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅੱਧੇ ਰੂਬਲ 'ਤੇ ਵੇਚੇ ਨੇ, ਫੇਰ? ਮੁੱਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੋ ਰੂਬਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਏ, ਤੇ ਤੂੰ ਵੇਚੇ ਨੇ ਅੱਧੇ ਰੂਬਲ 'ਤੇ। ਰਤਾ ਜੇਬ-ਖਰਚ ਲਈ, ਹੈ ਨਾ?”

ਮੈਂ ਇੰਝ ਗੁੰਗਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਹਨੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਨੇ ਕਰ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਨੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਗਿਆ, ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਹਦੇ ਬੂਟਾਂ ਉੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਨੀਲੇ ਧੁੰਏ ਦੇ ਲਛਿਆਂ ਵਿੱਚ।

“ਤੇ ਜੇ ਭਲਾ ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਵੇ : ‘ਜਾ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈ ਵੇਖ ਕਿੱਡਾ ਕੁ ਚੋਰ ਏ ਉਹ।’ ਤਾਂ ਫੇਰ?”

“ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਬੂਟ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਲੱਗਾ,” ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਵਾਅਦਾ ਤੂੰ ਕਰ ਲਿਆ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੁਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ!”

ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਠੰਡੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਠਕੋਰਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਲਮਕਾਈ:

“ਤੂੰ ਮੰਨ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ। ਬਸ ਇੰਝ ਈ : ‘ਐਹ ਲੈ ਬੂਟ’ ਹੈਂ?”

“ਤੂੰ ਮੰਗੇ ਜੁ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਸਾਨੀਂ ਮੰਗੇ?”

“ਮੈਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਾਂ ਕਈ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਗਿਰਜੇ ਵਿੱਚ ਡਾਕਾ ਮਾਰ - ਤੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਸੀ? ਲੋਲ੍ਹੇ ਢੱਗਿਆ, ਇੰਝ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਣੈਂ ਤੂੰ?”

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ।

“ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੋੜ ਚੋਰੀ ਦੇ ਬੂਟਾਂ ਦੀ। ਮੈਂ ਏਡਾ ਨਵਾਬ ਦਾ ਪੁਤਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਰਫ ਵਾਲੇ ਬੂਟ ਪਾਈ ਫਿਰਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਮਖੌਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤੇ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਈਸਰਟਾਈਡ ਵੇਲੇ ਟੱਲ ਦੀ ਬੁਰਜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦਿਆਂਗਾ। ਤੂੰ ਟੱਲ ਵਜਾ ਲਈਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਲਈਂ।”

“ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੱਕਿਆ ਹੋਇਐ।”

“ਬੁਰਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਲਗਦੈ।”

ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਪੱਥ ਬਰਫ ਵਿੱਚ ਘਸੋੜਦਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਟੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਅਖੀਰ ਗਿਰਜੇ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਨੁਕਰ ਕੋਲ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਤੱਕਦਾ ਮੈਂ

ਪੀੜ-ਭਰੀ ਬੇ-ਚੈਨੀ ਨਾਲ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕੀ ਬੁੱਢਾ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਸ਼ਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕੀ ਉਹਨੂੰ ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਡਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਏਥੇ ਏਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਕੀ ਕਰਤੂਤ ਘੋਲ ਰਿਹੈਂ ?” ਬਾਹਰ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਭੱਜਾ ਆਉਂਦਾ ਸਾਸ਼ਾ ਕੜਕਿਆ।

ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਇੱਕੋ ਦਮ ਉੱਠੀ ਲੂਹਰੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜੰਬੂਰ ਉਹਦੇ ਵਲ ਉਗਰਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਮਾਲਕ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੂਟਾਂ ਜਾਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਵਕਤ ਤੱਕ ਚੁਲ੍ਹੇ ਦੀ ਚਿਮਨੀ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਰਖਦੇ, ਤੇ ਓਦੋਂ ਉਹ ਚੋਰੀ ਦੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਕੋਟ ਦੀ ਬਾਂਹ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਜੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮਾਲਕ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲੀ।

“ਤੂੰ ਚੋਰੀ ਕਰਨੈਂ ?” ਮੈਂ ਸਾਸ਼ੇ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਵੱਡਾ ਸਹਾਇਕ ਕਰਦੈ,” ਉਹ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ। ਮੈਂ ਤੇ ਸਿਰਫ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਨਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੈ: ‘ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਹਿਨਾਂ, ਕਰੀ ਚੱਲ!’ ਜੇ ਮੈਂ ਨਾ ਕਰਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਮੀਨਗੀ ਕਰ ਜਾਏਗਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮਾਲਕ ਦਾ ਸਵਾਲ ਏ, ਕਦੀ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਲ-ਫਲ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਤੂੰ ਦੜ ਵੱਟੀ ਰਖੀਂ!”

ਬੋਲਦਾ ਬੋਲਦਾ ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਤੱਕੀ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਟਾਈ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵੱਡੇ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਬਨੌਟੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਦੀਆਂ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹੁਕਮ ਚਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਲੰਮਾ ਤੇ ਤਗੜਾ ਸਾਂ, ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਸੁਕੜੂ ਤੇ ਬੇਡੌਲ ਸਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਸੋਹਲ, ਗਠਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਛੁਹਲਾ। ਫਰਾਕ-ਕੋਟ ਪਾਈ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬੜਾ ਰੁਅਬ ਵਾਲਾ, ਪਰ ਕੁੱਝ-ਕੁੱਝ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਬਾਵਰਚਨ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਨਫਰਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਅਜੀਬ ਔਰਤ ਸੀ, ਬੰਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੀ ਸੀ ਕਿ ਮਾੜੀ।

“ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਮੈਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਗਦੀ ਏ,” ਆਪਣੀਆਂ ਬਲਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡਦੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ। “ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਲੜਾਈ ਕੌਣ ਕਰਦੈ - ਕੁੱਕੜ, ਕੁੱਤੇ ਜਾਂ ਜਟ - ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਨੇ!”

ਜੇ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਕੜਾਂ ਜਾਂ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪੈਂਦੀ, ਉਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਛੱਡ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਓਨਾ ਚਿਰ ਬਾਰੀ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਖੜੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਹੋਰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਨਾ ਸੁਣਦੀ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਉਹ ਸਾਸ਼ੇ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਮੁੰਡਿਓ, ਏਥੇ ਕਿਉਂ ਬੈਠੇ ਹੋ? ਬੰਨੇ ਜਾ ਕੇ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਲੜਾਈ ਭਿੜਾਈ ਵੇਖੋ।”

ਸਾਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੱਟ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ।

“ਬੁੱਢੜੀਏ, ਮੈਂ ਮੁੰਡਾ ਨਹੀਂ – ਛੋਟਾ ਸਹਾਇਕ ਹਾਂ!”

“ਹੱਛਾ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨ ਤੱਕ ਵੀ ਮੁੰਡਾ ਮੁੰਡਾ ਈ ਰਹੇਗਾ।”

“ਬੁੱਢੜੀਏ, ਖੁੰਢੇ ਦਮਾਗ ਵਾਲੀਏ!”

“ਹੈ ਚਾਤਰ ਸ਼ਤਾਨ ਦਾ, ਪਰ ਰੱਬ ਦੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ।”

ਸਾਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਖਾਸ ਹੀ ਚਿੜ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਇਕੋ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਫ਼ਨਾਹ ਕਰ ਛੱਡਦੀ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਜਾ ਵੇ, ਤਰਿੰਡਾ – ਰੱਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਟਪਲਿਆ।”

ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨੇ ਮਨਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਾਵਰਚਨ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸੂਈਆਂ ਰਖ ਦਿਆਂ, ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਮੋਮ ਜਾਂ ਕਾਲਖ ਮਲ ਦਿਆਂ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਚਲਾਕੀ ਵਾਲਾ ਮਖੌਲ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਬਾਵਰਚਨ ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੱਚੀ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਉਹ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ, ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਖੁੰਢੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਝਾਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਚੁਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਮੇਰੇ ਮੰਜੇ ਵਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਭਰੜਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕਰਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਝੂਣਦੀ:

“ਅਲਯੂਸ਼ੇ ਨੀਂਦਰ ਨਹੀਂ ਪਈ ਪੈਂਦੀ, ਡਰ ਜਿਹਾ ਲਗਦੈ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣਾ।”

ਜਾਗੋ-ਮੀਟੇ ਵਿੱਚ ਹੀ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਂਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਝੂਲਦੀ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਤਪਦੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮੋਮ ਤੇ ਧੂਫ਼ ਦੀ ਹੁਆੜ ਉਠ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਮਿੰਟ ਹੀ। ਡਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਹੋੜ ਦੇਂਦੀ।

“ਸ਼ੀ! ਉਹਨਾਂ ਟਪਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦੇਵੇਂਗਾ ਤੇ ਉਹ ਸਮਝਣਗੇ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਯਾਰ ਏਂ।”

ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕੋ ਤੇ ਓਹੀਓ ਆਸਣ ਜਮਾ ਕੇ ਬਹਿੰਦੀ – ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਿਵੀਂ ਹੋਈ, ਹੱਥ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਸੋੜੇ ਹੋਏ, ਸੁੱਕੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਘੁਟ ਕੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਹਦੇ ਘਰ-ਕੱਤੇ ਮੋਟੇ ਅੱਧੜਵੰਝੇ ਹੇਠ ਤੱਕ ਵੀ ਪਧਰੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲੇ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡੇ ਦੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ ਪਿਚਕੇ ਢੋਲਾਂ ਦੇ ਕੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਚੁਪ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਫੇਰ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਬੋਲ ਪੈਂਦੀ:

“ਰਬ ਕਰੇ ਮਰ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾ ਲਵਾਂ!”

ਜਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਦੀ ਤੇ ਪੁੱਛਦੀ:

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਮਰ ਭੋਗ ਈ ਲਈ ਏ, ਤੇ ਹੋਰ ਹੈ ਵੀ ਕੀ ਏ?”

ਉਹ ਖਰ੍ਹਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ “ਜਾ ਸੌਂ ਜਾ ਕੇ!” ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਟੋਕ ਲੈਣੋਂ ਨਾ ਝਿਜਕਦੀ, ਫੇਰ ਉਹ ਉਠਦੀ ਤੇ ਬਾਵਰਚੀਖਾਨੇ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਿਟਿਆ ਕੇ ਪੰਘਰ ਜਾਂਦੀ।

“ਬੁੱਢੀ ਡੈਣ!” ਇਹ ਸੀ ਜੋ ਸਾਸ਼ਾ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੀ ਪਿਠ ਪਿਛੇ ਆਖਦਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇੰਝ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਆਖੇ।

“ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ, ਮੈਂ ਡਰਨਾਂ”, ਉਹਨੇ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਇਕਦਮ ਹੀ ਘੂਰੀ ਵੱਟੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: “ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ। ਸ਼ੈਦ ਉਹ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਈ ਡੈਣ ਹੋਵੇ।”

ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਹ ਨਫਰਤ ਤੇ ਕੌੜ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵੀ ਓਨਾ ਕੁ ਹੀ ਤਰਸ ਕਰਦੀ, ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ 'ਤੇ। ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਵਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੈਰੋਂ ਫੜ ਧਰੀਕਦੀ ਤੇ ਚਿਲਕਦੀ:

“ਬਸ ਓਏ ਬੜੇ ਮਾਰ ਲਏ ਨੀ ਘੁਰਾੜੇ! ਲਕੜਾਂ ਲਿਆ ਜਾ ਕੇ! ਸਾਮੋਵਰ ਗਰਮ ਕਰ! ਆਲੂ ਛਿਲ!”

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਸਾਸ਼ਾ ਵੀ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ।

“ਕਿਉਂ ਚੀਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ?” ਉਹ ਚਉਂ-ਚਉਂ ਕਰਦਾ।

“ਮੈਂ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸੌਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ।”

ਉਨੀਂਦਰੇ ਨਾਲ ਸੁੱਜੀਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਹਦੇ ਰੁਖ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਬੁਗਚਾ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਰਸੋਈ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ।

“ਜਾ ਵੇ, ਰਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਟਪਲਿਆ! ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਮਤ੍ਰੇਆ ਪੁੱਤਰ ਹੁੰਦਾ, ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਧੌਂਕੜ ਚਾੜ੍ਹਦੀ!”

“ਜਾ ਖਸਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾ!” ਸਾਸ਼ਾ ਗਾਲ੍ਹ ਕਢਦਾ; ਤੇ ਫੇਰ ਪਿਛੋਂ ਦੁਕਾਨ ਜਾਂਦਾ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ: “ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਕਢਾ ਦੇਣੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ। ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਧਿਆਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਰੋਟੀ 'ਚ ਲੂਣ ਪਾ ਦੇਣੈਂ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਲੂਣ ਲੂਣ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਚੁਕ ਬਾਹਰ ਮਾਰਨਗੇ ਸੂ। ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ। ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਾ ਦੇਂਦਾ?”

“ਤੂੰ ਆਪ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦਾ?”

“ਡਰੂ ਮਾਲ!” ਉਹ ਫੁੰਕਾਰਿਆ।

ਬਾਵਰਚਨ ਸਾਡੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਚਲ ਵਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਮੋਵਰ ਚੁਕਣ ਲਈ ਉਠੀ, ਉਹ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਢਹਿ ਪਈ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਉਹਨੂੰ ਛਾਤੀ ਤੋਂ ਧੱਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਾ ਪਈ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉਲਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਇੱਕ ਨੁੱਕਰ ਤੋਂ ਲਹੂ ਤ੍ਰਿਪ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਡਰ

ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਖਲੋਤੇ ਹੀ ਰਹੇ, ਉਹਦੇ ਵਲ ਤੱਕਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਥੋਂ ਉੱਕਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ, ਸਾਸ਼ਾ ਬਾਵਰਚੀਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਭੱਜਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੀ ਕਰਾਂ, ਸੜਕ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ, ਬਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਲਗ ਗਿਆ। ਮਾਲਕ ਆਇਆ, ਫਿਕਰ ਨਾਲ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਬਿਲਕੁਲ ਮਰ ਗਈ ਏ। ਦੱਸੋ ਫੇਰ!” ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੀ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਕੰਤਕੀ ਨਿਕਲਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਕੋਲ ਜਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਦੀ ਅਰਦਾਸ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ, ਉਹਨੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੇ ਲਾਂਘੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ :

“ਕੈਸ਼ੀਰਨ, ਭੱਜ ਕੇ ਜਾ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦਸ ਆ।”

ਇੱਕ ਪੁਲਿਸੀਆ ਆਇਆ, ਏਧਰ ਓਧਰ ਪੈਰ ਘਸੀਟਣ ਲੱਗਾ, ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਸਿੱਕਾ ਬੋਝੇ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਇੱਕ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਵਰਚਨ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਏ। ਮਾਲਕ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ।

“ਫਰਸ਼ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦੇ!” ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ।

“ਚੰਗੀ, ਸ਼ਾਮੀਂ ਮਰੀ ਏ,” ਮਾਲਕ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਲੱਗੀ, ਇਹ ਕਿਉਂ ਚੰਗਾ ਸੀ।

“ਦੀਵਾ ਨਾ ਬੁਝਾਈਂ,” ਜਦ ਅਸੀਂ ਮੰਜਿਆਂ ’ਤੇ ਲੇਟ ਗਏ, ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਓਪਰੀ ਜਿਹੀ ਮਸਕੀਨੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਡਰ ਲਗਦਾ ਈ?”

ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਕੰਬਲ ਨਾਲ ਕੱਜ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਰਾਤ ਵੀ ਚੁਪ ਸੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਕੰਨ ਲਾਏ ਹੋਣ, ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲਗਿਆ ਕਿ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਟੱਲੀਆਂ ਖੜਕਣ ਲਗ ਪੈਣਗੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਏਧਰ ਓਧਰ ਭੱਜਣ ਲਗ ਪੈਣਗੇ, ਡਰ ਨਾਲ ਯਰਕ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪੈਣਗੇ।

“ਆ, ਚਲੋ ਵਾਲੇ ਥੜੇ ਉੱਤੇ ਕੱਠੇ ਸੌਂ ਜਾਈਏ,” ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਕੰਬਲ ਵਿਚੋਂ ਨੱਕ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਕਢਦਿਆਂ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ।

“ਥੜੇ ’ਤੇ ਬੜਾ ਸੇਕ ਏ।”

ਉਹ ਫੇਰ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਅਚਾਨਕ ਈ ਚਲੀ ਗਈ ਏ, ਹੈ ਨਾ?” ਅੰਤ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ। “ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆ ਰਿਹੈ, ਉਹ ਡੈਣ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਨਹੀਂ ਪਈ ਪੈਂਦੀ।”

ਉਹ ਦੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਕਿਵੇਂ ਮੁਰਦੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਖਲੋਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅੱਧੀ

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਭੌਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਲਭਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

“ਮੋਇਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੈ,” ਉਹਨੇ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕੀਤੀ।
“ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਨੇ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੇ।”

ਹੋਰ ਗੂਹੜੀ ਚੁਪ ਛਾ ਗਈ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਸੰਘਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ। ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਸਿਰ ਉਤਾਂਹ ਕੀਤਾ।

“ਵੇਖਣਾ ਈ, ਮੇਰੀ ਸੰਦੂਕੜੀ 'ਚ ਕੀ ਏ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਸੋਚਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਦੂਕੜੀ 'ਚ ਕੀ ਲੁਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜੰਦਰਾ ਲਾ ਕੇ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧਾਏ-ਚੜ੍ਹਾਏ ਇਹਤਿਆਤ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ਼ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਝਾਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ਼ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ:

“ਬਸ ਓਏ! ਕੀ ਤੱਕ ਰਿਹੈ?”

ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਵੇਖਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਨਿਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰੁਅਬ ਨਾਲ਼ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਦੂਕੜੀ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਰੱਖਾਂ। ਉਹ ਚਾਬੀ ਬਪਤਿਸਮੇ ਵਾਲੀ ਸਲੀਬ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਗਲ ਵਾਲੀ ਜੰਜੀਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਉਹਨੇ ਬਾਵਰਚੀਖਾਨੇ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਝਾਕ ਕੇ, ਨਾਸਾਂ ਫੁਲਾਂਦਿਆਂ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਵਟ ਪਾਏ, ਸੰਦੂਕੜੀ ਦਾ ਜੰਦਰਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਢੱਕਣ ਉੱਤੇ ਫੁੰ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਤੱਤਾ ਉਹ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨੇ ਹੇਠਾਂ ਪਾਣ ਵਾਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਸੂਟ ਕੱਢੇ।

ਅੱਧੀ ਸੰਦੂਕੜੀ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ, ਚਾਹ ਵਲ੍ਹੋਟਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ, ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਖਾਲੀ ਡੱਬਿਆਂ ਤੇ ਕਾਲੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੱਖਣੀਆਂ ਡੱਬੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਇਹ ਕੀ ਆ ਸਾਰਾ ਕੁਝ?”

“ਠਹਿਰ ਜਾ।”

ਸੰਦੂਕੜੀ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਲੱਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘੁਟਦਿਆਂ ਉਹ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੌਣ ਲਗਾ:

“ਰੱਬ ਅਸਮਾਨੇ...”

ਮੈਨੂੰ ਖਿਡੌਣੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕਦੀ ਖਿਡੌਣੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉੱਤੋਂ-ਉੱਤੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਦਾ ਸਾਂ, ਅੰਦਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰੀਸ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਸ਼ੇ ਜਿਹੇ ਗੰਭੀਰ ਮੁੰਡੇ ਕੋਲ ਖਿਡੌਣੇ ਹੋਣ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ਼ ਲੁਕਾ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਏਸ ਸੰਘ ਦੀ ਕਦਰ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾ ਡੱਬਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਐਨਕ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਰੇਮ ਕਢਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੱਕ 'ਤੇ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤਾਂ। ਇੰਝ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਇਹਨੂੰ।”

“ਮੈਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖ ਲੈਣ ਦੇ।”

“ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਇਹ। ਇਹ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਈ ਏ ਤੇ ਤੇਰੀਆਂ ਨੇ ਚਿੱਟੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ,” ਉਹਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ। ਉਹਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਸ ਵਿਰੁਧ ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨੇ ਵਲ ਸਹਿਮੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸੁਟਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਕਾਲੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਡੱਬੀ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਬਟਨ ਸਨ।

“ਸਾਰੇ ਸੜਕ ਤੋਂ ਲੱਭੇ ਨੇ,” ਉਹਨੇ ਫ਼ੂਕ ਲਈ, “ਸਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪ ਲੱਭੇ ਨੇ। ਸੈਂਤੀ ਨੇ ਕੁੱਲ।”

ਤੀਜੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕੋਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਭੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਕੁਝ ਮੋਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਿਲ ਤੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਬਕਸੂਏ - ਕੁਝ ਘਸੇ-ਪੁਰਾਣੇ, ਕੁਝ ਟੁੱਟ-ਭੱਜੇ ਤੇ ਕੁਝ ਸਬੂਤੇ; ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਬਣੀ ਇਕ ਬੂਹੇ ਦੀ ਮੁਠ ਸੀ; ਇਕ ਦੰਦ-ਖੰਦ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ; ਇਕ ਜਨਾਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕੰਘੀ; ਇਕ ਸੁਫਨਿਆਂ ਵਾਲੀ ਪੋਥੀ ਤੇ ਜੰਤਰੀ; ਤੇ ਏਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ।

ਲੀਰਾਂ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਢੂੰਡਾਂ ਵੇਲੇ ਇਕੋ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਕੂੜਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਸ਼ੇ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਝਾਕੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਮਾਯੂਸੀ, ਘਾਬਰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਤਰਸ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼, ਲਾਡ ਨਾਲ਼ ਥਾਪੜ ਕੇ ਘੋਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਬੁਲ੍ਹ ਆਕੜ ਨਾਲ਼ ਗੁਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਚਲ ਸੀ। ਪਰ ਐਨਕ ਨਾਲ਼ ਉਹਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗਾ ਮੂੰਹ ਹਾਸੋ-ਹੀਣਾ ਲਗਦਾ ਸੀ।

“ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੀ ਬਣਾਵੇਂਗਾ?”

ਉਹਨੇ ਫ਼ਰੇਮ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੀ ਤਿੜਕੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਚਾਹੁਣੈਂ, ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇ ਦਿਆਂ?”

“ਨਹੀਂ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ।”

ਇਕ ਪਲ ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰੇ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਤੇ ਉਹਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਲੈਣ ਨਾਲ਼ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਠੇਸ ਲਗ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

“ਤੌਲੀਆ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਸ਼ਕਾ ਦਈਏ,” ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਸੁਝਾਅ ਰਖਿਆ। “ਸਭ 'ਤੇ ਧੂੜ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਏ।”

ਜਦੋਂ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲਿਸ਼ਕਾ ਤੇ ਫੇਰ ਰਖ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਕੰਧ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਪਾਸੇ

ਪਰਨੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੀਂਹ ਵੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਣੀਆਂ ਬਾਰੀ ਨਾਲ ਵਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

“ਬਾਗ 'ਚ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸੁਕ ਲੈਣ ਦੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਵਿਖਾਵਾਂਗਾ ਕਿ ਤੇਰੀ ਹੋਸ਼ ਈ ਭੁੱਲ ਜਾਏਗੀ,” ਮੂੰਹ ਮੇਰੇ ਵਲ ਕੀਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਿੜ੍ਹ ਕੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ।

ਕੁਝ ਹੀ ਸਕਿੰਟਾਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਕੁਦ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਕੰਧ ਨੂੰ ਨਹੁੰ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਡਹਿਸ਼ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ:

“ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲਗ ਰਿਹੈ... ਹਾਇ ਰੱਬਾ, ਕਿੰਨਾਂ ਡਰ ਲਗ ਰਿਹੈ ਮੈਨੂੰ। ਹੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ, ਮਿਹਰ ਕਰ।”

ਮੈਂ ਆਪ ਸਹਿਮ ਨਾਲ ਠੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਵਰਚਨ ਮੇਰੇ ਵਲ ਪਿਠ ਕਰਕੇ, ਬਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੱਥਾ ਲਾ ਕੇ ਖਲੋਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਵੇਂ ਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੁੱਕੜਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੇਖਣ ਵੇਲੇ ਸਦਾ ਹੀ ਲਾਈ ਰਖਦੀ ਸੀ।

ਸਾਸ਼ਾ ਹਉਕੇ ਭਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਕੰਧ ਨੂੰ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਮਾਰੀ ਗਿਆ, ਉਹਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁੜਲ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚੋਂ ਇੰਝ ਸੂਟ ਵਟ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਅੰਗਿਆਰ ਕੋਲਿਆਂ ਦੀ ਸੇਜ ਉੱਤੇ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁਜਿਆ।

ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਥਕ-ਟੁਟ ਨਾ ਗਏ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਨਾ ਆ ਗਈ, ਅਸੀਂ ਰੋਂਦੇ ਰਹੇ।

ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਾਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਘਰ ਪਰਤ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਮਾਲਕ ਤੇ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਠੌਂਕਾ ਲਾਣ ਲਈ ਲੇਟ ਗਏ, ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡੋਲ ਡੋਲ ਕਿਹਾ:

“ਆ ਜਾ।”

ਮੈਂ ਬੁਝ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਵਿਖਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹੋਸ਼ ਹੀ ਭੁਲ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਦੋ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇੱਕ ਸੌੜੇ ਜਿਹੇ ਟੋਟੇ ਵਿੱਚ ਨਿੰਬੂਆਂ ਦੇ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਬੂਟੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਤਣੇ ਲਿਚਨ ਨਾਲ ਕੱਜੇ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਬੁੱਚੇ ਅੰਗ ਨਿਰਜਿੰਦ ਹੋ ਅਸਮਾਨ ਵਲ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਢੋਡਰ-ਕਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੀ ਆਲ੍ਹਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰੁਖ ਕਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਓਕਦ ਤਖ਼ਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿੰਬੂਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਗਦਾ - ਇੱਕ ਵੀ ਝਾੜੀ ਨਾ, ਘਾਹ ਦਾ ਇੱਕ ਵੀ ਤਿੜ ਨਾ; ਡੰਡੀਆਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਲੋਹੇ ਵਾਂਗ ਕਾਲੀ ਤੇ ਪੀਡੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਗਲੇ-ਸੜੇ ਪੱਤਿਆਂ ਹੇਠੋਂ ਜਿਥੋਂ

ਕਿਤੇ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ, ਓਥੇ ਇੰਝ ਉੱਲੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਡੱਕੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕਾਈ ਚੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਸ਼ਾ ਮਕਾਨ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁੜਿਆ, ਸੜਕ ਦੀ ਵਾੜ ਵਲ ਟੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਨਿੰਬੂਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬੂਟੇ ਥਲੇ ਆ ਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਮਿੰਟ ਕੁ ਲਈ ਨਾਲ਼ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਲ ਝਾਕਦਾ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਭੁੰਜੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਪੱਤੇ ਪੁੱਟਣ ਲੱਗਾ, ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਗੰਢਾਂ ਵਾਲੀ ਜੜ੍ਹ ਨੰਗੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਕੋਲ ਦੋ ਇੱਟਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਇੱਟਾਂ ਖਿਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਲੇ ਛੱਤ ਦੇ ਟੀਨ ਦੀ ਇੱਕ ਚਾਦਰ ਪਈ ਸੀ; ਟੀਨ ਦੇ ਥਲੇ ਇੱਕ ਚੌਰਸ ਫੱਟਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਮੈਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਗਈ ਹੋਈ ਇੱਕ ਮੋਰੀ ਦਿਸੀ।

ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਇੱਕ ਤੀਲੀ ਬਾਲੀ ਤੇ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁੰਡ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਮੋਰੀ ਵਿੱਚ ਧਕ ਦਿੱਤਾ:

“ਵੇਖ। ਬਸ ਡਰੀਂ ਨਾ।”

ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਡਰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੋਮਬੱਤੀ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਪੀਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਇੰਝ ਲਮਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅੱਖਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਸੇਜਲ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਪਿਠ ਪਿਛੇ ਤਿਲਕਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਡਰ ਦੀ ਲਾਗ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲਗ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਇਹਤਿਆਤ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਹੇਠ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਇੱਕ ਨਿੱਕ-ਮੁਨਿਕੀ ਗੁਫਾ ਦੀ ਡਾਟ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਜਗਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਲ ਵਿੱਚ ਨੀਲੀ ਨੀਲੀ ਲੋਅ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਫਾ ਏਨੀ ਡੂੰਘੀ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਇੱਕ ਆਮ ਬਾਲਟੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਚੌੜੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗਦਾਰ ਘਾਹ ਤੇ ਚੀਨੀ ਦੇ ਟੋਟੇ ਜੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਟੀਨ ਦੀਆਂ ਪੱਤਰੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਲਿਪਿਆ ਤੇ ਜ਼ਰੀ ਵਰਗੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਅੱਧ-ਕੱਜਿਆ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਤਾਬੂਤ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਓਡਣੀ ਦੇ ਥਲਿਉਂ ਇੱਕ ਚਿੜੀ ਦੇ ਬੱਗੇ ਪੰਜੇ ਤੇ ਚੁੰਝ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿਰਹਾਂਦੀ ਵਲ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮੇਜ਼ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਬਪਤਿਸਮੇ ਵਾਲੀ ਸਲੀਬ ਰਖੀ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤੇ ਰੁਪਹਿਲੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਜੇ ਡੰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਜਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਨੁਕੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਗੁਫਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਧਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਰ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਤੇ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ਼ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਲੋਅ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਗਰਮ ਮੋਮ ਤੇ ਤੁੱਕ ਦੀ ਹਵਾੜ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ਼ ਵੱਜੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤੋੜੀ-ਤਿੜਕੀ ਸਤਰੰਗੀ ਦੀਆਂ ਭਾਹਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਚ ਤੇ ਤੁੱਭਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੇ ਅਚੰਭੇ ਦਾ ਇੱਕ ਨਪੀੜਵਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਡਰ ਅਲੋਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਸੁਹਣਾ ਏਂ ਨਾ?” ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਏ ਇਹ ?”

“ਗਿਰਜਾ ਏ ਇਹ,” ਉਹਨੇ ਦਸਿਆ, “ਜਾਪਦਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

“ਤੇ ਲੋਥ ਚਿੜੀ ਦੀ ਏ। ਸ਼ੈਦ ਇਹਦਾ ਸਰੀਰ ਕਿਸੇ ਚਮਤਕਾਰ ਨਾਲ਼ ਪਵਿਤਰ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣ ਜਾਏ, ਇਹ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਿ ਇਹਦੀ ਮੌਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ, ਇੱਕ ਬੇਦੋਸ਼ੀ ਕੁਰਬਾਨੀ।”

“ਤੈਨੂੰ ਮਰੀ ਹੋਈ ਲੱਭੀ ਸੀ ?”

“ਨਹੀਂ, ਇਹ ਉਡਦੀ ਉਡਦੀ ਢਾਰੇ 'ਚ ਆ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ 'ਚ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹਦਾ ਸਾਹ ਘੋਪ ਦਿੱਤਾ।”

“ਕਿਉਂ ?”

“ਬਸ ਐਵੇਂ ਹੀ !”

ਉਹਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ:

“ਸੁਹਣੀ ਏ ਕਿ ਨਹੀਂ ?”

“ਨਹੀਂ !”

ਉਹ ਗੁਫ਼ਾ ਉੱਤੇ ਉੜਿਆ, ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਉਹਨੂੰ ਟੀਨ ਨਾਲ਼ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ, ਇੱਟਾਂ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਫੇਰ ਉਠ ਖਲੋਤਾ, ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜਨ ਲਗਾ ਤੇ ਖਹੁਰਾ ਹੋ ਬੋਲਿਆ:

“ਚੰਗੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਗੀ ?”

“ਏਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਚਿੜੀ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਂਦੈ।”

ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਸਖਣੀ ਨੀਝ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਚਣਚੇਤ ਹੀ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਇਹ ਰੌਲਾ ਪਾਂਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਮੁੱਕਾ ਮਾਰਿਆ:

“ਉਤ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ! ਤੈਨੂੰ ਸਾੜਾ ਏ - ਤਾਹੀਉਂ ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗੀ। ਸ਼ੈਦ ਤੈਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਹੋਏ, ਕਨਾਤਨਾਯਾ ਮਾਰਗ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਬਾਗ 'ਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੂੰ ਏਸ ਤੋਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਰਖਦਾ ਸੈਂ ?”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਸਾਂ,” ਉਸ ਨੁੱਕਰ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਫ਼ਰਾਕ-ਕੋਟ ਲਾਹ ਮਾਰਿਆ, ਬਾਹਵਾਂ ਕੁੰਜ ਲਈਆਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਥੁਕਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਚੰਗਾ ਫੇਰ, ਆ ਲੜਾਈ ਨਾਲ਼ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਜਾਏ।”

ਮੇਰਾ ਲੜਨ ਨੂੰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਤੋਂ ਅੱਕਿਆ ਪਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਦਾ ਤੜਿੰਗ ਮੂੰਹ ਤੱਕਣ ਨੂੰ ਰੂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੀ।

ਉਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਟੁਟ ਪਿਆ, ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਮੁੱਕੇ ਜੜ ਮੈਨੂੰ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਲੰਮਿਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਤਗੜਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਇਕੋ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਹੁੰ-ਹੁੰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਡਰ ਲਗਾ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਉਠਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਡਰ ਲਗਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਸੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਕੀ ਕਰਾਂ।

“ਫਸ ਗਿਐਂ ਹੁਣ ਤੂੰ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਾਲਕ ਲੱਭਦਾ ਲੱਭਦਾ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਏਥੋਂ ਹਿਲਣਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀਉਂ ਕੱਢ ਦੇਵੇਗਾ।”

ਉਹ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਜਨੂੰਨ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਗੁਫਾ ਵਲ ਭਜਿਆ, ਇੱਟਾਂ ਪੁਟ ਕੱਢੀਆਂ, ਤਾਬੂਤ ਤੇ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਵਾੜੋਂ ਪਾਰ ਸੁਟ ਦਿੱਤਾ, ਅੰਦਰੋਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਪੁਟ ਘੱਤੀ, ਮਿਧ ਘੱਤੀ।

“ਐਹ ਲੈ! ਐਹ ਲੈ! ਤੱਕਿਆ ਈ?”

ਸਾਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਅਜੀਬ ਹੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ, ਮੂੰਹ ਉਹਦਾ ਕੁਝ ਕੁਝ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਭਰਵੱਟੇ ਖਿਚੀ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆਂ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲਿਆ, ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਉਠਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਝਾੜਿਆ। ਆਪਣਾ ਕੋਟ ਮੋਢਿਆ ਉੱਤੇ ਸੁਟਿਆ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਡੋਲ ਡਰਾਵੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਹੁਣ ਵੇਖੀਂ ਕੀ ਹੋਏਗਾ। ਸਾਹ ਲੈ ਜ਼ਰਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਤੇਰੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਸੀ; ਟੁਣਾ ਸੀ ਇਹ! ਵੇਖੀਂ!”

ਮੈਂ ਢੇਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵਢ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਅੰਦਰ ਠਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਟੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਪਿਛੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਨਾ ਤੱਕਿਆ, ਉਹਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕਦਮ ਤੋੜ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਮਤਾ ਪਕਾ ਲਿਆ ਕਿ ਕਲ੍ਹ ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ, ਮਾਲਕ ਤੋਂ, ਸਾਸ਼ੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਤੋਂ, ਏਸ ਬੇ-ਮਤਲਬ, ਅਕਾਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ, ਭੱਜ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਜਦੋਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰੇ ਨਵੀਂ ਬਾਵਰਚਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਉਹਦੀ ਕੂਕ ਨਿਕਲ ਗਈ:

“ਹਾਏ ਰੱਬਾ! ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਈ?”

“ਟੂਣੇ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣੈ,” ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ, ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਘੜੀ ਆਣ ਪੁਜੀ ਸੀ।

ਪਰ ਬਾਵਰਚਨ ਦਾ ਇੰਝ ਹਾਸਾ ਡੁਲ੍ਹ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਤੱਕਦਿਆਂ

ਮੈਥੋਂ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾਏ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਚੰਗੀ ਗਾੜ੍ਹੀ ਕਾਲਖ ਮਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਸਾਸ਼ੇ ਨੇ ਮਲੀ ਏ?” ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਸ਼ੈਦ ਮੈਂ ਮਲੀ ਹੋਵੇ,” ਬਾਵਰਚਨ ਹੱਸੀ।

ਮੈਂ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਪੌਲੇ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸੂਈ ਚੁਭੀ।

“ਟੂਣਾ ਹੋ ਗਿਐ ਮੈਨੂੰ!” ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ।

ਸਭਨਾਂ ਹੀ ਬੂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਨਾਂ ਤੇ ਸੂਈਆਂ ਲੁਕਾਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਏਨੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਲੁਕਾਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਾਸ ਵਿੱਚ ਚੁਭ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਜਗ ਫੜਿਆ ਤੇ ਐਨ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਟੂਣੇਹਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਸੌਣ ਦਾ ਪਜ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਬਗੇ, ਚਰੜੇ ਪੰਜਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗੂਣੀ, ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਚੁੰਝ ਵਾਲੀ ਚਿੜੀ ਦੇ ਤਾਬੂਤ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਮੇਰਾ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਡ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਚਹੁਆਂ ਪਾਸੇ ਵੰਨ ਵੰਨ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਡਲ੍ਹਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਜੁੜ ਕੇ ਸਤਰੰਗੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਅਜਾਈਂ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਤਾਬੂਤ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ, ਪੰਛੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਡੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਉਪਰ ਦਾਅ ਪਸਰਦੇ ਤੇ ਪਸਰਦੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ, ਇੰਝ ਫੜਕਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਉਸੇ ਰਾਤ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਲ ਦੇ ਸਟੋਵ ਉੱਤੇ ਤਰੀ ਗਰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਤਰੀ ਨੂੰ ਉਬਾਲਾ ਆਉਣੋਂ ਨਾ ਰੋਕਿਆ। ਲਾਟ ਨੂੰ ਬੁਝਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਤਾਂਬੀਆ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਉਲਟਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਘਲਣਾ ਪਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਹੌਲ ਯਾਦ ਹੈ। ਤ੍ਰਭਕਦੀ ਪੀਲੀ ਸੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬੱਗੇ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਖੱਫ਼ਣਾਂ ਵਾਲੇ ਆਕਾਰ ਸਿਸਕੀਆਂ ਭਰਦੇ ਤੇ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁੱਛਾਂ ਵਰਗੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਤੇ ਵੈਸਾਖੀਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਬੁਢੜਾ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਕਾਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਹਿਲਾਂਦਾ ਤੇ ਗਰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ:

“ਮੈਂ ਪੂਜਨੀਕ ਪਾਦਰੀ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਰਿਪੋਟ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ!”

ਮੰਜੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਬੂਤਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਂਦੇ ਸਨ, ਛਤ ਵਲ ਨਕ ਕਰੀ ਲੇਟੇ ਬੀਮਾਰ ਲੋਕ ਮੋਈਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਪੀਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਡੋਲਦੀਆਂ ਸਨ, ਛਤ ਬਾਦਬਾਨ ਵਾਂਗ ਫੁਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਫਰਸ਼ ਉਤਾਂਹ ਉਭਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੰਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਝੁਲਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ੈ ਪਰਛਾਈਂ ਹੋਈ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਬਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਚੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਅਦਿਸ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹਿਲਦੇ ਚਾਬਕ ਵਾਂਗ ਅਟਕੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਪਤਲੀ, ਲਾਖੇ ਸਿਰ ਵਾਲੀ ਲਾਸ਼ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ
ਖਫ਼ਣ ਥੰਮੀ, ਬਰੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਚਦੀ ਸੀ ਤੇ ਚਾਂਘਰਦੀ ਸੀ:

“ਮੈਂ ਤੇਰੀਆਂ ਝੱਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣੀਆਂ!”

“ਪੂਜਨੀਕ ਪਾ-ਆ-ਦਰੀ!” ਵੈਸਾਖੀਆਂ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਚੀਕਿਆ।

ਨਾਨੀ ਤੇ ਨਾਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭੇ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਸਪਤਾਲ
ਵਿੱਚ ਲੋਕੀਂ ਭੁਖੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਚ ਲਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਨ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ
ਸਨ। ਇੱਕ ਐਨਕਾਂ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ - ਉਹਨੇ ਵੀ ਖੱਫ਼ਣ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ - ਆਈ ਤੇ
ਮੇਰੇ ਮੰਜੇ ਦੀ ਸਿਰਹਾਂਦੀ ਬੱਝੀ ਸਲੇਟ ਉੱਤੇ ਚਾਕ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲਿਖ ਗਈ। ਚਾਕ ਟੁਟ ਗਈ ਤੇ
ਉਹਦੇ ਟੋਟੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਡਿਗ ਪਏ।

“ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਏ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਕੋਈ ਨਾਂ ਨਹੀਂ।”

“ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਨਹੀਂ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਬਸ ਝੱਲੀਆਂ ਨਾ ਮਾਰੀ ਜਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੌੜ ਚੜ੍ਹੀਗੀ ਆ।”

ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣੋਂ ਨਾਂਹ ਸਿਰਫ਼ ਏਸੇ ਗੱਲੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ, ਉਹ
ਮੈਨੂੰ ਸੌੜ ਚੜ੍ਹਨਗੇ। ਉਹਨੇ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਖੁੱਕੇ ਤੇ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚੋਰੀ-
ਚੋਰੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ।

ਦੋ ਬੱਤੀਆਂ ਬਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਲੇ ਪੀਲੇ ਲਾਟੂ ਛਤ ਤੋਂ
ਗੁਆਚੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਲਮਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੁੜ-ਮੇਲ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਝੂਲ ਤੇ ਅੱਖਾਂ-
ਚੁੰਧਿਆਵੀਂ ਚਿਲਕ ਨਾਲ ਝਮਕ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਆ ਤਾਸ਼ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਈਏ,” ਕਿਸੇ ਨੇ ਨੁਕਰ ਵਲੋਂ ਕਿਹਾ।

“ਮੈਂ ਇਕੋ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਖੇਡ ਸਕਨਾਂ?”

“ਵਾਹ-ਵਾਹ, ਤੇ ਤੇਰੀ ਬਾਂਹ ਕਟ ਦਿੱਤੀ ਨੇ ਫੇਰ, ਹੈਂ?”

ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਫਰਜ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਕਟ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ
ਉਹ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਝਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ
ਦਾ ਕੀ ਬਣਾਣਗੇ।

ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਇੰਝ ਲੂਸਦੇ ਤੇ ਪੀੜ ਕਰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਚੁੰਡ ਰਿਹਾ
ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਡਰ ਤੇ ਪੀੜ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰੌਂਦਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਥਰੂ
ਨਾ ਦਿਸ ਪੈਣ, ਪਰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਵਹਿ ਆਏ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਵਗਦੇ-ਵਗਦੇ
ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਪਏ।

ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਗੀਂਗਦੇ-ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਆਪਣੇ ਮੰਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਣ ਵੜੇ
ਤੇ ਸਲੇਟੀ ਕੰਬਲਾਂ ਹੇਠ ਲੁਕ ਗਏ ਤੇ ਹਰ ਪਲ ਚੁਪ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਖੁੰਝੇ ਵਿੱਚ

ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਕੜਕਦੀ:

“ਇਹਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ। ਮਰਦ ਵੀ ਜਾਨਵਰ ਏ, ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਵੀ....”

ਮੈਂ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਮਿੰਨਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਅੱਜੇ ਜਦੋਂ ਵਕਤ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਬਚਾ ਲਵੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਨਾ ਲਿਖ ਸਕਿਆ, ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਾਗਜ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਨੱਠ ਜਾਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਕਾ ਲਿਆ।

ਰਾਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਹੀ ਪੈ ਗਈ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਮੈਂ ਪੈਰ ਮੰਜੇ ਦੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਤਿਲਕਾਏ ਤੇ ਦੋਹਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੱਧਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾਂਘੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੁੰਏ ਦੇ ਲਛਿਆਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆਂ, ਅੜਕਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪੌਲਾ ਸਿਰ ਦਿਸਿਆ, ਜਿਦ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ-ਵੜੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੁਕਣ ਦੀ ਮੁਹਲਤ ਨਾ ਮਿਲੀ।

“ਕੌਣ ਫਿਰ ਰਿਹੈ ਓਥੇ? ਏਧਰ ਆ ਜਾ!”

ਆਵਾਜ਼ ਨਰਮ ਸੀ ਤੇ ਡਰਾਣ-ਧਮਕਾਣ ਵਾਲੀ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਥੇ ਗਿਆ ਤੇ ਦਾੜੀ ਨਾਲ ਕੰਡਿਆਇਆ ਇਕ ਗੋਲ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ ਲੰਮੇ ਤੇ ਰੁਪਹਿਲੀ ਹਾਲੇ ਵਾਂਗ ਹਰ ਪਾਸੇ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਦੀ ਪੇਟੀ ਨਾਲ ਕੁੰਜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਛੱਲਾ ਲਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹਦੇ ਵਾਲ ਤੇ ਦਾੜੀ ਲੰਮੇਰੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੰਤ ਪੀਟਰ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਣੀ ਸੀ।

“ਤੂੰ ਏਂ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਹੱਥ ਸੜੇ ਹੋਏ ਨੇ; ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਘੁੰਮਦਾ ਪਿਆਂ! ਇਹ ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਏ।”

ਉਹਨੇ ਪੁੰਏ ਦੀ ਬਦਲੀ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਨਿੱਘੀ ਬਾਂਹ ਪਾ ਲਈ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ।

“ਡਰ ਲਗਦਾ ਈ?”

“ਆਹਖੋ।”

“ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਏਥੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਈ ਡਰ ਲਗਦੈ। ਪਰ ਡਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦਾ। ਸਿਗਰਟ ਪੀਣੀ ਆਂ? ਠੀਕ ਏ - ਤੈਨੂੰ ਲੋੜ ਈ ਕਾਹਦੀ ਏ। ਤੂੰ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਏਂ - ਕੁਝ ਸਾਲ ਸਾਹ ਲੈ। ਤੇਰੇ ਮਾਪੇ ਕਿਥੇ ਨੇ? ਮਾਪੇ ਕੋਈ ਨਹੀਉਂ? ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ - ਤੈਨੂੰ ਲੋੜ ਈ ਕਾਹਦੀ ਏ। ਤੇਰਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਈ ਹੋ ਜਾਊ। ਤਾਂ ਜੇ ਤੂੰ ਯਰਕ ਨਾ ਜਾਏਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆਂ, ਜਿਹੜਾ ਸਿਧੇ-ਸਾਦੇ, ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲਫਜ਼ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ।

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੇਰੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਲੈ ਆਇਆ।

“ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਜਾਓ,” ਮੈਂ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ।

“ਜ਼ਰੂਰ ਬੈਠੂੰ,” ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ?”

“ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਆਂ, ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਦਾ ਫੌਜੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਾਕੇਸ਼ੀਆ 'ਚ ਲੜਿਆ। ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ। ਗੱਲ ਈ ਕੁਦਰਤੀ ਏ; ਫੌਜੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਲਈ ਜਿਊਂਦੈ। ਮੈਂ ਹੰਗੇਰੀਆਂ ਤੇ ਸਿਰਕੇਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਪੋਲਸਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ। ਜੰਗ, ਭਰਾਵਾ ਕੋਈ ਬ-ਹੁ-ਤ ਵੱਡੀ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਆ।”

ਮੈਂ ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫੇਰ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ, ਤਾਂ ਓਥੇ, ਜਿਥੇ ਫੌਜੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨਾਨੀ ਬੈਠੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਖੜਾ ਸੀ:

“ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਈ ਮਰ ਗਏ ਨੇ, ਸਚੀ! ਨਹੀਂ ਜੀ ਨਹੀਂ!”

ਚਮਕਦਾ ਸੂਰਜ ਕਿਸੇ ਖਰੂਦੀ ਮੁੰਡੇ ਵਾਂਗ ਆਇਆ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਵਾਰਡ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈ ਉੱਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਿਲਕਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦਾ, ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਚਾਨਣ ਦਾ ਇਹ ਹੋਰ ਭੜਮੱਚ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਆਵੇ।

ਨਾਨੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਉੜੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

“ਕੀ ਗੱਲ ਏ, ਕਬੂਤਰਾ? ਸੱਟ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਨੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਲਾਖੇ ਸਿਰ ਵਾਲੇ ਬਘਿਆੜ ਨੂੰ ਦਸਿਐ...”

“ਜ਼ਰਾ ਠਹਿਰ ਜਾਓ, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਾਇਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰ ਦਿਉਂ।” ਪਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਫੌਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ।

“ਲਗਦੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਫੌਜੀ ਬਲਾਖਨਾ ਦਾ ਹੋਵੇ,” ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅੱਥਰੂ ਪੁੰਝਦਿਆਂ ਨਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੁਫਨਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ।

ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਤੇ ਫੇਰ ਨਾਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਬੱਘੀ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਚਲ ਪਏ।

“ਓਸ ਸਾਡੇ ਨਾਨੇ ਦਾ ਦਮਾਕ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਈ ਫਿਰ ਗਿਐ,” ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗੀ। “ਏਨਾ ਕੰਜੂਸੜਾ – ਕਿ ਦਿਲ ਕੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦੈ। ਥੋੜੇ ਦਿਨ ਹੋਏ ਨੇ, ਕਾਠੀਆਂ ਵਾਲੇ ਖਲੀਸਤ ਨੇ ਉਹਦੇ ਗੁਟਕੇ 'ਚੋਂ ਸੌ ਰੂਬਲ ਦਾ ਨੋਟ ਚੁਰਾ ਲਿਆ। ਤੇ ਫੇਰ ਕੋਈ ਭੰਡੀ ਪਈ! ਪੁਛ ਨਾ!”

ਸੂਰਜ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬੱਦਲ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਚਿੱਟੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਯਖ ਹੋਏ ਦਰਿਆ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਬਣਾਈ ਫੱਟਿਆਂ ਦੀ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕੀਤੀ। ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਤਹਿ ਫੱਟਿਆਂ ਹੇਠ ਤੜਾਕ ਕਰ ਕੇ ਵੱਜੀ। ਮੰਡੀ ਵਾਲੇ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਫੁਲੇ-ਫੁਲੇ ਲਾਲ ਕਲਸਾਂ ਉੱਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਲੀਬਾਂ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਚੌੜੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਤੀਵੀਂ ਮਿਲੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ

ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੂਲੇ ਬੈਂਤ ਦੀ ਭਰੀ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਸੰਤ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਈਸਟਰਟਾਈਡ ਆ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਚੰਡੋਲ ਵਾਂਗ ਚਹਿਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਨਾਨੀ ਕਿੰਨੇ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਓ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ?”

ਇਹ ਸੁਣ ਉਹਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ।

“ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਏ - ਤੂੰ ਆਂਦਰ ਜੁ ਹੋਇਆ,” ਉਹਨੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਹੀ ਕਿਹਾ।

“ਪਰ ਮੈਂ ਫੜ੍ਹ ਮਾਰਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਕਹਿ ਸਕਨੀ ਆਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿਆਰੀ ਓਪਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਨੀ ਆਂ, ਪੂਜਨੀਕ ਮਰੀਅਮ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧੇ।”

ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਅਗੋਂ ਕਿਹਾ:

“ਛੇਤੀ ਈ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀਆ ਮਨਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ - ਉਹਦਾ ਪੁਤਰ ਫੇਰ ਜਿਉਂ ਪਏਗਾ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਧੀ, ਵਾਰੂਸ਼ਾ....”

ਤੇ ਉਹ ਚੁਪ ਹੋ ਗਈ।

2

ਨਾਨਾ ਮੈਨੂੰ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਹੋ ਕੁਹਾੜੇ ਨਾਲ ਡੰਡਾ ਘੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕੁਹਾੜਾ ਇੰਝ ਚੁਕਿਆ ਜਿਵੇਂ, ਉਹ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਕਢ ਮਾਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਲਾਹੀ ਤੇ ਘਿਰਣਾ-ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਜੀ ਆਇਆ ਨੂੰ, ਜਨਾਬੇ ਆਲੀ! ਸੋ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਏ? ਠੀਕ ਏ, ਹੁਣ ਆਪ ਜਿਵੇਂ ਜੀ ਆਏ ਜੇ ਰੋਟੀ ਕਮਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ!”

“ਅਸੀਂ ਜਾਣਨੇ ਆਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ,” ਨਾਨੀ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਟੋਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵੜੇ ਤੇ ਉਹ ਸਮਾਵਰ ਗਰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਐਤਕੀਂ ਤੇ ਤੇਰਾ ਨਾਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਪਧਰਾ ਹੋ ਗਿਐ। ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੂ, ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਰਸੀਦ ਲਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ-ਪੁਤਰ ਨਿਕੋਲਾਈ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਹੋਇਆ ਕਿਵੇਂ ਏ, ਪਰ ਲਗਦੈ, ਉਹ ਹੋ ਬਿਲਕੁਲ ਪਧਰਾ ਗਿਐ। ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਰੁੜ੍ਹ ਗਈ ਸੂ। ਤੇ ਸਾਰੀ ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗਰੀਬ-ਗੁਰਬੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸੁਹਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ; ਏਸ ਲਈ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਦਿਲ 'ਚ ਸੋਚਿਆ : ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਕੈਸ਼ੀਰਨਾਂ ਨਾਲ ਏਨਾ ਚੰਗਾ ਕਿਉਂ ਰਹਾਂ। ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਸਾਸੂ, ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਲੈ ਗਿਐ।”

ਉਹਨੇ ਗੱਲ ਟੋਰੀ ਰਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਧਰ ਓਧਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ:

“ਮੈਂ ਰੱਬ ਦੇ ਦਿਲ 'ਚ ਕੁਝ ਦਰਦ ਪਾਣ ਦੀ ਰਤਾ-ਮਾਸਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਆਂ, ਏਸ ਲਈ ਉਹ ਬੁਢੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ 'ਚੋਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਚੁਪ-ਤਰਸ ਵੰਡਣ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਆਂ। ਜੇ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਚਲਾਂਗੇ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ

ਪੈਸੇ ਹੈ ਨੇ।”

ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਿਉੜੀਆਂ ਪਾਈ ਨਾਨਾ ਅੰਦਰ ਆਇਆ।

“ਕੁਝ ਨਿਘਾਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਲਭਦੀ ਰਹੀ ਏਂ?” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਤੇਰਾ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਿਘਾਰ ਰਹੇ,” ਨਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬਹਿ ਜਾ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਏ।”

ਉਹ ਦੁਆਲੇ ਬਹਿ ਗਿਆ।

“ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਦੇ ਖਾਂ ਇੱਕ,” ਉਹਨੇ ਮਸਕੀਨੀ ਨਾਲ ਗੁਣ-ਗੁਣ ਕੀਤੀ।

ਕਮਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲੀ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕਿ ਮਾਂ ਵਾਲੀ ਨੁਕਰ ਇੰਝ ਸੱਖਮ-ਸੱਖਣੀ ਲਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਵੇਖ ਕੇ ਪੀੜ ਉੱਠਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਨਾਨੇ ਦੀ ਮੰਜੀ ਉਤਲੀ ਕੰਧ 'ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਟੁੱਕੜਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਛਪੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ:

“ਯਸੂਹ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬਚਾਈ। ਸ਼ਾਲਾ, ਮਰਨ-ਘੜੀ ਤਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਤੇਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਹੇ।”

“ਕਿੰਨ੍ਹੇ ਲਿਖਿਐ ਇਹ?”

ਨਾਨੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਦੀ ਚੁਪ ਪਿਛੋਂ ਨਾਨੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਪੂਰਾ ਸੌ ਰੂਬਲ ਈ ਏਸ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਮੁੱਲ।”

“ਤੈਨੂੰ ਕੀ,” ਨਾਨਾ ਕੜਕਿਆ। “ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬਗਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣੈਂ!”

“ਦੇਣ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸਾਈ ਕਰਦਾ,” ਨਾਨੀ ਨੇ ਅਡੋਲ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਚੁਪ ਕਰ ਨੀ!” ਨਾਨਾ ਚੀਕਿਆ।

ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਵੇਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ - ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਕੋਲੀਯਾ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਪਏ ਟਰੰਕ ਉਪਰਲੀ ਕਪੜਿਆ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਭਾਰੇ ਛਪਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਨੀਲੀ ਲਿਸ਼ਕ ਦਿਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਬੇ-ਰੰਗ ਹੋਇਆ, ਬੁਝਿਆ ਤੇ ਕੁਮਲਾਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ।

ਬਾਹਰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ: ਵਯਾਖ਼ੀਰ ਮਰ ਗਿਆ - ਪਵਿੱਤਰ ਸਪਤਾਹ ਵਿੱਚ “ਮਾਤਾ ਲੈ ਗਈ ਸੂ।” ਖਾਬੀ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਯਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦਸਦਿਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਕਸਤਰੋਮੇ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਮੁੰਡੇ ਫਟਾ-ਫਟ ਈ ਮਰੀ ਜਾਂਦੇ ਪਏ ਨੇ!”

“ਮਰਿਆ ਸਿਰਫ ਵਯਾਖੀਰ ਈ ਏ।”

“ਇਕੋ ਈ ਗੱਲ ਏ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਟੁਰਨੋਂ ਰਹਿ ਜਾਏ, ਉਹਦੇ ਤੇ ਮਰ ਗਏ 'ਚ ਕੀ ਫਰਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਲਾਈਦੀ ਏ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੂੜ ਪਾਈਦੀ ਏ, ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਕੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜ ਕਢਦੇ ਨੇ ਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਹਾਤੇ 'ਚ ਚੈਸਨੋਕੋਵਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਲੋਕ ਆ ਗਏ ਨੇ - ਯਵਸੈਕੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੁਸ਼ਕਾ ਨਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡੈ - ਚੰਗਾ ਏ ਉਹ, ਵਾਹਵਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਏ - ਤੇ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ, ਦੋਵਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਬਾਲੜੀ ਏ ਤੇ ਦੂਜੀ ਲੰਡੀ, ਵੈਸਾਖੀਆਂ ਨਾਲ ਟੁਰਦੀ ਏ। ਸੁਹਣੀ ਏ ਉਹ!”

ਮਿੰਟ ਕੁ ਸੋਚਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਅਗੋਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਚਰਕੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਏ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਵਕਤ ਈ ਝਗੜਦੇ ਰਹਿਨੇ ਆਂ।”

“ਉਹਦੇ ਨਾਲ?”

“ਨਹੀਂ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਝਗੜਦੇ।”

ਬੇਸ਼ੱਕ ਮੈਥੋਂ ਭੁੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖਰਵੀਂ ਅਹਿਮੀਅਤ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਜੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਸਤਰੋਮੇ ਉੱਤੇ ਅਫਸੋਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਬੇ-ਢੰਗਾ ਕੱਦ-ਬੁਤ ਤੇ ਸੁਲਘਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੇਖ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਸ਼ਰਮ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਓਸੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲੰਡੀ ਕੁੜੀ ਮਿਲੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੌੜੀਉਂ ਉਤਰ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਡਿਗ ਪਈ ਤੇ ਉਹ ਮੋਮੀ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗਲੇ ਨੂੰ ਚੰਬੜੀ ਖੜੀ ਦੀ ਖੜੀ ਰਹਿ ਗਈ, ਉਹ ਬੇਵਸ, ਨਿਤਾਣੀ ਤੇ ਪਤਲੀ-ਪਤੰਗ ਲਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੈਸਾਖੀ ਚੁਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਨੇ ਰੋਕ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਮੈਂ ਖਿੱਝ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਖਲੋਤੀ ਪੋਲੇ ਪੋਲੇ ਹਸਦੀ ਰਹੀ।

“ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਈ?”

“ਸੜ ਗਏ ਸਨ।”

“ਤੇ ਮੈਂ ਲੰਡਾਂਦੀ ਆਂ। ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਹਾਤੇ 'ਚ ਰਹਿਣੈਂ? ਹਸਪਤਾਲ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਰਿਹੈਂ? ਮੈਂ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਪੁੱਛ ਨਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ,” ਉਹਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰ ਅਗੇ ਆਖਿਆ।

ਉਹਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਰ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਕਲਫ ਲਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਖੁਰੀਆਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਾਲ ਸਵਾਹਰੇ ਵਾਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਛੋਟੀ, ਭਾਰੀ ਗੁਤ ਬਣ ਕੇ ਉਹਦੀ ਹਿਕ ਉੱਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੋਟੀਆਂ ਤੇ ਪੀਲੇ ਝੀਣੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਲੋਅ ਕਰਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਡੂੰਘਾਈਆਂ

ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਨਾਲ਼ ਗੰਭੀਰ ਸਨ। ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਉਹ ਸੁਹਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਉਹਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਰੋਗੀ ਬੁਤ ਕਹਿੰਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ:

“ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਛੁਹਣਾ ਨਾ!”

ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਇਸ਼ਕ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ ?

“ਮੈਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਬਿਮਾਰ ਰਹੀ ਆਂ,” ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕਦਮ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੀਤੀ, ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਤਕ ਦੀ ਛੁਹ ਸੀ। “ਸਾਡੀ ਗਵਾਂਢਣ ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਟੂਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - ਅੰਮੀ ਨਾਲ਼ ਉਹਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਕਿੜ ਕੱਢਣ ਲਈ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਟੂਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਸਪਤਾਲ 'ਚ ਭੈੜਾ ਹਾਲ ਸੀ ?”

“ਆਹਥੋ !”

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਰੂਬਰੂ ਅਜੀਬ-ਅਜੀਬ ਲਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਅੱਧੀ ਕੁ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਨਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਚਲੀਏ ਹੁਣ ? ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰੇਂਗਾ, ਤਾਂ ਹੱਥ ਛੇਤੀ ਵਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਨੀ।”

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਝ ਲੈ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਰਾਤ ਕਾਲੀ ਤੇ ਸਿਲ੍ਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਹਵਾ ਕਿਸੇ ਤੇਜ਼ ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ ਇਕਸਾਰ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਠੰਡੀ ਰਾਤ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਠਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਾਨੀ ਡੋਲ ਡੋਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ, ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦੀ, ਬਾਰੀ ਦੀ ਸਿਲ ਉੱਤੇ ਪੰਜ ਕੋਪਕ ਤੇ ਤਿੰਨ ਬਿਸਕੁਟ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦੀ, ਤਾਰਿਉਂ ਸਖਣੇ ਅਸਮਾਨ ਵਲ ਅੱਖਾਂ ਚੁਕਦੀ ਤੇ ਮੂੰਹ ਹੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦੀ:

“ਸੁਰਗਾਂ ਦੀਏ ਪੂਜ ਰਾਣੀਏ, ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹੁ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ, ਪਵਿੱਤਰ ਮਾਤਾ, ਤੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ ਪਾਪੀ ਹਾਂ।”

ਜਿੰਨਾ ਅਗੇ ਅਸੀਂ ਘਰ ਤੋਂ ਟੁਰਦੇ ਗਏ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਓਨੀ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਹਨ੍ਹੇਰ-ਮੁਨ੍ਹੇਰ ਤੇ ਵੀਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਦੀਆਂ ਅਥਾਹ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੇ ਚੰਨ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਘਾਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਕੁੱਤਾ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਭਜਿਆ ਤੇ ਖਲੋਤਾ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਡਰ ਕੇ ਨਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਚੰਬੜ ਗਿਆ।

“ਡਰ ਨਾ,” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। “ਕੁੱਤਾ ਈ ਏ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਲਈ ਹੁਣ ਚਿਰਕ ਬਹੁਤੀ ਹੋ ਗਈ ਏ - ਕੁਕੜ ਬਾਂਗ ਦੇ ਬੈਠੇ ਨੇ।”

ਉਹਨੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਥਾਪੜਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਵੇਖ ਡੱਬੂ, ਮੇਰੇ ਦੋਹਤਰੇ ਨੂੰ ਡਰਾਈਂ ਨਾ!”

ਕੁੱਤਾ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਘਸਰਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਅਗੇ ਟੁਰ ਪਏ। ਬਾਰਾਂ ਵਾਰੀ ਨਾਨੀ ਆਪਣਾ “ਚੁਪ-ਤਰਸ” ਸਿਲ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਆਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਇੱਕ

ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਗਈ। ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਲੋਅ ਹੋ ਗਈ। ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੱਗੇ-ਬੱਗੇ ਮਕਾਨ ਪਲਮਣ ਲਗੇ ਤੇ ਨਪੋਲਨਾਯਾ ਗਿਰਜੇ ਦਾ ਟੱਲ ਖੰਡ ਵਾਂਗ ਚਿੱਟਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੀ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਕੰਧ, ਲਕੜੀ ਦੀ ਵਾੜ ਵਾਂਗ ਪਾਰ-ਦਰਸ਼ਕ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਈ।

“ਤੇਰੀ ਬੁੱਢੀ ਬੇਬੇ ਥਕ ਗਈ ਆ,” ਨਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਘਰ ਚਲੀਏ ਹੁਣ। ਜਦੋਂ ਵਹੁਟੀਆਂ ਸਵੇਰੇ ਜਾਗਣਗੀਆਂ, ਉਹ ਵੇਖਣਗੀਆਂ ਕਿ ਪਵਿੱਤਰ ਮਰੀਅਮ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਤਿਲ-ਫੁਲ ਛਡ ਗਈ ਏ। ਜੇ ਖਾਣ-ਖਾਣ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਤਿਲ-ਫੁਲ ਵੀ ਚੰਗਾ ਲਗ ਜਾਂਦੈ। ਸਚੀਂ, ਅਲਯੂਸ਼ੇ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਈ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ!”

ਰਿਜ਼ਕਵਾਨ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨਾ ਯਾਦ ਆਵੇ,
ਦਿਨ ਕਿਆਮਤ ਦਾ, ਨਾ ਸ਼ਬਦ ਪਵਿੱਤਰ;
ਇੰਝ ਪਈ ਸੂ ਸੋਨਾ ਜੋੜਨੇ ਦੀ,
ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਦਿਲ ਉਹਦਾ ਸਦਾ ਪੱਥਰ;
ਨਰਕੀਂ ਸੜਸੀ ਸੋਨ-ਕੋਲਿਆਂ ਉਪਰ!

“ਇਹ ਗੱਲ ਮਾੜੀ ਏ। ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਆਂ, ਤੂੰ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਐਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਾੜਾ ਮਾੜਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਛੁਹ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸਾਂ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁਲਾ ਸਕਦਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਚੁਪੀਤੇ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੁੰਬੜ ਵਰਗੀ ਬੂਥੀ, ਤੇ ਮਿਹਰ-ਭਰੀਆਂ, ਖਿਮਾਂ-ਜਾਚਕ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਨਸਵਾਰੀ ਕੁੱਤਾ ਪੈਰਾ ਘੜੀਸਦਾ ਟੁਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਈ ਰਹੇਗਾ ਇਹ?”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੂ ਤਾਂ?” ਬਿਸਕੁਟ ਦੇਣੀ ਆਂ ਸੂ - ਦੋ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ। ਆ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਬੈਂਚ ’ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਈਏ; ਕੁਝ ਕੁਝ ਥੱਕ ਗਈ ਲਗਨੀ ਆਂ।”

ਅਸੀਂ ਇਕ ਫਾਟਕ ਦੇ ਨਾਲ ਡੱਠੇ ਪਏ ਬੈਂਚ ’ਤੇ ਬਹਿ ਗਏ, ਸੁੱਕੇ ਬਿਸਕੁਟ ਨੂੰ ਟੁੱਕਦਾ ਕੁੱਤਾ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਏਥੇ ਇੱਕ ਯਹੂਦਨ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਨੌਂ ਬੱਚੇ ਸੂ, ਇਕ ਤੋਂ ਇੱਕ ਛੋਟਾ। ‘ਮੋਸੇਯੇਵਨਾ, ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੀ ਆ?’ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੁਛਨੀ ਆਂ। ‘ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਰੱਬ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਏ, ਹੋਰ ਗੁਜ਼ਰੇ ਵੀ ਕਿਵੇਂ?’ ਉਹਦਾ ਜਵਾਬ ਹੁੰਦੈ।”

ਛੇਤੀ ਹੀ, ਨਾਨੀ ਦੇ ਨਿੱਘੇ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲ ਲਗ ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਹਿਣ ਲਗ ਪਈ, ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਛਲਕਦੀ। ਹਰ ਨਵੇਂ ਦਿਨ ਦੀ ਚੌੜੀ ਨਦੀ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦੇਂਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਂਦੇ, ਡਰਾ ਦੇਂਦੇ, ਪੀੜ ਕਰ ਦੇਂਦੇ, ਤੇ ਸੋਚੀਂ ਪਾ ਦੇਂਦੇ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੰਬੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਰੀ ਮਿਲਣ ਦੀ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ

ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ, ਜਾਂ ਫਾਟਕ ਕੋਲ ਡੱਠੇ ਪਏ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਈ। ਉਹਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਰਹਿਣ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦਰਿਆ ਡਾਨ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਾਲੇ ਕਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਥੇ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਰੀਮ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਸਤਰੀ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹਦਾ ਪਿਉ, ਫਿਟਰ ਸੀ ਉਹ, ਨੀਜ਼ਨੀ-ਨੋਵੋਗਰਾਦ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਤੇ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਾਚਾ ਏ, ਉਹ ਖੁਦ ਜ਼ਾਰ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਦੈ।”

ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ, ਗਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਲ ਜਾਂਦੇ, ਮਰਦ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਪੁਜਦੇ; ਸਿਰਫ਼ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਤੀਵੀਆਂ ਬੈਂਚਾਂ ਉੱਤੇ, ਜਾਂ ਫਾਟਕਾਂ ਕੋਲ ਪਈ ਰੇਤ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੜਾਈ-ਝਗੜਿਆਂ ਤੇ ਗੱਪਾਂ ਨਾਲ਼ ਚੰਗੀ ਡੰਡ ਪਾਂਦੀਆਂ। ਬੱਚੇ ਗੇਂਦ ਤੇ ਸਕਿੱਟਲ* ਤੇ “ਸ਼ਰਮਾਜ਼ਲੋ” ਖੇਡਦੇ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਜ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁਚੱਜ ਲਈ ਝਗੜਦੀਆਂ। ਓਦੋਂ ਦਾ ਰੌਲਾ ਕੰਨ-ਪਾੜਵਾਂ ਤੇ ਮੌਜ-ਮੇਲਾ ਅਭੁੱਲ ਹੁੰਦਾ। ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਸਾਨੂੰ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਚ ਕੇ ਤੇ ਬੁਰਦੋ-ਬੁਰਦੀ ਖੇਡਦੇ। ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਕਸਤਰੋਮਾ, ਚੁਰਕਾ ਜਾਂ ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਰੁੱਝੇ ਹੁੰਦੇ, ਸਾਨੂੰ ਭੱਜ ਕੇ ਲੰਡੀ ਕੁੜੀ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਵਕਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਲੱਭ ਜਾਂਦਾ।

“ਲੂਦਮਿਲਾ, ਵੇਖਿਆ ਸਾਈ, ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਕਿਵੇਂ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਈ ਡੇਗ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ?”

ਉਹ ਮਿੱਠਾ-ਮਿੱਠਾ ਮੁਸਕ੍ਰਾਂਦੀ ਤੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦੇਂਦੀ।

ਪਹਿਲੋਂ ਖੇਡਣ ਲਗਿਆਂ ਸਾਡੀ ਟੋਲੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕੋ ਪਾਸੇ ਖੇਡਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਚੁਰਕਾ ਤੇ ਕਸਤਰੋਮਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲ ਖੇਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਤਾਕਤ ਤੇ ਹੁਨਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਜੀ ਤੋੜ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਲੜ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਰੋ ਪੈਂਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਏਨੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਕਿ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣਾ ਪਿਆ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੁੱਤੇ ਹੋਣ।

ਲੂਦਮਿਲਾ, ਜਿਹੜੀ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਨਰੋਇਆ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਮਾਰਦੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਘੁਲਾਟੀਏ ਉਹਦੇ ਵਲ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

* ਰੂਸ ਦੀ ਇੱਕ ਖੇਡ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌਰਸ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਵੇ ਰੱਖੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਬੇਲਣਦਾਰ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਡੰਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। - ਸੰਪਾ.

ਆਪਣੀ ਵੈਸਾਖੀ ਨਾਲ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧਕ ਦੇਂਦੀ, ਡਰ ਨਾਲ ਕੂਕਦੀ:

“ਬਸ ਕਰੋ!”

ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਨੀਲਾ-ਪੀਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਧੁੰਦਲਾ ਤੇ ਬੰਦਲਾ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਦੰਦਲ ਪੈਣ ਲਗੀ ਹੋਵੇ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਰੀ, ਜਦੋਂ ਸਕਿਟਲ ਵਿੱਚ ਕਸਤਰੋਮੇ ਨੇ ਚਰਕੇ ਤੋਂ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਖਾਧੀ, ਉਹ ਸ਼ਬਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਜਵੀ ਦੀ ਪੇਟੀ ਪਿਛੇ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਰੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਡਰਾਉਣੀ ਝਾਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਝ ਦੰਦ ਕਰੀਚੀ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਬੁੱਟ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਆਏ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮਾਂਦਾ ਮੂੰਹ ਪੱਥਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਣ ਲਗਾ, ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ, ਸੋਚਾਂ-ਭੁੱਬੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਅਥਰੂ ਵਹਿਣ ਲਗੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਹਨੇ ਅਥਰੂ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾ ਲਏ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਸਾਹ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਵੇਖੀਂ ਤੂੰ - ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਸਿਰ 'ਚ ਇੱਟ ਕਢ ਮਾਰਨੀ ਏਂ - ਤੱਕ ਲਈ!”

ਚਰਕੇ ਨੂੰ ਗੁਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਿਆਹੁਣ-ਯੋਗ ਮੁੰਡਿਆ ਵਾਂਗ ਗਲੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਟੁਰਦਾ, ਉਹਦਾ ਟੋਪ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਿਵਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਹੱਥ ਬੋਝਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ।

“ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਈ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਲਗ ਪੈਣੀ ਏ,” ਦੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਖੁੱਕਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਖਾਂਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। “ਦੋ ਵਾਰੀ ਪੀ ਕੇ ਵੇਖ ਬੈਠਾਂ, ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿਲ ਕੱਚਾ ਹੁੰਦੈ।”

ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਖੁਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਲੂਦਮਿਲਾ ਸੀ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮੀਂ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਹੱਡੀਆਂ, ਲੀਰਾਂ ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਰ ਗੰਦ-ਮੰਦ ਛਾਂਟ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਲੂਦਮਿਲਾ ਆਪਣੀ ਵੈਸਾਖੀ ਉੱਤੇ ਝੂਲਦੀ, ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਲਹਿਰਾਂਦੀ, ਆ ਖਲੋਤੀ।

“ਹੈਲੋ,” ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਮਾੜਾ-ਮਾੜਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ: “ਕਸਤਰੋਮਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗਿਆ ਸੀ?”

“ਆਹਖੋ!”

“ਤੇ ਚਰਕਾ?”

“ਚਰਕਾ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਖੇਡਦਾ। ਤੇ ਕਸੂਰ ਸਾਰਾ ਤੇਰੈ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਨੇ, ਤਦੇ ਈ ਲੜਦੇ ਨੇ।”

ਉਹ ਸੂਹੀ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਟਿਚਕਰ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਗੀ:

“ਰਹਿਣ ਦੇ! ਮੇਰਾ ਕਿਉਂ ਕਸੂਰ ਏ?”

“ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਿਉਂ ਹੋਣ ਦਿਤੈ?”

“ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਆਓ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰੋ,” ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਪਰਤਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਚਲੀ ਗਈ: “ਇਹ ਸਭ ਬਕਵਾਸ ਏ! ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਆਂ। ਮੈਂ ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਆਂ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ।”

“ਰਹਿਣ ਦੇ!” ਉਹਨੂੰ ਠੋਸ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਬੋਲਿਆ: “ਦੁਕਾਨ ਵਾਲੀ ਖਲੀਸਤ ਦੀ ਭੈਣ ਵਲ ਵੇਖ ਖਾਂ – ਬੁੱਢੀ ਏ ਉਹ, ਪਰ ਤੱਕ ਖਾਂ, ਮੁੰਡੇ ਕਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਖੇਡਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ!”

ਜਦੋਂ ਲੂਦਮਿਲਾ ਮੇਰੇ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਲਈ ਘੁੰਮੀ, ਉਹਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਧਸ ਗਈ।

“ਤੈਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਪਤਾ,” ਉਹਨੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਕਿਹਾ, ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਥਰੂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਡਲ੍ਹਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। “ਦੁਕਾਨ ਵਾਲੀ ਦਾ ਚਾਲ-ਚਲਨ ਖਰਾਬ ਏ, ਪਰ ਮੈਂ – ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ, ਮੈਂ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਆਂ? ਮੈਂ ਅਜੇ ਛੋਟੀ ਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਉਂ ਛੇੜੇ ਤੇ ਚੁੰਢੀਆਂ ਵੱਢੇ। ਜੇ ਤੂੰ ‘ਕਾਮਚਦਾਲਕਾ’ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਖਣੀਆਂ!”

ਉਹ ਰੌਂਦੀ ਰੌਂਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਸੀ, ਜਿਦੀ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਉਹਨੂੰ ਚੁੰਢੀਆਂ ਕਿਉਂ ਵੱਢਣ! ਤੇ ਦਾਹਵਾ ਉਹ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ!

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਦਾ ਕਫ਼ਾਰਾ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਸੱਤ ਕੋਪਕਾਂ ਦੀ “ਜੌ-ਖੰਡ” ਲਿਆਂਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੰਗੀ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਮਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ।

“ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਲੈਣੀ ਆਂ?”

“ਜਾ-ਜਾ! ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਤੇਰੀ ਦੋਸਤ ਬਣਨਾ।” ਉਹਨੇ ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਲੈ ਲਈਆਂ, “ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ 'ਚ ਤਾਂ ਵਲ੍ਹੇਟ ਰਖਣਾ ਸਾਈ। ਵੇਖ ਖਾਂ, ਕਿੰਨੇ ਗੰਦੇ ਨੀ ਹੱਥ।”

“ਮੈਂ ਧੋਤੇ ਸਨ, ਸਾਫ਼ ਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।”

ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਗਰਮ ਤੇ ਸੁਕੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ।

“ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਤੂੰ ਨਾਸ ਕਰਾ ਲਏ ਨੇ।”

“ਤੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ।”

“ਸੂਈ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਿਊਣੀ ਆਂ।”

ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ, ਏਧਰ ਓਧਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ:

“ਆ ਕਿਤੇ ਲੁਕ ਜਾਈਏ ਤੇ ‘ਕਾਮਚਦਾਲਕਾ’ ਪੜ੍ਹੀਏ; ਪੜ੍ਹਨਾ ਈ?”

ਸਾਨੂੰ ਢੁਕਵੀਂ ਥਾਂ ਲਭਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਵਕਤ ਲਗ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਅਸੀਂ ਗੁਸਲ-ਘਰ ਦੀ ਡਿਉੜੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਓਥੇ ਹਨੇਰਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਬਾਰੀ 'ਚ ਬਹਿ ਸਕਦੇ ਸਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਸ਼ੈੱਡ ਤੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਕੂੜੇ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸ ਥਾਂ ਘਟ ਵਧ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਤੇ ਉਹ ਬਾਰੀ 'ਚ ਬਹਿ ਗਈ, ਉਹਦੀ ਮਾੜੀ ਲੱਤ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਨਰੋਈ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ, ਭੱਜੀਆਂ ਨੁਕਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬੇ-ਸੁਆਦੇ, ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਦੀ ਵਹਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫਿਰਦੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਪੁੰਦਲਾ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦੇ ਜੋੜਾਂ ਵਾਲੇ ਓਪਰੇ ਲਫਜ਼ ਉਚਾਰਦਿਆਂ ਕੰਬਦੀ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਬੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋੜਦਿਆਂ-ਤੋੜਦਿਆਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਰੁਝੇਵੇਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਉਕਾ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਕਾਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਕੁੱਤਾ ਮੇਰੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਨਾਂ “ਪਵਨ” ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਹ ਲੰਮੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲਾ, ਜੱਤਲ ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਸੀ ਤੇ ਇੰਝ ਚਾਂਘਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਚਿਮਨੀ ਵਿੱਚ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁਤੇ ਹਵਾ ਚਾਂਘਰਦੀ ਹੈ।

“ਸੁਣਦਾ ਪਿਆਂ?” ਕੁੜੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਮੈਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁੰਝਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਭਖ ਪਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁੜ ਬੀੜਨ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਹਰ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਕੋਈ ਰੋਸ਼ਨ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਤਾਰਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ।

“ਸੁਹਣੀ ਏਂ ਨਾ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ। “ਤੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ, ਸੁਹਣੀ ਏਂ।”

ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਸਲ-ਘਰ ਦੀ ਡਿਉੜੀ ਵਿੱਚ ਬਹਿਣ ਲਈ ਅਕਸਰ ਜਾਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੇ ‘ਕਾਮਚਦਾਲਕਾ’ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਮੁੱਕਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ – ਮੁੱਕਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾ ਆਉਂਦੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਦੂਜੇ ਪਿਛੋਂ (ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ) ਉਹਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਤੱਕ ਵੀ ਹੈ ਸੀ।

ਮੀਂਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨੀਂ ਜੇ ਓਦੋਂ ਛਨਿਛਰਵਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਗੁਸਲ-ਘਰ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਖਾਸ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ।

ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾੜਛੇ ਛੁਟ ਪੈਂਦੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਦੇਂਦੇ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਸਾਡੀ ਹਨੇਰੀ ਬਾਰੀ ਅਗੋਂ ਲੰਘਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ। ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੂੰ ਹੌਲ ਪਿਆ

ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਫੜੇ ਜਾਵਾਂਗੇ।

“ਪਤਾ ਈ, ਕੀ ਸੋਚਣਗੇ ਉਹ?” ਉਹਨੇ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਪੁਛਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਾਨੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਂਦਾ ਤੇ ਲੂਦਮਿਲਾ ਦਰਿਆ ਮੇਦਵੇਦਿਤਸਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸੇ ਕਾਸਿਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਂਦੀ।

“ਬੜਾ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ!” ਉਹ ਸਹਿਕਦੀ।

“ਏਥੋਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਥਾਂ ਤਾਂ ਬਸ ਮੰਗਤਿਆਂ ਜੋਗੀ ਏ।”

ਮੈਂ ਮਤਾ ਪਕਾ ਲਿਆ ਕਿ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਮੇਦਵੇਦਿਤਸਾ ਵੇਖਣ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਗੁਸਲ-ਘਰ ਦੀ ਡਿਉੜੀ ਵਿੱਚ ਬਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਰਹੀ। ਲੂਦਮਿਲਾ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ਮ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਟਾਈਲਾਂ ਬਣਾਨ ਵਾਲੀ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੌਸਮ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਰੋਟੀ ਪਕਾਣ ਤੇ ਕਮਰਾ ਤੇ ਰਸੋਈ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਂਦਾ।

“ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਵਹੁਟੀ ਗਭਰੂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਨੇ ਆਂ,” ਉਹ ਹੱਸੀ, “ਸਿਰਫ਼ ਅਸੀਂ ਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਸੌਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਨੇ ਆਂ, ਗਭਰੂ ਵਹੁਟੀਆਂ ਦੀ ਕਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।”

ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਦੀ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੇ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਮਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ, ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਸਮਾਵਰ ਨੂੰ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ਼ ਸੀਤ ਕਰ ਦੇਂਦੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਲੂਦਮਿਲਾ ਦੀ ਗੁਸੈਲ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗੇ, ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਭਖਾਇਆ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਨਾਨੀ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ, ਲੈਸ ਬਣਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂ ਕਢਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਨਾਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂਦਾ, ਲੂਦਮਿਲਾ ਸਾਡੇ ਵਲ ਆ ਜਾਂਦੀ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇੰਝ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਫਿਕਰ-ਫਾਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਨਾਨੀ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏ ਸਾਡੀ, ਹੈ ਨਾ? ਆਪਣੇ ਖਰਚੀਏ ਦੰਮ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੀ ਕੰਮ?”

ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਦੋਸਤੀ ਲਈ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

“ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਏ, ਜੇ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੂਰਖਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।”

ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ, “ਮੂਰਖਤਾ ਕਰਨ” ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਸਨ ਤੇ ਹੁਲਾਰਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ

ਸਮਝ ਲੱਗ ਗਈ ਕਿ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਪੂਰੇ ਖਿੜ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਮੈਂਨੂੰ “ਮੂਰਖਤਾ ਕਰਨ” ਦੀ ਕੋਈ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਲੂਦਮਿਲਾ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਬਾਰੇ ਦੜ ਵੱਟੀ ਰਖੀਦੀ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਓਦੋਂ ਹੀ ਕਰਦੇ, ਜਦੋਂ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਜਿਨਸਾਂ ਦੇ ਬੇਡੋਲ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਾਰੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਲੂਦਮਿਲਾ ਦਾ ਪਿਓ ਯਵਸੈਂਕੋ ਚਾਲ੍ਹੀ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਕੁੰਡਲਾਂ ਵਾਲੇ ਵਾਲ, ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਸੰਘਣੇ ਭਰਵੱਟੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਿਤ ਦੇ ਅਜੀਬ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਚੁਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਪ-ਗੜ੍ਹਪ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ - ਮੈਂ ਕਦੀ ਉਹਨੂੰ ਬੋਲਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਲਾਡ ਕਰਦਾ ਕਿਸੇ ਗੂੰਗੇ-ਬੋਲੇ ਵਾਂਗ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕਢਦਾ, ਤੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂੰਹੋਂ ਕੋਈ ਲਫਜ਼ ਕਢਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕੁਟਦਾ।

ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨੀਲਾ ਬਲਾਊਜ਼, ਵੈਲਵਲਟੀਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਪਤਲੂਨ ਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਬੂਟ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪੇਟੀ ਨਾਲ ਲਮਕਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਲੈ ਫਾਟਕ ਵੱਲ ਹੋ ਪੈਂਦਾ। ਓਥੇ ਉਹ ਸਲਾਮੀ ਦੇ ਰਹੇ ਫੌਜੀ ਵਾਂਗ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਨਿਕਲੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਫਾਟਕ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਹੰਸਾਂ ਵਾਂਗ ਲੰਘਦੀਆਂ, ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਛਪਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਯਵਸੈਂਕੋ ਵਲ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ, ਸ਼ਰਮੀਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀਆਂ, ਜਾਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼, ਭੁੱਖੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਟਕ ਲਾ ਤੱਕਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਓਥੇ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਦਾ ਹੇਠਲਾ ਬੁਲ੍ਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁਣ ਚੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਉਸ ਚੁਪ-ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ, ਮਰਦ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘਦੇ ਜਿੱਲੇ ਅਟੱਲ ਜਲੂਸ ਵਿੱਚ, ਕੁਤਿਆਂ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਜੀ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਵਲੋਂ ਹੁਕਮੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੀ ਸੜਕ ਦੀ ਗੰਦੀ ਰੇਤ ਉੱਤੇ ਚੁਫਾਲ ਢਹਿ ਪੈਣਾ ਸੀ।

“ਅੱਖ-ਮਟੱਕੇ ਕਰ ਰਿਹੈ, ਬੱਕਰਾ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ! ਬੇਸ਼ਰਮ ਸੂਰ!” ਲੂਦਮਿਲਾ ਦੀ ਮਾਂ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਘਸੇ-ਪੁਰਾਣੇ ਬਾਹਰੇ ਵਾਂਗ ਲਗਦੀ ਸੀ - ਲੰਮੀ ਤੇ ਪਤਲੀ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਲੰਬੂਤਰਾ ਤੇ ਲੁੱਗਾ ਸੀ ਤੇ ਵਾਲ ਟਾਈਫਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਲੂਦਮਿਲਾ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਧਿਆਨ ਪਰਤਾਣ ਦੀ ਅਜਾਈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ।

“ਰਹਿਣ ਦੇ ਨੀ, ਲੁੰਝੀਏਂ,” ਅੱਖ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕਦੀ ਉਹ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਸੌੜੀਆਂ ਮੰਗੋਲ ਅੱਖਾਂ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਲੀਆਂ ਤੇ ਟੱਕ-ਬੱਝੀਆਂ ਸਨ, ਇੰਝ

ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁਟ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਗੁੱਸੇ ਨਾ ਹੋ, ਮਾਂ, ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ,” ਲੂਦਮਿਲਾ ਕਹਿੰਦੀ। “ਵੇਖ ਫੂਹੜੀਆਂ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਐ!”

“ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਨਾ ਸਾਂਭਣੇ ਪੈਣ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਂਦੀ। ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਘਰ-ਬਾਰੂ ਖਾ ਗਈ ਏਂ - ਨਿਘਾਰ ਲਿਆ ਈ ਮੈਨੂੰ,” ਥਲ-ਥਲ ਕਰਦੀ ਵਿਧਵਾ ਵਲ ਝਾਕਦਿਆਂ, ਅਥਰੂਆਂ-ਸਿੰਨੀ ਪੱਥਰ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਵਿਧਵਾ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਘਰ ਵਾਂਗ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਝਰੋਖੇ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲੀ ਹੁੰਦੀ। ਘੁਟ ਕੇ ਬੱਝੇ ਹਰੇ ਕੇਸ-ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਕਸਿਆ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਢਲੇ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਚਮਕਦੀ ਢਾਲਵੀਂ ਛੱਤ ਹੇਠ ਅੱਗੇ-ਵਧੀ ਤਾਕੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਂਦਾ।

ਯਵਸੈਂਕੋ ਨੇ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਝੁਲਾ ਕੇ ਝਾਤੀ 'ਤੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਤੇ ਵਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਭਰਪੂਰ ਸੁਰਾਂ ਨਿਕਲੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਖਿਚ ਪਾਂਦੀਆਂ; ਸਾਰੀ ਸੜਕ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਉੱਤੇ ਢਹਿਣ ਲਈ ਭੱਜੇ ਆਏ ਤੇ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਓਥੇ ਪਏ ਰਹੇ।

“ਠਹਿਰ ਜਾ ਤੂੰ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤੈਨੂੰ ਸੌੜ ਚਾੜੇਗਾ,” ਯੇਵਸੈਂਕੋ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ।

ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਮਿਹਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੀ।

ਫੂਹੜੀਆਂ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਖਲੀਸਤ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਧੜੇ ਕਰਕੇ ਬਹਿ ਗਈ ਤੇ ਓਥੇ ਬੈਠੀ ਉਹ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ, ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਉਭਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕਬਰਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਾਲੀ ਪੈਲੀ ਢਲਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੁਲਾਬੀ ਲੋਅ ਨਾਲ ਧੋਤੀ ਪਈ ਸੀ। ਸੜਕ ਤੋਂ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ, ਗੂਹੜੇ ਗੂਹੜੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆ ਵਾਲੇ ਮਾਸ ਦੇ ਤੋਦੇ ਤਰਦੇ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਲੇ ਬੱਚੇ ਚੱਕਰ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਵਾ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਧੁਪ ਨਾਲ ਤਪੀ ਰੇਤ ਤੋਂ ਇੱਕ ਰਲੀ-ਮਿਲੀ ਹੁਆੜ ਉਠ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਚੜ-ਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਬਿੰਦੀ, ਮਿੱਟੀ ਜਿਹੀ ਬੋ - ਲਹੂ ਦੀ ਬੋ - ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ, ਤੇ ਕਾਠੀਆਂ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹਾਤਿਆਂ ਵਲੋਂ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਖਾਰੀ ਤੂਸ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਬੜ-ਬੜ, ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਟ ਭਬਕਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਚੀਕਾਂ ਤੇ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਘੁੰ-ਘੁੰ, ਸਭੋ ਕੁਝ ਇੱਕ ਧੜਕਵੇਂ ਤਾਲ ਵਿੱਚ, ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਜ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਹਾਹ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਜਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ੈ ਖਰੂਵੀ ਤੇ ਨੰਗੀ ਸੀ, ਉਸ ਹਨੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਜਗਾਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਬੇ-ਸ਼ਰਮੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਹਿਸ਼ੀ ਸੀ, ਭੂਤਰੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਮਾਨ-ਮੱਤੀ ਤਾਕਤ ਲਈ ਨਿਕਾਸ ਲਭ ਰਹੀ ਸੀ।

ਹਰ ਪਾਸੇ ਦੇ ਰੌਲੇ ਵਿੱਚੋਂ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਖਾਸ ਹੀ ਧਿਆਨ-ਖਿਚਵੇਂ ਲਫਜ਼ ਦਿਲ ਨੂੰ

ਆਣ ਵਜਦੇ ਤੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ:

“ਤੁਸੀਂ ਸਭੇ ਦੀਆਂ ਸਭੇ ਉਹਦੇ ’ਤੇ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਈ ਨਹੀਂ ਢਹਿ ਸਕਦੀਆਂ – ਉਹਨੂੰ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਮਧੋਲਣਾ ਪਏਗਾ ਜੇ।”

“ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ’ਤੇ ਤਰਸ ਨਾ ਕਰੀਏ, ਸਾਡੇ ’ਤੇ ਤਰਸ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ ?”

“ਜਾਪਦੈ, ਰੱਬ ਨੇ ਤੀਵੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਮਖੌਲ ਈ ਕੀਤੈ।”

ਰਾਤ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਸੀ; ਹਵਾ ਹੋਰ ਸਜਰੀ ਹੋ ਗਈ, ਰੌਲਾ ਠੰਡਾ ਪੈ ਗਿਆ; ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦਾ ਵੇਸ਼ ਪਾ ਲਕੜੀ ਦੇ ਘਰ ਆਫ਼ਰ ਪਏ ਤੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਧਰੂਹ ਕੇ ਘਰ ਲਿਜਾਏ ਗਏ; ਬਾਕੀ ਦੇ ਓਥੇ ਹੀ ਵਾੜਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਝੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂ ਗਏ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਵੱਡੇ ਬੱਚੇ ਬਹੁਤੇ ਚੁਪ ਤੇ ਅਸੀਲ ਹੋ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਯੇਵਸੈਂਕੋ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੰਘਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ; ਫੁਹੜੀਆਂ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਦਾ ਖਰਜਦਾਰ ਗੌਣ ਹੁਣ ਕਬਰਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਿਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰੋਂ ਸੁਣੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੂਦਮਿਲਾ ਦੀ ਮਾਂ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਪਿਠ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਗੁਲਾਈ ਸੀ। ਨਾਨੀ ਦਾਈ ਤੇ ਵਿਚੋਲਣ ਨਾਲ਼, ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੀ ਗਵਾਂਢਣ ਸੀ, ਚਾਹ ਪੀਣ ਗਈ – ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ, ਗਠੇ ਪਿੰਡੇ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਕ ਦੀ ਥਾਂ ਬਤਖ਼ ਦੀ ਚੁੰਝ ਸੀ ਤੇ ਪਧਰੇ, ਮਰਦਾਨਾ ਸੀਨੇ ਉੱਤੇ “ਮਰ ਰਿਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ” ਸੋਨੇ ਦਾ ਤਮਗਾ। ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਡੈਣ ਸਮਝਦਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਕਰਨਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਸੜ ਰਹੇ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਸੀ।

ਨਾਨੀ ਤੇ ਉਹ ਸਹੇਲੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਸੜਕ ’ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਉਹ ਚੋਖੀ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਵੇਖ ਖਾਸ ਨਿਘ ਨਾਲ਼ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀਆਂ।

ਕਸਤਰੋਮਾ ਤੇ ਮੈਂ ਸਾਡੇ ਫ਼ਾਟਕ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਵਾਲੇ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਲੂਦਮਿਲਾ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਚਰਕੇ ਨੇ ਲੂਦਮਿਲਾ ਦੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦਾ ਚੈਲੰਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਡਾਢੇ ਜਕੜੇ ਪਏ ਮਿੱਟੀ ਉਡਾ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਬਸ ਕਰੋ!” ਡਰ ਨਾਲ਼ ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ। ਕਸਤਰੋਮਾ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਤਿਰਛੀ ਟਕ ਲਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕਾਲੀਨਿਨ, ਉਸ ਖਚਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ, ਮਰੇ ਹੋਏ ਬੁੱਢੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੀ ਭੈੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਤੋਂ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਜਾਣੂੰ ਸੀ। ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕਸਤਰੋਮੇ ਨੇ ਦਸਿਆ, ਉਹਦੇ ਤਾਬੂਤ ਨੂੰ ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਦੱਬਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਬਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਲਾ ਤਾਬੂਤ ਲੋਹੇ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਉੱਤੇ ਬੀੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਢੱਕਣ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਸਲੀਬ, ਇੱਕ ਨੇਜ਼ੇ, ਇੱਕ ਸੋਟੀ ਤੇ ਦੋ

ਹੱਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਰਾਤੀਂ ਬੁੱਢਾ ਤਾਬੂਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੱਭਣ ਲਈ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ।

“ਏਨੀਆਂ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਸੁਣਾ!” ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੇ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ।

“ਜਾਣ ਦੇ ਮੈਨੂੰ!” ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਭਰਾ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਛੁਡਾਂਦਿਆਂ ਚਰਕਾ ਚੀਕਿਆ। ਕਸਤਰੋਮੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਉਹ ਟਿਚਕਰ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲਗਾ: “ਕਿਉਂ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹੈ? ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਤਾਬੂਤ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਤਖ਼ਤੀ ਲਾਣ ਲਈ ਕਬਰ ਨੂੰ ਉੱਤੋਂ ਖਾਲੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ? ਤੇ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਤੂੰ ਕਹਿਣੈ, ਰਾਤੀਂ ਕਬਰਸਤਾਨ 'ਚ ਭੂਤ ਫਿਰਦੈ - ਸ਼ਰਾਬੀ ਲੁਹਾਰ ਨੇ ਐਵੇਂ ਗੱਪ ਉਡਾਈ ਏ!”

“ਜਾਹ, ਜੇ ਏਨਾਂ ਯਕੀਨ ਈ ਤਾਂ, ਕਬਰਸਤਾਨ 'ਚ ਇੱਕ ਰਾਤ ਲੰਘਾ ਖਾਂ!” ਕਸਤਰੋਮੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਤੱਕ ਕੀਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਬਹਿਸਣ ਲਗ ਪਏ, ਤੇ ਲੂਦਮਿਲਾ ਸੋਗੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁਛਣ ਲੱਗੀ:

“ਮਾਂ, ਰਾਤੀਂ ਭੂਤ ਟੁਰਦੇ ਨੇ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਆਹਥੋ, ਟੁਰਦੇ ਨੇ,” ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੌੜਤਾ ਕੀਤੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਉਹਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ।

ਮੋਟਾ, ਲਾਲ ਗੱਲਾਂ ਵਾਲਾ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦਾ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ, ਵਲਯੋਕ, ਟਹਿਲਦਾ ਟਹਿਲਦਾ ਆ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਸਾਡੀ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ। “ਜਿਹੜਾ ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਤਾਬੂਤ ਦੇ ਉੱਤੇ ਲੇਟ ਕੇ ਵਿਖਾਏਗਾ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀਹ ਕੋਪਕ ਤੇ ਦਸ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦਿਆਂਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਯਰਕ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੰਨ ਖਿੱਚਾਂਗਾ, ਜਿੰਨੇ ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰੇ। ਠੀਕ ਏ ਫੇਰ?”

ਤਣੀ ਹੋਈ ਚੁਪ ਛਾ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਲੂਦਮਿਲਾ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਤੋੜੀ।

“ਪਾਗਲ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ!” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। “ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਆਖੀਦੈ।”

“ਇੱਕ ਰੂਬਲ ਦੇ ਤੇ ਮੈਂ ਕਰ ਦੇਨਾਂ,” ਚਰਕੇ ਨੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ।

“ਵੀਹ ਕੋਪਕਾਂ ਲਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੂ?” ਕਸਤਰੋਮੇ ਨੇ ਕਿੜ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ। “ਵਲਯੋਕ, ਰੂਬਲ ਕਹਿ ਦੇ ਸੂ। ਜਾਣਾ ਤੇ ਇਹਨੇ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਐਵੇਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹੈ।”

“ਚੰਗਾ, ਰੂਬਲ ਈ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ!”

ਚਰਕਾ ਭੁੰਝਿਉਂ ਉਠਿਆ ਤੇ ਵਾੜ ਨੂੰ ਚੰਬੜਿਆ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਰ੍ਹਾਂ ਵਗ ਟੁਰਿਆ। ਕਸਤਰੋਮੇ ਨੇ ਉਂਗਲਾਂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਰਖ ਚਿਲਕਵੀਂ ਸੀਟੀ ਮਾਰੀ, ਤੇ ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੇ ਫਿਕਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਭਲਾ, ਇਹਨੂੰ ਏਨੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਈ ਕੀ ਸੀ?”

“ਡਰੂਆਂ ਦਾ ਟੋਲਾ”, ਵਲਯੋਕ ਨੇ ਚਿੜਾਇਆ। “ਗਲੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਘੁਲਾਟੀਏ – ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ! ਕਤੂਰੇ, ਇਹ ਹੋ ਤੁਸੀਂ!”

ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਦੁਖਾਵੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮੋਟੂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ; ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਲਈ ਚੁਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਪਾਂ ਸੁਣਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਉਹਦੇ ਆਖੇ ਲਗਦੇ ਤੇ ਉਹਦਾ ਡਾਢਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਦੇ। ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੁੱਤਾ ਵਢਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਖਾਂਦਾ। ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਪੱਥਰ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਇਹਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੀ ਇੱਕ ਗਰਾਹੀ ਪਾਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੂਈ ਰਖੀ ਪਈ ਸੀ।

ਪਰ ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ ਕਰਾ ਖਿਸਕਦੇ ਜਾਂਦੇ ਚਰਕੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁਖਿਆ।

ਮੈਂ ਵਲਯੋਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਖਾਂ ਰੂਬਲ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਨਾਂ!”

ਮੈਨੂੰ ਯਰਕਾਨ ਲਈ ਹਾ-ਹਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਰੂਬਲ ਲੂਦਮਿਲਾ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਟੁਰ ਗਈ। ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੇ ਵੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਵਲਯੋਕ ਸਾਨੂੰ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਚਿੜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਲਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸਾਂ ਕਿ ਓਧਰੋਂ ਨਾਨੀ ਆ ਗਈ। ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ, ਉਹਨੇ ਰੂਬਲ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਅਡੋਲ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਕੋਟ ਪਾ ਲੈ ਤੇ ਕੰਬਲ ਲੈ ਜਾ – ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਠੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ।”

ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਬੰਨ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲਗੀ।

ਵਲਯੋਕ ਨੇ ਸ਼ਰਤ ਰਖੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਬੂਤ ਉੱਤੇ ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਲੇਟੇ ਜਾਂ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ, ਤੇ ਓਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕੀ ਹੋਵੇ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੁੱਢੇ ਕਾਲੀਨਨ ਦੇ ਗੰਗ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਝੂਲਣ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲਗ ਪਵੇ। ਜੇ ਉੱਤੋਂ ਮੈਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਰਤ ਹਾਰ ਜਾਣੀ ਸੀ।

“ਸੁਣ ਲੈ!” ਵਲਯੋਕ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਤੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਾਂਗਾ!”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਲ ਟੁਰਿਆ, ਨਾਨੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਸਮਝਾਇਆ:

“ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦਿਸਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਹਿੱਲੀਂ ਨਾ। ਬਸ ਕੰਵਾਰੀ ਮਰੀਅਮ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਦਈਂ।”

ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਛੱਡਣ ਲਈ, ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਵਲਯੋਕ, ਕਸਤਰੋਮਾ

ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੁੰਡੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਪੈਰ ਕੰਬਲ ਵਿੱਚ ਅੜ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਮ ਟਪ ਖਲੋਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਰੇਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਛਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਕੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਹਾਸਾ ਸੁਣੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਟਿਚਕਾਰ ਜਿਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕੰਗਰੋੜ ਦੇ ਉੱਪਰ ਹੇਠ ਇੱਕ ਠਾਰ ਫਿਰ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕਾਲੇ ਤਾਬੂਤ ਨਾਲ ਜਾ ਵਜਿਆ। ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਇਹ ਰੇਤ ਨਾਲ ਧਸਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗਿੱਠੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਇਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਾ ਚੁਕਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਤਾਬੂਤ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਏਧਰ ਓਧਰ ਤੱਕਣ ਲੱਗਾ: ਢੇਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਬੱਗੀਆਂ ਬੱਗੀਆਂ ਸਲੀਬਾਂ ਸੰਘਣੀਆਂ ਬੀਜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਲਮਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਠਸੋ-ਠਸ ਕਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਕੋਈ ਸੁੱਕੜ ਬਾਹਵਾਂ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਸਲੀਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬਰਚ ਦੇ ਪਤਲੇ ਤੇ ਲਿੱਸੇ ਬੂਟੇ ਉਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕਲਵਾਂਜੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰੂਟ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਧੌਲੀ ਖੁਸ-ਛਿਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹੌਲ ਪਾਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦੈਂਤੀ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਬਰਫ਼-ਵਰੋਲੇ ਵਾਂਗ ਕਬਰਸਤਾਨ ਦਾ ਗਿਰਜਾ ਖਲੋਤਾ ਸੀ ਤੇ ਅਹਿੱਲ-ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ, ਪੀਲਾ ਚੰਨ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਯਾਜ਼ ਦੇ ਪਿਉ, “ਗਏ-ਗੁਆਚੇ ਜੱਟ,” ਨੇ ਸੁਸਤੀ ਨਾਲ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੀ ਟੱਲੀ ਵਜਾਈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਖਿੱਚੀ ਮਾਰਦਾ, ਉਹ ਖਪਰੈਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਢਿਲੇ ਟੋਟੇ ਨਾਲ ਅੜ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਇਕ ਸੋਗੀ ਖਰਜ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਛੋਟੀ ਟੱਲੀ ਦੀ ਬੁੜ-ਚਿਰੀ, ਉਦਾਸ ਟੁਣਕਾਰ ਸੁਣੀਂਦੀ।

ਮੈਨੂੰ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦਾ ਅਖਾਣ ਚੇਤੇ ਆਇਆ : “ਰੱਬਾ, ਸਾਨੂੰ ਉਨੀਂਦਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈਂ।”

ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਸਾਹ-ਘੋਪਵਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਤ ਠੰਡੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਆ ਗਿਆ ਜੇ ਬੁੱਢਾ ਕਾਲੀਨਨ ਆਪਣੇ ਤਾਬੂਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਕੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਏਨਾਂ ਵਕਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੀ ਝੁੰਗੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਾਂ ?

ਮੈਂ ਕਬਰਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਸਾ ਸਾਂ; ਦਰਜਨਾਂ ਵਾਰੀ ਮੈਂ, ਯਾਜ਼ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਖੇਡਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪਰ੍ਹਾਂ ਗਿਰਜੇ ਕੋਲ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੱਬੀ ਪਈ ਸੀ।

ਅਜੇ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਤਾ। ਬਸਤੀ ਵਲੋਂ ਹਾਸੇ ਦੇ ਛਣਾਕੇ ਤੇ ਗੌਣਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਸੁਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਰੇਤ-ਖੱਡਿਆ, ਤੇ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕਾਤੀਜ਼ੋਵਕਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਚੀਕ ਰਿਹਾ ਤੇ ਠੰਡੇ ਸਾਹ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੁਹਾਰ ਮਿਆਚੋਵ, ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਵਕਤ ਹੀ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ,

ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਡੋਲਦਾ ਆਇਆ - ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਗੌਣ ਤੋਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ:

ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਏ ਖਚਰੀ ਰਜ ਕੇ
ਇੰਝ ਰਹਿਣ ਲਈ ਗਜ ਵਜ ਕੇ,
ਸਾਡੇ ਓਸ ਬਾਪੂ ਲਈ
ਚਿਕ ਸੁੱਟੇ ਮੁੰਡੇ ਕਈ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਹ ਅਖੀਰਲੇ ਸਾਹ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ ਵਧਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਟਲੀ ਦੀ ਹਰ ਟੁਣਕਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਚੁਪ-ਚਾਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਚੁਪ ਚਰਾਂਦਾਂ ਉੱਤੇ ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ ਚੜ੍ਹ ਆਈ, ਉਹਨੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਡੋਬ ਤੇ ਮੇਸ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਅਸਗਾਹ ਤੇ ਅਥਾਹ ਸੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬੁਝ ਗਈ, ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਅਸਲੋਂ ਖੁਰ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਸਿਰਫ ਅਪਹੁੰਚ ਤਾਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਡਲੁਕਦੇ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਫਨਾਹ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ - ਮਰੀ-ਮੁੱਕੀ ਜਾਂ ਧਿਕਾਰੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੰਬਲ ਵਿੱਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਲਿਆ ਤੇ ਗਿਰਜੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ, ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਹਿਲਦਾ, ਤਾਬੂਤ ਚੀ-ਚੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਰੇਤ ਘਸਰ ਖਾਂਦੀ।

ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਵੱਜੀ, ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਜੀ, ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਟ ਦਾ ਟੋਟਾ ਤਾਬੂਤ ਦੇ ਕੋਲ ਡਿਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਦੀ ਬੁਝ ਲਿਆ। ਵਲਯੋਕ ਤੇ ਉਹਦੇ ਯਾਰ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕੰਧੋਂ ਪਾਰ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕਿ ਨੇੜੇ ਹੀ ਲੋਕ ਸਨ, ਮੈਂ ਸਗੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਛਾਂਟੇ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਈ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਆਈਂ - ਹਾਲ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲੋਂ ਈ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਬਿਮਾਰ ਆਂ।”

ਛਾਂਟੇ ਖਾਣ ਪਿਛੋਂ, ਮੈਂ ਜਾ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਪਿਛੇ ਸੁੰਗੜਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਉਹ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ:

“ਕਿੱਡਾ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਮੁੰਡਾ ਏ! ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਸੂ!”

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਂਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਅਫਸੋਸ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ। ਇੰਝ ਘਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਂਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ।

ਤੇ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦੁਖਾਣ ਵਾਲਾ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਸੀ। ਕੰਧ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਵੇਖੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਏਥੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕੱਲਿਆਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੌਲ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਗੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਡਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇੰਝ ਕਿਉਂ ?

ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੜਕਾ ਮਾਰਨ 'ਤੇ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ:

“ਲੈ ਜਾਏ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ!”

ਪਰ ਇਹ ਖਤਰਨਾਕ ਗੱਲ ਸੀ। ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਉੱਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪਵੇਗਾ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਏਥੇ ਕਿਤੇ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਰੇਤ ਅਬਰਕ ਦੇ ਰੇਜ਼ਿਆ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਚਾਨਣੀ ਵਿੱਚ ਨਿੰਮ੍ਹੇ-ਨਿੰਮ੍ਹੇ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਓਕਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੁਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਲ ਟਕ ਲਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਪਾਣੀ ਦਾ, ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ੁੰਗੜਾ ਮੇਰੇ ਤੱਕਦਿਆਂ ਤੱਕਦਿਆਂ ਇਕਦਮ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ; ਉਹ ਰਿੜ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਸੇ ਭਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲੂ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਟੁੱਭੀ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਲ ਰੁਖ ਦੇ ਝੜੇ ਪੱਤੇ ਵਾਂਗ ਫੜ-ਫੜਾਂਦਿਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ, ਗੋਲ ਪੰਖੇਰੂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਚੇਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੌਲਨਾਕੀਆਂ ਘੜਨ 'ਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਇੱਕ ਰੋਕ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਏਥੇ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਰੇਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪੱਕੇ, ਨਿਕਚੂ ਪੰਜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਟਪ-ਟਪ ਕਰਦਾ ਇੱਕ ਝਾੜ-ਚੂਹਾ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਜਿੰਨ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਉਵੇਂ ਹੀ ਨਿੱਕ-ਮੁਨਿੱਕਾ ਤੇ ਖਿਲਰੀ ਝੰਡ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਆਇਆ, ਕਿਵੇਂ ਨਾਨੀ ਚੁਲ੍ਹੇ ਸਾਹਵੇਂ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਗੌਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ :

“ਸੁਣ ਵੇ ਜਿੰਨਾ ਬੀਬਿਆ, ਟਿੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਖਾ...”

ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ, ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਲੋਅ ਹੋਣ ਲੱਗੀ; ਧੰਮੀ ਵੇਲੇ ਦੀ ਠੰਡ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਡਣ ਲੱਗੀ; ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਛੱਪਰ ਭਾਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਗੁੱਛਾ-ਮੁੱਛਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕੰਬਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੇ ਮਰਜ਼ੀ ਪਿਆ ਹੋਵੇ!

ਨਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਉਹ ਕੰਬਲ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦੀ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤੀ ਸੀ:

“ਉਠ! ਠੰਡ ਲਗ ਰਹੀ ਆ? ਬੜਾ ਡਰ ਲੱਗਾ ਸਾਈ?”

“ਆਹਥੋ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸੀਂ ਨਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗੇ।”

“ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਾ?” ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁਛਿਆ। “ਜੇ ਡਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਈ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਦਮਗਜੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੇ ਮਾਰੇ।”

ਅਸੀਂ ਘਰ ਵਲ ਹੋ ਪਏ, ਤੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਉਹਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ਼ ਆਖਿਆ :

“ਵੇਖ ਕਬੂਤਰਾ, ਤੂੰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਆਪ ਪਰਤਾ ਕੇ ਵੇਖਣੀ ਏਂ, ਤੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਆਪ

ਸਿਖਣਾ ਏਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਆਪ ਨਾ ਸਿਖਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਖਾਣ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ।”

ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਲੀ ਦਾ “ਹੀਰੋ” ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਹਰ ਕੋਈ ਮੈਥੋਂ ਪੁਛਦਾ ਸੀ:

“ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ?”

ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ: “ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ!” ਉਹ ਸਿਰ ਹਿਲਾਂਦੇ ਤੇ ਆਖਦੇ: “ਵੇਖਿਆ ਈ?”

ਦੁਕਾਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕੂਕਦੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ਼ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ:

“ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਇਐ ਕਿ ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਾਲੀਨਨ ਕਬਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੈ। ਜੇ ਉਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਤ੍ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਹੱਥ ਦੇ ਇਕ ਲਪੜ ਨਾਲ਼ ਉਹਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਬਰਸਤਾਨੋਂ ਬਾਹਰ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਣਾ ਸੀ।”

ਲੂਦਮਿਲਾ ਮੇਰੇ ਵਲ ਰੀਝਵਾਨ ਅਚੰਭੇ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਦੀ, ਤੇ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਨਾਨਾ ਤੱਕ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤਕ ਖਖਿਆਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਚਰਕੇ ਨੇ ਹੀ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਉਹਦੇ ਲਈ ਸੌਖੈ - ਉਹਦੀ ਨਾਨੀ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਜੁ ਹੋਈ!”

3

ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਕੋਲਯਾ ਇੰਝ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਹੀ ਬੁਝ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਤਾਰਾ। ਉਹ, ਨਾਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਢਾਰੇ ਵਿੱਚ, ਲਕੜਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਢੇਰ ਉੱਤੇ ਸੌਂਦੇ ਸਾਂ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਉੱਪਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜਰਜਰੀ ਕੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਲਕ-ਮਕਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੂਚੇ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਰ ਰਾਤੀਂ ਅਸੀਂ ਰੱਜੀਆ ਪਈਆਂ ਕੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੜ-ਕੁੜ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਖੰਭ ਫੜਫੜਾਂਦਿਆਂ ਸੁਣਦੇ, ਤੇ ਹਰ ਸਵੇਰੇ ਸਾਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੁੱਕੜ ਦੀ ਪੂਰਾ ਸੰਘ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਬਾਂਗ ਜਗਾਂਦੀ।

“ਤੇਰੀ ਸਿਰੀ ਮਰੋੜ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ!” ਇਕ ਸਵੇਰੇ ਜਾਗਣ 'ਤੇ ਨਾਨੀ ਨੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਉਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਤੇ ਕੰਧ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਹੀ ਆਉਂਦੀ ਧੁੱਪ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਾਂਗ ਨਚਦੇ ਰੁਪਹਿਲੀ ਕਿਣਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕਦਾ ਲੇਟਿਆ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਲਕੜਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿੱਚ ਚੂਹੇ ਖੜ-ਖੜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਲਾਲ਼ ਟਿੱਡੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਲੇ ਕਾਲੇ ਡੱਬ ਸਨ, ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਭੁੜਕਦੀਆਂ ਫਿਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਚੂਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਠਾਂ ਦੀ ਸਾਹ ਘੋਪਵੀਂ ਹਵਾੜ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਮੈਂ ਢਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰੀਂਗ ਆਉਂਦਾ, ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦਾ, ਜਿਥੋਂ ਮੈਂ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨੂੰ

ਜਾਗਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ। ਉਹ ਵਡੇ ਵਡੇ ਤੇ ਅੱਖੋਂ ਹੀਣੇ ਤੇ ਨੀਂਦਰ ਨਾਲ਼ ਸੁੱਜੇ-ਸੁੱਜੇ ਲਗਦੇ।

ਇਕ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਅੜਭ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ, ਮੱਲਾਹ ਫਰਮਾਨੋਵ ਦਾ ਅੜਕਾਂ ਵਾਲਾ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲੂਈਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਝੀਤਾਂ ਉੱਪਰ ਸੂਰਜ ਵਲ ਚੁੱਕਦਾ ਤੇ ਸੂਰ ਵਾਂਗ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੇ ਵਿਰਲੇ ਲਾਲ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਦਿਆਂ ਨਾਨਾ ਬਾਹਰ ਹਾਤੇ ਨੂੰ ਭੱਜਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਵਾਹਣ ਲਈ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਲਕ-ਮਕਾਨ ਦੀ ਲੁਤਰੋ ਬਾਵਰਚਨ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਨੱਕ ਤੇ ਝਰੜੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੋਇਲ ਲਗਦੀ ਤੇ ਆਪ ਮਾਲਕ-ਮਕਾਨ ਕੋਈ ਮੋਟਾ ਬੁੱਢਾ ਕਬੂਤਰ ਜਾਪਦਾ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਖੇਰੂ ਚੇਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਸਵੇਰ ਨਿਮਲ ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਦਾਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੰਨੇ ਪੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਕਲ-ਮੁਕੱਲਾ ਹੋਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰੌਸ਼ਨ ਦਿਨ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਨਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਦਿਆ ਤੇ ਸਿਰ ਨਾਲ਼ ਵਛਾਈ ਵਲ ਸੈਣਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ:

“ਕੋਲਯਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਐ।”

ਮੁੰਡਾ ਲਾਲ ਸੂਤੀ ਸਿਰਹਾਣੇ ਤੋਂ ਤਿਲਕ ਕੇ ਨਮਦੇ ਉੱਤੇ ਆਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਨੀਲਾ ਤੇ ਨੰਗਾ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਝੱਗਾ ਲੱਕ ਤੱਕ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹਦਾ ਫੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਢਿੱਡ ਤੇ ਫੋੜਿਆ ਦੀਆਂ ਦਾਗੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੰਗੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਵੱਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਠਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਸੁਕਰ ਏ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਐ,” ਸਿਰ ਵਾਂਹਦਿਆਂ ਨਾਨੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ। “ਏਡੇ ਮਾੜਚੂ ਨੇ ਜੀਵੀ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਾ ਸੀ?”

ਨਾਨਾ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿੰਹਦਿਆਂ, ਲੋਥ ਦੁਆਲੇ ਕੁਦਾੜੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਜੂਠੇ ਹੱਥ ਨਾ ਸੂ ਲਾ!” ਨਾਨੀ ਨੇ ਕੌੜ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਆਇਆ-ਜੀਵਿਆ-ਖਾਧਾ-ਪੀਤਾ ਤੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅਜ਼ਾਈ” - ਉਹਨੇ ਗੁਣ-ਗੁਣ ਕੀਤੀ।

“ਸੋਚ, ਮੂੰਹੋਂ ਕੀ ਕੱਢ ਰਿਹੈਂ।” ਨਾਨੀ ਨੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਟੁੱਕੀ।

ਉਹਨੇ ਸਖਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਨਾਨੀ ਵਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

“ਜੋ ਜੀ ਆਉਂਦਾ ਈ ਕਰ,” ਨਾਨੇ ਨੇ ਆਖਿਆ। “ਇਹਨੂੰ ਦੱਬਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂਉਂ।”

“ਜਾ ਚੰਦਰਿਆ।”

ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਮੀਂ ਹੀ ਪਰਤਿਆ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰੇ ਕੋਲੀਯੇ ਨੂੰ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਗਿਰਜੇ ਨਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮਰਨੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰਸਮ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਪੁੱਟੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੁੱਤਾ ਤੇ ਸਾਸ਼ੇ ਦਾ ਬਾਪੂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਾਸ਼ੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਬਰ ਪੁੱਟਣ ਵਿੱਚ ਮਿੰਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਇਆ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਗੇ ਇਹਦੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਯਾਰ ਏਂ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਰੂਬਲ ਲੈਣਾ ਸੀ।”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਟਕ ਲਾ ਉਸ ਮਘੋਰੇ ਵਿੱਚ ਝਾਕਿਆ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਸ਼ਕ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਕਾਲੇ, ਉੱਲੀ-ਖਾਧੇ ਤਖ਼ਤੇ ਦਿੱਸੇ। ਮੇਰੇ ਮਾੜੇ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਹਿੱਲਣ ਨਾਲ ਵੀ ਰੇਤ ਦੇ ਪਾੜਛੇ ਮਘੋਰੇ ਦੀ ਤਹਿ 'ਤੇ ਵਹਿ ਪੈਂਦੇ। ਮੈਂ ਜਾਣ ਕੇ ਹਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਰੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਜ ਲਵੇ।

“ਵੇਖ ਮੁੰਡਿਆ, ਖਚਰਪੁਣਾ ਨਾ ਕਰ,” ਪਾਈਪ ਦਾ ਸੂਟਾ ਲਾਂਦਿਆਂ ਸਾਸ਼ੇ ਦੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਨਾਨੀ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਚਿੱਟਾ ਤਾਬੂਤ ਲਿਆਈ; “ਤੁਕਿਆ ਜਟ” ਮਘੋਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁਦ ਪਿਆ, ਤਾਬੂਤ ਨੂੰ ਉਸ ਹੱਥੋਂ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਉੱਲੀ ਖਾਧੇ ਫੱਟਿਆਂ ਕੋਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਮਘੋਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁਦ ਆਇਆ, ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਬੇਲਚੇ ਨਾਲ ਰੇਤ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਦੇ ਪਾਈਪ ਵਿੱਚੋਂ ਧੂਪਦਾਨੀ ਵਾਂਗ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਪਾਦਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੋਈ ਮੰਗਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਲੀਬਾਂ ਦੀ ਉਸ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਸਾਂ।

ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਫੜ੍ਹਾਂਦਿਆਂ, ਨਾਨੀ ਨੇ ਝਾੜ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਮੇਰੀ ਵਾਰਯਾ ਦਾ ਆਲੁਣਾ ਛੇੜਨੋਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤੂੰ, ਹੈਂ?”

“ਚਾਰਾ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਦਿਆਂ ਦੀ ਲਈ ਏ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਨੁਕਸਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।”

ਨਾਨੀ ਕਬਰ ਅਗੇ ਨਿਉਈਂ, ਉਹਨੇ ਨੱਕ ਸੁਣਕਿਆ, ਸਿਸਕੀ ਭਰੀ, ਤੇ ਟੁਰ ਪਈ। ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਘੱਸੱਡੇ ਫਰਾਕ-ਕੋਟ ਨੂੰ ਤੁਣਕੇ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਟੋਪ ਦੇ ਛੱਜੇ ਹੇਠ ਲੁਕਾਂਦਾ ਨਾਨਾ ਹੋ ਪਿਆ।

“ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਬੀਅ ਅਣ-ਵਾਹੀ ਭੋਂ 'ਚ ਬੀਜਿਐ,” ਸਿਆੜਾਂ ਉੱਤੇ ਉਡਦੇ ਕਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਅਚਣਚੇਤ ਹੀ ਉਹ ਬੋਲ ਪਿਆ।

“ਕੀ ਆਖਿਆ ਸੂ?” ਮੈਂ ਨਾਨੀ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਰੱਬ ਈ ਜਾਣਦੈ। ਸੋਚਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਢੰਗ ਸੂ,” ਨਾਨੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਗਰਮੀ ਸੀ। ਨਾਨੀ ਪੈਰ ਘਸੀਟਦੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਟੁਰਦੀ ਗਈ, ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਤਪੀ ਹੋਈ ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਧਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਕਸਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ-ਮੁੜ੍ਹਕੀ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਪੁੰਝਣ

ਲਈ ਅਟਕ ਜਾਂਦੀ।

ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ:

“ਕਬਰ ’ਚ ਉਹ ਕਲਿੱਤਣ ਜਿਹੀ – ਮਾਂ ਦਾ ਤਾਬੂਤ ਸੀ ਉਹ?”

“ਆਹਖੋ,” ਉਹਨੇ ਖਰ੍ਹਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ। “ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਸਿਰ-ਫਿਰਿਆ ਕਬਰ-ਪੁੱਟ! ਸਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਵਾਰਯਾ ਤ੍ਰੱਕਣ ਲੱਗ ਪਈ ਏ! ਸਭ ਰੇਤ ਕਰਕੇ ਏ – ਪਾਣੀ ਆਉਣ ਦੇਂਦੀ ਏ। ਮਿੱਟੀ ਚੰਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ।”

“ਹਰ ਕੋਈ ਈ ਤ੍ਰੱਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੈ?”

“ਹਰ ਕੋਈ ਈ। ਸਿਰਫ਼ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਬਚਦੇ ਨੇ।”

“ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਤ੍ਰੱਕੇਂਗੀ!”

ਉਹ ਅਟਕ ਗਈ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਟੋਪ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

“ਇਹ ਸੋਚਾਂ ਨਾ ਸੋਚ। ਅਜੇ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ, ਸੁਣ ਰਿਹੈਂ ਨਾ?”

ਪਰ ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸੋਚਿਆ:

“ਮੌਤ ਕਿੰਨੀ ਕੋਝੀ ਤੇ ਕਰਹਿਤ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਏ! ਕਿੰਨੀ ਘਿਣਾਉਣੀ!”

ਮੇਰਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਘਰ ਪੁੱਜੇ, ਨਾਨੇ ਨੇ ਸਮਾਵਰ ਭਖਾਇਆ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਚਲੋ ਚਾਹ ਪੀਵੀਏ, ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਏਂ,” ਨਾਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬਣਾਨਾਂ, ਸਭਨਾਂ ਲਈ।”

ਉਹ ਨਾਨੀ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ।

“ਸੁਣਾ ਬੇਬੇ, ਕੀ ਖਿਆਲ ਈ ਫੇਰ?”

ਨਾਨੀ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਕੀ ਆਖਾਂ?”

“ਇਹ ਗੱਲ ਏ। ਰੱਬ ਸਾਡੇ ’ਤੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢ ਰਿਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਬੋਟੀ ਬੋਟੀ ਕਰ ਖੋਹੀ ਲਿਜਾ ਰਿਹੈ। ਜੇ ਕਦੀ ਟੱਬਰ ਕੱਠੇ ਜੁੜ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਾਕੁਣ –”

ਉਹਨੂੰ ਇੰਝ ਨਰਮਾਈ ਤੇ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕੀਤਿਆਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ਼ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੀ ਪੀੜ ਹਟ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਝਾਕ ਰਹੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੀਲੇ ਮਘੋਰੇ ਨੂੰ ਭੁਲਾਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ।

ਪਰ ਨਾਨੀ ਨੇ ਕੁਰੱਖਤ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਟੁੱਕੀ:

“ਬਸ ਕਰ, ਬਾਪੂ! ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੂੰ ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹੈਂ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼

ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੁਝ ਸਰਿਆ ਵੀ ਏ ? ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹੈਂ, ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਖਾਂਦੈ।”

ਨਾਨੇ ਨੇ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਦੇ ਵਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਓਸ ਸ਼ਾਮੀਂ, ਫਾਟਕ ਕੋਲ ਮੈਂ ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਪਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ।

“ਯਤੀਮ ਹੋਣਾ ਸਗੋਂ ਚੰਗੈ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਭਰਾ ਕੋਲ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਉਮਰ ਲਈ ਸਾਧਣੀ ਬਣ ਜਾਂਗੀ। ਹੋਰ ਮੈਂ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਣੈਂ ? ਵਿਆਹ ਮੇਰਾ ਕਦੀ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਮੈਂ ਲੰਡੀ ਹਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਮੈਂ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਹੋਰ ਲੰਡੇ ਬੱਚੇ ਈ ਲਿਆਣੇ ਨੇ ਨਾ।”

ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਵੀ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਦੀ ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਿਆ।

ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ, ਨਾਨੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਸਵੱਖਤੇ ਸੌਂ ਜਾਈਂ। ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹੇ ਜਗਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਆਪਾਂ ਲਕੜਾਂ ਲੈਣ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਜਾਵਾਂਗੇ।”

“ਤੇ ਮੈਂ ਬੂਟੀਆਂ ਕੱਠੀਆਂ ਕਰਾਂਗੀ,” ਨਾਨੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਫਰ ਤੇ ਬਰਚ ਰੁਖਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੀ ਬਸਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਵਰਸਤ* ਦੂਰ ਉਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮਲਿਆਂ ਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਦਰਿਆ ਓਕਾ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਮਾਸਕੋ ਦੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਕੂਲੇ ਝਾੜ ਉੱਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਉੱਚੇ ਲੰਮੇ ਤੰਬੂ ਵਾਂਗ ਸਨੋਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਝੁੰਡ ਖਲੋਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਨੂੰ “ਸੇਵੇਲੇਵ ਦੀ ਅੱਯਾਲ” ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਨਵਾਬ ਸ਼ੁਵਾਲੋਵ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਇਹਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਸਤ ਸੀ। ਕੂਨਾਵੀਨੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਝਾੜ ਲਾਹ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਸੁਕੇ ਦਰਖਤ ਤੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹਰੇ ਦਰਖਤ ਵੀ ਵੱਢ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਤਝੜ ਰੁੱਤੇ, ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਹਾੜੇ ਫੜੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਲੇ ਰੱਸੀ ਵਲੀ, ਦਰਜਨਾਂ ਲੋਕ ਸਿਆਲਾਂ ਲਈ ਲਕੜਾਂ ਜੋੜਨ ਟੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ, ਅਸਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਤਰੇਲ-ਧੋਤੀਆਂ, ਰੁਪਹਿਲੀ ਬਾਹ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਪਾਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਨਖਰੇਲੂ ਰੂਸੀ ਸੂਰਜ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦਰਿਆ ਓਕਾ ਉੱਤੇ, ਦਯਾਤਾਵੇਵੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੱਤੀਆਂ ਵੱਖੀਆਂ ਉੱਤੇ, ਹਰੀਆਂ ਚਰਾਂਦਾਂ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਲਸਾਂ ਵਾਲੇ ਚਿੱਟੇ ਨੀਜ਼ਨੀ-ਨੋਵੋਗਰਾਦ ਉੱਤੇ, ਉਭਰਿਆ। ਚੁਪੀਤੇ, ਗਹਿਰੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ

* ਇਕ ਰੂਸੀ ਮਾਪ, ਮੀਲ ਦਾ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ।

ਓਕਾ ਵਲੋਂ ਚੁਪੀਤੀ, ਨੀਂਦਰਾਈ ਪੌਣ ਘੁੱਲੀ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਿਆਲਾ-ਫੁੱਲਾਂ ਨੇ ਤਰੇਲ ਨਾਲ ਭਾਰੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਏ, ਨੀਲਫਰ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਵਿਛ ਗਏ, ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਘਾਹ ਦੇ ਫੁੱਲ ਕਿਰਸੀ ਢੇਲੇ ਤੋਂ ਆਕੜ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਫੁੱਲ, ਉਹ “ਰੈਣ ਸੁੰਦਰੀਆਂ”, ਫੁੱਟ ਕੇ ਸੂਹੇ ਤਾਰੇ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਜੰਗਲ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ, ਪਰੇਬੰਦ ਸਫ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਫਰ-ਰੁਖ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੰਛੀ ਜਾਪਦੇ; ਬਰਚ ਰੁਖ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਲਗਦੀਆਂ। ਪੈਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਦਲਦਲਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਹੁਆੜ ਆਈ। ਮੇਰਾ ਕੁੱਤਾ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਗੁਲਾਬੀ ਜੀਭ ਲਮਕਾਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਟੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਟਕਦਾ, ਨਕ ਸੁੜਕਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਬੇ-ਯਕੀਨੀ ਨਾਲ ਲੁੰਬੜ ਵਰਗਾ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਂਦਾ।

ਨਾਨੇ ਨੇ ਨਾਨੀ ਦੀ ਗਰਮ ਫਤੂਹੀ ਤੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ, ਛੱਜੇ-ਰਹਿਤ ਟੋਪ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਤਕਲਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਅਛੋਪਲੇ ਅਗੇ ਵਧਦਿਆਂ ਨਾਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾ ਦਬੋਚਣਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਨੀ ਨੇ ਨੀਲਾ ਬਲਾਉਜ਼ ਤੇ ਕਾਲੀ ਸਕਰਟ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਚਿੱਟਾ ਰੁਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਅਗੇ ਵਰਗੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ।

ਜਿੰਨੇ ਨੇੜੇ ਅਸੀਂ ਜੰਗਲ ਦੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਗਏ, ਓਨਾ ਬਹੁਤਾ ਜੋਸ਼ ਨਾਨੇ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਅੰਦਰ ਸੁੜਕਨ ਲਗਾ ਤੇ ਫੇਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਛਡ ਛਡ ਕੇ ਤੇ ਅਬੋਲ ਜਿਹੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਮੌਜ ਤੇ ਲੋਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ, ਉਹਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਜੰਗਲ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਬਾਗ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ, ਸਿਵਾਏ ਹਵਾ ਦੇ - ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਰੱਬੀ ਸਾਹ ਦੇ। ਪਿਛੇ ਜ਼ੀਗੁਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ, ਜਿਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਮੈਂ ਮਲਾਹ ਈ ਸਾਂ - ਕੀ ਦੱਸਾਂ, ਅਲੈਕਸਈ, ਜੋ ਮੈਂ ਤੱਕਿਐ, ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਤੱਕ ਸਕਨਾਂ! ਓਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ - ਕਾਸੀਨੋਵ ਤੋਂ ਮੁਰੋਮ ਤੱਕ ਜੰਗਲ! ਜਾਂ ਵੋਲਗਾ ਤੋਂ ਪਾਰ - ਤੋੜ ਯੂਰਾਲ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਜੰਗਲ! ਮੁਕਣ 'ਚ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਸੀ ਉਹ!”

ਨਾਨੀ ਨੇ ਭਰਵੱਟਿਆ ਹੇਠੋਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਅੱਖ ਝਮਕੀ ਤੇ ਨਾਨਾ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਬੁੱਕਾਂ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇਂਦਾ, ਗੈਲਾਂ ਨਾਲ ਠੁਡੇ ਖਾਂਦਾ ਪੈਰ ਘਸੀਟੀ ਗਿਆ।

“ਅਸੀਂ ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਦੇ ਬੀਆਂ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਲਦਿਆ ਤੁਲ੍ਹਾ ਸਾਰਾਤੋਵ ਤੋਂ ‘ਮਕਾਰ ਦਿਵਸ’ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਲ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਫੋਰਮੈਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪੁਰੇਖ ਦਾ, ਕਿਰੀਲੋ ਨਾਂ ਸੀ ਉਹਦਾ, ਤੇ ਕਾਸੀਨੋਵ ਦਾ ਇਕ ਤਾਤਾਰ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਆਸਫ ਨਾਂ ਸਾਸੂ, ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਤਾਂ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜ਼ੀਗੁਲੀ ਅਪੜੇ, ਸਾਨੂੰ

ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀ ਵਲ ਦੀ ਹਵਾ ਆ ਟਕਰੀ - ਉਹਨੇ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਕਢ ਲਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਖਲਿਆਰ ਦਿੱਤਾ, ਹੈਰਾਨ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਾਨੂੰ ਓਥੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦਲੀਆ ਉਬਾਲਣ ਲਈ ਕੰਢੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ। ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਮਈ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ ਤੇ ਵੋਲਗਾ ਸਮੁੰਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਚਿੱਟੇ ਪਿਆਲਾ ਫੁੱਲ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਇੰਝ ਸਵਾਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਹੰਸਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਹੋਣ - ਉਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਰਦੇ ਤਰਦੇ ਕੈਸਪੀਅਨ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਜ਼ੀਗੁਲੀ ਦੀਆਂ ਬਸੰਤ ਨਾਲ਼ ਹਰਿਆਈਆਂ, ਤੋੜ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਛੁਹੰਦੀਆਂ, ਪਹਾੜੀਆਂ, ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਬੱਦਲ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਚਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸੋਨਾ ਡੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਅਸਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਡੀਕ ਲਿਆ, ਦਿਲ ਸਾਡੇ ਪੰਘਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇਠਾਂ ਦਰਿਆ 'ਚ ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਠੰਡ ਸੀ, ਪਰ ਏਥੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਨਿਘ ਸੀ ਤੇ ਮਿੱਠੀ-ਮਿੱਠੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਮ ਪਈ, ਉਹ ਸਾਡਾ ਕਿਰੀਲੋ - ਚੰਗੀ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਉਹ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਜਟ - ਖਲੋ ਨਾ ਗਿਆ, ਟੋਪੀ ਲਾਹ ਕੇ, ਕਹਿਣ ਨਾ ਲਗ ਪਿਆ : 'ਚੰਗਾ, ਵਾਈ ਮੁੰਡਿਓ, ਹੁਣ ਅਗੋਂ ਨਾ ਤੁਹਾਡਾ ਮੈਂ ਮਾਲਕ ਜੇ ਤੇ ਨਾ ਨੌਕਰ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੱਲਿਆ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਚਲਿਆਂ!' ਅਸੀਂ ਮੂੰਹ ਟੱਡੀ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਕਿਸੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਿਥੇ ਸੁਣੀ ਹੋਣੀ ਏ? ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੇ - ਲੋਕੀ ਸਿਰੋਂ ਬਿਨਾਂ ਥੋੜਾ ਈ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ। ਠੀਕ ਏ ਕਿ ਸੀ ਵੋਲਗਾ ਈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਥਰਾ ਜਾਨਵਰ ਹੁੰਦੈ - ਉਹ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਬਹਿੰਦਾ। ਏਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਡਰ ਗਏ। ਪਰ ਉਹ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ: 'ਮੈਂ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈ ਜੀਵੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਤੁਹਾਡਾ ਰਾਖਾ ਬਣ ਕੇ। ਮੈਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਚਲਿਆਂ!' ਸਾਡੇ 'ਚ ਕੁਝ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣ, ਪਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਸੋਚਦੇ ਸਨ। 'ਠਹਿਰ ਜਾਓ,' ਉਹ ਕੜਕੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ ਤਾਤਾਰ ਅੱਗੇ ਬੋਲਿਆ: 'ਮੈਂ ਵੀ ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਚਲਿਆਂ!' ਗੱਲ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਈ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਮਾਲਕ ਨੇ ਤਾਤਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਫੇਰਿਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਸਨ। ਤੇ ਏਥੇ ਉਹ ਤੀਜੇ ਦੇ ਅਧਵਾਟੇ ਅਪੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ - ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਪੈਣ ਤੱਕ ਰੌਲਾ ਪਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਪਈ, ਸਭ ਜਣੇ ਸਾਨੂੰ ਕਲਿਆਂ ਛੱਡ - ਕੋਈ ਪੰਦਰਾਂ ਸੋਲਾਂ ਸਾਂ ਅਸੀਂ - ਨਿਕਲ ਟੁਰੇ। ਜੰਗਲ ਇਹ ਕਰ ਛੱਡਦੈ ਬੰਦੇ ਨਾਲ!"

“ਉਹ ਡਾਕੂ ਬਣਨ ਲਈ ਗਏ ਸਨ?”

“ਸ਼ੈਦ ਡਾਕੂ ਬਣਨ ਲਈ; ਸ਼ੈਦ ਸਾਧ ਬਣਨ ਲਈ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਲੋਕੀਂ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ।”

ਨਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ।

“ਧੰਨ ਪੂਜ ਮਾਤਾ! ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੋਚਣ ਲਗੀਏ, ਦਿਲ 'ਚੋਂ ਲਹੂ ਸਿੰਮਣ ਲਗਦੈ।”

“ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਕੁ ਅਕਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਏ ਕਿ ਸਮਝ ਜਾਈਦੈ, ਸ਼ੈਤਾਨ

ਸਾਨੂੰ ਕਿਥੇ ਭਰਮਾ ਰਿਹੈ।”

ਅਸੀਂ ਲਿੱਸੇ ਫਰ ਰੁਖਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਤੇ ਟਿਬਿਆਂ ਵਾਲੀ ਦਲਦਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਇਕ ਗਿੱਲੀ ਡੰਡੀ 'ਤੇ ਟੁਰਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਵੜੇ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਪੁਰੇਖ ਦੇ ਕਿਰੀਲੋ ਵਾਂਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣਾ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ! ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ-ਭਿੜਾਈ, ਪੀਣਾ-ਪਿਆਣਾ ਤੇ ਦੰਗਾ-ਫਸਾਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਓਥੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ ਦੀ ਹਾਬੜ ਤੇ ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕਬਰ - ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਭੁਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਦੁਖਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਬੋਝ ਬਣੀ ਹੋਵੇ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸੁੱਕੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਨਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਗਰਾਹੀ ਭੰਨਣ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹਿ ਜਾਓ।”

ਆਪਣੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨੇ ਰਈ ਦੀ ਕੁਝ ਰੋਟੀ, ਹਰੇ ਗੰਢੇ, ਅਚਾਰ, ਲੂਣ ਤੇ ਲੀਰ ਵਿੱਚ ਵਲੋਟਿਆਂ ਘਰ-ਬਣਾਇਆ ਕੁਝ ਪਨੀਰ ਕਢਿਆ। ਨਾਨਾ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕਦਾ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਲ ਟਕ ਲਾ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਤੇ ਸੋਚੋ ਜ਼ਰਾ - ਮੈਂ ਲਿਆਂਦਾ ਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ!”

“ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਏ।”

ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਉੱਚੀ-ਲੰਮੀ ਚੀੜ ਦੇ ਕੈਂਹ-ਰੰਗੇ ਤਣੇ ਨਾਲ ਢਾਸਣਾ ਲਾ ਕੇ ਬਹਿ ਗਏ; ਹਵਾ ਬਰੋਜ਼ੇ ਦੀ ਬੋ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਪੈਲੀਆਂ ਵਲੋਂ ਘਾਹ ਨੂੰ ਲਿਫਾਂਦੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਪੌਣ ਘੁੱਲੀ। ਨਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਲੇ ਤੇ ਸੰਤ ਜੋਹਨ ਦੇ ਪੱਤਲ ਦੀਆਂ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਤੇ ਫਰਨਾਂ ਤੇ ਲੇਸਲੀ ਕਨੇਰ ਦੀ ਜਾਦੂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਸਦਿਆਂ, ਕਾਲੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੂਟੀਆਂ ਤੋੜੀਆਂ।

ਨਾਨੀ ਨੇ ਝਾੜੀਆਂ ਵਢੀਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਡੋਲ ਡੋਲ ਨਾਨੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਸਰੂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਿਆ। ਉਹ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਬਲਵਾਨ ਤਣਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਰਦੀ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਸ਼ੱਕਰ-ਪੋਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਲ ਇੰਝ ਝੋਕ ਖਾਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਟੁੱਬੀ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਟੁਰਦਿਆਂ ਟੁਰਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ:

“ਖੁੰਬਾਂ ਐਤਕੀਂ ਛੇਤੀ ਈ ਨਿਕਲ ਪਈਆਂ ਨੇ - ਮਤਲਬ ਏ ਕਿ ਐਤਕਾਂ ਥੋੜੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਰੱਬਾ, ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਤੂੰ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਖ ਰਿਹਾ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖੁੰਬਾਂ ਵੀ ਖੁਰਾਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਮੈਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦੀ ਡਾਢੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਖੜਾਕ ਕੀਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਟੁਰੀ ਗਿਆ; ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਰੱਬ ਨਾਲ, ਡੱਡੂਆਂ ਤੇ ਘਾਹਾਂ ਨਾਲ, ਉਹਦੀ ਗੱਲ-ਕਥ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਵਾਂ।

ਪਰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਹੀ ਲਿਆ।

“ਨਾਨੇ ਕੋਲੋਂ ਭੱਜ ਆਇਐਂ, ਹੈਂ?”

ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਜ਼ਰੀ ਦੇ ਵੇਸ ਵਾਲੀ ਕਾਲੀ ਭਾਂ ਉੱਤੇ ਉੜਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ, ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਰੱਬ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਏਨਾ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਹੜ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਭੇ ਜੀਅ-ਜੰਤ ਡੋਬ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

“ਪਰ ਪੂਜ ਮਾਤਾ ਨੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਈ ਸਭੇ ਬੀਅ ਆਪਣੀ ਟੋਕਰੀ 'ਚ ਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਲੁਕਾ ਛੱਡੇ। ਹੜ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸੂਰਜ ਕੋਲ ਗਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੀ : 'ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਕੰਨੀ ਤਕ ਸੁਕਾ ਦੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਸਦਾ ਤੇਰੀ ਸੋਭਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।' ਤੇ ਸੂਰਜ ਨੇ ਧਰਤੀ ਸੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਪੂਜ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਹ ਬੀਅ ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨੇ ਲੁਕਾ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ: ਧਰਤੀ ਫੇਰ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਘਾਹ, ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ! ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਕਿਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਹੋਈ ਏ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾਣ ਦੀ? ਫੇਰ ਪੂਜ-ਮਾਤਾ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ; ਪਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਲੁੱਗੀ-ਲੁੱਗੀ ਤੱਕ ਕੇ ਆਪ ਈ ਹਿਰਖ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਉਹ ਪੂਜ-ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ: 'ਮਾਤਾ, ਜੋ ਤੂੰ ਕੀਤੈ, ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਕੀਤੈ।' ”

ਮੈਨੂੰ ਕਾਹਣੀ ਚੰਗੀ ਲਗੀ, ਪਰ ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਗਾ:

“ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਈ ਇੰਝ ਹੋਇਆ ਸੀ? ਕੰਵਾਰੀ ਮਾਂ ਤੇ ਹੜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਹੋਈ ਸੀ।”

ਹੁਣ ਨਾਨੀ ਦੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ।

“ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿੰਨੇ ਦੱਸੀ ਏ?”

“ਸਕੂਲੇ - ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਏ।”

ਉਹਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਧਰਵਾਸ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

“ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾ ਸੁਣਿਆ ਕਰ; ਜੋ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚ ਏ, ਭੁੱਲ ਜਾ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਿਰਾ ਝੂਠ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਤੇ ਉਹ ਪੋਲਾ ਜਿਹਾ, ਖੁਸ਼ੀ-ਭਰਿਆ ਹਾਸਾ ਹੱਸੀ।

“ਪਾਗਲ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ!” ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਘੜਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ਨੇ। ਹੈ ਨਾ ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਮਾਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ! ਤਾਂ ਫੇਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਜਨਮ ਕਿੰਨੇ ਦਿੱਤਾ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

“ਵਾਹ ਓਏ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ 'ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ' ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਅੱਪੜ ਗਿਐਂ ਤੂੰ।”

“ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੰਵਾਰੀ ਮਾਂ ਜੋਕਿਮ ਤੇ ਐਨਾ ਤੋਂ ਹੋਈ ਸੀ।”

ਇਹ ਆਖਰੀ ਹਦ ਸੀ। ਨਾਨੀ ਨੇ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਦੂਜੇ ਲਫੜਾਂ 'ਚ ਉਹ ਮਾਰੀਯਾ ਜੋਕਿਮੋਵਨਾ ਸੀ? ਜੋ ਫੇਰ ਕਦੀ ਤੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ

ਗੱਲ ਚੋਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਖਲ ਲਾਹ ਕੇ ਰੰਗ ਦੇਣੀ ਏਂ!”

ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ:

“ਪਵਿੱਤਰ ਮਰੀਅਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ - ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ। ਰੱਬ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਫੇਰ...”

“ਤੇ ਈਸਾ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ?”

ਨਾਨੀ ਨੇ ਬੌਂਦਲਾ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ।

“ਈਸਾ? ਆਹਖੋ - ਈਸਾ”

ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ ਪਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜਿੱਤ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਭੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਜੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਅਗੇ, ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਿੰਨ੍ਹੀ ਨੀਲੀ ਧੁੰਦ ਵਿੱਚ, ਟੁਰਦੇ ਗਏ। ਨਿੱਘੇ, ਸੁਖਦਾਈ ਜੰਗਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖਾਸ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ, ਇਕ ਅਲਸਾਈ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼, ਜਿਹੜੀ ਆਪ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਲਸਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਤੋੜ ਉਪਰ ਗਈ ਚੁੰਝ ਵਾਲੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਚਹਿਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ - ਨਿਕ-ਚੂਹੇ ਗੁਟਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੀਲਕ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਈਰਖਈ ਸੁਨਹਿਰੀ ਚਿੜੀਆਂ ਮੁਕਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾ ਆਉਂਦੇ ਗੀਤ ਗੌਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਅਨੋਖਾ ਪੰਛੀ, ਚੀੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੜੀ, ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨ ਹੋ ਰਾਗ ਅਲਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰੀਆਂ ਡੱਡੀਆਂ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਟਪੋਸੀਆਂ ਮਾਰ ਨਿਕਲਦੀਆਂ; ਘਾਤ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਹ ਦਾ ਸੱਪ ਆਪਣੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਰੀ ਚੁਕਦਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਦੰਦੀਆਂ ਚਘਾਂਦਿਆਂ ਗਾਲ੍ਹੜ ਨੇ ਚੀੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਕਲਗੀ ਵਰਗੀ ਪੂਛ ਲਿਸ਼ਕਾਈ। ਵੇਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਖੂਹਣੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਹੋਰ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਅਗਿਉਂ ਅਗੇਰੇ ਟੁਰੀ ਜਾਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਚੀੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਣਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਡੇ-ਵਡੇ ਦੈਂਤਾਂ ਵਰਗੇ ਆਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ, ਤੇ ਇਕ-ਦਮ ਹੀ ਹਰੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਥੋਂ ਨੀਲੇ ਤੇ ਰੁਪਹਿਲੀ ਅਸਮਾਨ ਦੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਜ਼ਮੀਨ ਬੈਰੀਆਂ ਤੇ ਕਰੇਨਬੈਰੀਆਂ ਦੇ ਫਲੂਸਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੜ੍ਹੀ, ਕਾਹੀ ਦੇ ਨਰਮ ਗਲੀਚੇ ਨਾਲ਼ ਪਰੁੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ; ਬਿਲਬੈਰੀਆਂ ਘਾਹ ਵਿੱਚ ਲਹੂ ਦੇ ਟੇਪਿਆਂ ਵਾਂਗ ਡਲ੍ਹਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਖੁੰਬਾਂ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਉਡ ਨਾਸਾਂ ਵਿਚ ਆ ਲਲਚਾ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਧੰਨ ਕੰਵਾਰੀ ਮਰੀਅਮ, ਜਗਤ-ਜੋਤ,” ਹਉਕਾ ਭਰਦਿਆਂ ਨਾਨੀ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ।

ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਉਹਦਾ ਤੇ ਉਹ ਜੰਗਲ ਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਹਰ ਸ਼ੈ ਤੱਕਦੀ, ਹਰ ਸ਼ੈ ਸਲਾਹੁੰਦੀ, ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੇ ਬੋਲ ਬੋਲਦੀ, ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਿੱਛਣੀ ਵਾਂਗ ਟੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਜੰਗਲ ਵਲ ਕੋਈ ਨਿਘ ਵਹਿੰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਈ

ਨੂੰ ਫੇਰ ਉਠਦਿਆਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਨਾਲ਼ ਦੱਬੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫੇਰ ਸੰਵਾਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਉਚੇਚੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਟੁਰਦਿਆਂ ਟੁਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਮੈਂ ਡਾਕੂ ਬਣ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਤੋਂ ਲੁਟ ਕੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਾਂ। ਜੇ ਕਦੀ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਰਜਿਆ-ਪੁਜਿਆ ਹੋਵੇ, ਈਰਖਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਬਦ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਭੌਂਕ ਭੌਂਕ ਨਾ ਪਵੇ! ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਮੈਂ ਨਾਨੀ ਦੇ ਰੱਬ ਤੇ ਪੂਜ ਮਰੀਅਮ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਸੱਚ ਦਸਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਮੰਦੇ ਹਾਲੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਕਿੰਜ ਹੌਲ ਪਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗੀਂ, ਕਿੰਜ ਦੁਖਾਵੇਂ ਢੰਗੀਂ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘਿਣਾਉਣੀ ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਦੱਬਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਬੇਲੋੜਾ ਦੁਖ ਹੈ! ਤੇ ਜੇ ਮਰੀਅਮ ਕਾਇਲ ਹੋ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਣ ਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਬਣਾਨ ਦੀ ਸੁਖੱਤ ਬਖਸ਼ੇ। ਲੋਕੀਂ ਮੇਰੇ ਕਹੇ 'ਤੇ ਕੰਨ ਧਰਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਢੰਗ ਲਭ ਲਵਾਂ! ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਜੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਬੱਚਾ ਹੀ ਹਾਂ? ਜਦੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਈਸਾ ਨੂੰ ਗਿਰਜੇ ਵਿੱਚ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਵਰ੍ਹੇ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਡੂੰਘੇ ਖੱਡੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਿਆ, ਇਕ ਸੁੱਕੀ ਟਾਹਣੀ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਪਾਸਾ ਝਰੀਟਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਮਾਸ ਛਿਲਿਆ ਗਿਆ। ਖੱਡੇ ਦੀ ਤਹਿ ਦੇ ਠੰਢੇ, ਚਿਪਚਿਪੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਰਮ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਰੌਲਾ ਪਾ ਕੇ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਡਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਹੋਰ ਕੀਤਾ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਉਹਨੇ ਫਟਾ-ਫਟ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖਿਚ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ:

“ਸੁਕਰ ਏ ਰੱਬ ਦਾ! ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਖੱਡ ਹੈ ਖਾਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਜੇ ਅੰਦਰ ਰਿਛ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਫੇਰ?”

ਤੇ ਰੌਂਦੀ ਰੌਂਦੀ ਉਹ ਹੱਸ ਪਈ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੱਸੀ ਵਿੱਚ ਨੁਹਾਇਆ, ਪੀੜ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਚੀਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਪੱਤੇ ਰੱਖੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਲਾਊਜ਼ ਨਾਲ਼ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗੱਡੀ ਦੇ ਗਾਰਡ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਹੁਣ ਮੈਂ ਏਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਟੁਰ ਕੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਲਗਭਗ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਮੈਂ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਆ ਜੰਗਲ ਚਲੀਏ!”

ਮੰਨ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਸਗੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਇਵੇਂ ਅਸੀਂ ਚਿਰਾਕੀ ਪਤਝੜ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਵਕਤ ਬੂਟੀਆਂ ਤੇ ਬੈਰੀਆਂ, ਖੁੰਬਾਂ ਤੇ ਗਰੀ ਵਾਲੇ ਮੇਵੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ, ਨਾਨੀ ਨੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ

ਰਹੇ।

“ਖਾਊ!” ਨਾਨਾ ਚੀ-ਚੀ ਕਰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਹਦੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਇਆ।

ਜੰਗਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਤੇ ਖੈਰ-ਖਰੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਂਦਾ ਸੀ; ਤੇ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਮੇਰੀ ਪੀੜ ਮੱਠੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਭੁਲਾਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਮਾਲ ਤੀਖਣਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ: ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੰਨ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਏ, ਚੇਤਾ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਹੋਰ ਵੱਡਾ।

ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਉੱਤੇ ਇੰਝ ਦੰਗ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉਤਮ ਮਨੁੱਖ, ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਜੀਵ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਯਕੀਨ ਇਕਸਾਰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮੀਂ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਖੁੰਬਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਘਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ, ਨਾਨੀ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਬਹਿ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਹੋਰ ਖੁੰਬਾਂ ਲੱਭਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਕਿ ਪਾਸੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ, ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਖੁੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸਾਂ ਲੱਭੀਆਂ ਸਨ, ਜੜ੍ਹਾਂ ਲਾਹ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜੀਭ ਬਾਹਰ ਲਮਕਾਈ ਇਕ ਲਿੱਸਾ ਜਿਹਾ ਚਿੱਟਾ ਕੁੱਤਾ ਖੜਾ ਸੀ।

“ਜਾ-ਜਾ, ਜਾ ਵੀ, ਬਹੁਤ ਬੀਬਾ ਜਾਨਵਰ ਏਂ ਤੂੰ” ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। “ਜਾ-ਜਾ, ਰੱਬ ਭਲਾ ਕਰੇ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ, ਵਲਯੋਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਕੇ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਰਾਹ ਵਲ ਨੂੰ ਭੱਜਿਆ। ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਸਿਰ ਭੁਆਇਆ ਬਿਨਾਂ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਾਧਾ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸੀਤ, ਭੁੱਖੀਆਂ, ਸਾਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆਂ ਤੇ ਪੂਛ ਨੂੰ ਲੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇ ਕੁਦਾੜੇ ਮਾਰਦਾ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਚਾਲ ਕੁੱਤੇ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੀਟੀ ਮਾਰੀ, ਉਹ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਦ ਪਿਆ।

“ਵੇਖਿਆ ਈ?” ਨਾਨੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ। “ਪਹਿਲੋਂ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਇਹਨੂੰ ਮੈਂ ਕੁੱਤਾ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ - ਬਘਿਆੜ ਵਰਗੇ ਦੰਦ ਤੇ ਧੌਣ ਵੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਈ। ਫੇਰ, ਮੈਂ ਆਖਿਆ, ਜੇ ਇਹ ਬਘਿਆੜ ਏ, ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਤੂੰ ਚਲਾ ਜਾਏਂ। ਚੰਗੇ ਭਾਗੀਂ ਗਰਮੀਆਂ 'ਚ ਬਘਿਆੜ ਵਢਦੇ ਨਹੀਂ।”

ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਭੁੱਲੀ, ਬਿਨਾਂ ਉਕਿਆਂ ਘਰ ਦਾ ਰਾਹ ਲੱਭ

ਲੈਂਦੀ। ਬੂਟੀਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਤੋਂ ਉਹ ਬੁਝ ਲੈਂਦੀ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਖੁੰਬਾਂ ਉਗਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ, ਤੇ ਅਕਸਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਇਲਮ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਂਦੀ:

“ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਹੜੇ ਦਰਖਤ ਖੱਲੇ ਉਗਦੀਆਂ ਨੇ ? ਚੰਗੇ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ‘ਸੀਰੋਯੋਜ਼ਕਾ’ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦੈ ? ਫਰਨਾਂ ਹੇਠ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁੰਬ ਲੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ?”

ਦਰਖਤ ਦੇ ਸਕ ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਝਰੀਟ ਉਹਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹੜ ਦੀ ਮੋਰੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਂਦੀ। ਮੈਂ ਦਰਖਤ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਮੋਵਿਆਂ ਦੀ ਸਿਆਲਾਂ ਵਾਲੀ ਰਸਦ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ; ਉਥੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦਸ ਦਸ ਪੌਂਡ ਮੇਵੇ ਜੋੜੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮੇਂ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੇ ਛੋਟੀ ਗੋਲੀ ਦੇ ਸਤਾਈ ਛੋਰੇ ਮੇਰੀ ਸੱਜੀ ਵੱਖੀ ਦੇ ਮਾਸ ਵਿਚ ਗੱਡ ਦਿਤੇ। ਨਾਨੀ ਨੇ ਯਾਰਾਂ ਸੂਈ ਨਾਲ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ; ਬਾਕੀ ਦੇ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਾਹਰ ਦਾ ਰਾਹ ਬਣਾਂਦੇ, ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਮੇਰੇ ਮਾਸ ਵਿਚ ਰਹੇ।

ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਕਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੀੜ ਝਲਦਿਆਂ ਵੇਖ ਨਾਨੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ।

“ਬੀਬਾ ਮੁੰਡਾ ਏਂ ਤੂੰ !” ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ। “ਪੀੜ ਵਸ ਕੀਤੀ, ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਲੀਤੀ।”

ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਖੁੰਬਾਂ ਤੇ ਗਰੀ ਵਾਲੇ ਮੋਵਿਆਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਫ਼ਾਲਤੂ ਰਕਮ ਆ ਜਾਂਦੀ, ਉਹ ਆਪਣਾ “ਚੁਪ-ਤਰਸ” ਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਲਾਂ ਉਤੇ ਰਖਦੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪ ਉਹ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰਾਂ ਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਲੀਰਾਂ ਤੇ ਟਾਕੀਆਂ ਲਮਕਾਈ ਫਿਰਦੀ।

“ਮੰਗਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਲਗਨੀ ਏਂ - ਮੇਰੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਕਰਾਨੀ ਏਂ” ਨਾਨੇ ਨੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ।

“ਠੀਕ ਏਂ ! ਧੀ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਟਿਆਰ, ਜਿਹੜੀ ਘਰ ਵਾਲਾ ਪਈ ਲੱਭਦੀ ਹੋਵੇ !”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਿੱਤ ਬਹੁਤੇ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ।

“ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ,” ਆਪਣਾ ਦੁਖ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ, ਨਾਨਾ ਕੂਕਿਆਂ, “ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਮਿਲਦੀ ਏ !”

ਨਾਨੀ ਉਹਨੂੰ ਚਿੜਾਂਦੀ।

“ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮੁਲ ਪਤਾ ਹੁੰਦੈ,” ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ 'ਕੱਲੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਂਦੀ, ਕਹਿੰਦੀ: “ਬੁੱਢੜੇ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਡਰ ਲਗਦੈ। ਤਕ ਸੂ ਡਰ ਨਾਲ਼ ਕਿਵੇਂ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਐ ? ਹਾਇ, ਵਿਚਾਰਾ !”

ਜੰਗਲ ਦੇ ਹੁਨਾਲੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਜੁੱਸਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਾਪੜਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਲੂਦਮਿਲਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਚਤਰਾਈ ਅਕਾਵੀਂ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਨਾਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਗੜ੍ਹਚ ਹੋ ਕੇ ਪਰਤਿਆ। ਪਤਝੜ ਸੀ ਤੇ ਮੀਂਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬਰੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿੜੀ ਵਾਂਗ ਛੰਡਿਆ ਤੇ ਜੇਤੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਸੁਣ, ਜਿੱਲਿਆ, ਕਲ੍ਹ ਤੋਂ ਤੂੰ ਕੰਮ ਜਾਏਂਗਾ!”

“ਕਿਥੇ?” ਨਾਨੀ ਨੇ ਖਿੜ ਕੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਤੇਰੀ ਭੈਣ ਮੇਤਰਯੋਨਾ ਦੇ ਘਰ - ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ।”

“ਚੋਣ, ਬਾਪੂ ਭੈੜੀ ਈ ਕੀਤੀ ਆ।”

“ਚੁਪ ਕਰ ਨੀ, ਬੁੱਢੀਏ ਬੇਵਾਕੂਫੇ! ਸ਼ੈਦ ਇਹਦਾ ਉਹ ਡਰਾਫਟਸਮੈਨ ਈ ਬਣਾ ਕੱਢਣ।”

ਨਾਨੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆਂ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਲਿਆ।

ਉਸ ਸ਼ਾਮੀਂ ਮੈਂ ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੂੰ ਦਸਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

“ਛੇਤੀ ਈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਓਥੇ ਈ ਲੈ ਜਾਣਗੇ,” ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਦੀ ਉਹ ਬੋਲੀ। “ਅੱਬਾ ਚਾਹੁੰਦੈ, ਮੇਰੀ ਲੱਤ ਵਢ ਦੇਵੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਵਢ ਦਿੱਤੀ, ਮੈਂ ਵਲ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ।”

ਹੁਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਤਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਨੀਲੀ ਭਾਹ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

“ਤੈਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦੈ?” ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਆਹਖੋ,” ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਰੋਣ ਲਗ ਪਈ।

ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਡਰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਦੁਖਦਾਈ ਚੁਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਘੁਸੜੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ।

ਜੇ ਹੁਨਾਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਮੰਗਣ ਜਾਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਕੁੜੀ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਕੀਤਾ ਹੀ। ਅਸੀਂ ਲੂਦਮਿਲਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ ਸਾਂ - ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰੇੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਖਿੱਚੀ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ।

ਪਰ ਇਹ ਪਤਝੜ ਸੀ। ਸਿੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਹੂੰਝਾਂ ਫੇਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਅਮੁਕਵੇਂ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜਿਆ ਪਿਆ ਸੀ; ਧਰਤੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਪੈ ਗਈ, ਮੈਲੀ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਵੱਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

4

ਫੇਰ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਇਕ ਦੋ ਮੰਜ਼ਲਾ ਚਿੱਟੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ, ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕੋਈ ਤਾਬੂਤ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮਕਾਨ ਨਵਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਬਿਮਾਰ ਲਗਦਾ ਸੀ - ਇਹ ਇੰਝ ਫੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੰਗਤਾ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਪਾ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ

ਆਪ ਨੂੰ ਤੂਸੜ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਖੜਾ ਸੀ, ਇਹਦੀਆਂ ਇਕ-ਇਕ ਮੰਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਔਠ-ਔਠ ਬਾਰੀਆਂ ਸੜਕ ਵਲ ਸਨ ਤੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੱਥਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਹਾਤੇ ਦੇ ਇਕ ਸੌੜੇ ਜਿਹੇ ਲਾਂਘੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ ਤੇ ਉਤਲੀਆਂ ਇਕ ਗੰਦੀ ਖੱਡ ਦੀ ਵਾੜ ਤੇ ਇਕ ਧੋਬਨ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਘਰ ਉੱਤੇ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ, ਆਮ ਸੜਕ ਸਮਝੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਏਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਗੰਦੀ ਖੱਡ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੋ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਤਲੇ ਪਤਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਸਨ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨੇੜੇ ਘਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੁਸ਼ਤਿਉਂ ਪਾਰ ਕੂੜਾ ਢੇਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਥਾਂ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੱਡ ਦੀ ਤਹਿ ਗਾੜੀ ਹਰੀ ਸੇਮ ਨਾਲ ਕੱਜੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਖੱਡ ਜ਼ਵੇਜ਼ਦਿਨ ਦੇ ਗੰਦੇ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਮੁਕਦੀ ਸੀ। ਖੱਡ ਦਾ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲਾ ਐਨ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਇਹ ਕੂੜੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਬਿਛੂ-ਬੂਟੀ, ਭਖੜਾ ਤੇ ਖਟਕਲ ਉਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਪਾਦਰੀ ਦੋਰੀਮੇਦੋਂਤ ਪਕੋਰੋਵਸਕੀ ਨੇ ਬਾਗ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਹਰੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁਨਾਲ-ਘਰ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ 'ਤੇ ਕੜਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਥਾਂ ਹਦ ਦਰਜੇ ਦੀ ਅਕਾਵੀਂ ਤੇ ਰੜਕ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਗੰਦੀ ਸੀ। ਪਤਝੜ ਦਾ ਮੌਸਮ ਘਾਹ-ਬੂਟ ਵਾਲੀ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਲੁਕ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਛੱਡਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਬੇ-ਤਰਸ ਹੋ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਚਮੁੱਟ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਏਨੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਸਾਰਾ ਗੰਦ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਪੈਲੀਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ ਪਿਛੋਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਗਿੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਕੋੜਾ ਖੁੰਝਾ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਨਿਢਾਲ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਕਿ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਖੱਡ ਤੋਂ ਪਾਰ ਟੁੱਟੀਆਂ-ਭੱਜੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਵਾੜਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਭੂਰਾ ਘਰ ਲਭਿਆ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡੂ ਲਗੇ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਮੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਓਸੇ ਹੀ ਗਲੀ 'ਚ ਰਹਾਂ ?

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਮਾਲਕ ਦਾ ਜਾਣੂੰ ਸਾਂ। ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਉਹ ਤੇ ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਨ; ਇਹ ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਏਨੇ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੀਪਣੀ ਵਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ:

“ਆਂਦਰੀ, ਪਾਪਾ, ਆਂਦਰੀ, ਪਾਪਾ।”

ਦੋਵੇਂ ਰਤਾ ਮਾਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਦਲੇ। ਵੱਡਾ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਤੋਤੇ ਵਰਗਾ ਨਕ ਤੇ ਲੰਮੇ ਵਾਲ ਸਨ, ਖੁਸ਼-ਤਬੀਅਤ ਸੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਲਗਦਾ ਸੀ; ਛੋਟੇ, ਵਿਕਟਰ, ਦਾ ਉਹੀਓ ਘੋੜੇ ਵਰਗਾ ਨਕ ਸੀ, ਤੇ ਉਹੀਓ ਝੁਰੜੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨਾਨੀ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ,

ਪਰ ਸੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਸੈਲ ਤੇ ਚਿੜਚੜੀ। ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ਼ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਇੰਝ ਚਿੱਟੀ ਤੇ ਗੋਭਲੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂਦੇ ਦਾ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨੀਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰੀ ਕਿਹਾ: “ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਸ਼ਾਹ ਮਣਕਿਆਂ ਵਾਲਾ ਰੋਸ਼ਮੀ ਫਿਰਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ, ਮੇਰਾ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਗਾਤ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਾਂ ਨੇ ਉਹ ਲੈ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਫਿਰਣ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਇਆ, ਮੈਂ ਉਹ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਜੇ ਦਿੱਤਾ ਸਾਜੇ, ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਫੜ੍ਹ ਕੀ ਮਾਰਨੀ ਹੋਈ।”

ਉਹ ਤੁਭਕ ਪਈ, ਚਕਰਾ ਗਈ।

“ਹੈਂ? ਪਤਾ ਈ ਕਿਦੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹੈਂ?”

ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਲਾਲ ਲਾਲ ਚਟਾਕ ਪੈ ਗਏ, ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮਟਕਾਈਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ।

ਉਹ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੰਪਾਸਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਫੜੀ ਤੇ ਕੰਨ ਉੱਤੇ ਪਿੰਸਲ ਰੱਖੀ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਆਣ ਵੜਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੈਨੂੰ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।”

ਫੇਰ ਬੇ-ਸਬਰੀ ਨਾਲ਼ ਉਹਨੇ ਵਹੁਟੀ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ:

“ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਬਕ-ਬਕ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਨਾ ਖਾਇਆ ਕਰ।”

“ਕੀ ਕਿਹਾ ਈ - ਬਕ-ਬਕ! ਜਦੋਂ ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਈ....

“ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪੈਣ ਢੱਠੇ ਖੂਹ 'ਚ!” ਉਹ ਚਿਲਕਿਆ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਨਾਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ-ਚਾਖਿਆ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ਼ ਓਪਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬੁਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਹਾਸੇ-ਹੀਣੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ਼ੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਭੈੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧੁਮਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਖਹਿੰਦੇ-ਖਹਿਬੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਪਿਛਾਂਹ ਸੁੱਟਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰਾਂ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਦਿਲ-ਲੁਭਾਵਾਂ ਵਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ “ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ” ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਸਲੇਟੀ ਅੱਖਾਂ ਖੁਸ਼ ਮਜ਼ਾਜੀ ਨਾਲ਼ ਡਲੁਕਦੀਆਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਕਰੇ ਵਰਗੇ ਨੱਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਿ ਵੇਖ ਕੇ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ।

“ਚਿਲਕਦੇ ਚੂਚਿਓ, ਬਸ ਬੜਾ ਲੜ ਲਿਆ ਜੇ।” ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ, ਨਿੱਕੇ-

ਨਿੱਕੇ, ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਬੀੜੇ ਦੰਦ ਵਿਖਾਂਦਾ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ।

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਤੀਵੀਆਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੜਦੀਆਂ; ਜਿਵੇਂ ਇਕਦਮ ਹੀ ਉਹ ਭੜਕ ਉਠਦੀਆਂ, ਮੈਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਦਾ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਸੱਤੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਹੀ ਦੋਵੇਂ ਤੀਵੀਆਂ ਖਿਲਰੇ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਹੇਠਲੇ ਹੀ ਕੱਪੜੇ ਪਾਈ ਇੰਝ ਕਮਰਿਉਂ ਕਮਰੇ ਭੱਜੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗੀ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹੀ ਰੌਲਾ ਪਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਦਿਨ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਚਾਹ ਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੇਲੇ ਹੀ ਦਮ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਰੋਟੀ ਵੇਲੇ ਉਹ ਖਾਣ-ਪਕਾਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਚੰਗੇ ਸਖ਼ਤ ਝਗੜੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਸਤੀ ਨਾਲ਼ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਟੁਕ-ਟੁਕ ਰੱਖਦੀਆਂ। ਸੱਸ ਭਾਵੇਂ ਕੀ ਵੀ ਪਕਾਂਦੀ, ਨੂੰਹ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ:

“ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਤਾਂ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਕਾਂਦੀ।”

“ਤਾਂ ਉਹ ਏਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਣੈ?”

“ਨਹੀਂ - ਏਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।”

“ਤਾਂ ਫੇਰ ਮਾਂ ਕੋਲ ਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹਿੰਦੀ?”

“ਮੈਂ ਏਥੋਂ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਆਂ!”

“ਤੇ ਮੈਂ ਕੀ ਆਂ ਭਲਾ?”

“ਬਸ, ਚਿਲਕਦੇ ਚੂਚਿਓ!” ਘਰ ਵਾਲਾ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ। “ਕੀ ਗੱਲ ਜੇ - ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋ?”

ਘਰ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਣ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਅਜੀਬ ਤੇ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੀ ਸੀ। ਰਸੋਈ ਤੋਂ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਘਰ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਸੌਂੜੀ, ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਟੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਖਾਣਾ ਤੇ ਸਮਾਵਰ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਇਹਦੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਖੌਲ ਤੇ ਅਕਸਰ ਹਸਾਉਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਕਿ ਟੱਟੀ ਦੀ ਟੈਂਕੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਟੱਟੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵਾਲੀ ਡਿਉਢੀ ਵਲ ਦੇ ਬੂਹੇ ਨਾਲ਼ ਕਰ ਕੇ, ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਰਸੋਈ ਦੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਨਾਲ਼ ਡਾਢਾ ਤਪ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਡਿਉਢੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੇਠੋਂ ਗੀਂਗ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਨਾਲ਼ ਯਖ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਟਾਈਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਢੇਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ। ਬੈਠਕ ਆਪਣੇ ਬੂਹੇ ਬਾਰੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ, ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਮੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ “ਨੀਵਾ” ਦੇ ਚੰਦਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਤੁਹਫੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫ਼ਰੇਮ ਵਾਲੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਰੁੱਖੀ-ਰੁੱਖੀ ਤੇ ਸਖਣੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਬੈਠਕ ਭੜਕੀਲੇ ਕਪੜੇ ਵਾਲੇ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਚਾਹ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੈਟਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੈਲਫ਼ਾਂ ਨਾਲ਼, ਜਿਹੜੀ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਦਾਜ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ, ਤੂਸੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੱਤੀਆਂ ਉਹਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਸੌਣ ਵਾਲਾ ਬੇ-ਤਾਕੀ ਕਮਰਾ ਇਕ ਬਹੁਤੇ ਵੱਡੇ ਮੰਜੇ, ਟਰੰਕਾਂ ਤੇ ਤਮਾਕੂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਤੇ ਸਬੂਨੇ ਦੀ

ਖੁਸ਼ਬੂ ਛੱਡਦੀਆਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਮਰੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਖਾਲੀ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਘੁਸੜੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਵਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਅੱਠ ਵਜੇ ਦੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਇਕਦਮ ਪਿਛੋਂ ਘਰ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਮੇਜ਼ ਵਧਾ ਲੈਂਦੇ, ਚਿੱਟੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਤਾਅਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜ ਦੇਂਦੇ, ਡਰਾਇੰਗ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਪਿੰਸਲਾਂ, ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਿਰਚਾਂ ਲੈ ਆਂਦੇ ਤੇ ਕੰਮੀਂ ਲਗ ਪੈਂਦੇ, ਇਕ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ, ਦੂਜਾ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਮੇਜ਼ ਡੋਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਸਾਰਾ ਕਮਰਾ ਮਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਯਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਉਹ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਟਕਰਾਂਦੀਆਂ।

“ਲਾਂਭੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਤੁਸੀਂ?” ਵਿਕਟਰ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕੜਕਦਾ।

ਮਾਲਕਣ ਦੁਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਵਲ ਕਰਦੀ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ “ਵਾਸਯਾ, ਕਹਿ ਸੂ, ਮੈਨੂੰ ਕੜਕੇ ਨਾ ਮਾਰੇ।”

“ਤੂੰ ਫੇਰ ਮੇਜ਼ ਨਾ ਹਿਲਾ,” ਉਹਦਾ ਪਤੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਦੇਂਦਾ।

“ਪਰ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਭਾਰੇ ਨੇ ਤੇ ਏਥੇ ਭੀੜ ਪਈ ਹੋਈ ਏ।”

“ਚੰਗਾ, ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬੈਠਕ 'ਚ ਲੈ ਜਾਨੇ ਆਂ।”

“ਤੋਬਾ! ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਬੈਠਕ 'ਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ ਜੇ!”

ਟੱਟੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਮਾਲਕਣ, ਮੇਤਰਯੋਨਾ ਈਵਾਨੋਵਨਾ, ਦਾ ਰਸੋਈ ਦੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਚਕੰਦਰ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਮੂੰਹ ਦਿਸਿਆ।

“ਤਕ ਸੂ ਜ਼ਰਾ, ਵਾਸਯਾ!” ਉਹ ਚਿਲਕਦੀ। “ਏਸੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਲਥ ਚੱਲੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਕਰਨ ਡਰੀ ਹੋਈ ਏ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕਤੂਰਿਆਂ ਲਈ ਚਾਰ ਕਮਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੂ ਪੈਂਦੀ! ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਿਆ ਤੂੰ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਸਿਰ 'ਚ ਮਗਜ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ!”

ਵਿਕਟਰ ਲਾਗਤਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਸਿਆ।

“ਬਸ ਕਰੋ ਹੁਣ,” ਘਰ ਵਾਲਾ ਕੂਕਿਆ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ, ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਵਲ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾੜਛਾ ਛੱਡ, ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਈ ਤੇ ਵੈਣ ਪਾਣ ਲਗੀ:

“ਮੈਂ ਚਲੀ ਜਾਣੈਂ! ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਣੈਂ!”

“ਤੈਨੂੰ ਲੈ ਜਾਏ ਸ਼ੈਤਾਨ! ਮੇਰੇ ਕੰਮ 'ਚ ਘੜੰਮ ਪਾ ਰਹੀ ਏਂ।” ਘਰ ਵਾਲਾ ਤਣਾਅ ਨਾਲ ਚਿੱਟਾ ਹੋ ਕੜਕਿਆ। “ਇਹ ਤੇ ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਏਂ! ਆਖਰ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਮੈਂ ਏਥੇ ਖਲੋਤਾ ਲੱਕ ਭਨਾਂਦਾ ਰਹਿਨਾਂ - ਚਿਲਕਦੇ ਚੂਚਿਓ, ਤੁਹਾਡਾ ਈ ਢਿਡ ਭਰਨ ਲਈ!”

ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਗੜਿਆਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਡਰ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਤੇ ਮੈਂ ਖਾਸ ਹੀ ਡਰ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਫੁਰੀ ਚੁਕ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਟੱਟੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਈ। ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਹਰ ਸ਼ੈ ਉੱਤੇ ਮਾਰੂ ਚੁਪ ਛਾ ਗਈ, ਫੇਰ ਘਰ ਵਾਲਾ ਭੱਜਦਾ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਦੂਹਰਾ ਹੋ ਉਹਨੂੰ ਧੱਕਣ ਲੱਗਾ:

“ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾ! ਬਾਰੀ ਤੋੜ ਦੇ ਤੇ ਬੂਹੇ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਖਿਚ ਦੇ!” ਉਹਨੇ ਉਚੀ ਸਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ।

ਸਕਿੰਟਾਂ 'ਚ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪਿਠ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਤੇ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਾਲਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁੰਡੀ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਉੜਿਆ, ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਛੁਰੀ ਦੀ ਹੱਥੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਦੇ ਮਾਰੀ। ਪਰ ਬੂਹੇ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਮੈਂ ਖੋਲ੍ਹੀ ਹੀ ਲਈ ਤੇ ਘਰ ਵਾਲਾ ਵਹੁਟੀ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਧਰੁੰਹਦਾ ਖਾਣੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਛੁਰੀ ਮਰੋੜ ਕਢੀ। ਜਦੋਂ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਫਿਸਿਆ ਸਿਰ ਘੁਟ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਛੁਰੀ ਏਨੀ ਖੁੰਢੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗਲ ਕੀ ਵੱਢਣਾ ਸੀ, ਮੱਖਣ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ; ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਵੀ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਸਾਂ; ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਲਈ ਕੁੰਡੀ ਲਾਹੁਣੀ ਬਹੁਤੀ ਸੁਖਾਲੀ ਸੀ – ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਡਰ ਨਾ ਲੱਗਾ।

ਭਰਾ ਗਿਰਜੇ ਦੀ ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਨਿੰਮ੍ਹੀ-ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਦੇ। ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਆਪਣੀ ਮਰਦਾਵੀਂ ਮੱਧ-ਕੰਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ:

“ਝਗੋ-ਝਗ ਸੀ ਪਾਣੀ
ਸੁੱਟਿਆ ਮੈਂ ਛੱਲਾ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ,
ਤੇ ਛੋਟਾ ਪੰਜ ਕਾਲੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗੋਂ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ:
“ਖੁਸ਼ੀ, ਅਮਨ-ਚੈਨ ਦਿਲੇ ਦਾ
ਓਸੇ ਛੱਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆ।”

ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਦੀ ਸ਼ੀ ਕਰਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੁਣੀਂਦੀ:

“ਦਿਮਾਗ ਫਿਰ ਗਿਆ ਜੇ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜੇ ਕਾਕਾ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਐ?”

ਜਾਂ:

“ਵਾਸਯਾ, ਤੂੰ ਤੇ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਐ, ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਉਂ ਸੋਭਦਾ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਗੌਣ ਗੌਣੇ, ਤੇ ਨਾਲੇ ਛੇਤੀ ਈ ਸੰਧਿਆ ਦਾ ਟਲ ਖੜਕਣ ਵਾਲੈ।”

“ਠੀਕ ਏ, ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਭਜਨ ਗੌਵਾਂਗੇ।”

ਪਰ ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀ ਕਿ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਭਜਨ ਹਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਏਥੇ (ਉਹ ਟੱਟੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵਲ ਭਾਵ-ਭਰਿਆ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਆਖਦੀ)।

“ਹਦ ਕਰਨੀਂ ਏਂ ਤੂੰ ਵੀ,” ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਗਿਲਾ ਕਰਦਾ “ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਕਾਨ

ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ।”

ਤੇ ਐਨ ਏਨੀ ਵਾਰੀ ਹੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੇਜ਼ ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਪਰ ਇਹ ਉਹ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਹਰਾਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੁਣਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਬੂਟਾਂ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਵਜਦੀਆਂ ਗੱਪਾਂ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਚਾਨਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੇਮ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਮਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੇ-ਤਰਸੀ ਨਾਲ ਪਰਖਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੀ ਵਾਦੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ, ਸਖ਼ਤ ਰੰਜਸ਼ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ।

ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਨੌਕਰਾਣੀ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਂਦਿਆਂ ਹਰ ਬੁੱਧਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਰਸੋਈ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਸਮਾਵਰ ਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਸ਼ਕਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਤੇ ਹਰ ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪੌੜੀਆਂ ਝਾੜਨੀਆਂ-ਪੁੰਝਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਚੁਲ੍ਹਿਆਂ ਲਈ ਲੱਕੜਾਂ ਪਾੜਦਾ ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ, ਪਲੇਟਾਂ ਧੋਂਦਾ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ, ਤੇ ਪਸਾਰੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਭੱਜਦਾ।

ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਮਾਲਕਣ - ਨਾਨੀ ਦੀ ਚਿਲਕਣੀ, ਚਿੜਚੜੀ ਭੈਣ - ਹਰ ਸਵੇਰ ਛੇ ਵਜੇ ਜਾਗਦੀ। ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਨਹਾ ਕੇ, ਉਹ ਅਧੜਵੰਝੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਕਿੰਨਾਂ ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਅਗੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ, ਦੇ ਗਿਲੇ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

“ਹੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ,” ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਨਾਲ ਛੁਹੰਦੀ ਉਦਾਸ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੀ: “ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦੀ, ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ - ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦੀ ਸਿਵਾਏ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਆਰਾਮ ਤੋਂ - ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ, ਜੇ ਬਖਸ਼ੋ ਤਾਂ।”

ਉਹਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਕੰਬਲ ਹੇਠੋਂ ਉਹਨੂੰ ਤੱਕਦਾ, ਸਹਿਮਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹਦੀਆਂ ਜੁਸ਼ੀਲੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਸੁਣਦਾ, ਲੇਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਤਝੜ ਦੀ ਸਵੇਰ ਰਸੋਈ ਦੀ ਮੀਂਹ-ਧੋਤੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਪੁੰਦਲੀ ਪੁੰਦਲੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੀ; ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਵਾਹੋ ਦਾਹੀ ਸੂਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਂਦੀ ਦਾ ਬੱਗਾ ਆਕਾਰ ਸੀਤ ਸਰਘੀ ਵਿਚ ਨਿਵਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਰੁਮਾਲ ਤਿਲਕ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਦੇ ਪਤਲੇ ਪਤਲੇ ਬੇ-ਰੰਗ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਖਿੰਡਾ ਛੱਡਦਾ। ਮੱਥੇ ਹੱਥ ਦੀ ਖਰ੍ਹਵੀ ਝਟਕ ਨਾਲ ਰੁਮਾਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਦੀ ਉਹ ਬੁੜਬੁੜਾਂਦੀ:

“ਇਹ ਲੀਰ ਖਸਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣੀ!”

ਸੂਲੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ, ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਢਿਡ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਾਰਦੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਰਜ਼ੋਈ ਘੌਰਦੀ: “ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਏ, ਤਾਂ ਏਸ ਮੇਰੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਉਹ ਪਤ ਲਾਂਹਦੀ ਏ, ਉਹਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈ! ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ - ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏ ਕਿ ਉਹ ਅਸਲ 'ਚ ਹੈ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ, ਤੇ ਵਿਕਟਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਏ। ਤੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਵਿਕਟਰ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹੋ। ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਰਖ ਉਹਦੇ 'ਤੇ।”

ਵਿਕਟਰ ਵੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਉਚੇ ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਹ ਨੀਂਦਰਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੜਕਿਆ:

“ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਚਿਲਕਣ ਡਹੀ ਹੋਈ ਏਂ। ਨਿਰੀ ਕੋਈ ਬਲਾ ਏਂ ਤੂੰ ਤਾਂ, ਮਾਂ!”

“ਬਸ, ਬਸ, ਸੌਂ ਜਾ ਫੇਰ,” ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਖਿਮਾਂ-ਜਾਚਕ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਅੱਧ ਮਿੰਟ ਉਹ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਝੁਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਖਾਰ ਨਾਲ ਫੇਰ ਕੂਕ ਉੱਠੀ:

“ਤੇ ਰੱਬ ਕਰੇ, ਹੱਡੀਆਂ 'ਚ ਅਸਲੋਂ ਗੁੱਦਾ ਸੁਕ ਜਾਏ ਨੇ, ਤੇ ਰੱਬ ਕਰੇ, ਲਹੂ ਸੁਕ ਜਾਏ ਨੇ!”

ਏਡੀ ਮੰਦ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕਦੀ ਨਾਨੇ ਨੇ ਵੀ ਅਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਂਦੀ।

“ਉੱਠ ਉੱਠ। ਬੜੀਆਂ ਲੇਟਣੀਆਂ ਲੈ ਲਈਆਂ ਨੇ - ਤੈਨੂੰ ਅਸਾਂ ਏਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਵਰ ਰਖ ਤੇ ਲੱਕੜਾਂ ਲਿਆ - ਵਾਹ ਵਾਹ! ਛੋੱਡੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੇਰ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਉੱ ਰਿਹਾ!”

ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਬੁੱਢੜੀ ਦੀ ਸਸਕਾਰੀ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਨਾ ਸੁਣਨੀ ਪਏ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਰਸੋਈ ਦੁਆਲੇ ਬਰਫ ਦੇ ਝੱਖੜ ਵਾਂਗ ਝੁੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ; ਸ਼ੁਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ:

“ਸ਼ੀ-ੀ, ਓਏ ਸ਼ੈਤਾਨਾ! ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦੇਂਗਾ, ਤੇ ਫੇਰ ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਦਸਾਂਗੀ! ਭੱਜ ਕੇ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਜਾ!”

ਆਮ ਦਿਨ ਦੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦੋ ਪਾਉਂਡ ਮੈਦੇ ਦੀ ਡਬਲ-ਰੋਟੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਲਈ ਦੋ ਕੋਪਕਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਖਰੀਦਦੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡਬਲ-ਰੋਟੀ ਘਰ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਤੀਵੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੱਕ-ਸ਼ੁੱਥੇ ਨਾਲ ਪਰਖਦੀਆਂ ਤੇ ਤਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜੋਖਦੀਆਂ ਪੁਛਦੀਆਂ:

“ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਲ ਟੁਕੜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਨਹੀਂ? ਬਸ ਬਸ, ਸੱਚ-ਸੱਚ ਦਸ ਦੇ।” ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਚੀਕਦੀਆਂ: “ਟੁਕੜਾ ਖਾ ਲਿਆ ਸੂ? ਖਾ ਲਿਆ ਸੂ! ਵੇਖ ਖਾਂ, ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਭੋਰ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੂ!”

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜ ਕੇ, ਫਰਸ਼ ਹੁੰਝ-ਪੁੰਝ ਕੇ, ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਠਾ ਤੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਪਤਰੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕਾ ਕੇ, ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਹੁੰਦਾ, ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸੁਣਦਾ:

“ਕੰਮ ਬੜਾ ਕਰਦੈ।”

“ਹੈ ਸਾਫ਼ ਏ।”

“ਪਰ ਬਹੁਤ ਈ ਮੂੰਹ-ਫੱਟ।”

“ਪਰ ਚੇਤਾ ਰਖੀਂ, ਇਹਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਕਿੰਨੇ ਸੀ।”

ਦੋਵੇਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਮ-ਪਾਗਲ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਾਕਾਰੀਆਂ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖਾ ਮੰਨਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗੋਂ ਬੋਲਦਾ ਸਾਂ। ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ:

“ਤੈਨੂੰ ਭੁਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਤੈਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੇ ਟੱਬਰ 'ਚੋਂ ਲਿਆਂਦੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਝਾਲਰ ਵਾਲਾ ਰੇਸ਼ਮੀ ਫਿਰਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ!”

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਆਪਣੇ ਏਸ ਫਿਰਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮੇਰਾ ਚੰਮ ਲਾਹੁਣਾ ਚਾਹੁਣੀ ਏਂ?”

“ਤੋਬਾ! ਇਹ ਤਾਂ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵੀ ਲਾ ਦੇਵੇ!” ਸਹਿਮ ਨਾਲ ਉਹ ਚੀਕੀ।

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ - ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅੱਗ ਕਾਹਨੂੰ ਲਾਣੀ ਸੀ?

ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੀਆਂ ਮਾਲਕ ਅਗੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਤੇ ਉਹ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਵੇਖ ਮੁੰਡਿਆ, ਖਿਆਲ ਰਖਿਆ ਕਰ!”

ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਅਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਅਜੀਬ ਹੋ। ਮੁੰਡੇ 'ਤੇ ਇੰਝ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆ ਓ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਘੋੜਾ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ, ਕਿੰਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਜਾਂ ਬਸ ਬਹੁਤੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ!”

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਤਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਥਰੂ ਨਿਕਲ ਆਏ।

“ਲੰਮੇ ਛੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਗਲੋਲਾ, ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ਆ!” ਕਹਿਰ ਵਿੱਚ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਮਾਰਦੀ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਚਿਲਕੀ। “ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਇਹਨੇ ਮੇਰਾ ਆਖਾ ਸਵਾਹ ਮੰਨਣੈਂ? ਯਾਦ ਰੱਖ, ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਭਾਰੇ ਨੇ!”

ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਸੋਗੀ ਵੈਣ ਪਾਣ ਲਗੀ:

“ਰੱਬ ਤੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ੇ, ਵੈਸੀਲੀ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਕਿਹਾ ਚੇਤੇ ਰਖੀਂ : ਤੂੰ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਵਿਗਾੜ ਦੇਣੈਂ!”

ਤੇ ਲਾਲ-ਪੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਹ ਟੁਰ ਗਈਆਂ।

“ਵੇਖਿਆ ਈ, ਉਹ ਸ਼ੈਤਾਨਾ, ਕਿੱਡਾ ਪੁਆੜਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਈ? ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਾਨੇ ਕੋਲ ਘਲ ਦੇਣੈਂ, ਇੰਝ ਈ ਕਰਣੈਂ ਮੈਂ, ਤੇ ਫੇਰ ਚੁਣਦਾ ਰਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੀਰਾਂ,” ਉਹਨੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਆਖਿਆ।

“ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਲੀਰਾਂ ਚੁਣਨੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ,” ਮੈਂ ਪਰਤਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ ਨਾ ਸਹਾਰੀ ਗਈ। “ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਏਥੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦੈ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਸਿਖਾ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਰਹੇ ਹੋ? ਕੂੜਾ ਕਿਵੇਂ ਚੁਕੀਦੈ?”

ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਫੜ ਲਏ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

“ਬਦਮਾਸ਼ ਤੂੰ ਪੁਜ ਕੇ ਏਂ! ਪਰ ਵੇਖ, ਭਾਈ, ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਰਨਾ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ-ਹੀਂ-ਹੀਉਂ!”

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਭੇਜ ਦੇਵੇਗਾ, ਪਰ ਦੋ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪਿੰਸਲ, ਛੁੱਟਾ, ਟੀ-ਸ਼ੁਕੇਅਰ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਬੱਤੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਈ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।

“ਜਦੋਂ ਛੁਰੀ ਲਿਸ਼ਕਾ ਲਵੇਂ, ਇਹਦੀ ਨਕਲ ਕਰੀਂ,” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ।

ਨਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬੇ-ਸ਼ੁਮਾਰ ਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪਲਸਤਰ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਵਾਲੇ ਇਕ ਦੋ-ਮੰਜ਼ਲਾ ਮਕਾਣ ਦਾ ਮੱਥਾ ਸੀ।

“ਐਹ ਲੈ ਦੋ ਕੰਪਾਸਾਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਮਾਪ ਲੈ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾ ਲੈ ਤੇ ਫੇਰ ਛੁੱਟੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪ 'ਚ ਮੇਲ ਦੇ। ਪਹਿਲੋਂ ਲੰਮੇ ਦਾਅ - ਮਤਲਬ ਏ ਆਡੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਉੱਤੇ ਵਲ - ਖੜਵੀਆਂ। ਲਗ ਪੌ ਫੇਰ।”

ਸੁਥਰਾ ਕੰਮ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਘੋਖਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਅੰਜ਼ਾਰਾਂ ਵਲ ਸਹਿਮ ਨਾਲ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਿਹਾ।

ਪਰ, ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਧੋਤੇ ਤੇ ਕੰਮੀਂ ਲਗ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਡੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾ ਲਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਕਮਾਲ ਹੋ ਗਿਆ! ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਤਿੰਨ ਲੀਕਾਂ ਵਾਧੂ ਵਜ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ ਕਿ ਮਕਾਨ ਨੇ ਕਿਸੇ ਅਲੋਕਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੀ ਵਟਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਕੰਧ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਮਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਕਾਨ

ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰਾਹ ਵੀ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਲ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿੰਗਰੇ ਛਤ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਬਾਰੀ ਚਿਮਨੀ ਦੀ ਟੀਸੀ ਉੱਤੇ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਮਝੋ ਸੇਜ਼ਲ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਇਸ ਅਜੂਬੇ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਫੇਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਹੋ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ। ਮੈਂ ਕਿੰਗਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਉੱਤੇ ਚਿੜੀਆਂ, ਕਾਂ ਤੇ ਕਬੂਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ, ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਡੁੱਡੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਵਾਹ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਛਤਰੀਆਂ ਤਾਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੱਜ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੀਆਂ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਤਸਵੀਰ ਉੱਤੇ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਵਾਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ।

ਉਹਨੇ ਭਰਵੱਟੇ ਤਾਣੇ, ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਛੱਲਾ ਮਰੋੜਿਆ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਟ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਇਹਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝਣੈਂ ਤੂੰ?”

“ਮੀਂਹ ਵਸਦਾ ਪਿਐ,” ਮੈਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। “ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਵਸਦਾ ਹੋਵੇ, ਮਕਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਵਿੰਗ-ਤੜਿੰਗੇ ਲਗਦੇ ਨੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੀਂਹ ਵਿੰਗ-ਤੜਿੰਗਾ ਹੁੰਦੈ। ਤੇ ਪੰਛੀ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੰਛੀ ਨੇ, ਕਿੰਗਰਿਆਂ 'ਤੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਵਸਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਇੰਝ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਤੇ ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਹ ਕੁੜੀ ਏ, ਜਿਹੜੀ ਡਿਗ ਪਈ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਏ ਲੈਮਨ ਸੋਡੇ ਦੀ ਰੇੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ।”

“ਮੈਂ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਤੇਰਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ,” ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਇੰਝ ਉੜੀ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕਿ ਉਹਦੇ ਵਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਗਏ, ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਝੂਲਦਿਆਂ, ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਆਖਿਆ। “ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦੈ, ਦੁਨੀਆਂ 'ਚੋਂ ਤੇਰਾ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾ ਦਿਆਂ, ਸੁਣ ਰਿਹੈਂ ਨਾ, ਚਿਲਕਦੇ ਚਿੜਿਆ!”

ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਅੰਦਰ ਆਈ, ਉਹਦਾ ਪੇਟ ਢੋਲ ਵਾਂਗ ਝੂਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਲ ਤੱਕਿਆ।

“ਧੈਂਬੜ ਚਾੜ੍ਹ ਸੂ।” ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

“ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਏਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ,” ਉਹਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹਨੇ ਲਾਲ ਪਿੰਸਲ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਟੋਟਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਫੇਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਠੀਕ ਨਹੀਉਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਬਣਾਈ ਜਾ।”

ਮੇਰੀ ਦੂਜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਸੀ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਇਕ ਬਾਰੀ ਡਿਉੜੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ ਆ ਉਤਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਮਕਾਨ ਮੈਨੂੰ ਖਾਲੀ-ਖਾਲੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ, ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ

ਨੌਜਵਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੱਖੀਆਂ ਝਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਨੌਜਵਾਨ ਮਰਦ ਸਿਗਰਟਾਂ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਕ ਨਾ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਐਵੇਂ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਠੁਠ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਡਿਉੜੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੋਚਵਾਨ ਖੜਾ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੁੱਤਾ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਗੁਤਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਈ ਇਹਦਾ?” ਮਾਲਕ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ।

ਮੈਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਸਵੀਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੁੱਖੀ-ਰੁੱਖੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਝਾੜਨ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਦਫਾ ਕਰ ਸੂ, ਜੇ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੁਣੈਂ, ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ ਈ। ਇਹ ਤੂੰ ਐਵੇਂ ਝਲ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਐ।”

ਜਦੋਂ ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਮੌਲਕ ਨਕਸ਼ੇ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਬਣਾ ਲਈ, ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ।

“ਵੇਖਿਆ ਈ, ਜੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਕੀ ਕੁਝ ਕਰ ਲਈਦੈ? ਜੇ ਤੂੰ ਅਗੋਂ ਵੀ ਇੰਝ ਈ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰੇਂਗਾ।”

ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ:

“ਸਾਡੇ ਫਲੈਟ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾ, ਦਸ ਕਮਰੇ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਬੂਹੇ ਤੇ ਬਾਰੀਆਂ ਕਿਥੇ ਨੇ, ਤੇ ਹਰ ਸ਼ੈ ਕਿਥੇ ਰਖੀ ਪਈ ਏ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਦਸਣ ਲਗਾ! ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਆਪੇ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ ਤੈਨੂੰ।”

ਮੈਂ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਗਾ, ਕਿਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ।

ਪਰ ਉਸ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਨਕਸ਼ਾ-ਨਵੀਸੀ ਦੇ ਸਬਕਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ।

ਵਡੀ ਮਾਲਕਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਤੇ ਖੋਰ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

“ਡਰਾਫਟਸਮੈਨ ਬਣੇਂਗਾ ਤੂੰ, ਹੈ ਨਾ!” ਝੁਟ ਮਾਰ ਮੈਨੂੰ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਮੇਜ਼ ਨਾਲ ਏਨੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਪਟਕਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਨਕ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹ ਕੱਟੇ ਗਏ। ਉਹ ਟੱਪਣ ਲਗੀ, ਨਕਸ਼ਾ ਮੇਰਾ ਉਹਨੇ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਅੱਜ਼ਾਰ ਮੇਰੇ ਭੁੰਜੇ ਸੁਟ ਮਾਰੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਲਕ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਖਲੋ ਗਈ ਤੇ ਜੇਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਚਿਲਕਣ ਲਗੀ:

“ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖ ਖਾਂ, ਵੇਖੀਂ ਫੇਰ ਕੀ ਹੁੰਦੈ! ਹੂੰ, ਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੈ, ਕੰਮ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਰੇ ਸੂ, ਹੈ ਨਾ, ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਭਰਾ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਤੇ ਮਾਸ ਤੋਂ, ਖਲਾਸੀ ਪਾ ਲਏ।”

ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਮਗਰੇ-ਮਗਰ ਟਪ-ਟਪ ਕਰਦੀ ਆਉਂਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਭੱਜਾ ਆਇਆ, ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਣ 'ਚ ਆਇਆ। ਤਿੰਨੇ ਦੇ ਤਿੰਨੇ, ਭੜ-ਭੜ ਕਰਦੇ ਤੇ ਹਵਾਂਕਦੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ, ਇਹਦਾ ਅੰਤ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਰੋਣ-ਪਿੱਟਣ ਲਈ ਟੁਰ ਜਾਣ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ:

“ਹਾਲੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਤੂੰ ਇਹ ਰਹਿਣ ਦੇਵੇਂ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦੇ। ਨਤੀਜਾ ਤੂੰ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਲਿਐ।”

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਹਿਰਖ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਕਿੰਨਾ ਦਬਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾ ਸੀ ਉਹ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਕੜਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਧਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਪੈ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਬੁੱਢੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟੰਗ ਅੜਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਕਸ਼ਾ ਵਾਹੁਣ ਲਈ ਬਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪੁਛ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ:

“ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੇ?”

“ਜਦੋਂ ਹੋਏਗਾ, ਦਸ ਦਿਆਂਗੀ,” ਉਹ ਖਿੜ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ। “ਤੂੰ ਹੈਂ ਈਂ ਏਸੇ ਕੰਮ ਜੋਗਾ ਏਂ - ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਆਪਣਾ ਵਕਤ ਗਵਾਂਦਾ ਰਹੇਂ।”

ਤੇ ਕੁਝ ਹੀ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਘਲਦੀ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ 'ਚ ਬਹਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਫੇਰੀ ਏ! ਨੁਕਰਾਂ 'ਚ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਗੰਦ ਭਰਿਆ ਪਿਆ! ਜਾ ਮੁੜ ਫੇਰ ਬਹਾਰੀ!”

ਮੈਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਮਿੱਟੀ ਮੈਨੂੰ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਨਾ ਲਭਦੀ।

“ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸਣਾ ਈਂ, ਹੈਂ?” ਉਹ ਕੂਕਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਸਭਨਾਂ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਵਾਸ* ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ; ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਤੇਲ ਦੀ ਬੋਤਲ ਮੂਧੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਇਹ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀ ਚਤਰਾਈ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਲੁਕਾ ਨਾ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੀ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੱਕਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਤੇ ਸੁਖਾਲੇ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿੰਨੀ ਉਹ; ਜਾਂ ਜਿੰਨੂੰ, ਹਰ ਸ਼ੈ ਬਾਰੇ ਹਰ ਇਕ ਅਗੇ ਰੋਣਾ ਰੋਣ ਦੀ ਲਿਲ੍ਹ ਹੋਵੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਰੋਣੇ ਰੋ ਕੇ ਸੁਆਦ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਏਨੇ ਚਸਕੇ ਨਾਲ ਰੋਣੇ ਰੋਂਦੀ ਸੀ, ਜਿੰਨੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੌਣ ਵਾਲਾ ਗੌਣ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਪਿਆਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸੁਆਦ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਡਰ ਵੀ, ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਜਨੂੰਨ ਹੀ ਆਖ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਪਿਛੋਂ, ਉਹ ਚੁਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ, ਆਪਣੇ ਫੱਟੇ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਅਰਕਾਂ ਰਖ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਲੋਰ ਵਿੱਚ ਆ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬੋਲਦੀ:

“ਮੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ, ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਦੀ ਬੂੰਦ, ਹੀਰੇ ਵਾਂਗ ਸੁੱਚਾ, ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਪਰ ਵਾਂਗ ਹੌਲਾ! ਸੁੱਤਾ ਪਿਆਂ। ਸੁੱਤਾ ਰਹੋ, ਚੰਨਾ, ਸੁੱਤਾ ਰਹੋ; ਦਿਲ ਨੂੰ ਮਿਠੇ ਮਿਠੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਨਾਲ ਕਜ ਲੈ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਆਵੀਂ ਜਿਹੜੀ ਸੁਹਣੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾਵੇ, ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਧੀ। ਤੇ ਸ਼ਾਲਾ ਤੇਰੇ ਵੈਰੀ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਮਰ ਜਾਣ। ਤੇ ਸ਼ਾਲਾ ਤੇਰੇ ਯਾਰ ਸੌ ਸੌ ਸਾਲ ਜੀਉਣ, ਤੇ ਸ਼ਾਲਾ

* ਰਈ ਦੀ ਬਣੀ ਰੂਸੀ ਬੀਅਰ।

ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਤੇਰੇ ਪਿਛੇ ਭੌਣ, ਜਿਵੇਂ ਮਦੀਨ ਬਤਖਾਂ ਨਰ ਬਤਖਾਂ ਪਿਛੇ ਭੌਂਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਹਦ ਤਕ ਹਸਾਉਣਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਖਰ੍ਹਵਾ ਤੇ ਢਿੱਲੜ ਵਿਕਟਰ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਨਕ ਤੇ ਗੂਹੜੇ ਗੂਹੜੇ ਕਪੜਿਆਂ, ਆਪਣੀ ਢੀਠਤਾਈ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਕਰ ਕੇ ਜਿੰਨਾ ਚੌਕੀ-ਰਾਹ ਨਾਲ਼ ਰਲਦਾ ਸੀ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਲਦਾ।

ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਜਗਾ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਨੀਂਦਰਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ:

“ਮਾਂ, ਰੱਬ ਕਰੇ ਨਰਕਾਂ 'ਚ ਪਏ ਤੂੰ। ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਖੁੱਕਾਂ ਸੁਟਦੀ ਏਥੇ ਕਿਉਂ ਖੜੀ ਏਂ? ਤੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ!”

ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਸਕੀਨੀ ਨਾਲ਼ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਹਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਚਲ-ਚਲ, ਸੌਂ ਜਾ - ਸੌਂ ਜਾ, ਗੰਵਾਰਾ।”

ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਹ ਚੁਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਢਹਿ ਪੈਂਦੀ, ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਟਡਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਇੰਝ ਹੌਂਕਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਜੀਭ ਸੜ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹ ਹਫੀ-ਹਫੀ ਲੂੰਹਦੇ ਲਫਜ਼ ਮੂੰਹੋਂ ਕਢਦੀ:

“ਕੀ ਆਖਿਆ ਈ? ਹਰਾਮ ਦਿਆ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਘਲ ਰਿਹੈਂ ਨਰਕਾਂ 'ਚ? ਤੋਬਾ, ਮੇਰੀ ਰੂਹ 'ਤੇ ਪਏ ਦਾਗਾ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਚ ਆਪ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਚੋਭੀ ਚੰਦਰੀਏ ਛਿਲਤਰੇ! ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁੱਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੈ ਗਿਆ!”

ਉਹ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗੰਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀ; ਉਹਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ ਸਹਿਮ ਜਾਂਦਾ।

ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਤੇ ਉਖੜੀ ਉਖੜੀ ਨੀਂਦਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਇਕੋ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਥੜੇ ਤੋਂ ਉਤਰਦੀ, ਉਸ ਕੌਚ ਨਾਲ਼ ਆ ਵਜਦੀ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾ ਦੇਂਦੀ।

“ਕੀ ਗੱਲ ਏ?”

“ਸ਼ੀ,” ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦੀ ਤੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਟਕ ਲਾ ਵੇਖਦੀ, ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕਰਦੀ। “ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ... ਅਵਤਾਰ ਅਲੀਜਾਹ... ਸ਼ਹੀਦ ਵਰਵਰਾ... ਸਾਨੂੰ ਅਣ-ਆਈ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚਾਈ...।”

ਡੋਲਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ਼ ਉਹ ਮੋਮਬੱਤੀ ਬਾਲਦੀ, ਅੱਧ-ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਮੁੜ-ਤੁੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਦੀ ਦਾ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਨਕ ਵਾਲਾ ਗੋਲ ਮੂੰਹ ਥਕੇਵੇਂ ਨਾਲ਼ ਫੁਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕੋਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਘਾਬਰ ਨਾਲ਼ ਝਮਕ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਰਸੋਈ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਟਰੰਕਾਂ ਤੇ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪਏ ਘੜਮਸ ਨਾਲ਼ ਇਹ ਛੋਟੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਏਥੇ ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਅਡੋਲ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਪਵਿਤਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਅਬੁਝ ਲਾਟ ਬਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਰਸੋਈ ਦੇ ਚਾਕੂ-ਛੁਰੀਆਂ ਕੱਕਰ-ਟੋਟਿਆਂ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਦੇ, ਤੇ ਫੱਟਿਆਂ ਤੋਂ

ਲਮਕਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕੜਾਹੀਆਂ ਕੋਝੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ।

ਬੁਢੜੀ ਥੜੇ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਤਰਦੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਤਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਉਹ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਘੜੀਸਦੀ ਉਸ ਨੁਕਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਥੇ ਗੰਦ ਦੇ ਡੋਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੌੜੇ ਕੰਨਾਂ ਵਾਲੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕੇਤਲੀ ਵੱਢੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਵਾਂਗ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦਾ ਟਪ ਵੀ ਓਥੇ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ।

ਚੁਸਕੇ ਲਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ, ਉਹ ਬਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉਤੇ ਕੱਕਰ ਦੀ ਨੀਲੀ ਜਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਝਾਕਦੀ।

“ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਖੀਂ; ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਖੀਂ।” ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਦੀ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਮੋਮਬੱਤੀ ਬੁਝਾ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਕੌੜੀ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਲਈ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ:

“ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਖਿਚ ਨਹੀਂ।”

ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹ ਵਾਪਸ ਥੜੇ ਉਤੇ ਆਣ ਚੜ੍ਹਦੀ, ਉਹ ਚਿਮਨੀ ਵਾਲੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦੀ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਗਿੱਲਾ ਕਪੜਾ ਓਥੇ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਹੱਥ ਅੰਦਰ ਘਸੋੜ ਦੇਂਦੀ। ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਕਾਲਖ ਨਾਲ ਭਰੀ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਵਾਂਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੈਸਮਰੇਜ਼ਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖਾਂਦੀ, ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਕਿੰਨੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਦਬੱਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਰਖਣਾ ਸੀ! ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੋੜ ਦਾ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਉਹਦੀ ਖਿੜ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦਿਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਫੁਲਿਆ ਫੁਲਿਆ ਫੰਬੇ ਵਰਗਾ ਮੂੰਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਲਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਤੂੰ ਸਮਝਦੈਂ, ਮੇਰੀ ਸੌਖੀ ਗੁਜ਼ਰ ਹੋ ਗਈ ਏ? ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਕਿਸੇ ਕੰਮੋਂ ਲਾਇਆ ਤੇ ਬਦਲੇ 'ਚ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲਿਐ? ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਸੋਈ 'ਚ ਖਾਣ-ਪਕਾਣ ਦੀ ਖੋਚਲ। ਇਹ ਸੌਖਿਆਂ ਥੋੜਾ ਜਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦੈ? ਤੇ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਉਹ ਔਰਤ ਲੈ ਆਵੇ - ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਲਹੂ-ਮਾਸ ਦੀ ਥਾਂ! ਇੰਝ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ?”

“ਨਹੀਂ, ਇੰਝ ਨਹੀਂ!” ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਕਹਿੰਦਾ।

ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਉੱਤੇ ਬੇ-ਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਵਰ੍ਹ ਪੈਂਦੀ:

“ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੁਸਲ-ਘਰ ਗਈ ਹੋਈ ਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਐ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਾਹਦਾ ਲਾਲਚ ਆ ਗਿਆ ਸਾਸੂ? ਇਹਦੇ ਜਿਹੀਆਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਦੀ ਮਰਦ ਭਰਮਦੇ ਨੇ?”

ਉਹ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੀ ਗੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਗੰਦੇ ਤੋਂ ਗੰਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਜੋ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਘਿਣ ਆਉਂਦੀ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ, ਸੁਣਨ ਲਗ ਪਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਲੁਕਿਆ ਪਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਜਨਾਨੀ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਬੜੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਏ; ਉਹਨੇ ਆਪ ਰੱਬ ਤੱਕ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਲਿਆ ਸੀ,” ਤਲੀ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। “ਹੱਵਾ ਈ ਏ, ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਰਕੀਂ ਘਲਵਾਂਦੀ ਏ ਤੇ ਤੂੰ ਭੁੱਲੀਂ ਨਾ ਇਹ।”

ਉਹ ਔਰਤ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਾਰੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਯਾਦ ਏ ਕਿ ਹੱਵਾ ਨੇ ਰੱਬ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਜਿੱਡਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਅੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਫਸਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿੱਚ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਦਾ ਪਾਦਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹਾਤਾ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ – ਬਾਵਰਚਨਾਂ, ਧੋਬਣਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ – ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਾਵਰਚੀਖਾਨੇ ਹਰ ਦਮ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਇਸ਼ਕ-ਪੇਚਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਰੋਣਿਆਂ, ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਪਿੜ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਿਪਾਹੀ ਆਪੋ ਵਿੱਚ, ਟੋਏ-ਪੁਟਾਂ ਜਾਂ ਘਰ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਖਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕੁਟਾਪਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਾਡਾ ਹਾਤਾ, ਲੁਚਪਣੇ ਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਨਾਲ – ਸਿਹਤਵਰ ਨੌਜਵਾਨ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਰਗੇ, ਵਸੋਂ-ਬਾਹਰੇ ਭੱਖੜੇ ਨਾਲ, ਖੌਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦਿਨ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਚਾਹ ਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੇਲੇ, ਮੈਂ ਮਾਲਕ ਤੇ ਮਾਲਕਣ ਨੂੰ ਖਰੂਵੇ ਕਾਮ-ਰਸ, ਬੇ-ਅਰਥ ਵਹਿਸ਼ੀ-ਪੁਣੇ ਤੇ ਜਿਤ ਦੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗਪੌੜਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਣਕੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੁਣਦਾ। ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੁੰਦਾ, ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਖ਼ਬਰ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਪਚਾਕੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਸੁਣਾਂਦੀ।

ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨ ਵੇਲੇ ਜਵਾਨ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਾਹਟ ਹੁੰਦੀ। ਵਿਕਟਰ ਦੇ ਹਾਸੇ ਨਿਕਲਦੇ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਮੂੰਹ ਵਟ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਬਸ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋ ਗਿਐ, ਮਾਂ।”

“ਤੋਬਾ, ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੇਂਦਾ!” ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਣ ਵਾਲੀ ਗਿਲਾ ਕਰਦੀ।

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਮਾਂ। ਤੈਨੂੰ ਕਾਹਦੀ ਰੋਕ ਏ। ਆਪਣਾ ਈ ਟੱਬਰ ਏ,” ਵਿਕਟਰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਂਦਾ।

ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁਸ਼ਨਾਕ ਜਿਹਾ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ

ਹੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ 'ਕੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਦਾ। ਤੇ ਜੇ ਕਦੀ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਇੰਝ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾ ਦੇਂਦੀ, ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਗਦੀ। ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਰੂਬਲ ਤੇ ਕੁਝ ਭਾਨ ਉਹਦੀ ਤਲੀ ਉੱਤੇ ਦੇ ਮਾਰਦਾ।

“ਮਾਂ, ਤੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣੇ ਬੇਵਕੂਫੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਲੈਣੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ।”

“ਐਵੇਂ ਮੰਗਤਿਆਂ ਲਈ ਨੇ - ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ।”

“ਮੰਗਤੇ! ਤੂੰ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਕੇ ਰਹਿਣੈਂ।”

“ਭਰਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਓਂ, ਪਾਪ ਚੜ੍ਹੇ ਤੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ!”

ਉਹ ਹੱਥ ਨੂੰ ਬੇ-ਸਬਰੀ ਨਾਲ ਹਿਲਾ ਟੁਰ ਜਾਂਦਾ।

ਵਿਕਟਰ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਾਰਾ ਗੁਸਤਾਖੀ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਰੱਜਣ ਵਾਲਾ ਪੇਟੂ ਸੀ। ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਬੁੱਢੜੀ ਪੂੜੀਆਂ ਤਲਦੀ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵਾਧੂ ਹਿੱਸਾ ਰਖਦੀ, ਉਸ ਸੋਫੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਏ ਮਰਤਬਾਨ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਛੱਡਦੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਸੌਂਦਾ ਸਾਂ। ਗਿਰਜੇ ਤੋਂ ਪਰਤਣ 'ਤੇ, ਵਿਕਟਰ ਮਰਤਬਾਨ ਵਲ ਭੱਜਦਾ ਤੇ ਬੁੜਬੁੜਾਂਦਾ:

“ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੈਂ ਰਖ ਸਕਦੀ, ਬੁੱਢੀਏ ਸਖਤ ਚੰਮ ਵਾਲੀਏ!”

“ਛੇਤੀ ਕਰ ਤੇ ਏਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੇਖ ਲਏ, ਰਗੜ ਜਾ।”

“ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੇਖ ਲਿਆ, ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ, ਤੂੰ ਇਹ ਪੂੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚੁਰਾਈਆਂ ਨੇ, ਬੁੱਢੀਏ ਵੱਖੀ ਦੀਏ ਟੀਸੇ!”

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮਰਤਬਾਨ ਕਢਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਆਪ ਖਾ ਲਈਆਂ। ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਇਹਦੇ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਟਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਓਨਾ ਹੀ ਭੈੜਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਨਾ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਭੈੜਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚਿੜਾਉਂਦਾ, ਮੈਥੋਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਵਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਫੱਟੇ 'ਤੇ ਲੇਟੇ ਹੋਣ ਵੇਲੇ, ਉਹ ਫੱਟੀਆਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਥੁਕ ਸੁੱਟਦਾ।

ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਰੀਸੇ, ਜਿਹੜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ “ਚਿਲਕਦੇ ਚੂਚੇ” ਆਖਦਾ, ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਵੀ ਤਕੀਆ-ਕਲਾਮ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਘਿੜ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲਿਲ੍ਹ ਉਹਨੂੰ ਲਗੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਝਲ-ਵਲੱਲੇ ਤੇ ਕੁਚੱਜੇ ਹੁੰਦੇ।

“ਮਾਂ, ਸਾਵਧਾਨ! ਮੇਰੀਆਂ ਜੁਰਾਬਾਂ ਕਿਥੇ ਨੀ?”

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੇ-ਮਤਲਬ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸਤਾਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ “ਅਲੈਕਸਈ, ਸ਼ੈਦ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ, ‘ਨੀਲਾ’ ਕਿਉਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦੈ ਤੇ ‘ਪੀਲਾ’ ਕਿਉਂ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦੈ? ‘ਕਬਰ ਤੇ ਸਤਾਨ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਕਬਰਸਤਾਨ’ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ? ‘ਬਿੰਦਣਾ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਨਿੰਦਣਾ’ ਕਿਉਂ

ਹੁੰਦੈ ?”

ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਤੇ ਨਾਨੀ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ “ਭਿਆਨਕ ਹਦ ਤਕ ਹਸਾਉਣਾ”, “ਖਾਣ ਲਈ ਮਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ”, “ਡਰਾਉਣੀ ਹਦ ਤਕ ਖੁਸ਼” ਜਿਹੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਜੋੜੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਹਸਾਉਣਾ ਭਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਖੁਸ਼ ਡਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਾ ਲੱਭਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੌਤ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ।

“ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਠੀਕ ਹੁੰਦੈ ?” ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਜ਼ਰਾ ਵੇਖੋ, ਕੌਣ ਸਾਡਾ ਮਾਸਟਰ ਬਣ ਬੈਠੈ !” ਉਹਨਾਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। “ਇਹਦੇ ਕੰਨ ਤੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਏ !”

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕੰਨ ਤੋੜਨਾ ਵੀ ਗਲਤ ਸੀ। ਬੂਟੇ ਤੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਫਲ ਤੋੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕੰਨ ਨਹੀਂ।

ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਵਿਖਾਣ ਲਈ ਕਿ ਕੰਨ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਤੋੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਪੁਟੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਾਇਲ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ:

“ਪਰ ਕੰਨ ਮੇਰੇ ਫੇਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੇ ਟੁਟੇ !”

ਆਪਣੇ ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇ-ਕਿਰਕ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਤੇ ਕੌੜੀ ਬੇ-ਸ਼ਰਮੀ ਦਿਸਦੀ – ਕੂਨਾਵੀਨੋ ਦੇ ਗਲੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤੀ, ਜਿਥੇ ਚਕਲਿਆਂ ਤੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੂਨਾਵੀਨੋ ਦੇ ਗੰਦ ਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦੇ ਪਿਛੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗੰਦ ਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦੇ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਾ ਸਕਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੀ ਹੱਡ-ਭੰਨ ਕੰਮ ਤੇ ਗਈ-ਗੁਜ਼ਰੀ, ਅੱਧ-ਭੁੱਖੀ ਹੋਂਦ। ਏਥੇ ਲੋਕੀਂ ਸੁਖ ਚੈਨ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਬੇ-ਮਤਲਬ ਤਰਬੱਲੀ ਨੇ ਮੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਇਕ ਗੁੱਝੇ ਖਿੜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਕੇਵੇਂ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਾਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਨਾਨੀ ਆਉਂਦੀ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਮੰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪਿਛਲੇ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਵੜਦੀ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਲਕ ਤਕ ਨਿਉਂ ਕੇ ਸਿਜਦਾ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਸਿਜਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਪੂਡ* ਬੋਝ ਵਾਂਗ ਫੇਹ ਕੇ ਰਖ ਦੇਂਦਾ।

“ਵਾਹ-ਵਾਹ ਤੂੰ ਏਂ, ਅਕੂਲੀਨਾ ?” ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਰੁੱਖੇ, ਉਤੋਂ-ਉਤੋਂ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੀ।

ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਨਾਨੀ ਪਛਾਣੀ ਨਾ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਇੰਝ ਮਸਕੀਨੀ ਨਾਲ ਬੁਲ੍ਹ ਟੁਕਦੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਕੂੜੇ ਦੇ ਡੋਲ ਕੋਲ ਬੂਹੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪਏ

* ਇਕ ਰੂਸੀ ਵਜ਼ਨ, ਲਗਭਗ 16 ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ।

ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਅਡੋਲ ਹੀ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਇੰਝ ਦੜ ਵੱਟੀ ਰਖਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਜੁਰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਉਹ ਪੋਲੇ ਪੋਲੇ ਨਿਮਾਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਦੇਂਦੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਭੈੜਾ ਲਗਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਏਥੇ ਕਿਉਂ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਏ?”

“ਮੂੰਹ ਸੰਭਾਲ ਆਪਣਾ। ਮਾਲਕ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਏਥੇ,” ਹੁਬ ਨਾਲ਼ ਅੱਖ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਹ ਰੁਹਬ ਨਾਲ਼ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ।

“ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਓਥੇ ਟੰਗ ਅੜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦੈ, ਜਿਥੇ ਨਹੀਂ ਸੁ ਅੜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਿੰਨਾ ਈ ਝਾੜੋ ਝੰਬੋ ਪਏ ਸੁ,” ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ, ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਕਹਿੰਦੀ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਖੋਰ-ਖੁਣਸ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਆਖਦੀ:

“ਵਾਹ, ਅਕੁਨੀਨਾ, ਮੰਗਤੀ ਬਣ ਗਈ ਏ?”

“ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।”

“ਜੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ।”

“ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਈਸਾ ਆਪ ਮੰਗਣ ਟੁਰਿਆ ਸੀ।”

“ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਮੂਰਖ ਤੇ ਨਾਸਤਕ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਤੂੰ ਬੁੱਢੀਏ ਸਿਰ-ਫਿਰੀਏ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਕੰਨ ਧਰਨੀ ਏਂ। ਈਸਾ ਮੰਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਰੱਬ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਐ, ਉਹ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਮੋਇਆ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਆ ਰਿਹੈ - ਸੁਣਿਆ ਈ, ਮੋਇਆ ਤੱਕ ਦਾ ਵੀ! ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਲੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾੜ ਸਵਾਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਲਈਏ। ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਵੈਸੀਲੀ ਨੂੰ ਏਡਾ ਗੁਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਦੇਵੇਗਾ; ਮਦਦ ਲੈਣ ਆਈ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਸਾਜੇ, ਮੇਰੇ ਏਡੇ ਬਖ਼ਤਾਵਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੋ।”

“ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਸ ਸੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਕੀਤੈ,” ਨਾਨੀ ਨੇ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡੋਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। “ਪਰ ਰੱਬ ਨੇ ਸਾਡੀ ਚੰਡਾਈ ਕਰਨੀ ਈ ਠੀਕ ਸਮਝੀ ਏ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਸਭਨਾਂ —”

“ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ਼ ਅਜੇ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ - ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ!”

ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਬੋਲੀ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਥੱਕਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਜੀਭ ਨਾਲ਼ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਪੜਛੰਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਚਾਂਗਰਾਂ ਸੁਣਦਾ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਨਾਨੀ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਜਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ।

ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਇੰਝ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਵਾਜ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

“ਖਾਣੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆ ਜਾ। ਠੀਕ ਏ - ਲੰਘ ਆ ਤੂੰ।”

“ਪੈਰ ਪੁੰਝ ਲੈ, ਨੀ ਖੜਖੜੀਏ!” ਨਾਨੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ 'ਤੇ ਬੁੱਢੜੀ ਕੜਕੀ।
ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਉਹਨੂੰ ਅਗੋਂ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਿਆ:

“ਵਾਹ, ਸੰਤਨੀ ਅਕੂਲੀਨਾ! ਕੀ ਹਾਲ ਜੇ? ਬੁੱਢਾ ਕੈਸ਼ੀਰਨ ਅਜੇ ਵੀ ਜਿਉਂਦੈ?”
ਨਾਨੀ ਉਹਦੇ ਵਲ ਵੇਖ ਬੁਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਠੀ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਲੈ

ਆਂਦੀ।

“ਅਜੇ ਵੀ ਮੁੜਕੇ ਚੋ ਰਹੇ ਸੂ? ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹੈ?”

“ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹੈ। ਮੁੱਕਤੀਏ ਵਾਂਗ।”

ਨਾਨੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਿਘ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ, ਪਰ ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ
ਗੱਲ ਕਰਦੀ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛੇੜਦਾ:

“ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ - ਵਰਵਰਾ ਵਾਸੀਲਯੇਵਨਾ। ਕਿਆ ਔਰਤ ਸੀ! ਅਮੇਜ਼ਨ ਸੀ
ਪੂਰੀ!”

“ਚੇਤਾ ਈ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਫਿਰਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ - ਕਾਲੀ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ, ਮਨਕਿਆਂ
ਵਾਲਾ?” ਨਾਨੀ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਬੋਲ ਪਈ।

“ਆਹਖੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

“ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ-ਨਕੋਰ ਸੀ।”

“ਫਿਰਣ, ਫਿਰਾਕ - ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏ ਮਜ਼ਾਕ,” ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦਾ।

“ਕੀ ਕਿਹਾ ਈ?” ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਵਹੁਟੀ ਪੁਛਦੀ।

“ਕੁਝ ਨਹੀਂ - ਉੱਕਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ - ਤੇ
ਇਵੇਂ ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਵੀ...”

“ਤੁਸੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਰੋ ਈ ਕਿਉਂ?” ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਬੋਲੀ।

ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਬੱਚਾ ਵਿਖਾਣ ਲੈ ਗਏ, ਤੇ ਮੈਂ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ
ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

“ਇਹ ਨਾਨੀ ਤੇਰੀ, ਬਹੁਤ ਈ ਵਧੀਆ ਔਰਤ ਏ,” ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਨਰਮ ਤੇ
ਗੜ੍ਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਲਈ ਉਹਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਾਨੀ
ਕੋਲ 'ਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੀੜ ਕਰਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਏਥੇ ਕਿਉਂ ਆਈ ਏਂ ਤੂੰ? ਵੇਖਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਨੇ?”

“ਅਫ਼ਸੋਸ ਏ, ਅਲਯੂਸ਼ੋ, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵੇਖਣੀਆਂ,” ਆਪਣੇ ਕਮਾਲ ਦੇ ਮੂੰਹ
ਉੱਤੇ ਮਿਹਰ-ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ, ਨੀਝ ਲਾ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕਦੀ ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ
ਇਕਦਮ ਹੀ ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ: ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜਾਣਦੀ ਸੀ - ਹੋਰ ਤਾਂ
ਹੋਰ, ਉਹ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਪਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਇਹਤਿਆਤ ਨਾਲ ਵੇਖ ਲਿਆ ਕਿ ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ ਕੋਈ

ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਰਦ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਈ ਮੈਂ ਏਥੇ ਕਦੀ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਜੇ ਤੂੰ ਏਥੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ – ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਏਂ ? ਤੇ ਫੇਰ ਨਾਨਾ ਢਿੱਲਾ ਰਹਿੰਦੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਭੱਜਦੀ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ, ਏਸ ਲਈ ਪੱਲੇ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਖੇਲੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਸ਼ਾ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਸਾਲ 'ਚ ਛੇ ਰੂਬਲ ਦਿਆਂਗੇ ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ – ਚਲ ਮਨਾਂ, ਸ਼ੈਦ ਏਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਘਟੋ ਘਟ ਇਕ ਰੂਬਲ ਤਾਂ ਦੇ ਈ ਦੇਣਗੇ। ਤੈਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਸਾਲ ਤਾਂ ਹੋ ਈ ਚਲਿਐ, ਹੈ ਨਾ ?” ਉਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਉੜੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲਗੀ: “ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਝਾੜਾਂ, ਅਖੇ ਆਖੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਜੇ ਕਬੂਤਰਾ, ਜੇ ਕਦੀ ਤੂੰ ਏਥੇ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੋਰ ਟਿਕਿਆ ਰਹੇਂ – ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਹੋਰ ਜਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਤਗੜਾ ਹੋ ਖਲੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ... ਕਰੇਂਗਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ?”

ਮੈਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇਸ ਵਖਤਾਂ ਵਾਲੀ, ਅਕਾਊ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ, ਪੇਟ ਲਈ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਦੀ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਦਾ, ਬੋਝ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੰਝ ਜਿਊਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਭੈੜਾ ਸੁਫਨਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੇਰਾ ਭਜ ਜਾਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਨਹਿਸ਼ ਸਿਆਲ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਰਾਤੀਂ ਝੱਖੜ ਝੁਲਦਾ ਸੀ, ਮਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਵੈਣ ਪਾਂਦੀ ਸੀ। ਠੰਡ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿੱਚ ਬਾਲੇ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਵੇਂ ਭੱਜ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਮੈਂ ?

ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖੇਡਣ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਕਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਦਿਨ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਗੋੜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਡ-ਪੁਡ ਜਾਂਦੇ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਗਿਰਜੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ – ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਧਿਆ ਲਈ ਤੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਚਿਰਾਕੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਲਈ।

ਮੈਨੂੰ ਗਿਰਜੇ ਜਾ ਕੇ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਖਾਲੀ ਨੁੱਕਰ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਉੱਥੇ ਮੂਰਤੀਦਾਨ 'ਤੇ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਕਰਦਾ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਸ ਫਾਸਲੇ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਚੌੜੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਵਹਿਣ ਬਣ ਕੇ ਵਹਿੰਦੀ ਮੋਮਬਤੀ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਪੰਘਰਦਾ ਲਗਦਾ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਆਕਾਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿਰਕਦੇ ਤੇ ਵਿਚਲੇ ਬੂਹੇ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਝਿਲਮਲ ਝਿਲਮਲ ਹੁੰਦੀ। ਮੋਮਬਤੀਆਂ ਨੀਲੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿੱਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਖਿਆਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲਮਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲ ਹੁੰਦੇ।

ਹਰ ਚੀਜ਼ ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਗੌਣ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ; ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਚਰਜ, ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਵਰਗੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ; ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗਿਰਜਾ ਕਾਲੇ ਸ਼ਾਹ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਝੁਲਦੇ ਪੰਘੁੜੇ ਵਾਂਗ ਹਿਲਦਾ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਗਿਰਜਾ ਕਿਸੇ ਝੀਲ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਵੇ,
ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਬਾਕੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ, ਹੋਰ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾ ਸਕੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਖਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਨਾਨੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ੀ ਸ਼ਹਿਰ ਕੀਤੇਜ਼
ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇ; ਅਕਸਰ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਗੌਣ, ਬਹੁਤ
ਹੀ ਨੀਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹਉਕਿਆਂ
ਨਾਲ ਅਲਸਾਇਆ, ਗੜੰਦ ਕੇ ਝੂਲਣ ਲਗਦਾ, ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਹ ਉਦਾਸ,
ਸੁਰੀਲੀ ਕਹਾਣੀ ਦੁਹਰਾਂਦਾ:

ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਾਫ਼ਰ ਟੋਲੇ, ਫੇਰ ਆਏ ਤਾਤਾਰ,
ਘੋੜੇ ਹੇਠ ਉਹਨਾਂ ਦੇ, ਕੋਲ ਪੂਰੇ ਹਥਿਆਰ,
ਘੜੀ ਬੰਦਗੀ ਵਾਲੀ, ਪਵਿੱਤਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ
ਸੁਹਣੇ ਕਿਤੇਜ਼ਗਰਾਦ ਨੂੰ ਪਾ ਲਏ ਉਹਨਾਂ ਘੇਰੇ।
ਸੁਣ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਈਂ,
ਸੁਣ ਮਰੀਅਮ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ,

ਆ ਖਾਂ ਬਹੁੜ ਨੇ, ਦਾਸ ਹੋਣ ਜੋ ਤੇਰੇ।
ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਰ ਲੈਣ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਪੂਰੀ
ਬਾਣੀ ਤੇਰੀ ਸੁਣ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਬਰ-ਸਬੂਰੀ,

ਆਪਣੀ ਏਸ ਜੁ ਥਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਨਾ ਦੇ ਅਪਮਾਨ;
ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪੱਤ ਨੂੰ ਵੇਖੀਂ ਹੱਥ ਨਾ ਪਾਣ,
ਵੇਖੀਂ ਕੋਈ ਨਾ ਵੱਢੇ ਬੱਚੇ ਜੁ ਮਸਕੀਨ,
ਹੋਣ ਨਾ ਬ੍ਰਿਧ-ਬਿਮਾਰ ਲੱਤ-ਬਾਂਹ ਤੋਂ ਹੀਣ।
ਤੇ ਫੇਰ ਮਹਾਨ ਰੱਬ ਜੇਹੋਵਾ ਨੇ
ਤੇ ਮਰੀਅਮ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਨੇ

ਅਰਜੋਈਆਂ ਤੋਂ ਹੋ ਪ੍ਰੇਰਤ,
ਉਦਾਸ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਉਤੇਜਿਤ,

ਤੇ ਫੇਰ ਮਹਾਨ ਰੱਬ ਜੇਹੋਵਾ ਨੇ ਕਿਹਾ
ਮਾਈਕਲ, ਪਵਿੱਤਰ ਆਰਖੇਂਗੱਲ ਨੂੰ:
“ਮਾਈਕਲ, ਮਨੁੱਖੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉੱਤਰ,
ਤੇ ਕਿਤੇਜ਼ਗਰਾਦ ਹੇਠਲੀ ਧਰਤੀ ਝੂਣ ਦੇ।

ਤੇ ਫੇਰ ਰੱਬ ਦੇ ਦਾਸ
 ਦਿਲ ਭਰ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰ ਲੈਣਗੇ,
 ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਿਆਂ, ਬਿਨਾਂ ਥੱਕਿਆਂ ਪੂਜਾ ਕਰ ਲੈਣ,
 ਪ੍ਰਭਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਧਿਆ ਤਕ, ਹਰ ਪਹਿਰ ਦੀ ਪੂਜਾ
 ਸਾਲੋ ਸਾਲ ਸਦੀਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ!”

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਨਾਨੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨਾਲ ਇੰਝ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਦ ਨਾਲ ਖੱਗਾ, ਇੰਝ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵੀ ਉਹਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਤੋਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ।

ਮੈਂ ਗਿਰਜੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਦੀ ਨਾ ਕੀਤੀ - ਮੈਂ ਨਾਨੇ ਦੀਆਂ ਖੁਣਸੀ ਅਰਦਾਸਾਂ ਤੇ ਨਾਨੀ ਦੇ ਰੱਬ ਦੇ ਸੋਗੀ ਭਜਨ ਦੁਹਰਾਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਨੀ ਦੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਓਨੇ ਹੀ ਨਾ-ਪਸਿੰਦ ਹੋਣਗੇ, ਜਿੰਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਕ ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਰੱਬ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੋਣਗੇ।

ਇਸ ਗੱਲੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਿਸੇ ਮਿੱਠੀ ਮਿੱਠੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਸੁੰਗੜਦਾ ਜਾਂ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਨਾਲ ਪਛਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਆਪ ਗੁੰਦਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ। ਤੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ, ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯਤਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਰੂਪ ਧਾਰਦਿਆਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇ-ਰਸ਼ਕ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ:

ਹੇ ਰੱਬਾ, ਮੇਰਿਆ ਰੱਬਾ, ਕਿੰਨਾ ਦੁਖੀ ਹਾਂ ਮੈਂ!
 ਹਾਏ ਜੇ ਕਦੀ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਆਦਮੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ!
 ਖਿਆ ਕਰੀਂ, ਰੱਬਾ, ਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮੁਕਾ ਲਵਾਂ,
 ਮੈਂ ਉਨਾ ਕੁ ਸਹਿ ਲਿਆ, ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਹੈ ਸਹਿੰਦਾ।
 ਏਥੇ ਮੇਰੇ ਇਹਨਾਂ ਕੁਝ ਪਾਣਾ ਨਹੀਂ ਪੱਲੇ;
 ਨਾਨੀ ਦੀ ਭੈਣ, ਕੋਝੀ ਕੋਈ ਡੈਣ,
 ਕੁਝ ਨਾ ਕਰੇ, ਬਸ ਝਿੜਕੇ-ਝੰਬੇ,
 ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪ ਕੋਝੀ ਕੁੱਤੀ ਕੁਲਹਿਣ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਅਜ ਤਕ ਯਾਦ ਹਨ; ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਰੂਹ ਉੱਤੇ ਏਡੇ ਡੂੰਘੇ ਨਕਸ਼ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤਕ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗਿਰਜੇ ਵਿੱਚ ਰੋਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਾਣਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਓਥੋਂ ਉਹ

ਆਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਪੈਲੀਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਲ-ਦਿਲ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਫਟ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਧੁੰਦਲੇ ਤੇ ਤੀਬਰ ਸੁਫਨਿਆਂ ਨਾਲ ਠੰਡ ਪੈ ਜਾਂਦੀ।

ਮੈਂ ਗਿਰਜੇ ਸਿਰਫ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਕੜਾਕੇ ਦਾ ਪਾਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਝੱਖੜ ਝੁਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹਨੇ ਅਸਮਾਨ ਤਕ ਨੂੰ ਯਖ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਬਰਫੀਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਬਰਫ-ਵਰੋਲਿਆਂ ਹੇਠ ਯਖ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਵੀ ਇੰਝ ਲਗਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਜਾਗ ਸਕੇਗੀ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਕਦੀ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਅਲਾਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿਸ ਸਕੇਗੀ।

ਸ਼ਾਂਤ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗਿਰਦੌਰੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦਾ, ਸੜਕਾਂ ਕਛਦਾ, ਦੁਰਾਡੇ ਤੋਂ ਦੁਰਾਡੇ ਖੂੰਜੇ ਲਭਦਾ। ਮੈਂ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਖੰਭ ਲਗੇ ਹੋਣ, ਇੰਝ ਕਲ-ਮੁਕੱਲਾ, ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਚੰਨ, ਮੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਬਰਫ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣ ਦੀਆਂ ਚਿਣਗਾਂ ਬੁਝਾਂਦਾ ਤੇ ਸੁਆਦਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੰਬਿਆਂ ਤੇ ਵਾੜਾਂ ਤੋਂ ਤਿਲਕ ਤਿਲਕ ਪੈਂਦਾ, ਅਗੇ ਅਗੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਸੜਕ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਭੇਡ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਡੀ ਖੱਲ ਓਢੀ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਖੜਖੜਾ ਫੜੀ ਤੇ ਨਾਲ ਕੁੱਤਾ ਲਈ ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦਾ ਭਾਰਾ ਆਕਾਰ ਵੇਖ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕੁੱਤੇ-ਖਾਨਾ ਚੇਤਾ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰਿੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਤੀ ਮੰਜ਼ਲ ਵਲ ਸੜਕ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬੈਂਦਲਾਇਆ ਕੁੱਤਾ ਉਹਦੇ ਮਗਰੇ ਮਗਰ ਹੋਵੇ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਮਿਲ ਪੈਂਦੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਨਤੀਜਾ ਕਢਦਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸੰਧਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਭੱਜੇ ਹੋਣਗੇ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਰੁਸ਼ਨਾਈਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਝੀਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਹੁਆੜਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ - ਸੂਖਮ ਤੇ ਘਟ-ਪਛਾਤੀਆਂ ਹੁਆੜਾਂ, ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੂਹ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਤੇ ਮੈਂ ਬਾਰੀਆਂ ਹੇਠ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਇਹ ਬੁਝਣ ਲਈ ਕਿ ਓਥੇ ਕਿਹੇ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਸੁੰਗਦਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਂਦਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ, ਜਦੋਂ ਸਭਨਾਂ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਧਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ 'ਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਏਥੇ ਸਨ, ਹਸ ਰਹੇ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਤਾਰ ਵਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਬਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਘਲਦੀ ਸੀ।

ਤਿਖੋਨੋਵਸਕਾਯਾ ਤੇ ਮਾਰਤੀਨੋਵਸਕਾਯਾ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚੁਪੀਤੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਠੁੱਕਰ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਇਕ ਨੀਵਾਂ, ਇਕ-ਮੰਜ਼ਲਾ ਮਕਾਨ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਹੀ ਖਿਚ ਪਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਥੇ ਸ਼ਰੋਵਟਾਈਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਫ ਪੰਘਰਨ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਇਕ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੱਬਬ ਨਾਲ ਜਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਹਾਵੜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਜਿਹੜੀ ਬਾਰੀ ਦੀ ਝੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਵਹਿੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਕ ਅਚਰਜ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਗੜਾ ਤੇ ਭਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀਤੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ; ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ, ਪਰ

ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਾਤਾ-ਪਛਾਤਾ ਤੇ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਜਿਹੜਾ ਖਿਝਾਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਗੀਤ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਨੂੰ ਡੱਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਠੰਡ 'ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਨਤੀਜਾ ਕਢਿਆ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਾਇਲਨ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕਮਾਲ ਦੀ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਹੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇ। ਸੁਣਨ ਨਾਲ਼ ਸਮਝੋ ਪੀੜ ਉਠਦੀ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਹ ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਵਜ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਕਾਨ ਕੰਬਦਾ ਲਗਦਾ, ਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਥਰਥਰਾਣ ਲਗਦੇ। ਪੰਘਰਦੀ ਬਰਫ਼ ਛਤ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪ ਪੈਂਦੀ, ਤੇ ਅੱਥਰੂ ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਹਿ ਆਉਂਦੇ।

ਮੈਨੂੰ ਓਦੋਂ ਤਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਰਹੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧਕ ਕੇ ਠੰਡ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਏਥੇ ਕਿਉਂ ਅਵਾਰਾਗਰਦੀ ਕਰ ਰਿਹੈਂ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਇਹ ਸੰਗੀਤ...” ਮੈਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ।

“ਫੇਰ ਕੀ? ਤਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾ!”

ਮੈਂ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਭੱਜ, ਬਲਾਕ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ ਤੇ ਘਰ ਕੋਲ ਪਰਤ ਆਇਆ, ਪਰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵੀ ਵਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਬਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਖੁਸ਼ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਲ-ਗਡ ਰੌਲਾ ਸੁਣੀ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਉਦਾਸ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲੋਂ ਏਨਾਂ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।

ਸਮਝੋ ਹਰ ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸ ਘਰ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਬਸੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵਾਇਲਨ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਸੁਣੀ। ਇਹ ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਬਿਨਾਂ ਅਟਕਿਆਂ ਵੱਜਦੀ ਗਈ; ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋਈ।

ਸਿਆਲੇ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਰਦੌਰੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਜਾਣ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਚੁਣਦਾ। ਵੱਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੈਂਪਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਜੇ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈਂਦੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਧਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਨਾਲੇ ਵੱਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਸੈਰਾਂ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ, ਪੁਲਸੀਆਂ ਤੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪਰਦੇ ਨਾ ਲਗੇ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਕੱਕਰ ਨਾ ਜੰਮਿਆਂ ਹੋਵੇ।

ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਕਈਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਿਆਂ, ਚੁੰਮਦਿਆਂ, ਲੜਦਿਆਂ, ਤਾਸ਼ ਖੇਡਦਿਆਂ, ਗੰਭੀਰ ਬੇ-ਆਵਾਜ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਪੈਸੇ ਪਾ ਕੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਰਗਾ, ਇਕ ਚੁਪ, ਮੱਛੀ ਵਰਗਾ ਚੁਪੱਖੀ ਨਜ਼ਾਰਾ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ।

ਇਕ ਭੋਰੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਦੋ ਤੀਵੀਆਂ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੀਆਂ ਤੱਕੀਆਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਤੇ ਇਕ ਕੁਝ ਵੱਡੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਂਦਾ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਹੱਥ ਮਾਰਦਾ, ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਕੁਰਸੀ ਨਾਲ ਢਾਸਣਾ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਜੁੜ ਕੇ ਇਕੋ ਕਰੜੀ ਲੀਕ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵੱਡੀ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਲ, ਫੁਲੇ ਫੁਲੇ ਵਾਲਾ ਵਾਲੀ ਨੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਮੂੰਹ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿਸਕੀਆਂ ਭਰਨ ਲਗ ਪਈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਸੁੱਟ ਪਾਈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਤੱਭਕ ਪਈ ਤੇ ਕਮਰਿਉਂ ਬਾਹਰ ਭੱਜ ਗਈ, ਉਹਨੇ ਫੁਲੇ ਫੁਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਅਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਲਏ ਤੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਚੁੰਮਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਤੱਕਿਆ, ਉਹਨੇ ਇਕ ਲਾਲ ਬਲਾਊਜ਼ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਗੋਡਿਆ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਝੁਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੱ ਰਿਹਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਪੂਰਾ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮਟਕਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵਾਪਸ ਖਿਚ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਫੇਰ ਗੌਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਫੇਰ ਹੱਸਣ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੌਜ-ਮੇਲਾ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਰਹੇਗਾ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਈ ਨਜ਼ਾਰੇ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਵਸ ਗਏ। ਅਕਸਰ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਛਾਂਟਾ-ਛਾਂਟੀ ਮੈਨੂੰ ਚਿਰਾਕੇ ਘਰ ਲਿਆਉਂਦੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪਾ ਦੇਂਦੀ।

“ਕਿਹੜੇ ਗਿਰਜੇ ਗਿਆ ਸੈਂ?” ਉਹ ਪੁਛਦੇ। “ਕਿਹੜੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਾਈ ਸੀ?”

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਅੰਜੀਲ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਅਧਿਆਏ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਝੂਠ ਫੜਨਾ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਸੀ।

ਦੋਵੇਂ ਤੀਵੀਆਂ ਮੇਰੇ ਨਾਨੇ ਦਾ ਕਹਿਰਵਾਨ ਰੱਬ ਪੂਜਦੀਆਂ ਸਨ, ਰੱਬ, ਜਿਹੜਾ ਸਹਿਮ ਤੇ ਭੈ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਓਦੋਂ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਝਗੜ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

“ਠਹਿਰ ਜਾ, ਰੱਬ ਤੈਨੂੰ ਦਏਗਾ ਸਜ਼ਾ। ਤੇਰਾ ਕੰਜਰੀਏ, ਉਹਨੇ ਮਾਸ ਚਰੜ-ਮੁਰੜ ਕਰ ਦੇਣੈਂ!” ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਕੜਕੇ ਮਾਰਦੀਆਂ।

ਲੈਂਟ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਤਵਾਰ, ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਪੂੜੀਆਂ ਤਲੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੜਾਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਬੜੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

“ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਤਾਨ ਲਵੇ!” ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਚਿਲਕੀ, ਅੱਗ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ

ਭਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅਚਣਚੇਤ ਹੀ, ਕੜਾਹੀ ਨੂੰ ਸੁੰਘਣ 'ਤੇ, ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਪਰਛਾਂਇਆਂ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਕੜਾਹੀ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਲਾਹ ਸੁੱਟੀ ਤੇ ਚੀਕਣ ਲਗੀ:

“ਮੇਰਿਆ ਰੱਬਾ! ਦੇਗਚੀ 'ਤੇ ਚਰਬੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਏ! ਸੁੱਚੇ ਸੋਮਵਾਰ ਮੈਂ ਏਸ ਗੰਦ ਨੂੰ ਸਾੜਨਾ ਈ ਭੁੱਲ ਗਈ ਆਂ! ਹੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ!”

ਉਹਨੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਲਏ ਤੇ ਰੋ-ਰੋ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕਰਨ ਲਗੀ:

“ਹੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਪਾਪਣ ਆਂ, ਮਿਹਰ ਕਰੋ। ਮੇਰੀ ਜਿਹੀ ਝੱਲੀ ਬੁੱਢੜੀ ਨੂੰ ਸਜਾ ਨਾ ਦੇਣੀ, ਹੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ!”

ਖਰਾਬ ਹੋਈਆਂ ਪੂੜੀਆਂ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਦੇਗਚੀ ਨੂੰ ਲੂਹਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਵੱਡੀ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਈ ਰਖਦੀ।

“ਤੂੰ ਤਾਂ ਲੈਂਟ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਗੰਦੀ ਦੇਗਚੀ 'ਚ ਪੂੜੀਆਂ ਵੀ ਤਲ ਦੇਣੀ ਏਂ!” ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ।

ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰੂਹ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੁੱਛ ਹੋਂਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਬਣਦੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਰ ਮਿੰਟ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਰਥ ਲਗਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਰ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਵਾਦੀ ਦੀ ਲਾਗ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਕਿ ਕੋਈ ਗੁੱਝੀ ਅੱਖ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ, ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਨੁਕਰਾਂ ਖੁੰਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੱਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਮੈਨੂੰ ਡਾਢਾ ਸਹਿਮ ਚੰਬੜ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸਹਿਮ ਰਸੋਈ ਦੀ ਉਸ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦਾ, ਜਿਥੇ ਹਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਗੇ ਹਰ ਪਲ ਦੀਵਾ ਜਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਫੱਟੇ ਤੋਂ ਅਗੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਬਾਰੀ ਸੀ। ਬਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੀਲੀ ਸੱਖਣ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਘਰ, ਰਸੋਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਸੱਖਣ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਲਮਕੀ ਪਈ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀਤ ਨੀਲੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪੈਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਰਿਆਂ ਅਗੋਂ ਦੀ, ਸੁੰਨਸਾਨ ਚੁੱਪ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟੇ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ। ਮੈਂ ਹਿਲਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ, ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਅਹਿਲ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਸਹਿਮ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਠੀਕ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਪਰ ਠੀਕ ਮੈਂ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ, ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਦਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰੱਬ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁੜਿਆ ਤੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਓਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਸਿਧੇ-ਸਾਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ: ਮੈਂ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਬੇ-ਦੋਸ਼ੇ

ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਮੰਗਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮੈਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਸੰਤ ਦੀ ਰੁੱਤੇ, ਸਵੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਭੱਜਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ ਵੱਸ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਧੂਹ ਮੈਨੂੰ ਗਿਰਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਖਦੀ ਰਹੀ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨਗਾਹ ਦੀ ਮੋਮਬੱਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਕੋਪਕ ਵਧ ਮਿਲੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਖੇਡਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡ-ਪੋਰੀਆਂ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਖੇਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਘਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਚਿਰਕ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕੋਮੁਨੀਅਨ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਮੋਇਆਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਵਾਸਤੇ ਮਿਲੇ ਦਸ ਕੋਪਕ ਉਜਾੜ ਘੱਤੇ, ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਟਰੇਅ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਹੜਾ ਡੀਕਨ* ਕੁਰਬਾਨਗਾਹ ਤੋਂ ਲਿਆਇਆ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਚੁਕ ਲਈ।

ਖੇਡਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਰਜ ਕੇ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਖੇਡਦਾ ਕਦੀ ਨਾ ਥਕਦਾ। ਮੈਂ ਤਗੜਾ ਤੇ ਛੁਹਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਂ ਗੇਂਦ ਹੱਡ-ਪੋਰੀਆਂ ਤੇ ਸਕਿੱਟਲ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਲੈਂਟ ਦੀ ਦਿਨੀਂ, ਮੈਥੋਂ ਕੋਮੁਨੀਅਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਾਈ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢੀ ਪਾਦਰੀ ਦੋਰੀਮੇਦੋਂਤ ਪਕੋਰੋਵਸਕੀ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਆਦਮੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਮਾਏ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ: ਮੈਂ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਦਾ ਹੁਨਾਲ-ਘਰ ਭੰਨਿਆ-ਤੋੜਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੁਖਾਲੇ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਉਡੀਕਦਾ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਹਨ੍ਹੇਰ-ਮੁਨ੍ਹੇਰ ਗਿਰਜੇ ਵਿੱਚ ਖੋਲਤਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬੇ-ਆਰਾਮੀ ਨਾਲ ਧਕ-ਧਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਸੀ।

ਪਰ ਪਾਦਰੀ ਦੋਰੀਮੇਦੋਂਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਿੱਝ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ।

“ਵਾਹ ਭਾਈ, ਸਾਡਾ ਗਵਾਂਢੀ ਏਂ!” ਉਹ ਬੋਲ ਉਠਿਆ। “ਹੱਛਾ, ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਲੈ। ਦੱਸ ਕੀ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਨੀ।”

ਉਹਨੇ ਭਾਰੀ ਵੈਲਵਲਟੀਨ ਦੇ ਟੋਟੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਕਜ ਦਿੱਤਾ। ਮੋਮ ਤੇ ਧੂਫ ਦੀ ਗੁਆੜ ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਘੋਪ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਲਫਜ਼ ਕਹਿਣੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ।

“ਵੱਡਿਆ ਦਾ ਆਖਾ ਮੰਨਣੈਂ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਕਹਿ: ‘ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪਾਪ ਲਗੇ’।”

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੂੰਹੋਂ ਫੁੱਟ ਪਿਆ:

* ਬਿਸ਼ਪ ਤੇ ਪਾਦਰੀ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀ।

“ਮੈਂ ਕੋਮੁਨੀਅਨ ਤੇ ਪਵਿਤਰ ਰੋਟੀ ਚੁਰਾਈ ਸੀ।”

“ਕੀ ਕਿਹੈ ਤੂੰ ? ਕਿਥੇ ?” ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਸੋਚਣ ਪਿਛੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਪੁਛਿਆ।

“ਤਿੰਨ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਗਿਰਜੇ 'ਚ, ਪਕੋਰੋਵ ਕੈਥਿਡਰਿਲ 'ਚ, ਨਿਕੋਲਾਸ -”

“ਠਹਿਰ, ਠਹਿਰ, ਤੇਰਾ ਮਤਲਬ ਏ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਗਿਰਜਿਆਂ 'ਚ ? ਇਹ, ਬੇਟਾ, ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਏ; ਪਾਪ ਏ। ਸਮਝ ਲਗੀ ਆ ?”

“ਆਹਖੋ।”

“ਕਹਿ 'ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪਾਪ ਲਗੇ।' ਬੇਵਕੂਫ ਮੁੰਡਿਆ - ਖਾਣ ਲਈ ਚੁਰਾਈ ਸਾਈ ?”

“ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਸਕਿਟਲ 'ਚ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਮੁਨੀਅਨ ਦੀ ਰੋਟੀ ਘਰ ਲਿਆਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਚੁਰਾਈ।”

ਪਾਦਰੀ ਦੋਰੀਮੇਦੋਂਤ ਨੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੁਝ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕੀਤੀ, ਮੈਥੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਪੁਛੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਇਕਦਮ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁਛਣ ਲਗਾ :

“ਕਦੀ ਖੁਫੀਆ ਪੈਂਸ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੀ ?”

ਮੈਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ।

“ਕੀ ?” ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਪਾਬੰਦੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ - ਕਦੀ ਪੜ੍ਹੀ ਆ ਕੋਈ ?”

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ।”

“ਚੰਗਾ, ਤੇਰੇ ਪਾਪ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਉੱਠ।”

ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਵੇਖਣ ਲਗਾ। ਉਹ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੇ ਸੋਚੀਂ-ਡੁੱਬਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਪਾਪ ਮੰਨਣ ਲਈ ਭੇਜਣ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮਨਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੌਲ ਪਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਸਨ।

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹੁਨਾਲ-ਘਰ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਮਾਰੇ ਸਨ,” ਮੈਂ ਕਿਹਾ। ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ।

“ਇਹ ਵੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਭੱਜ ਜਾ ਹੁਣ।”

“ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਵੀ।”

“ਅਗਲਾ ਆਵੇ !” ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅਗੇ ਤੱਕਦਿਆਂ ਪਾਦਰੀ ਦੋਰੀਮੇਦੋਂਤ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰੇਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਾਪ ਮੰਨਣ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲੂੰ ਕੰਡੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਉਕਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੁਆਦਲਾ ਵੀ ਨਾ। ਇਕੋ ਇਕ ਸੁਆਦਲੀ ਚੀਜ਼ ਉਹਦਾ ਗੁਪਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ

ਚੇਤਾ ਆਇਆ, ਜਿਹੜੀ ਭੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ “ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ” ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਕੋਪਕ ਦਿਤੇ ਗਏ ਤੇ ਕੋਮੁਨੀਅਨ ਲਈ ਘਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਾਲ ਈਸਟਰ ਪਛੜ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਬਰਫਾਂ ਪੰਘਰ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸੁੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਧੂੜ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਫੱਰਾਟੇ ਵਲ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੌਸਮ ਧੁਪਿਆਲਾ ਤੇ ਨਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਗਿਰਜੇ ਦੀ ਕੰਧ ਕੋਲ ਕੁਝ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸਕਿਟਲ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਕੋਮੁਨੀਅਨ ਮੈਂ ਪਿਛੋਂ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ।

“ਮੈਨੂੰ ਖੇਡਣ ਦਿਓਗੇ?” ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਇਕ ਇਕ ਵਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਕੋਪਕ,” ਲਾਖੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਜਣੇ ਨੇ ਫੂਕ ਨਾਲ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਫੂਕ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਖੱਬੇ ਹੱਥੋਂ ਤੀਜੀ ਸਕਿਟਲ ਹੇਠ ਮੇਰੇ ਤਿੰਨ ਲਗ ਗਏ।”

“ਪੈਸੇ ਵਿਖਾ।”

ਤੇ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ!

ਮੈਂ ਪੰਦਰਾਂ ਕੋਪਕਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਵਟਾ ਲਿਆ ਤੇ ਤਿੰਨ ਕੋਪਕ ਆਪਣੀ ਸਕਿਟਲ ਥਲੇ ਰਖ ਦਿੱਤੇ: ਜੋ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਡੇਗ ਲੈਂਦਾ, ਪੈਸੇ ਉਹਦੇ ਹੋ ਜਾਣੇ ਸਨ; ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਉਕ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕੋਪਕ ਦੇਣੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਚੰਗੀ ਸੀ: ਦੋ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਕਿਟਲ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਉਕ ਗਏ, ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ — ਵੱਡਿਆ ਕੋਲੋਂ ਛੇ ਕੋਪਕ ਜਿਤ ਲਏ ਸਨ! ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਣ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ, ਵਾਈ, ਇਹਦਾ, ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜ ਨਾ ਜਾਏ,” ਇਕ ਖਿਡਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

“ਖੱਬੇ ਹੱਥੋਂ ਅਖੀਰਲੀ ਸਕਿਟਲ ਥੱਲੇ ਨੌਂ ਕੋਪਕ!” ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਖੜਕ ਕੇ ਪਿਆ।

ਮੇਰੀ ਸ਼ੇਖੀ ਦਾ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਰੁਅਬ ਪਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉੱਚੇ ਸਾਰੀ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ:

“ਖਿਆਲ ਰਖੀਂ ਇਹਦਾ! ਨਸੀਬਾਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਈ! ਮੈਂ ਜਾਣਨਾਂ ਇਹਨੂੰ!”

“ਕੀ ਕਹਿਣੈਂ ਸ਼ੈਤਾਨ? ਹੂੰ, ਤਕਣੇ ਆਂ ਹੁਣੇ!” ਇਕ ਪਤਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਤੋਂ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਰਗੀ ਬੂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਕਿਟਲ ਫੁੰਡ ਕੱਢੀ।

“ਕਿਵੈਂ ਰਿਹੈ ?” ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਉੜਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਸਕਿਟਲ ਹੇਠ ਤਿੰਨ ਹੋਰ,” ਮੈਂ ਪਰਤਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਲੈ ਲੈਣੇ ਨੇ,” ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਫੂਕ ਲਈ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਖੁੰਝ ਗਿਆ।

ਕਾਇਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਕਿਟਲ ਹੇਠ ਅਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਰੀ ਦਾਅ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਚਾਰ ਕੋਪਕ ਹੋਰ ਜਿਤ ਲਏ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਪੈਸੇ ਲਾਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਆਈ, ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੀ, ਹਾਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਓਦੋਂ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ; ਟਲ ਵੱਜਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਗਿਰਜੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ।

“ਉਂਗਲਾਂ ਸਾੜਨੀਆਂ ਨੀ ?” ਮੇਰੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਝਪਟਾ ਮਾਰਦਿਆਂ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਸਿਰ ਬਚਾ ਗਿਆ ਤੇ ਖਿਸਕ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾ ਰਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਕੋਮੁਨੀਅਨ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹੋ ?”

“ਜੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ?” ਮੇਰੇ ਵਲ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕੋਮੁਨੀਅਨ ਕਿਵੇਂ ਲਈ ਗਈ, ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਨ੍ਹ ਵਾਂਗ ਅਰੜਾ ਕੇ ਪਿਆ:

“ਕੋਮੁਨੀਅਨ ਤੋਂ ਭੱਜ ਆਇਐਂ, ਹੈ ਨਾ, ਕਾਫ਼ਰਾ ? ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣ ਲਗਾ ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ। ਤੇਰਾ ਬਾਪੂ ਚੰਗੀ ਚਾੜ੍ਹੇਗਾ ਸੌੜ ਤੈਨੂੰ !”

ਮੈਂ ਘਰ ਭੱਜ ਆਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਗ ਪੈਣਗੇ ਤੇ ਪਤਾ ਕਢ ਲੈਣਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਮੁਨੀਅਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ।

ਪਰ ਮੁਬਾਰਕ ਦੇ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ, ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ:

“ਡੀਕਲ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਦਿਤੇ ਸਾਨੀ ?”

“ਪੰਜ ਕੋਪਕ,” ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

“ਪਾਗਲਾ, ਤਿੰਨ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ, ਤੇ ਸਤ ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਚ ਜਾਂਦੇ।”

ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਸੀ। ਹਰ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਨਾਲੋਂ ਚਮਕੀਲਾ ਤੇ ਸੁਹਣਾ ਵੇਸ ਪਾ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ। ਲਵੀ ਘਾਹ ਤੇ ਬਰਚ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਜਰੀ ਹਰਿਆਵਲ ਵਿਚੋਂ ਨਸ਼ਿਆਉਂਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ; ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਠੱਲ੍ਹੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਸਿਕ ਉਠਦੀ ਕਿ ਪੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂ, ਤੇ ਓਥੇ ਨਿੱਘੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਿੱਠ ਪਰਨੇ ਪੈ ਸਕਾਂ ਤੇ ਚੰਡੋਲਾਂ

ਦੀ ਚਹਿਕ ਸੁਣ ਸਕਾਂ। ਤੇ ਮੈਂ ਏਥੇ ਗਰਮ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰਸ਼ ਮਾਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟਰੰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਵਾਣ, ਗੱਦੀਆਂ ਦੀ ਧੂੜ ਕਢਣ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ - ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਰਾਤ ਤਕ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਝਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਘਿਣਾਉਣੇ ਤੇ ਬੇ-ਲੋੜੇ ਲਗਦੇ ਸਨ।

ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੇਹਲੇ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਡੀ ਵਰਾਨ ਗਲੀ ਵਿਚ ਦਿਲ ਲੁਭਾਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਡਾ ਹਾਤਾ ਥਕੇ-ਟੁਟੇ, ਚਿੜਚੜੇ ਟੋਏ-ਪੁਟਾਂ, ਖਿਲਰੀਆਂ ਲਿੰਬਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਵਰਚਣਾਂ ਤੇ ਧੋਬਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਓਥੇ ਹਰ ਰਾਤੀਂ ਇਕਦਮ ਖੁਲ੍ਹੇ ਆਮ ਭੋਗ-ਬਿਲਾਸ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਏਨੀ ਕਚਿਆਹਣ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਠੇਸ ਲਗਦੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ।

ਮੈਂ ਕੈਂਚੀ ਤੇ ਕੁਝ ਰੰਗਦਾਰ ਕਾਗਜ਼ ਲਿਆ, ਮਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਓਥੇ ਜਾ ਮੈਂ ਲੈਸ ਵਰਗੇ ਨਮੂਨੇ ਵਿਤਰੇ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਖੀਰ, ਅਕੇਵਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁੱਲ ਉੱਠੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾਵਾਂ, ਜਿਥੇ ਲੋਕੀਂ ਘਟ ਸੌਂਦੇ ਹੋਣ, ਘਟ ਖਹਿਬੜਦੇ ਹੋਣ, ਏਡੀ ਅੜੀ ਨਾਲ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨਾ ਵਾਂਹਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੁਰੱਖਤ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਇੰਝ ਅਕਸਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਂਦੇ ਹੋਣ।

ਈਸਟਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਉਰਾਂਸਕੀ ਦੀ ਖਾਨਕਾਹ ਵਾਲੀ ਵਲਾਦੀਮੀਰਸਕਾਯਾ ਮਰੀਅਮ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਮੂਰਤੀ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ। ਮਰੀਅਮ ਨੇ ਜੂਨ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ, ਤੇ ਏਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨੇ ਹਲਕੇ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਧਰਮੀ ਦੇ ਘਰ ਫੇਰਾ ਪਾਉਣਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ; ਮੈਂ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਦੀ ਸਹਿਮੀ ਹੋਈ ਕੂਕ ਮੇਰੇ ਕੰਨੀਂ ਪਈ:

“ਜਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਜਾ ਕੇ! ਉਰਾਂਸਕਾਯਾ ਦੀ ਮਰੀਅਮ ਲਿਆ ਰਹੇ ਨੇ।”

ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਥਿੰਦਾ ਤੇ ਸਵਾਹ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਲਿਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਭਜਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਬੂਹਾਂ 'ਚ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੰਪ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਧੂਫ਼ਦਾਨੀ ਫੜੀ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਹਬ ਖੜਾ ਸੀ।

“ਬੜੀ ਦੇਰ ਕਰਨੈਂ ਤੂੰ,” ਉਹਨੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ। “ਆ ਹੱਥ ਦੇ।”

ਦੋ ਸ਼ਹਿਰ-ਵਾਸੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਭਾਰੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸੌੜੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤੇ ਲੈ ਗਏ। ਇਕ ਨੁਕਰ ਹੇਠ ਮੋਢਾ ਡਾਂਹਦਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੰਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਹਾਰਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਸਾਡੇ ਪਿਛੇ ਕੁਝ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਰਾਹਬ ਟਪ-ਟਪ ਕਰਦੇ ਆਏ, ਉਹ ਭਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਗੌਂ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ:

“ਪਵਿੱਤਰ ਮਰੀਅਮ, ਤੇਰੀ ਸ਼ਿਫਾਇਤ ਲਈ ਸਾਡੀ ਮਿੰਨਤ -”

“ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਗੰਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਐ, ਸ਼ੈਦ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ 'ਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਦੇਵੇ ਇਹ,” ਢਹਿੰਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਸਾਫ਼ ਚਾਦਰ ਨਾਲ ਕੱਜੀਆਂ ਦੋ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮੂਰਤੀ ਰਖ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਉਂ ਇਹਨੂੰ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਸੁਨੱਖੇ ਰਾਹਬ ਨੇ ਥੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਫੁਲੇ ਫੁਲੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਖਿੜੇ ਮੂੰਹਾਂ ਸਦਕਾ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਦੇਵਤੇ ਲਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

“ਰੱਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮਾਤਾ....” ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਗੁਫਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ ਲਾਲ ਕੰਨ ਦੀ ਪੇਪਣੀ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲ ਫੇਰਦਿਆਂ ਇਕ ਲੰਮਾ-ਚੌੜਾ ਪਾਦਰੀ ਚਿਲਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੌਣ ਲਗਾ।

“ਪਵਿੱਤਰ ਮਰੀਅਮ, ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਕਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ,” ਰਾਹਬਾਂ ਨੇ ਥੱਕੀ-ਥੱਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢੀ।

ਮੈਨੂੰ ਮਰੀਅਮ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਨਾਨੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਲਈ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਫੁਲ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਹਰ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਜਿਹੜੀ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਸੀ, ਇਹਨੇ ਹੀ ਪਰੋਈ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਚੁੰਮਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਇਹ ਤੱਕਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਵਡਿਆਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਚੁੰਮਿਆਂ ਸੀ, ਕੰਬਦਿਆਂ ਕੰਬਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਕਿਸੇ ਦੀ ਤਗੜੀ ਬਾਂਹ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੂਹੇ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਹਬਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਤੇ ਮਾਲਕਣ ਓਸ ਥਾਂ 'ਤੇ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਖੜੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਕਰ ਨਾਲ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ।

“ਪਾਦਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ - ਉਹਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪਤੈ! ਲੋਲ੍ਹਾ-ਢੱਗਾ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ!” ਨਰਮ ਜਿਹੀ ਝਾੜ ਨਾਲ ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ। “ਪਤਾ ਨਹੀਉਂ, ਮਰੀਅਮ ਨੂੰ ਬੁਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੁੰਮੀਦਾ? ਬੜਾ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਐ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ!”

ਕਈ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮੁਜਰਮ ਵਾਂਗ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਮਰੀਅਮ ਨੂੰ ਗੰਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੜਿਆ ਸੀ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁੰਮਿਆ ਸੀ। ਉਫ, ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣਗੇ! ਮੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੰਨ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣਗੇ!

ਪਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਮਰੀਅਮ ਨੇ ਮੇਰੇ ਭੋਲੇ ਭਾ ਕੀਤੇ ਪਾਪ ਬਖਸ਼ ਦਿਤੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਸਜ਼ਾ ਏਨੀ ਨਰਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਨਿਤ ਦੀਆਂ ਚੰਡਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਅਣ-ਡਿਠੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ।

ਕਦੀ ਕਦੀ, ਬੁੱਢੜੀ ਨੂੰ ਚਿੜਾਣ ਲਈ, ਮੈਂ ਮਸਕੀਨੀ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ:

“ਲਗਦੈ ਮੈਨੂੰ ਸਜਾ ਦੇਣੀ ਮਰੀਅਮ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।”

“ਰਤਾ ਸਾਹ ਲੈ ਤੂੰ,” ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ, “ਅਜੇ ਵਕਤ ਵਿਹਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।”

ਮਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਬਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਦੇ ਵਰਕਾਂ, ਡਬਿਆਂ ਦੇ ਪਤਰਿਆਂ, ਪੱਤਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕ-ਸੁਕ ਨਾਲ਼ ਸਜਾਂਦਿਆਂ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਮਾਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ, ਉਹਦੇ ਮੈਂ ਸ਼ੇਅਰ ਘੜਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਰਜੇ ਦੀਆਂ ਤਰਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਗੌਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲਮੀਕ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹ ਵਾਂਢੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਫੇਰ ਬੈਠਾ ਹਾਂ ਏਥੇ,
ਮਿਆਨੀ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਉੱਤੇ,
ਕਟ ਰਿਹਾ ਮੈਂ ਟੋਟੇ,
ਮੋਮਬੱਤੀ, ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ;
ਜੇ ਹੁੰਦਾ ਕਦੀ ਮੈਂ ਕੁੱਤਾ,
ਮੈਂ ਏਥੇ ਨਾ ਅਟਕ ਰਹਿੰਦਾ।
ਹੈ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦੈ:
ਚੁਪ ਰਹਿ ਬੇਵਾਕੂਫ਼ਾ,
ਸਿਖ ਵਲ ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ!

ਜਦੋਂ ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸਜਾਵਟਾਂ ਵੇਖੀਆਂ, ਉਹਨੇ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿਰ ਮਾਰਿਆ।

“ਰਸੋਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਇੰਝ ਸਜਾ ਕੇ ਰਖਦਾ?” ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਉੱਪਰ ਮਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰਸਤਾਨੀ ਵੇਖੀ, ਤੇ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ, ਤੂੰ, ਪੇਸ਼ਕੋਵ, ਆਦਮੀ ਅਜੀਬ ਏਂ; ਬਣੇਗਾ ਕੀ ਤੂੰ? ਜਾਦੂਗਰ, ਹੂੰ? ਕਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ -”

ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਕੋਲਸ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਪੰਜ-ਕੋਪਕੀ ਸਿੱਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਸਿੱਕੇ ਲਈ ਪਤਲੀ ਤਾਰ ਦਾ ਛੱਲਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਂਗਲੀਆਂ ਸਜਾਵਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਸਵੀਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ।

ਪਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਸਿੱਕਾ ਸਮੇਤ ਛੱਲੇ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਚੁਰਾਇਆ ਸੀ।

5

ਬਸੰਤ ਵਿੱਚ ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਾਸ਼ਤੇ ਲਈ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਖ਼ਰੀਦ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਬੇਕਰੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ਼ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਇਕ ਭਾਰਾ ਵੱਟਾ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਦੇ ਮਾਰਿਆ। ਉਹ ਭਜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਉੱਤੇ

ਆ ਗਈ ਤੇ ਢਹਿ ਪਈ। ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ, ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਗੱਡੇ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਗੱਡੇ ਪਿਛੇ ਭਜਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਵੀਹ ਕੋਪਕ ਫੜੀ ਦਰਿਆ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੜਾ ਸਾਂ।

ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦਾ ਦਿਨ ਮਿੱਠਾ-ਮਿੱਠਾ ਮੁਸਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਵੋਲਗਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੌੜਾ ਪਾਟ ਨਕੋ-ਨਕ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਧਰਤੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਥਰਕ-ਭਰੀ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ - ਉਸ ਦਿਨ ਤਕ ਮੈਂ ਚੂਹੇ ਵਾਂਗ ਖੁਡ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਮਤਾ ਪਕਾ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿਛੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਪਰਤਾਂਗਾ ਤੇ ਨਾਨੀ ਕੋਲ ਕੂਨਾਵੀਨੋ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ; ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਹੇ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਨਾਲੇ, ਮੇਰੇ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਨਾਨੇ ਨੇ ਕੱਛਾਂ ਵਜਾਣੀਆਂ ਸਨ।

ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ, ਘਾਟ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਖਾਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਪੁਸ਼ਤੇ 'ਤੇ ਸੌਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਛੇਕੜ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਵੇਖ ਮੁੰਡਿਆਂ, ਇੰਝ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ਼ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਉੱਲਭਣਾ। ‘ਦੋਬਰੀ’ ਸਟੀਮਰ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ? ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਵਾਲਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਟੋਪੀ ਵਾਲੇ ਇਕ ਲੰਮੇ-ਉਚੇ, ਦਾੜੀਏ ਰਸਦੀਏ ਨੇ ਧੁੰਦਲੀਆਂ, ਐਨਕ-ਚੜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕਿਆ।

“ਦੋ ਰੂਬਲ ਮਾਹਵਾਰ,” ਉਹਨੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ। “ਪਾਸਪੋਰਟ?”

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਾਸਪੋਰਟ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਸਦੀਏ ਨੇ ਇਕ ਪਲ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ।”

ਮੈਂ ਨਾਨੀ ਵਲ ਭਜਿਆ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਚੁਕੇ ਕਦਮ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਨਾਨੇ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵਪਾਰ ਦੇ ਬੋਰਡ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦਵਾਏ। ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਆਪ ਗਈ।

“ਠੀਕ ਏ,” ਰਸਦੀਏ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਲ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਤੱਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। “ਆ ਜਾ।”

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵਲ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਚਿੱਟੇ ਕੋਟ ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਟੋਪੀ ਵਾਲਾ ਇਕ ਲੰਮਾ-ਚੌੜਾ ਬਾਵਰਚੀ ਮੇਜ਼ ਅਗੇ ਬੈਠਾ ਚਾਹ ਸੁਰਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੋਟਾ ਸਾਰਾ ਸਿਗਰਟ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਸਦੀਏ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਵਲ ਧਕਿਆ।

“ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਵਾਲਾ।”

ਉਹ ਇਕਦਮ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਾਵਰਚੀ ਨੇ ਨਾਸਾਂ ਫੁਲਾਈਆਂ ਤੇ ਰਸਦੀਏ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

“ਜੇ ਸਸਤਾ ਲਭ ਜਾਈ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਆਪ ਸੈਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਰਖ ਲਵੇਂ!”

ਉਹਨੇ ਬਰੀਕ ਮੁੰਨੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਕਜਿਆ ਸਿਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪਿਛੇ ਝਟਕਿਆ, ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਲ ਘੂਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਗੱਲਾਂ ਫੁਲਾਈਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੜਕਾ ਮਾਰਿਆ:

“ਕੌਣ ਏਂ ਤੂੰ ?”

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਆਦਮੀ ਉਕਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਪੜੇ ਚਿੱਟੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਗੰਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਘਣੇ ਵਾਲ ਉਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਮੀ ਜਤ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਮੈਨੂੰ ਭੁਖ ਲਗੀ ਏ,” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕੀਆਂ। ਫੇਰ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹਦਾ ਖੁੰਘਾਰ ਮੂੰਹ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਚੌੜੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉਹਦੀਆਂ ਲਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਲੰਮੇ, ਘੋੜੇ ਵਰਗੇ ਦੰਦ ਨਿਕਲ ਆਏ, ਉਹਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਝੁੱਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਗੁਲੂੜ, ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥਨ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਚਾਹ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ, ਇਕ ਨਵਾਂ ਗਲਾਸ ਭਰਿਆ ਤੇ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਦੇ ਇਕ ਅਣ-ਛੋਹੇ ਟੋਟੇ ਤੇ ਸਾਸੇਜ ਦੇ ਇਕ ਵਡੇ ਸਾਰੇ ਕਤਲੇ ਸਮੇਤ ਮੇਰੇ ਵਲ ਰੇੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

“ਫੜ ਲੈ। ਮਾਂ ਪਿਓ ਹੈ ਈ? ਚੋਰੀ ਦਾ ਵਲ ਆਉਂਦਾ ਈ? ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਏਥੇ ਸਭ ਚੋਰ ਨੇ - ਤੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਈ ਸਿਖਾ ਦੇਣਗੇ।”

ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਫਜ਼ ਦਾਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੁੰਨਣ ਨਾਲ ਨੀਲੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਲਾ ਮਾਸ ਨਾੜਾਂ ਦੇ ਇਕ ਬਰੀਕ ਜਾਲ ਨਾਲ ਕਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਲਾਲ ਤੇ ਸੁਜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਕ ਉਹਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨਾਲ ਖਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਮੋਟਾ ਹੇਠਲਾ ਬੁਲ੍ਹ ਘਿਰਨਾ-ਭਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਲਮਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਾਤ ਦੀ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਧੁਖਦੀ ਹੋਈ ਸਿਗਰਟ ਸੀ। ਲਗਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਗੁਸਲ-ਘਰ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਬਰਚ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਤੇ ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਦੇ ਸਤ ਵਾਲੀ ਬਰਾਂਡੀ ਦੀ ਬੋ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਧੌਣ ਤੇ ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਪੁੱਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਈ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਰੂਬਲ ਵਾਹ ਦਿੱਤਾ।

“ਜਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਿੱਬਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਉਤੇਰਨ ਖਰੀਦ ਲੈ। ਠਹਿਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪ ਖਰੀਦ ਦੇਨਾਂ।”

ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਠੀਕ ਕੀਤੀ ਤੇ ਝੋਲੇ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਰਿਛ ਵਾਂਗ ਪੈਰ ਘੜੀਸਦਾ ਹੇਠ ਡੈੱਕ ਵਲ ਟੁਰ ਪਿਆ।

...ਰਾਤ। ਚਮਕੀਲਾ ਚੰਨ ਸਟੀਮਰ ਤੋਂ ਖਬੇ ਹੱਥ ਚਰਾਂਦਾਂ ਵਲ ਭਜਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚਿੱਟੇ ਕੜੇ-ਚੜ੍ਹੇ ਪੂੰਏ ਦੇ ਲੜ੍ਹੇ ਵਾਲਾ ਸਾਡਾ ਪੁਰਾਣਾ, ਭੂਰਾ ਸਟੀਮਰ ਰੁਪਹਿਲੀ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ

ਆਲਸ ਨਾਲ ਪੈਡਲ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਦਰਿਆ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਕੰਢਾ ਮਕਾਨ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਤੇ ਪਰਤੋਆਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਸੁੱਟਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਗੌਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ - ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਗੌਂਦੀਆਂ ਸੈਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ ਤੇ “ਆ-ਲੂਲੀ” ਦਾ ਅੰਤਰਾ “ਯਾਲੂਜਾ” ਵਾਂਗ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ਼ ਲੰਮੀ ਤਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਤੁਲ੍ਹਾ ਖਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਭੂਰਾ ਰੰਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡੈੱਕ ਉੱਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਿੰਜਰਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨੀ ਤੇ ਬਾ-ਮੁਸ਼ਕਤ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਖੜੇ ਸੰਤਰੀ ਦੀ ਕਿਰਚ ਮੋਮਬੱਤੀ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੂਹੜੇ ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਤਾਰੇ ਵੀ ਨਿੱਕ-ਮਿੱਕੀਆਂ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਤੁਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਚੁਪ-ਚਾਂ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਚੰਨ-ਚਾਨਣੀ ਨਾਲ ਡਲ੍ਹਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿੰਜਰੇ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਗੋਲ, ਬਗੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਤੇ ਟਕ ਲਾ ਵੋਲਗਾ ਵਲ ਤੱਕ ਰਹੇ ਕੈਦੀ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਕੁਲ-ਕੁਲ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਸ਼ਾਇਦ ਰੌਂਦਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਸਹਿਮ ਸਹਿਮ ਹਸਦਾ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਕੁਝ ਗਿਰਜੇ ਵਰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਤੇਲ ਦੀ ਧੂਫ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦੇਂਦੀ ਬੋ ਵੀ।

ਤੁਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਨੀਝ ਲਾਈ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅਗੇਤਾ ਬਚਪਨ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ : ਅਸਤਰਖਾਨ ਤੋਂ ਨੀਜ਼ਨੀ ਦਾ ਸਫਰ; ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਬਨੌਟੀ ਚਿਹਰੇ ਵਰਗਾ ਮੂੰਹ, ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਔਖੀ ਸੁਆਦਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਘ੍ਰਿਣਤ ਤੇ ਦੁਖਾਵੇਂ ਪੱਖ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਸੁਆਦਲੀ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਟੁੰਬ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਨੋਂ ਅੱਥਰੂ ਨਿਕਲਣ ਲਗਦੇ ਹਨ; ਤੁਲ੍ਹਾ ਮੈਨੂੰ ਕੀਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਤਾਬੂਤ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਚੌੜੇ ਸੀਨੇ ਉੱਤੇ ਇਸ ਨਿੱਘੀ ਰਾਤ ਦੀ ਇਕਾਗਰ ਚੁੱਪ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਕੁਥਾਵਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕੰਢਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਦੀ ਉਪਰ ਉਠਦੀਆਂ, ਕਦੀ ਨੀਵੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਅਸਾਵੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਚੰਗਾ ਬਣਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਦੀ ਚਾਹ ਜਗਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਡੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ - ਕੀ ਬੁੱਢੇ, ਕੀ ਜਵਾਨ, ਕੀ ਤੀਵੀਂ, ਕੀ ਮਰਦ - ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ਼ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚਲਦਾ ਹੈ; ਕਾਹਲੀ ਕੰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀਂ ਡਾਕ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਠਰੁੰਮੇ ਵਾਲੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਵੇਰ ਤੇ ਰਾਤ ਤੱਕ ਉਹ ਖਾਂਦੀਆਂ ਪੀਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ, ਛੁਰੀਆਂ, ਕਾਂਟੇ ਤੇ ਚਮਚੇ ਗੰਦੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਲੇਟਾਂ ਨੂੰ ਧੋਣਾ ਤੇ ਕਾਂਟੇ ਛੁਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਂਜਣਾ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ, ਤੇ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਵਜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਧੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ

ਤਕ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਦੁਪਹਿਰ ਪਿਛੋਂ ਦੋ ਤੋਂ ਛੇ ਤੱਕ, ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਦਸ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਤਕ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਘਟ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਵਾਰੀਆਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸਿਰਫ ਚਾਹ ਤੇ ਬੀਅਰ ਜਾਂ ਵੋਦਕਾ ਪੀਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੈਰੇ ਵਿਹਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧੁੰਆਕਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਇਕੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਵਰਚੀ ਸਮੂਹੀ ਹੈ; ਉਹਦਾ ਸਹਾਇਕ, ਯਾਕੋਵ ਈਵਾਨੋਵਿਚ, ਬਾਵਰਚੀਖਾਨੇ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਵਾਲਾ, ਮੈਕਸਿਮ, ਡੈਕ ਤੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਕੁੱਬੇ ਲਕ, ਚੌੜੇ ਮਾਤਾ-ਦਾਗੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਸਰਗਈ ਹੈ। ਯਾਕੋਵ ਇਵਾਨੋਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੀ-ਸੀ ਕਰਦਾ ਹਾਸਾ ਹਸਦਾ, ਆਪਣੇ ਮੈਲ-ਚੜ੍ਹੇ ਦੰਦ ਨੰਗੇ ਕਰਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਗਈ ਕੰਨ ਹੀ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਖਖਿਆਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਡੱਡੂਆਂ ਵਰਗਾ ਮੂੰਹ ਖੋਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੱਟੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਮੈਕਸਿਮ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ ਹੈ।

“ਆਦਮ ਖੋਰੋ! ਮੋਰਦੋਵੀਅਨੋ!” ਵਡਾ ਬਾਵਰਚੀ ਆਪਣੀ ਗੂੰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ। ਮੋਟਾ, ਗੰਜਾ ਯਾਕੋਵ ਇਵਾਨੋਵਿਚ ਸਿਰਫ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਫੁਹਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਨੀਲੇ ਬਿੰਮਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜਿਆਂ ਘੋਨ-ਮੁਕੋਨਾ ਮੂੰਹ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਇਕ ਗਲ੍ਹ ਉੱਤੇ ਮਹੁਕਾ ਹੈ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਲਾਖੇ ਵਾਲ ਪੁੰਗਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵਟ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਮਿਲਣਸਾਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਨੂੰ ਸੌਖੀ ਤੀਵੀਂ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਸਕੀਨੀ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਖੰਡ-ਗਲੇਫੇ, ਸੋਗੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੁੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਛਿੱਟਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੰਦੀ ਜੀਭ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਫੇਰ ਕੇ ਚਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

“ਦੱਸਾਂ ਜੇ, ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਸਮਾਈਦੈ,” ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਸਰਗਈ ਤੇ ਮੈਕਸਿਮ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਜਿਹੜੇ ਅੱਗੇ ਵਲ ਉੜ ਤੇ ਸੂਹੇ ਹੋ, ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਆਦਮ ਖੋਰੋ!” ਸਮੂਹੀ ਘਿਰਣਾ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਕਿਆ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ :
“ਪੇਸ਼ਕੋਵ! ਆ ਜਾ।”

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਦੀ ਕੈਬਿਨ ਵਿੱਚ ਪੁਜੇ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੀ ਜਿਲਦ ਵਾਲੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਸਰ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਕੋਲਡ ਸਟੋਰੇਜ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ!”

ਮੈਂ ਮਕਾਰੋਨੀ ਦੀ ਪੇਟੀ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗਾ

ਪਿਆ।

“ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰੁੱਚੇ ਅਮਬਰੇਕੁਲਮ ਦਾ ਭਾਵ ਅਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਰੁੱਤ ਦਾ ਸੁਖਾਲਾ ਨੁਕਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਲਾਲ-ਬੁਝੱਕੜਾਂ ਤੇ ਵਲੀਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਇਆ ਹੈ –”

ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਪੂੰਏ ਦਾ ਬੱਦਲ ਛਡਿਆ ਤੇ ਨਾਸਾਂ ਫੁਲਾਈਆਂ:

“ਉੱਠ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ! ਵੇਖ ਨਾ ਕੀ ਲਿਖਦੇ ਨੇ!”

“ਨੰਗੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਖੱਬੀ ਛਾਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅਲੁੜ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

“ਕਿਦੀ ਨੰਗੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਖੱਬੀ ਛਾਤੀ?”

“ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਐ।”

“ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਏ, ਤੀਵੀਂ ਦੀ। ਅਖ਼, ਕੰਜਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੇ!”

ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ ਤੇ ਸਿਰ ਪਿਛੇ ਬਾਂਹ ਰਖ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਤੁੰਨੀ ਧੁਖਦੀ ਸਿਗਰਟ ਸਿਰਕਾਈ ਤੇ ਏਡਾ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਸੂਟਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਸੀਟੀ ਵਾਂਗ ਵਜ ਪਈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਪੂੰਏ ਨਾਲ ਕਜਿਆ ਗਿਆ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੌਂ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਚੰਦਰੀ ਕਿਤਾਬ ਉੱਤੇ ਨੀਝ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ।

“ਪੜ੍ਹ!” ਉਹ ਭੌਂਕਦਾ।

“ਸਤਿਕਾਰ-ਜੋਗ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: ਵੇਖ, ਮੇਰੇ ਚੰਗੇ ਸੁਵੇਰੀਅਨ—”

“ਸੁਵੇਰੀਅਨ—”

“ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਐ: ਸੁਵੇਰੀਅਨ।”

“ਦਫ਼ਾ ਕਰ ਸੂ! ਹੇਠਾਂ ਕਵਿਤਾ ਏ। ਓਥੋਂ ਲਗ ਪੌ।” ਤੇ ਮੈਂ ਲਗ ਪਿਆ:

ਉਹ ਅਣ-ਗਹਿਲ ਜੀਵੋ, ਸਾਡੇ ਮਾਮਲੇ ਸਮਝਣ ਦੀ

ਖੁਸ਼-ਫ਼ਹਿਮੀ ਵਾਲਿਓ!

ਤੁਹਾਡੇ ਨਿਮਾਣੇ ਦਮਾਗ ਕਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ

ਸਕਣਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ!

ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਸਦਾ

ਵੀ ਰਹੇਗੀ ਦੂਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨੀਝ-ਮੰਡਲ ਤੋਂ!

“ਠਹਿਰ!” ਸਮੂਰੀ ਚਿਲਕਿਆ। “ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਏ? ਕਿਤਾਬ ਫੜਾਈਂ ਖਾਂ

ਮੈਨੂੰ।”

ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਮੋਟੀ ਨੀਲੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਵਰਕੇ ਉੱਥਲੇ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫੱਟੇ ਹੇਠ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ।

“ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੇਖ।”

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਤੱਕ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪਤਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਉਹਦੇ ਕਾਲੇ ਟਰੰਕ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ “ਅਮੀਰ ਦੇ

ਵਿਚਾਰ;” “ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ;” “ਲਾਰਡ ਸੇਵਨਗਲੀ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ;” “ਖਟਮਲ ਬਾਰੇ;” “ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਕੀੜੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਏ ਉਜਾੜੇ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਢੰਗ;” ਵੀ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਅਖੀਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਬਾਵਰਚੀ ਮੈਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਵਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੁਣਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ:

“ਹੈਂ ਲੁੱਚੇ! ਲਿਖਦੇ ਵੇਖੋ ਕੀ ਨੇ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਐਵੇਂ ਈ ਮੂੰਹ ’ਤੇ ਚਪੇੜ ਕਢ ਮਾਰੇ। ‘ਗਰਵਾਸੀ’! ਮੈਂ ਕੀ ਲੈਣੈਂ ਗਰਵਾਸੀ ਤੋਂ? ਅਮਬਰਾਕੁਲਮ!”

ਅਜੀਬ ਲਫਜ਼ ਤੇ ਓਪਰੇ ਨਾਂ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਅੜ ਗਏ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਣ ਲਗਿਆਂ ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਉੱਤੇ ਜਲੂਨ ਹੋਣ ਲਗਦੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ। ਬਾਰੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਰਿਆ ਆਪਣਾ ਮੁੱਕਣ ਨਾ ਵਾਲਾ ਗੀਤ ਤੇ ਛਰਬਲ ਛੋਹੀ ਰਖਦਾ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਉਪਰ ਡੈੱਕ ’ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਸਿਕਦਾ, ਜਿਥੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਭੱਠ-ਝੋਖੇ ਪੇਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਗੈਂ ਜਾਂ ਸੂਤਰ ਕਤ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਤਾਸ਼ ਨਾਲ ਸਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਜਿੱਤ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਦਰਿਆ ਕਾਮਾ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਵਲ, ਉਪਰ ਵਲ ਪਸਰੇ ਹੋਏ, ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਖਿੱਚੇ-ਖਿੱਚੇ, ਚੀੜ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਤਣਿਆਂ ਵਲ ਤੇ ਚਰਾਂਦਾ ਵਲ, ਜਿਥੇ ਪਿਛੇ ਹਟਦਾ ਪਾਣੀ ਟੁੱਟੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਰੇਜ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨੀਲਾ ਆਕਾਸ਼ ਝਲਕਾਂਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ, ਨੀੜਾਂ ਲਾਂਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਣਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਦੇ ਸਰਲ ਬੋਲ ਸੁਣਨਾ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ। ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਦੂਰੀ ਕਾਇਮ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਤਰਕਾਲਾਂ ਦੀ ਚੁਪ ਵਿੱਚ ਗਿਰਜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਅਦਿਸਵੀਂ ਟੱਲੀ ਦੀ ਟੁਣਕ ਕੰਢੇ ਵਲੋਂ ਰੁਮਕ ਆਉਂਦੀ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਕਰਾ ਦੇਂਦੀ। ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਮਾਹੀਗੀਰ ਦੀ ਬੇੜੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਸੱਕੜ ਵਾਂਗ ਝੂਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਪਾਣੀ ਉਡਾਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਲਾਲ ਬਲਾਉਜ਼ ਵਾਲਾ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਰੇਤ ਦੇ ਪੀਲੇ ਫੀਤੇ ਉੱਤੇ ਟੁਰੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਰੋਂ ਵੇਖਣ ’ਤੇ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਿਲ-ਲੁਭਾਵੀਂ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ, ਏਨੀਆਂ ਨਿੱਕ-ਮੁਨਿੱਕੀਆਂ ਤੇ ਰਾਂਗਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਕਿ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨੂੰ - ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਤੁਲ੍ਹੇ ਨੂੰ - ਉਚੀ ਸਾਰੀ ਕੋਈ ਮਿਹਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰੀ ਗੱਲ ਆਖਾਂ। ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਉਹ ਭੂਰਾ ਤੁਲ੍ਹਾ ਮੈਨੂੰ ਕੀਲੀ ਰਖਦਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਫਿਸਿਆ-ਫਿਸਿਆ ਨਕ ਧਕਦਿਆਂ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਟੂਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਟੀਮਰ ਇਹਨੂੰ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਸੂਰ ਵਾਂਗ ਖਿਚੀ ਲਿਜਾਂਦਾ। ਢਿਲ ਆ ਜਾਣ ’ਤੇ ਕੇਬਲ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਵਜਦੀ ਤੇ ਖਿੱਚੀ ਕੇ ਫੇਰ ਤਣੀ ਜਾਂਦੀ, ਤੁਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਨਕ ਤੋਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਮਾਰ ਧਰੁੰਹਦੀ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਤੀਹਰੀ ਵਗਾਂਦੀ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਉਸ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਜਨੌਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਇਕ ਝਾਤ ਪਾਣ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ। ਪਰਮ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ

ਨੂੰ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਪਾਂਡੀਆਂ ਵਾਲੇ ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਦਰਜਨਾਂ ਪੌਲੇ ਜੀਵ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਖੜਕਾਂਦੇ, ਆਪਣੇ ਝੋਲਿਆਂ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਲਿਫ਼ਦੇ, ਧੜਮ-ਧੜਮ ਕਰਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੇ। ਉਹ ਮਰਦ ਸਨ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ, ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਜਵਾਨ, ਸੁਹਣੇ ਤੇ ਕੋਝੇ, ਅਸਲੋਂ ਉਵੇਂ ਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕਪੜੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ - ਤੇ ਉਹ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਨ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਰੂਪੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਬਾਗੀ ਸਨ, ਪਰ ਨਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸਮੂਹੀ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਸਿਰਲਥ ਬਾਗੀ ਲਗਦਾ ਸੀ।

“ਰੱਬ ਮੇਰੀ ਇਹ ਬਾਬ ਨਾ ਕਰੇ!” ਤੁਲ੍ਹੇ ਵਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਉਹ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿ ਬੈਠਾ:

“ਤੁਸੀਂ ਬਾਵਰਚੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਏ? ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਚੋਰ ਤੇ ਕਾਤਲ ਬਣ ਗਏ ਨੇ?”

“ਮੈਂ ਬਾਵਰਚੀ ਨਹੀਂ, ਬਾਵਰਚੀਖਾਨੇ ਦਾ ਦਰੋਗਾ ਆਂ। ਬਾਵਰਚੀ ਸਿਰਫ਼ ਤੀਵੀਆਂ ਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ,” ਉਹਨੇ ਨਾਸਾਂ ਫੁਲਾਂ ਕੇ ਕਿਹਾ; ਫੇਰ ਇਕ ਪਲ ਸੋਚਣ ਪਿਛੋਂ:

“ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗਾਂ 'ਚ ਹੁੰਦੈ। ਕੁਝ ਲੋਕੀਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਕੁਝ ਨਲਾਇਕ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਿਰੇ ਬੱਧੂ। ਠੀਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋਈਦੈ - ਕਾਲੇ ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ। ਸਾਰੀਆਂ ਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਠੀਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੱਭਣ ਦਾ ਇਕੋ ਢੰਗ ਇਹੋ ਈ ਹੁੰਦੈ।”

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ:

“ਪੜ੍ਹ, ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਲਗੇ, ਉਹਨੂੰ ਸਤ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹ। ਜੇ ਸਤ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਾ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਬਾਰਾਂ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹ।”

ਸਮੂਹੀ, ਸਮੇਤ ਚੁਪ-ਗੜ੍ਹਪ ਰਸਦੀਏ ਦੇ, ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਹੀ ਰੁੱਖਾ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਘਿਰਨਾ ਨਾਲ ਹੇਠਲੇ ਬੁਲ੍ਹ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਲਮਕਾ ਲੈਂਦਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਵੱਟ ਚਾੜ੍ਹਦਾ, ਤੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਖੁੱਕਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਨਰਮੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੇ ਏਸ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਨਾਨੀ ਦੀ ਭੈਣ ਵਾਂਗ, ਬਾਵਰਚੀ ਵੀ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਉਲਾਰ ਸੀ।

ਪੜ੍ਹਨਾ ਬੰਦ ਕਰ! ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਲੇਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਨੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਰਾ ਭਾਰਾ ਸਾਹ ਆ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਢਿਡ ਹੇਠਾਂ-ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਲੋਥ ਵਾਂਗ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਰਖੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਹਦੀਆਂ ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਇੰਝ ਫਰਕ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਦਿਸ ਸਿਲਾਈਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅਦਿਸ ਜੁਰਾਬ ਬੁਣ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।

ਫੇਰ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹ ਬੁੜ-ਬੁੜਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ:

“ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਲਵੋ ਤੇ ਵੇਖੋ, ਉਹਦਾ ਕੀ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹੋ! ਦਿਮਾਗ ਕਿਰਸ ਨਾਲ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦੈ, ਤੇ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦੈ। ਜੇ ਕਦੀ ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ - ਪਰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਜਣਾ ਸਮਝਦੈ, ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਤੀਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।”

ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਬਿੜਕਦਾ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਲਭਦੀ ਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬੇ-ਸੁਆਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਕਿ ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਮੁੱਢੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਓਥੋਂ, ਜਿਥੋਂ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਉਹਦੀ ਰੋਂ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੀ।

“ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਉਸ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਲਗਾ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿਣ: ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਲਫਟੈਨ ਨੇ! ਤੇ ਉਹਨੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੋਈ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਈ ਪੈਂਦੈ। ਲਫਟੈਨ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੱਥਰ ਦੀ ਕੰਧ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੂੰਹ ਭੁਆ ਲਿਆ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ, ਗੱਲ ਹੋਈ ਨਾ!”

ਬਾਵਰਚੀ ਨੇ ਗੰਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਬੁੜਬੁੜਾਣ ਲੱਗਾ:

“ਹੈ ਨਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ, ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ! ਲਫਟੈਨ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ... ਵਾਹ ਉਹ ਮਨਾਂ! ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ!”

ਗਰਮੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਡੌਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਘੂੰ-ਘੂੰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੈਬਿਨ ਦੀਆਂ ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਪੈਡਲ-ਪਹੀਏ ਠਪ-ਠਪ ਵਜਦੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਉਛਾਲੇ ਖਾਂਦਾ। ਦਰਿਆ ਤਾਕੀ ਅਗੋਂ ਇਕ ਚੌੜੇ ਵਹਿਣ ਵਿੱਚ ਵਹਿੰਦਾ, ਦੂਰ ਚਰਾਂਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੱਟੀ ਦਿਸ ਰਹੀ ਸੀ, ਰੁਖ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਲਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਏਨੇ ਹਿਲ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਚੁੱਪ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਅਗੇ ਵਾਲੇ ਹਿਸੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਲਾਹ ਇਕਸਾਰ ਦੁਹਰਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜੀ:

“ਸਤ-ਤ! ਸਤ-ਤ!”

ਮੈਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਅਭਿਜ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ - ਨਾ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ, ਨਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ - ਸਿਰਫ਼ ਬਾਵਰਚੀਖਾਨੇ ਦੀ ਤੱਤੀ, ਬਿੰਦੀ ਹੁਆੜ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਛਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣਾ, ਬੈਠਣਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੋਂ ਤਿਲਕਦੀ ਇਸ ਚੁਪੀਤੀ, ਥੱਕੀ-ਟੁੱਟੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਉਂਘਲਾਂਦੀਆਂ ਨੀੜਾਂ ਲਾਣੀਆਂ।

“ਪੜ੍ਹ!” ਬਾਵਰਚੀ ਨੇ ਖਿਝ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਬੈਰੇ ਤੱਕ ਵੀ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ

ਮਸਕੀਨ, ਮੂੰਹ-ਮੀਟੇ ਰਸਦੀਏ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮੂਰੀ ਦਾ ਸਹਿਮ ਬੈਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਓਏ, ਸੂਰਾ!” ਸਮੂਰੀ ਸ਼ਰਾਬ ਖਾਨੇ ਦੇ ਬੈਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੜਕਾ ਮਾਰਦਾ। “ਏਧਰ ਆ, ਓਏ ਚੋਰਾ! ਆਦਮਖੋਰਾ, ਛਤਰਿਆ!”

ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਭਠ-ਝੋਕੇ ਉਹਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ, ਤੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਵੀ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰੀ ਵਿਚੋਂ ਮਾਸ ਦੇ ਦੋਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਬਾਰੇ ਪੁਛਦਾ। ਮੈਲੇ ਤੇ ਬਿੰਦੇ ਬਾਇਲੋਰੂਸੀ ਭਠ-ਝੋਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਜੂਠ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰੂਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਕ ਸਦਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਚਿੜਾਂਦੇ ਸਨ:

“ਯਾਕ, ਯਾਕ ਕਰੋ ਸੂ ਕਿੱਸਾ ਪਾਕ।”

ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਸਮੂਰੀ ਨੂੰ ਤਾਅ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਖੌਲਣ ਲਗਦਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਭਠ-ਝੋਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਕਾ ਮਾਰਦਾ:

“ਇੰਝ ਉਤੋਂ ਕਿਉਂ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦੋਂਦੇ ਹੋ: ਮੂੰਹ ਭੰਨ ਕੇ ਰਖ ਦਿਓ, ਸਹੁਰਿਆਂ ਕੈਟਸੈਪਾਂ* ਦਾ!”

ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਮਲੇ ਦੇ ਅੜਬ ਤੇ ਸ਼ਕਲਵੰਦ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਯਾਕ ਤੇ ਖੋਖੋਲ** ? ਦੋਵੇਂ ਈ ਮਾਤਾ ਦਾ ਮਾਲ ਨੇ।”

ਬਾਵਰਚੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੇਟੀ ਤੇ ਪੌਣ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ, ਉਤੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਝੂਣਨ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਕਹੋਂ ਤਾਂ ਭੜਥਾ ਕਰ ਦਿਆਂ ਤੇਰਾ ?” ਉਹ ਕੜਕਿਆ।

ਅਕਸਰ ਝਗੜੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਮੁਕਦੇ, ਪਰ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਮੂਰੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਏਨਾਂ ਤਗੜਾ ਸੀ, ਜਿੰਨਾਂ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਕਪਤਾਨ ਦੀ ਵਹੁਟੀ, ਮਰਦਾਵੇਂ ਮੂੰਹ ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਲੰਮ-ਸਲੰਮੀ ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਉਸ ਤੀਵੀਂ, ਨਾਲ਼ ਉਹਦੀ ਚੰਗੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਸੀ।

ਉਹ ਮਟ ਦੇ ਮਟ ਵੋਦਕਾ*** ਪੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਪੀਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ, ਚਾਰ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਤਲ ਮੁਕਾ ਛਡਦਾ, ਤੇ ਬੀਅਰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸੁਰਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਲਾਲੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਰਾਤੀਂ ਉਹ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਚਿੱਟਾ ਆਕਾਰ ਹਟ ਰਹੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਉਤੇ ਰੁੱਠੀ--ਰੁੱਠੀ ਟਕ ਲਾਈ ਰਖਦਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਤੋਂ ਖਾਸ ਹੀ ਤ੍ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ

* ਕੈਟਸੈਪ - ਰੂਸੀਆਂ ਦਾ ਹੇਠੀ ਵਾਲਾ ਨਾਂ।

** ਖੋਖੋਲ - ਯੂਕਰੀਨੀਆਂ ਦਾ ਹੇਠੀ ਵਾਲਾ ਨਾਂ।

*** ਵੋਦਕਾ - ਰਈ ਜਾਂ ਆਲੂਆਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਰੂਸੀ ਸ਼ਰਾਬ।

ਸੀ।

ਲਾਲ-ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਮੁੜਕੇ-ਭਿੱਜਾ, ਯਾਕੋਵ ਈਵਾਨੋਵਿਚ ਰਸੋਈ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਆਪਣੀ ਗੰਜੀ ਟੋਟਣੀ ਖੁਰਕਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਐਵੇਂ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਜਾਂ ਉਹ ਦੂਰੋਂ ਕਿਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਦਾ:

“ਮੱਛੀ ਤੁੱਕ ਰਹੀ ਏ।”

“ਇਹਦਾ ਸਲਾਦ ਬਣਾ ਲੈ।”

“ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੱਛੀ ਦੀ ਤਰੀ ਜਾਂ ਉਬਲੀ ਹੋਈ ਮੱਛੀ ਮੰਗ ਲਈ ਤਾਂ?”

“ਬਣਾ ਲੈ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਉਹ।”

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰਦਾ।

“ਕੀ ਗੱਲ ਏ?” ਕੁਝ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਮੇਰੇ ਵਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

“ਠੀਕ!”

ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਤੁਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਏਨਾਂ ਡਰਾ ਕਿਉਂ ਦੇਂਦੇ ਹੋ? ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਹੋ।”

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਸ ਸਵਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਚੜ੍ਹਿਆ।

“ਚੰਗਾ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਆਂ,” ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੋਚਾਂ-ਭੁੱਬੇ, ਸੁਖਾਵੇਂ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਅਗੋਂ ਕਹਿਣ ਲਗਾ: “ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਈ ਚੰਗਾਂ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਵਿਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਵਾਲਾ ਘੋਗਾ ਚਿਤ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਚੰਗੇ ਬੰਦੇ 'ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਇੰਝ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਦਲਦਲ ਸੁੱਕੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਟੋਟੇ ਉੱਤੇ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਲਿਤਾੜ ਛੱਡਦੇ ਨੇ। ਜਾ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਬੀਅਰ ਲਿਆ ਦੇ।”

ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਗਲਾਸ ਭਰ ਕੇ ਬੀਅਰ ਪੀ ਲਈ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਚੱਟੀਆਂ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਜੇ ਤੂੰ ਪੰਛੀ ਰਤਾ ਕੁ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਬੜੀਆਂ ਈ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਣ ਜੋਗੀਆਂ ਦੋ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ - ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਮੈਂ। ਤੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ; ਕਿਤਾਬਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਦਸਦੀਆਂ ਨੇ। ਕਿਤਾਬ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ ਏ। ਬੀਅਰ ਪੀਏਂਗਾ?”

“ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।”

“ਠੀਕ ਏ। ਪੀਣੀਂ ਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਂ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਦੁਖ ਏ, ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ। ਵੇਦਕਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਏ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੇ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਕੂਲੇ ਪਾਂਦਾ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਬੰਦਾ ਬਸ ਢੰਗਾ ਹੁੰਦੈ ਨਿਰਾ। ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਸ਼ੈਫਟਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਖਲ੍ਹਿਆਰ ਦਿਓ ਸੂ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮਾਸ ਬਣਾ ਲਓ ਸੂ - ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਪੂਛ ਈ ਹਿਲਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦੈ।”

ਕਪਤਾਨ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਗੋਗੋਲ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦਿਤੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ‘ਭਿਆਨਕ ਬਦਲਾ’ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਲਗੀ, ਪਰ ਸਮੂਰੀ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕੂਕ ਪਿਆ:

“ਐਵੇਂ ਯਬੁਲੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ। ਖਿਆਲੀ ਕਹਾਣੀ ਏਂ। ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਹੋਣੀਆਂ ਨੇ।”

ਉਹਨੇ ਕਿਤਾਬ ਮੈਥੋਂ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਕਪਤਾਨ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਲੈ ਆਇਆ।

“ਐਹ ਲੈ, ਪੜ੍ਹ, ਤਾਰਾਸ* – ਇਹਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਕੀ ਏ?” ਉਹਨੇ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। “ਕਹਾਣੀ ਲੱਭ। ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਚੰਗੀ ਏ। ਕਿਢੇ ਲਈ ਚੰਗੀ ਏ? ਸ਼ੈਦ ਉਹਦੇ ਲਈ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੰਦੀ। ਵੇਖਿਐ ਵਾਲ ਕਿਵੇਂ ਕਟਾਏ ਹੋਏ ਸੂ? ਕੰਨ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਾਸੂ ਕਟਾ ਲਏ?”

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿਥੇ ਤਾਰਾਸ ਓਸਤਾਪ ਨੂੰ ਲੜਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ, ਰਸੋਈਆ ਭਰੜਾਇਆ ਹਾਸਾ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਕਿਵੇਂ ਏ ਫਿਰ?” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। “ਇਕ ਕੋਲ ਦਮਾਗ ਏ ਤੇ ਇਕ ਕੋਲ ਜ਼ੋਰ! ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਖਦੇ ਨੇ, ਉਠ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ!”

ਉਹ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ, ਪਰ ਅਕਸਰ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ:

“ਹੂੰ, ਬੇਵਾਕੂਫ਼! ਇਕੋ ਵਾਰ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਲਕ ਤਕ ਨਹੀਂ ਚੀਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬਰਛੇ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਚੁਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਟੁੱਟ ਜਾਏਗਾ ਇਹ। ਮੈਂ ਆਪ ਫੌਜੀ ਨਹੀਂ ਭਲਾ?”

ਆਂਦਰੀ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲਗਾ।

“ਹੈਂ ਨਾ ਜੂਠ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੀ? ਤੀਵੀਂ ਲਈਂ! ਹੂੰ!”

ਪਰ ਜਦੋਂ ਤਾਰਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ, ਰਸੋਈਏ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਫੱਟੇ ਦੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਕਰ ਲਈਆਂ, ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਰੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਥਰੂ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ‘ਤੇ ਰਿੜ੍ਹਣ ਲਗੇ, ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਤ੍ਰਿਪਣ ਲਗੇ। ਉਹਨੇ ਨਕ ਸੁੜਕਿਆ ਤੇ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕੀਤੀ:

“ਯਾ ਖੁਦਾ, ਯਾ ਖੁਦਾ!”

ਇਕਦਮ ਹੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਭਬਕ ਕੇ ਪਿਆ।

“ਪੜ੍ਹੀ ਚਲ। ਓਏ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀਏ ਵਿੱਠੇ!”

ਜਦੋਂ ਮਰ ਰਹੇ ਓਸਤਾਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ: “ਬਾਪੂ! ਸੁਣਦੇ ਪਏ ਹੋ?”

“ਸਭ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਐ,” ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਰਉਂ-ਰਉਂ ਕੀਤੀ, “ਸਭ ਕੁਝ। ਬਸ ਪੈ ਗਿਐ

* ਉਘੇ ਰੂਸੀ ਲੇਖਕ ਗੋਗੋਲ ਦੀ ਰਚਨਾ – ਤਾਰਾਸ ਬੁਲਬਾ।

ਭੋਗ ? ਉਫ਼, ਕਿੱਡਾ ਚੰਦਰਾ ਬੰਦਾ ਏ ! ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਸਲੀ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਤਾਰਾਸ, ਹੈ ਨਾ ? ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ, ਅਸਲੀ ਬੰਦਾ !”

ਉਹਨੇ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਉਹਦੀ ਜਿਲਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਭਿਉਂਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆ ।

“ਚੰਗੀ ਕਿਤਾਬ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ।”

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ‘ਈਵਾਨੋਹ’ ਪੜ੍ਹਿਆ । ਸਮੂਰੀ ਨੂੰ ਰਿਚਰਡ ਪਲੈਨਾਤਾਜੇਨੇਤ ਚੰਗਾ ਲਗਿਆ ।

“ਇਹ ਹੋਇਆ ਨਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ !” ਉਹਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ । ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਅਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਲਗੀ ।

ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਾਡੇ ਸੁਆਦ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਸਨ । ਮੈਨੂੰ ‘ਰਹਿੰਦੂ ਟਾਮ ਜੋਹਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ’ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਨੁਵਾਦ ‘ਥਾਮਸ ਜੋਹਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ’ ਨੇ ਕੀਲ ਲਿਆ ।

“ਮੂਰਖਤਾ !” ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ । “ਮੈਂ ਥਾਮਸ ਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝਨਾਂ ? ਕੀ ਲੈਣੈ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ? ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ।”

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ - ਮਨੁੱਖਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਗੁਪਤ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਭੋਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ।

ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਹਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ।

“ਕੀ ਕਿਹਾ ਈ ? ਕਿੱਡੇ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹੈਂ ?”

“ਮੈਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ । ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਾਪ ਮੰਨਣ ਵੇਲੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਤੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆਂ ਸੀ ।”

ਬਾਵਰਚੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਬੁੱਝੀਆਂ ਬੁੱਝੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ !

“ਕੌਣ ਰੋਇਆ ਸੀ !” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ ।

“ਸੁਣਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਤੀਵੀਂ । ਦੂਜੀ ਤਾਂ ਡਰ ਕੇ ਭਜ ਵੀ ਗਈ ਸੀ ।”

“ਉੱਠ-ਉੱਠ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵੇਖ ਰਿਹੈਂ,” ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੋੜਦਿਆਂ ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ । ਪਲ ਕੁ ਅਟਕਣ ਪਿਛੋਂ, ਉਹਨੇ ਅਗੇ ਆਖਿਆ:

“ਜ਼ਰੂਰ, ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਭੇਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ । ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ... ਪਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬੁੱਢਾ ਆਂ... ਤੇ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਹੀਂ... ਫੇਰ, ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੈ...”

ਉਹ ਏਡੀ ਖੁਸ਼-ਬਿਆਨੀ ਨਾਲ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ।

ਅਸਲੋਂ ਅਚੇਤੇ ਹੀ, ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ, ਤੇ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ । ਕਿਤਾਬਾਂ ਜੋ ਦਸਦੀਆਂ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਸੁਖਦਾਈ ਹਦ ਤਕ ਵਖਰਾ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਇਹਦੇ

ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਿਤ ਔਖੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ।

ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਰੀ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਅਕਸਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ:

“ਪੇਸ਼ਕੋਵ! ਆ ਜਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹ।”

“ਧੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲਗਾ ਪਿਆ।”

“ਆਪੇ ਮੈਕਸਿਮ ਧੋ ਦੇਵੇਗਾ।”

ਉਹਨੇ ਵੱਡੇ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਕਸਿਮ ਨੇ ਗਲਾਸ ਤੋੜ ਕੇ ਬਦਲਾ ਕਢਿਆ।

“ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣੈਂ,” ਰਸਦੀਏ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਡੋਲ ਹੀ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਕਸਿਮ ਨੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚਿਲਮਚੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕੁਝ ਗਲਾਸ ਰਹਿਣ ਦਿਤੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚਿਲਮਚੀ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਡੋਲਾਂ, ਗਲਾਸ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਣ।

“ਇਹ ਮੇਰਾ ਕਸੂਰ ਏ,” ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਰਸਦੀਏ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। “ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ 'ਚ ਪਾ ਦੇ।”

ਬੈਰੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ।

“ਸੁਣਾ ਬਈ, ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕੀੜਿਆ, ਤਨਖਾਹ ਤੈਨੂੰ ਕਾਹਦੀ ਮਿਲਦੀ ਏ?” ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ।

ਉਹ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਪਲੇਟਾਂ ਗੰਦੀਆਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਢੇਰ ਲਾਣ ਲਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹਦਾ ਨਤੀਜਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮੀਂ ਲਾਲ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹੀ, ਪੀਲੇ ਕੇਸ-ਰੁਮਾਲ ਤੇ ਨਵੇਂ ਗੁਲਾਬੀ ਬਲਾਊਜ਼ ਵਾਲੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਗੁਟ ਸਨ। ਤੀਵੀਂ ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਹਰ ਇਕ ਅਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਂਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਡੀਕਨ ਵਾਂਗ ਗੌਂ-ਗੌਂ ਕੇ ਆਖਦੀ:

“ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਇਕ ਘੁਟ ਪੀਤਾ ਹੋਇਐ। ਮੈਨੂੰ ਕਚਹਿਰੀ ਲੈ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸਾਨੇ, ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਚੜ੍ਹਾ ਲਈ ਏ।”

ਕੁੜੀ ਨੇ ਹਿਚ-ਹਿਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਾਲ ਮਸਤਾਨੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਪਸਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੱਝਾਂ ਮਾਰਦੀ ਗਈ।

“ਹਿੱਲ ਵੀ, ਕੰਜਰੀਏ! ਟੁਰ ਪਰਾਂ!”

ਉਹ ਉਸ ਕੈਬਿਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਜਿੱਥੇ ਯਾਕੋਵ ਈਵਾਨੋਵਿਚ ਤੇ ਸਰਗਈ ਸੌਂਦੇ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਗਈਆਂ। ਤੀਵੀਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਸਰਗਈ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਢੁੱਕ ਕੇ ਜਾ ਬੈਠਾ, ਉਹਦਾ ਡੱਡੂ ਵਰਗਾ ਮੂੰਹ ਢਿੱਲੀ ਜਿਹੀ ਖਖਿਆਹਟ ਨਾਲ ਫੈਲਿਆ

ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਸ ਰਾਤੀਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਜਦ ਮੈਂ ਉਸ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਸੌਂਦਾ ਸਾਂ, ਸਰਗਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਲਿਆ।

“ਆ ਜਾ, ਅਸੀਂ ਤੇਰਾ ਮੇਲ ਕਰਾਣ ਲਗੇ ਆਂ।”

ਉਹਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਛੁਡਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨੇ ਇਕ ਠੋਕ ਦਿੱਤੀ।

“ਤੈਨੂੰ ਕਹਿਨਾਂ, ਟੁਰੀ ਆਂ!”

ਮੈਕਸਿਮ ਭੱਜਾ ਆਇਆ, ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਤੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ, ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਘੜੀਸਦੇ, ਆਪਣੀ ਕੈਬਿਨ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ। ਪਰ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਸਮੂਰੀ ਖੜਾ ਸੀ, ਤੇ ਐਨ ਬਰੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯਾਕੋਵ ਈਵਾਨੋਵਿਚ ਖੜਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਘਸ਼ੁੰਨ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਜਾਣ ਦਿਓ ਮੈਨੂੰ!” ਉਹ ਸ਼ਰਾਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੂਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਰਗਈ ਤੇ ਮੈਕਸਿਮ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਭਿੜਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡੈੱਕ ਉੱਤੇ ਪਧਰਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਆਦਮਖੋਰ!” ਉਹਨੇ ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਯਾਕੋਵ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਬਕਾ ਮਾਰਿਆ।

“ਨਿਕਲ ਜਾ ਏਥੋਂ!”

ਮੈਂ ਭਜਦਾ ਭਜਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਿਛੇ ਆ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਝੜ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਦਰਿਆ ਕਾਲਾ। ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਿਛੇ ਅਦਿਸਵੇਂ ਕੰਢਿਆਂ ਵਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬਗੇ ਬਗੇ ਦੋ ਰਾਹ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੁਲ੍ਹਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਖੱਬੇ ਤੇ ਕਦੀ ਸੱਜੇ, ਲਾਲ ਬੱਤੀਆਂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲੋਅ ਨਾ ਕਰਦੀਆਂ, ਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੋੜ ਪਿਛੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾ ਰਹੀਆਂ, ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਤੇ ਦੁਖਾਵੀਂ ਹੋ ਗਈ।

ਬਾਵਰਚੀ ਆਇਆ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਬਾਲਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲੈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਗਿਆ।

“ਓਸ ਕਸਬਣ ਕੋਲ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਲੈ ਗਏ ਸਨ ਧਰੀਕ ਕੇ? ਸੂਰ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ! ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਭਜ ਕੇ ਪੈਂਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ।”

“ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਸਾਜੇ ਉਹਨੂੰ?”

“ਉਹਨੂੰ?” ਉਹਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ ਤੇ ਦੁਖੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਗਿਆ: “ਏਥੇ ਸਭ ਸੂਰ ਨੇ। ਏਸ ਸਟੀਮਰ ਦੀ ਪਿੰਡ 'ਚ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਕਦੀ ਪਿੰਡ 'ਚ ਰਿਹੈਂ ਤੂੰ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਪਿੰਡ ਤੋੜ ਅੰਦਰ ਤਕ ਤੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ।”

ਉਹਨੇ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਫੁਡ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਟਿਆ ਤੇ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਸੂਰਾਂ 'ਚ ਗੁਆਚ ਜਾਣੈਂ। ਚੂਹਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਅਫਸੋਸ ਹੁੰਦੈ, ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਹੁੰਦੈ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸੁਝਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ਤੇ ਕੀ ਨਾ ਕਰਾਂ। ...ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਲਵਾਂ ਤੇ ਆਖਾਂ: 'ਹਰਾਮ ਦਿਓ, ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ?' ਉਠ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ!”

ਸਟੀਮਰ ਨੇ ਲੰਮੀ ਸਾਰੀ ਸੀਟੀ ਮਾਰੀ, ਕੇਬਲ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਵੱਜੀ। ਪੁਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਲੰਪ ਦੀ ਲੋਅ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਝੂਲੀ ਤੇ ਘੁਸਮੁਸੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

“ਸ਼ਰਾਬੀ ਜੰਗਲ,” ਬਾਵਰਚੀ ਨੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ।

“ਤੇ ਏਥੇ ਇਕ ਦਰਿਆ ਏ - 'ਸ਼ਰਾਬੀ ਦਰਿਆ'। ਕਦੀ ਏਥੇ 'ਸ਼ਰਾਬੋਵ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਫਸਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਇਕ ਕਲਰਕ - 'ਗੁਟਸਿਰਾ'। ਮੈਂ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾਂ।”

ਕਾਮਾ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਤਕੜੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਹੱਥ-ਰੇੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲਕੜਾਂ ਢੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੋਝ ਹੇਠ ਲਿਫਦੇ, ਉਫਲ ਉਫਲ ਪੈਂਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਦਮ ਪੁਟਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਭੱਠ-ਝੋਕੇ ਦੇ ਗੁਦਾਮ ਦੇ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚਾਰ-ਫੁੱਟੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਗਾਂਹ ਮਾਰਦੀਆਂ ਤੇ ਗੂੰਜਵੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੂਕਦੀਆਂ:

“ਗੀ-ੀ-ੀ!!”

ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਢੇ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਾਮੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਝਪਟੇ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਚੀਕਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਖੁੱਕਾਂ ਸੁਟਦੀਆਂ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੁੰਢੀਆਂ ਤੇ ਚਪੇੜਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਅਗੋਂ ਹੱਥ-ਰੇੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਇਹ - ਹਰ ਫੇਰੇ ਤੇ - ਦਰਜਨਾਂ ਵਾਰੀ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਪੱਤਣ 'ਤੇ, ਜਿਥੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲੱਕੜ ਲੈਂਦੇ ਸੀ, ਇਹੋ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਬੁੱਢਾ ਹੋਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਨੂੰ ਇਸ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਉਸ ਸ਼ੈ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੀ ਭਲਕੇ, ਅਗਲੇ ਹਫਤੇ, ਜਾਂ ਅਗਲੀ ਪਤਝੜ ਰੁੱਤੇ, ਹੋਣੀ ਹੋਵੇ।

ਹੁਣ ਲੋਅ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਪੁਸ਼ਤਿਉਂ ਉਪਰ ਰੇਤਲੀ ਪੱਥੀ ਉੱਤੇ ਚੀੜ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜੰਗਲ ਦਿਸਿਆ। ਹਸਦੀਆਂ ਤੇ ਗੋਂਦੀਆਂ ਤੇ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਜੰਗਲ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਥ-ਰੇੜੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਿਪਾਹੀ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਰਾ ਰੋਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅੱਥਰੂ ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਖੋਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਪੀੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਰੋਣ ਨਾਲ਼ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਟੀਮਰ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬੋਰਿਨ ਦਾ ਡੈੱਕ ਪੁੰਝਣ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵਟਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਬੋਰਿਨ ਬਹੁਤਾ ਦਿੱਸਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪੀਲਾ ਤੇ ਬੇਰੰਗ ਸੀ ਤੇ ਇਕੱਲਵਾਂਝੀਆਂ ਨੁਕਰਾਂ ਲੱਭਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਬੈਠਾ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਮੇਰੀ ਅਸਲ ਅਲ ਬੋਰਿਨ ਨਹੀਂ, ਵੋਗਰੀਨ ਏਂ, ਇਹ ਦਸਦੀ ਏ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਪੇਸ਼ਾ ਕਰਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਭੈਣ ਏ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਪੇਸ਼ਾ ਕਰਾਂਦੀ ਏ। ਲਗਦੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਈ ਇਹ ਸੀ, ਦੋਵਾਂ ਦੀ। ਕਿਸਮਤ, ਭਰਾਵਾਂ, ਗਲ ਦੁਆਲੇ ਪਿਆ ਪੁੜ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਉਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਉੱਠ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।”

ਹੁਣ ਡੈੱਕ ਪੁੰਝਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਅਡੋਲ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ:

“ਵੇਖਿਆ ਈ ਕਿਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੰਝਾਂ ਮਾਰਦੇ ਨੇ? ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ! ਜੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਈਏ, ਤਾਂ ਗਿੱਲੀ ਲੱਕੜੀ ਵੀ ਬਾਲ ਲਈਦੀ ਏ। ਮੈਨੂੰ, ਭਰਾਵਾ, ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ; ਮੈਨੂੰ ਪਚਦਾ ਨਹੀਂ ਇਹ। ਜੇ ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਖੂਹ 'ਚ ਡੋਬ ਲੈਂਦਾ। ਜੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਏਂ, ਉਹ ਪਹਿਲੋਂ ਈ ਚੰਗਾ ਔਖਾ ਏ ਤੇ ਫੇਰ ਓਤੋਂ ਇੰਝ ਜਜ਼ਬਾਤ ਭੜਕਾਂਦੇ ਨੇ! ਮੈਂ ਕਹਿਨਾਂ ‘ਸਕੋਪਤਸੀ’ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ‘ਸਕੋਪਤਸੀ’ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆਂ ਈ ਕਦੀ? ਖੁਸ਼ਰੇ, ਬੜੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਜੀਉਣ ਦਾ ਸਹੀ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਬਸ ਰੱਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਨਿਰੋਲ।”

ਕਪਤਾਨ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੀ। ਖਲੋਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਰਾਹ ਲਭਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਸਕਰਟ ਉਪਰ ਚੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਵੱਖਤੇ ਉਠਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਲੰਮ-ਸਲੰਮੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਬੇ-ਲਾਗਤਾ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਭੱਜਾ ਭੱਜਾ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਹਾਂ:

“ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦੱਸੋ - ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸੋ!”

ਸਟੀਮਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੁਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਖਿਚੀਂਦਾ ਗਿਆ।

“ਚਲ ਪਏ ਆਂ ਅਸੀਂ”, ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦਿਆਂ ਬੋਰਿਨ ਨੇ ਆਖਿਆ।

6

ਸਾਰਾਪੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਕਸਿਮ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਿਹਾਂ, ਚੁਪ-ਚਾਪ ਦੜ ਵੱਟੀ, ਡੋਲ ਡੋਲ ਟੁਰ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਅਜੇ ਵੀ ਹੱਸ ਰਹੀ ਉਹ ਫੌਜੀ ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਸੁੱਜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਉਹ ਮਿੱਧੀ-ਮਧੋਲੀ ਕੁੜੀ ਵੀ ਗਈ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਸਰਗਈ ਕਪਤਾਨ ਦੀ ਕੈਬਿਨ ਅਗੇ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਪਿਆ

ਰਿਹਾ, ਬੂਹੇ ਦੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਚੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਭੰਨਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਓ, ਕਸੂਰ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ,” ਉਹ ਵੈਣ ਪਾਂਦਾ। “ਸਾਰਾ ਉਸ ਮੈਕਸਿਮ ਦਾ ਕਸੂਰ ਸੀ।”

ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਸ਼ਰਾਬ ਪਰੋਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੁਝ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਂਦੇ ਗਏ।

“ਕਰੀ ਚਲ, ਕਰੀ ਚਲ! ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਈ!”

ਤੇ ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੇ ਸਰਗਈ ਨੂੰ ਇੰਝ ਠੱਡਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਉਹ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਮਿੰਟ ਸਰਗਈ ਫੈਂਟੇ ਗਏ ਕਤੂਰੇ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਖੁਸ਼-ਕਰੂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤਕਦਾ, ਨਾਸ਼ਤੇ ਦੀ ਟਰੇ ਚਕੀ, ਡੈੱਕ ਉੱਤੇ ਭੱਜਾ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਕਸਿਮ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਯਾਤਕਾ ਦਾ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀ ਰਖ ਲਿਆ, ਉਹ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸਿਰ ਤੇ ਲਾਖੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਮਧਰਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਬਾਵਰਚੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕਦਮ ਕੁਝ ਚੂਚੇ ਝਟਕਾਣ ਲਈ ਘੱਲਣ ਦੀ ਕੀਤੀ। ਫੌਜੀ ਨੇ ਦੋ ਝਟਕਾਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਡੈੱਕ ਉੱਤੇ ਨਿਕਲ ਭੱਜੇ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਚੂਚੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਪਏ। ਫੌਜੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਕੜਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁਸ ਮੁਸ ਰੋਣ ਲੱਗਾ।

“ਕੀ ਗੱਲ ਏ, ਮੁਰਖਾ?” ਸਮੂਹੀ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁਛਿਆ। “ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਂਦਿਆਂ ਤੱਕਿਐ?”

“ਮੈਂ ਲੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ,” ਫੌਜੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ।

ਇਹ ਉਹਦੀ ਤਬਾਹੀ ਸੀ। ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਸਟੀਮਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਆਉਂਦੇ, ਫੌਜੀ ਵਲ ਝਾਕਦੇ ਤੇ ਪੁਛਦੇ, “ਇਹਨੂੰ?” ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਰੂਵਾਂ, ਦੁਖਾਵਾਂ ਹਾਸਾ ਛੁੱਟ ਪੈਂਦਾ।

ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਸੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਾ, ਤੇ ਓਹ ਬਸ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੂਤੀ ਝੌਗੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਅੱਥਰੂ ਪੁੰਝੀ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹਦੀਆਂ ਲਾਖੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਖਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਵਯਾਤਕਾ ਦੇ ਚੂਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੁਤਰ-ਲੁਤਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ:

“ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ’ਤੇ ਕਿਉਂ ਚੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਓ? ਪਵੇ ਢੱਠੇ ਖੂਹ ’ਚ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਏ ਰਹੋ।”

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਲੋਕੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਹ ਉਹਦੀਆਂ ਪੱਸਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇਣ, ਉਹਦਾ ਝੌਗਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਉਤੇਰਨ ਖਿੱਚਣ ਲਗ ਪਏ। ਖਾਣੇ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਉਹਨੂੰ ਬੇ-ਤਰਸੀ ਨਾਲ ਚਿੜਾਉਂਦੇ ਗਏ। ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਕੜੀ ਦੇ

ਚਮਚੇ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਨਿੰਬੂ ਦੀ ਛਿੱਲ ਟੁੰਗ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉਤੇਰਨ ਦੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਫੌਜੀ ਏਧਰ ਓਧਰ ਜਾਂਦਾ ਚਮਚਾ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਝੁਲਦਾ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸਮਝਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਪਿੰਜਰੇ ਪਏ ਚੂਹੇ ਵਾਂਗ ਕੜਕਦਾ ਕ੍ਰਿੜਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਮੂਰੀ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ, ਉਦੇ ਵਲ ਤਕਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਾਂਗ ਪਸੀਜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਫੌਜੀ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਚਮਚੇ ਦਾ ਦਸ ਦਿਆਂ ਸੂ ?” ਮੈਂ ਸਮੂਰੀ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ।

ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਦਸਿਆ, ਹਰ ਕੋਈ ਕਿਉਂ ਹੱਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਚਮਚੇ ਨੂੰ ਝੱਪਟਾ ਮਾਰਿਆ, ਖਿੱਚ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਭੁੰਜੇ ਸੁੱਟ ਮਾਰਿਆ, ਪੈਰਾਂ ਹੇਟ ਮਿਧਿਆ, ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ, ਅਸੀਂ ਲੜਨ ਲਗ ਪਏ, ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਸਾਡੇ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜ ਗਏ।

ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਪੁਟਦਿਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਕੰਨੋਂ ਫੜਦਿਆਂ, ਸਾਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ। ਉਸ ਗਿੱਠੇ ਜਿਹੇ ਨੂੰ ਛੁਡਾਣ ਲਈ ਇੰਝ ਭਆਂਟਣੀਆਂ ਖਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਕੁਦਾੜੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਲੋਕ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਦੂਹਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋ-ਹੋ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ, ਸੀਟੀਆਂ ਵਜਾਣ ਤੇ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਏ।

“ਅਸ਼ਕੇ ਬਈ ਫੌਜੀ ਦੇ! ਢਿੱਡ 'ਚ ਘਸੁੰਨ ਫੇਰ ਸੂ ਬਾਵਰਚੀ ਦੇ!”

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਇੱਜੜ ਦੀ ਝੱਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵੇਖ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲਕੜੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚੁੱਕ ਲਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਭੰਨ ਦਿਆਂ।

ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ, ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਪਿੱਠ ਪਿਛੇ ਸਨ, ਦੰਦ ਨੰਗੇ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਖੜੀਆਂ।

“ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜਾ ਰਹੇ - ਮਾਰਚ! ਆਦਮਖੋਰ!”

ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਫੌਜੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਆ ਪਿਆ, ਪਰ ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕੋ ਹੱਥ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਨਲਕੇ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਹਨੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਪਾਣੀ ਹੇਠ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹਨੇ ਫੌਜੀ ਦੇ ਗਿੱਠੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਇੰਝ ਮਰੋੜੇ ਚਾੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਲੀਰਾਂ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੀ ਧੁਆਈ ਕੀਤੀ।

ਕੁਝ ਜਹਾਜ਼ੀ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਅਮਲੇ ਦਾ ਫੋਰਮੈਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਮੇਟ ਭੱਜਾ ਆਇਆ, ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਸਕੀਨ ਤੇ ਚੁਪ, ਰਸਦੀਆ ਨਿਕਲੀ ਖਲੋਤਾ ਸੀ।

ਫੌਜੀ ਲਕੜਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੂਟ ਲਾਹੇ। ਉਹਨੇ ਉਹ ਲੀਰਾਂ ਲਾਹੁਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਪੈਰ

ਵਲ੍ਹੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਸੁਕੇ ਸਨ। ਪਾਣੀ ਉਹਦੇ ਖਿਲਰੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਤੇ ਇਹ ਵੇਖ ਲੋਕੀਂ ਫੇਰ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਏ।

“ਠਹਿਰ ਜਾਓ ਤੁਸੀਂ”, ਫੌਜੀ ਨੇ ਚਿਲਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ। “ਮੈਂ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਏਂ!”

ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋਢਿਉਂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਮੇਟ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਖਿਆ। ਜਹਾਜ਼ੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਤੇਰਾ ਕੀ ਬਣਾਈਏ?” ਜਦੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

ਫੌਜੀ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ; ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮਚਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡਾ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਓਏ ਠੁਣਕੂ, ਟੈਨ-ਸ਼ਨ!”

“ਬਕਵਾਸ! ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਇਹ।” ਫੌਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਵਰਚੀ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲੇਗਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਫੁੱਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਫੂਕ ਨਿਕਲ ਗਈ, ਉਹਨੇ ਥੱਕ ਸੁੱਟੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਠਠੰਬਰ ਕੇ, ਪਿਛੇ ਫੌਜੀ ਵਲ ਤਕਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸਮੂਰੀ ਬੁੜ-ਬੁੜਾਇਆ:

“ਅਗੇ ਬੋਲਦੈਂ, ਹੈਂ ਨਾ? ਆ ਚਲੀਏ!”

ਸਰਗਈ ਸਾਨੂੰ ਆ ਰਲਿਆ ਤੇ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕਰਨ ਲਗਾ:

“ਇਹਦਾ ਗਲ ਕਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈਂ!”

“ਕੀ?” ਸਮੂਰੀ ਕੜਕਿਆ ਤੇ ਪਿਛੇ ਭਜਿਆ।

ਫੌਜੀ ਸ਼ਰਾਬ ਖਾਨੇ ਦੇ ਬੈਰੇ ਦੀ ਕੈਬਿਨ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵਿੱਚ ਖਲੋਤਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਛੁਰਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਚੂਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰੀਆਂ ਵੱਢਣ ਤੇ ਲਕੜਾਂ ਪਾੜਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਫਲ ਖੁੰਢਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਆਰੇ ਵਾਂਗ ਦੰਦੇ ਸਨ। ਤ੍ਰਿਪਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਅਜੀਬ ਗਿੱਠੇ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕੈਬਿਨ ਸਾਹਮਣੇ ਭੀੜ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਫੀਨੇ ਨੱਕ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਜੈਲੀ ਵਾਂਗ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੂੰਹ ਟੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਫਰਕ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬੁੜ-ਬੁੜਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਬਦਮਾਸ਼! ਬ-ਦ-ਮਾ-ਸ਼!”

ਮੈਂ ਪਲਾਕੀ ਮਾਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵੇਖਣ ਲਗਾ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਤੇ ਹਿਣ-ਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ:

“ਵੇਖ, ਵੇਖ!”

ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾੜਚੂ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਝੱਗਾ ਵਾਪਸ

ਪਤਲੂਨ ਵਿੱਚ ਘਸੋੜਣ ਲਗਾ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਲੋਤੇ ਸ਼ਕਲਵੰਦ ਆਦਮੀ ਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

“ਜੇ ਮਰਨ ਈ ਲਗਾ ਏਂ, ਤਾਂ ਪਤਲੂਨ ਕਿਉਂ ਕੱਸੀ ਜਾ ਰਿਹੈਂ?”

ਲੋਕੀਂ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਏ। ਸਾਫ਼ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹਦੇ ਵਲ ਤਕਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਸਮੂਰੀ ਢਿਡ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਧੱਕਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜਨ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਬੇਵਕੂਫ਼, ਨਿਕਲ ਜਾ ਏਥੋਂ!”

ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਸਮੂਹਕ ਨਾਂਵ ਦੇ ਤੌਰ ਵਰਤਣਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ “ਬੇਵਕੂਫ਼, ਭਜ ਜਾ ਏਥੋਂ!” ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਉਹਨੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ।

ਇਹ ਲਗਦਾ ਤੇ ਹਸਾਉਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਸੀ ਠੀਕ ਕਿ ਅੱਜ ਸੱਤੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸਭੇ ਲੋਕ ਕੋਈ ਇਕੋ ਵਡਾ ਸਾਰਾ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਭੀੜ ਖਿੰਡਾ ਲਈ, ਉਹ ਫੌਜੀ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਲ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ।

“ਇਹ ਛੁਰੀ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ।”

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ,” ਛੁਰੀ ਫੜਾਂਦਿਆਂ ਫੌਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਬਾਵਰਚੀ ਨੇ ਛੁਰੀ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਧਕ ਕੇ ਕੈਬਿਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਲੰਮਾਂ ਪੈ ਜਾ ਤੇ ਸੌਂ ਜਾ। ਤੈਨੂੰ ਹੋਇਆ ਕੀ ਏ, ਆਖਰ?”

ਫੌਜੀ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਬਿਨਾਂ ਫੱਟੇ ’ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ।

“ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਤੇ ਕੁਝ ਵੇਦਕਾ ਲਿਆ ਦੇਂਦੈ। ਵੇਦਕਾ ਪੀਣਾ ਹੋਣੈ?”

“ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ।”

“ਵੇਖੀਂ, ਇਹਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਈਂ। ਤੇਰੇ ’ਤੇ ਹਸ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਸੁਣ ਰਿਹੈਂ ਨਾ! ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

“ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਕਿਉਂ ਚੂਡ ਰਹੇ ਸਨ?” ਫੌਜੀ ਨੇ ਪੋਲੇ ਜਿਹਾ ਕਿਹਾ।

ਸਮੂਰੀ ਮਿੰਟ ਕੁ ਚੁਪ ਰਿਹਾ।

“ਤੂੰ ਸਮਝਣੈ, ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ?” ਅਖੀਰ ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਤੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਬਾਵਰਚੀਖਾਨੇ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ।

“ਉਹ ਹੋ - ਨਮੂਨਾ ਭੈੜਾ ਈ ਚੁਣਿਆ ਨੇ,” ਉਹਨੇ ਰਾਹ ’ਚ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ। “ਵੇਖਿਆ ਸਾਈ? ਲੋਕੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸਿਰ ਭੁਆ ਦੇਂਦੇ ਨੇ, ਭਰਾਵਾ; ਭੁਆ ਦੇਂਦੇ ਨੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਖਟਮਲ ਬਣ ਕੇ ਚੰਬੜਿਆ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਖਟਮਲ ਬਣ ਕੇ! ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹੈ - ਖਟਮਲ ਬਣ ਕੇ? ਇਹ ਖਟਮਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੁਣਾਂ ਭੈੜੇ ਨੇ!”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰੋਟੀ, ਮਾਸ ਤੇ ਵੋਦਕਾ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤੀ, ਉਹ ਛੱਟੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਝੁਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਵਾਂਗ ਡੁਸਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਲੇਟ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀ।

“ਖਾ ਲੈ,” ਮੈਂ ਆਖਿਆ।

“ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇ।”

“ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।”

“ਬੰਦ ਕਰ ਦੇ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਫੇਰ ਆ ਜਾਣਗੇ।”

ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਫੌਜੀ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲਗਾ। ਮੇਰਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਖਾਣ 'ਤੇ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬੇਚੈਨੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਨਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ:

“ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਤਰਸ ਖਾਈਏ - ਵਿਚਾਰੇ ਬਦਨਸੀਬਾਂ ਉੱਤੇ, ਘੁਲਦੇ ਹੋਏ -”

“ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸਾਈ ਉਹਨੂੰ?” ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਰਤਿਆ, ਬਾਵਰਚੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ। “ਕੀ ਹਾਲ ਸੁ ਹੁਣ?”

“ਰੋ ਰਿਹੈ!”

“ਹੈਂ, ਖਿੱਧੂ! ਫੌਜੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦੈ?”

“ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

“ਕੀ?”

“ਤੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਤਰਸ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਖਿਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕਰ ਲਿਆ।

“ਅਫ਼ਸੋਸ ਘੱਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਤੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ, ਸੁਣ ਰਿਹੈ ਨਾ?” ਉਹਨੇ ਸਮਝਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। “ਐਵੇਂ ਰੋਂਦੁ ਨਾ ਬਣਦਾ ਜਾ; ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮਝ।”

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਅਗੋਂ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਤੇਰੇ ਮਤਲਬ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਇਹ। ਐਹ ਲੈ, ਸਿਗਰਟ ਪੀ!”

ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਝੂਠ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਚਿੜਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਮੂਰੀ ਦੇ ਉਹਨੂੰ ਕੰਨੋਂ ਫੜਨ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਘੇ ਪਾਏ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਏਡੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਲਗੀ ਸੀ ਕਿ ਦੱਸੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਏਡੀ ਕਰਹਿਤ ਤੇ ਤਰਸ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਦ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ?

ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਉਹ ਡੈੱਕ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਤੇ ਪਸਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਚੱਬ ਤੇ ਪੀ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਆਰਾਮ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਹੀਉ ਲੋਕ ਨਾ ਹੋਣ, ਜਿਹੜੇ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲੋਂ ਇੰਝ ਚਾਂਡਲ ਕੇ ਹੋ-ਹੋ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ

ਹੀ ਚੁਪੀਤੀਆਂ ਤੇ ਆਲਸੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਵੇਰ ਤੇ ਰਾਤ ਤੱਕ ਉਹ ਮੱਛਰਾਂ ਜਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚੱਕਰ ਲਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਵੀਹਾਂ ਨੇ ਗੈਂਗ-ਪਲੈਂਕ ਉੱਤੇ ਭੀੜ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਪੁਸ਼ਤੇ 'ਤੇ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਸੂਲੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਜਿਹੇ ਹੀ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਰੀਆਂ ਤੇ ਗੰਢੜੀਆਂ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਨਿਵੀਆਂ, ਕਈ ਵੀਹਾਂ ਹੋਰ ਸਵਾਰੀਆਂ ਸਟੀਮਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਨਵੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ: ਜ਼ਮੀਨ, ਕਾਰ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਰੱਬ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਓਹੀਉ ਵਰਤਦੀਆਂ:

“ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਹੀ ਜਾਈਏ, ਏਸ ਲਈ ਸਹੀ ਜਾਣੇ ਆ। ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ; ਸਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਈ ਇਹੋ ਏ।”

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ ਅਕ ਤੇ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਗੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਖਾਹਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜੁਲਮ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਝੱਲਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਲੂਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ। ਤੇ ਫੌਜੀ ਵੀ ਇਹਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਯਕੀਨਨ, ਉਹਦੀ ਬੇਬਵੇ ਲੱਗਣ ਦੀ ਉਕਾ ਕੋਈ ਖਾਹਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਉਦਮੀ, ਨਰਮ ਦਿਲ ਮੈਕਸਿਮ ਨੂੰ ਜਾਹਜ਼ੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਘਿਰਣਾ-ਯੋਗ ਸਰਗਈ ਨੂੰ ਰਖੀ ਰਖਿਆ। ਤੇ ਇਹ ਲੋਕੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ-ਦੇ ਪਾਗਲ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਰ੍ਹਵੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮਸਕੀਨੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਖ਼ਤ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਝਾੜ ਕਿਵੇਂ ਝਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ?

“ਜੰਗਲੇ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਹਟ ਜਾਓ!” ਆਪਣੀਆਂ ਲੁੱਚੀਆਂ, ਸ਼ੁਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੋੜਦਿਆਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕੜਕਾ ਮਾਰਿਆ। “ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਹਦ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਜੇ ਆਉਂਦੀ ? ਹਟ ਜਾਓ, ਸ਼ੈਤਾਨੋ!”

ਸ਼ੈਤਾਨ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਜ ਕੇ ਡੈੱਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਇੱਜੜ ਵਾਂਗ ਹਿੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

“ਹੈਂ, ਚੂਹੇ!”

ਤਪਸ਼ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਤਪ ਗਏ ਧਾਤ ਦੇ ਮਘ ਹੇਠ ਰਹਿਣਾ ਅਸਹਿ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਟਿਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰੀਂਗਦੀਆਂ ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਿਥੇ ਦਿਲ ਕਰਦਾ, ਸੌਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਹਰ ਪੱਤਣ 'ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਾਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੁਡਿਆ ਤੇ ਘਸੁੰਨਾਂ ਨਾਲ ਜਗਾਂਦੇ।

“ਓਏ, ਰਾਹ 'ਚੋਂ ਹਟ ਜਾਓ! ਚਲੋ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ!”

ਉਹ ਉਠ ਬਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਨੀਂਦਰਾਈ ਟੋਰ ਟੁਰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਤੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਕਪੜਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੁਕਮ ਚਲਾਂਦੇ ਸਨ।

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਖਾਸ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗਾਅ, ਕਾਇਰਤਾ ਤੇ ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਹੈ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਜਾਂਗਲੀਆਂ ਵਰਗੇ ਸ਼ੁਗਲ-ਮੇਲੇ ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ ਮਨ ਘਟ ਹੀ ਪਰਚਦਾ ਹੈ, ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਇਹ ਸੱਕੜ ਇਕਦਮ ਫਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਜੀਬ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਧਰ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਥੇ ਲਾਹ ਦੇਂਦਾ ਸੀ; ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਹ ਉਤਰਦੇ, ਉਹ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਅਟਕਦੇ ਤੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸਟੀਮਰ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ; ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੇ-ਘਰੇ ਫਿਰੰਤੂ ਸਨ, ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਓਪਰੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਗਵੇਂ ਉਵੇਂ ਦੇ ਉਵੇਂ ਡਰਾਕਲ।

ਇਕ ਵਾਰੀ, ਅਜੇ ਜਦੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੀ ਪਈ ਸੀ, ਤੋਪ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਾਂਗ ਧਮਾਕਾ ਛੱਡਦੀ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਟੁਟ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਡੈੱਕ ਉੱਤੇ ਚਿੱਟੀ ਚਿੱਟੀ ਭਾਫ ਛਾ ਗਈ, ਉਹ ਇੰਜਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਵਲ ਖਾਂਦੀ ਹਰ ਤਰੇੜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੰਨ-ਪਾੜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ:

“ਗਾਵਰੀਲੋ! ਨਮਦੇ ਦਾ ਟੋਟਾ ਤੇ ਕੁਝ ਲਾਲ ਸਿੱਕਾ!”

ਮੈਂ ਇੰਜਨ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਸੌਂਦਾ ਸਾਂ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਪਲੇਟਾਂ ਧੋਂਦਾ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਧਮਾਕੇ ਤੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਗ ਖੁਲ੍ਹੀ, ਡੈੱਕ ਉੱਤੇ ਚੁਪ-ਚਾਂ ਸੀ; ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਭਾਫ ਨਾਲ ਸ਼ੁਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਹਥੌੜੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਵਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਮਿੰਟ ਸਵਾਰੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਤੇ ਟਾਹਰਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਈਆਂ।

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਿੰਡਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਚਿੱਟੇ ਕੁਹਰੇ ਵਿੱਚ ਖੁਬੇ ਸਿਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਮੈਲੇ, ਮੱਛੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਮਰਦ ਏਧਰ ਓਧਰ ਭੱਜੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ; ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੰਢੜੀਆਂ, ਬੋਰੀਆਂ ਤੇ ਸੂਟਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਧੂਹ-ਘਸੀਟ ਰਹੇ ਸਨ, ਠੁਡੇ ਖਾ ਤੇ ਡਿਗ-ਢਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਵਜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਰੱਬ ਤੇ ਸੰਤ ਨਿਕੋਲਸ ਅਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਝਾਕੀ ਡਰਾਉਣੀ, ਪਰ ਸੁਆਦਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਭਜਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਹ ਮੇਰਾ ਰਾਤ ਦੇ ਅਲਾਰਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਐਵੇਂ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਸਟੀਮਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਮ ਰਫਤਾਰ ਕਾਇਮ ਰਖੀ ਸੀ; ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇੜੇ, ਘਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੂਣੀਆਂ ਬਲ

ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਰਾਤ ਡਲੁਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਪੂਰੇ ਚੰਨ ਨਾਲ਼ ਰੁਸ਼ਨਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਪਰ ਲੋਕੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਜਨੂੰਨ ਨਾਲ਼ ਭੱਜਦੇ ਫਿਰੇ। ਕੈਬਿਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਪਈਆਂ: ਕਿਸੇ ਨੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਕਢ ਮਾਰੀ। ਮਗਰ ਮਗਰ ਹੋਰ ਵੀ ਜਾ ਪਏ, ਦੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਰਾਹਬ ਨੇ ਕੁਝ ਗੋਲੀਆਂ ਖਿੱਚ ਲਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਡੈੱਕ ਨਾਲ਼ ਕਸੇ ਬੈਂਚ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਲਿਆ; ਚੂਚਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਪਿੰਜਰਾ ਸਟੀਮਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵਲੋਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਡੈੱਕ ਦੇ ਅਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਕਪਤਾਨ ਦੇ ਛੱਜੇ ਵਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਕੋਲ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਨੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਲੰਘੀ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬਘਿਆੜ ਵਾਂਗ ਹੁਆਂਕ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਸੱਚੇ ਧਰਮੀਓਂ, ਮੈਂ ਪਾਪੀ ਜੇ!”

“ਸ਼ੈਤਾਨੋ, ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਜੇ!” ਇਕ ਮੋਟਾ ਗੁਲੂੜ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਮੁੱਕੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਚਿਲਕਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਤਲੂਨ ਹੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਾਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧੌਣੋਂ ਫੜਦੇ, ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਘਸੁੰਨ ਜੜਦੇ, ਪਰ੍ਹਾਂ ਧਕਦੇ, ਏਧਰ ਓਧਰ ਭੱਜੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਟ ਸੁੱਟੀ ਸਮੂਰੀ ਭਾਰੇ ਭਾਰੇ ਪੈਰ ਪੁਟਦਾ ਟੁਰੀ ਫਿਰਦਾ ਸੀ।

“ਸ਼ਰਮ ਕਰੋ ਕੁਝ!” ਉਹ ਗੂੰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਹੋਸ਼ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਜੇ ਰਹੀ। ਜਹਾਜ਼ ਠੀਕ ਏ ਡੁਬ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਕੰਢਾ ਔਹ ਸਾਹਮਣੇ ਏ, ਦੋ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ - ਘਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆ 'ਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ - ਉਹ ਨੇ, ਦਿੱਸੇ ਜੇ? - ਦੋ ਬੇੜੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ।”

ਉਹਨੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਠਾਹ-ਠਾਹ ਜੜੀਆਂ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਡੈੱਕ ਉੱਤੇ ਬੋਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲਗ ਗਈਆਂ।

ਅਜੇ ਜੋਸ਼ ਠੰਢਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ ਕਿ ਕੇਪ ਪਾਈ ਤੇ ਵੱਡਾ ਚਮਚਾ ਭੁੜਕਾਂਦੀ ਇਕ ਸੁਆਣੀ ਸਮੂਰੀ ਵਲ ਝਪਟੀ ਤੇ ਚਿਲਕੀ:

“ਹੁੰਦਾ ਕੌਣ ਏਂ ਤੂੰ?”

ਮੁੜਕੇ ਮੁੜਕੀ ਹੋਏ ਇਕ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਹੋੜੀ ਰਖਿਆ।

“ਛੱਡ ਸੂ ਪਰ੍ਹਾਂ, ਪਾਗਲ ਏ” ਮੁੱਛਾਂ ਚਬਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਚਿੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਮੋਢੇ ਹਿਲਾਏ, ਬੈਂਦਲ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ।

“ਵੇਖਿਆ ਈ?” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। “ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਸੂ? ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਸੂਰਤ ਨਹੀਂ ਤੱਕੀ।”

ਇੱਕ ਮਧਰੇ ਕਿਸਾਨ ਨੇ ਨੱਕ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਮਦੇ ਲਹੂ ਨੂੰ ਸੁਣਕਿਆ ਤੇ ਦੁਹਾਈ ਪਾਈ:

“ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਨੇ! ਡਾਕੂ!”

ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸਟੀਮਰ ਉੱਤੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਹਫ਼ੜਾ-ਦਫ਼ੜੀ ਪੈਂਦੀ ਵੇਖੀ ਤੇ

ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਵਾਰੀ ਇਹ ਅਸਲੀ ਖਤਰੇ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਉਹਦੇ ਸਹਿਮ ਕਰਕੇ ਪਈ ਸੀ। ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੋ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਯਾਤਰੂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਲੈ ਗਈਆਂ ਤੇ ਘੰਟਾ ਭਰ ਮਾਰਦੀਆਂ ਕੁਟਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਅਖੀਰ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ, ਭੀੜ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ।

“ਜਾਣਦੇ ਆਂ ਤੁਹਾਨੂੰ, ਚੋਰਾਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਚੋਰ!”

“ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਡਾਕੂ ਹੋ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ!”

ਚੋਰ ਮਾਰ ਖਾ-ਖਾ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਗਲੇ ਪੱਤਣ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਖਲੋਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ।

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਹ ਏਨੀਆਂ ਦੁਖਾਵੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸੋਚਣ ਲਗਦਾ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੀ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਭੈੜੇ, ਮਸਕੀਨ ਜਾਂ ਮਾਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਏਨੀ ਨਿਰਦਈ, ਖਾ ਜਾਣ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਭੈੜੇ, ਏਨੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਦ ਤਕ ਜੀ-ਹਜ਼ੂਰੀਏ ਕਿਉਂ ਸਨ ?

ਜੇ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਬਾਵਰਚੀ ਤੋਂ ਪੁਛਦਾ, ਉਹ ਬਸ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਪੂੰਏਂ ਨਾਲ ਕਜ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਚਿੜ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ:

“ਤੂੰ ਕੀ ਲੈਣੈਂ ਇਹਦੇ ਤੋਂ ? ਲੋਕੀਂ ਬਸ ਲੋਕੀਂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਕੋਈ ਚਤਰ ਤੇ ਕੋਈ ਮੁਰਖ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰ ਤੇ ਇਹ ਦਮਾਗ ਫਰੋਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇ। ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜਵਾਬ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚੋਂ ਲਭ ਜਾਣਗੇ, ਜੇ ਉਹ ਠੀਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ।”

ਧਰਮ-ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ 'ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ' ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਭਾਂਦੀਆਂ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ।”

ਮੇਰਾ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ। ਕਜ਼ਾਨ ਦੇ ਪੱਤਣ 'ਤੇ ਮੈਂ 'ਮਹਾਨ ਪੀਟਰ ਨੂੰ ਇਕ ਫੌਜੀ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਬਚਾਇਆ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਪੰਜ ਕੋਪਕ ਦਿਤੇ। ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਵਰਚੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਲਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕਹਾਣੀ' ਆਪ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਲਗੀ - ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੀ, ਐਨ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਤੇ ਸੁਆਦਲੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਆਦ ਆਏਗਾ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਉਹਨੂੰ ਫੜਾਈ, ਉਹਨੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵੀ ਲਫਜ਼ ਕਿਹਾ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਮਰੰਡ ਕੇ ਗੋਲਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੁਰਖਾ, ਔਹ ਪਈ ਆ ਤੇਰੀ ਕਿਤਾਬ।” ਉਹਨੇ ਮੱਥਾ ਵਟ ਕੇ ਕਿਹਾ। “ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਿਖਾਂ ਰਿਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਾ ਹੋਵੇਂ, ਤੇ ਤੂੰ ਅਜੇ ਚਿੜੀ-ਕਾਂ ਈ ਖਾਈ ਜਾ ਰਿਹੈਂ।” ਉਹਨੇ ਪੈਰ ਘੜੀਸੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੜਕਾ ਮਾਰਿਆ:

“ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਹੋਈ? ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਯਥੁਲੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ। ਸਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਐ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ? ਦਸ ਖਾਂ, ਬੋਲ!”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

“ਖੈਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ! ਜੇ ਉਹ ਓਸ ਪਹਿਲੇ ਜਣੇ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹ ਦੇਂਦੇ, ਉਹਨੇ ਪੌੜੀਉਂ ਡਿਗ ਪੈਣਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਅਟਾਰੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹ ਸਕਣਾ। ਫੌਜੀ ਬੇਵਕੂਫ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਘਾਹ ਨੂੰ ਔਗ ਲਾ ਦੇਣੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੁਕ ਜਾਣਾ ਸੀ! ਸੁਣਿਆ ਈ?”

“ਆਹਖੋ।”

“ਇਹ ਗੱਲ ਏ ਨਾ! ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਜ਼ਾਰ ਪੀਟਰ ਦਾ – ਉਹਨੇ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ! ਜਾ ਤਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾ ਏਥੋਂ!”

ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਾਵਰਚੀ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲਗੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੈਂ ‘ਕਹਾਣੀ’ ਖਰੀਦ ਲਈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਨਿਕੰਮੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਬਾਵਰਚੀ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ:

“ਓਹ-ਹੋ, ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ! ਇਹ ਥਾਂ ਤੇਰੇ ਮਤਲਬ ਦੀ ਨਹੀਂ!”

ਮੈਂ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਮਤਲਬ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਗਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਦਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੁਰਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਰਸਦੀਏ ਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਬਚਾ ਕੇ, ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਦਿਆਂ ਫੜਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਚੋਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

“ਧਿਆਨ ਰਖੀਂ, ਬੈਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਛੁਰੀਆਂ ਕਾਂਟੇ ਨਾ ਚੁੱਕਣ ਦਈਂ!” ਸਮੂਰੀ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤੇ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਹੁਲ ਉਠਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਗਲੇ ਪੱਤਣ 'ਤੇ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਛਡ ਦਿਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਕਰਨੋਂ ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਿਤ ਬਹੁਤਾ ਲਗਾਅ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਦਾ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੋਹ ਨੇ ਰੋਕੀ ਰਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਪੱਤਣਾਂ 'ਤੇ ਅਟਕਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਡੀਕ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਨੂੰ ਦਰਿਆ ਕਾਮਾ ਤੋਂ, ਤੋੜ ਵਯਾਤਕਾ ਤਕ, ਦਰਿਆ ਬੇਲਾਯ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਏ, ਜਾਂ ਦਰਿਆ ਵੋਲਗਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਏ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਕੰਢੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਲੋਕ ਵੇਖ ਸਕਦਾ।

ਪਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਟੀਮਰ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮੀਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਾਜ਼ਾਨ ਤੋਂ ਨੀਜ਼ਨੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਰਸਦੀਏ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਵਾ ਭੇਜਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਹਨੇ ਬੁਹਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਗਲੀਚੇ ਦੇ ਆਸਣ ਵਾਲੇ ਸਟੂਲ ਉੱਤੇ ਸੋਗੀ ਮੂੰਹ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਸਮੂਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਆ ਗਿਆ ਈ।”

“ਤੂੰ ਸਰਗਈ ਨੂੰ ਚਮਚੇ ਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਣੈਂ?” ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖਰਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁਛਿਆ।

“ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੈ, ਉਹ ਆਪੇ ਚੁਕ ਲੈਂਦੈ।”

“ਤੇਰਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ?” ਰਸਦੀਏ ਨੇ ਅਡੋਲ ਹੀ ਕਿਹਾ।

ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੋਡੇ ਉੱਤੇ ਮੁੱਕਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਥਾਂ ਨੂੰ ਖੁਰਕਣ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਰਤਾ ਠਹਿਰ ਜਾ। ਕਾਹਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ,” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਰਸਦੀਏ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿਸ ਰਹੀਆਂ।

ਉਹ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਖੜਾਕ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਟੁਰਦਾ ਸੀ, ਨੀਵੇਂ ਕੀਤੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹਦੀ ਘਸਮੈਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸਖਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਿਸੇ ਨੁਕਰ ਤੋਂ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ। ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੂਰਤੀ ਅਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕੀ ਰਖਦਾ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਉਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਬੁਹੇ ਦੇ ਹੀਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਛੇਕ ਵਿਚੋਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਕਦੀ ਨਾ ਤੱਕ ਸਕਦਾ; ਉਹ ਬਸ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਲੈਂਦਾ, ਹਉਕੇ ਭਰਦਾ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਥਾਪੜਦਾ ਦੀਵੇ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਵਲ ਨੀਝ ਲਾਈ ਰਖਦਾ।

“ਤੈਨੂੰ ਸਰਗਈ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦਿਤੇ ਸਨ ਕੋਈ।” ਕੁਝ ਚਿਰ ਅਟਕ ਕੇ ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ!

“ਨਹੀਂ।”

“ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਇਹ,” ਸਮੂਰੀ ਨੇ ਰਸਦੀਏ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਰਸਦੀਏ ਨੇ ਪੱਕੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ:

“ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਬਸ।”

“ਆ ਵਾਈ,” ਮੇਰੇ ਮੇਜ਼ ਕੋਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਸਿਰ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੱਝਕਦਿਆਂ ਬਾਵਰਚੀ ਕੂਕਿਆ। “ਬੇਵਕੂਫਾ! ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਬੇਵਕੂਫ ਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।”

ਨੀਜ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਰਸਦੀਏ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅੱਠ ਰੂਬਲ ਮਿਲੇ - ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਮਾਈ ਪਹਿਲੀ ਚੰਗੀ ਰਕਮ।

ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਸਮੂਹੀ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਅਗੋਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰਖੀਂ, ਸੁਣਿਆਂ ਈ? ਐਵੇਂ ਮੱਖੀਆਂ ਨਾ ਫੜਦਾ ਰਹੀਂ।”

ਉਹਨੇ ਚਮਕੀਲੇ ਮਨਕਿਆਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਤਮਾਕੂ ਦੀ ਗੁੱਥੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਤਿਲਕਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਐਹ ਲੈ। ਸੁਹਣੀ ਚੀਜ਼ ਏ - ਮੇਰੇ ਧਰਮ-ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਣਾਈ ਏ। ਚੰਗਾ, ਰੱਬ ਰਾਖਾ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਂ - ਤੇਰੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਈ!”

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਚੁੰਮਣ ਲਈ ਉੱਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਲਿਆ, ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਤੇ ਤੇ ਖਲਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਉਚੇ-ਲੰਮੇ, ਭਾਰੀ ਚਾਲ ਵਾਲੇ, ਕਲ-ਮੁਕੱਲੇ ਜਣੇ ਨੂੰ ਗੋਦੀ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਹ ਬਣਾਂਦਿਆਂ ਸਟੀਮਰ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਵੇਖ ਮੈਥੋਂ ਆਪਣੇ ਅਥਰੂ ਨਾ ਠੱਲ੍ਹੇ ਗਏ।

ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ - ਏਨੇ ਹੀ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਏਨੇ ਹੀ ਕਲ-ਮੁਕੱਲੇ, ਏਨੇ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ - ਲੋਕ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਮਿਲੇ!

7

ਨਾਨੀ ਤੇ ਨਾਨਾ ਫੇਰ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਰਉਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪਰਤਿਆ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਭਾਰਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੋਰ ਕਿਉਂ ਆਖਿਆ ਸਾਨੇਂ?

ਨਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਤੇ ਇਕਦਮ ਹੀ ਸਮਾਵਰ ਭਖਾਣ ਚਲੀ ਗਈ। ਨਾਨਾ ਆਪਣੀ ਆਮ ਟਿਚਕਰ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ।

“ਬੜਾ ਸੋਨਾ ਜੋੜ ਲਿਆ ਈ?”

“ਜੋ ਮੈਂ ਜੋੜਿਐ, ਮੇਰਾ ਏ,” ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਬਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੋਝੇ ਵਿਚੋਂ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੀ ਡੱਬੀ ਕੱਢੀ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਲਾਈ।

“ਵਾਹ-ਵਾਹ!” ਮੇਰੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਨਾਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਕਮਾਲ ਏ! ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਨੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਆ ਹੈਂ? ਕੁਝ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਇਹ?”

“ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਤਮਾਕੂ ਦੀ ਗੁੱਥੀ ਵੀ ਏ,” ਮੈਂ ਫੂਕ ਲਈ। “ਗੁੱਥੀ!” ਨਾਨਾ ਚੀਕਿਆ। “ਕੀ ਹੋਇਐ ਤੈਨੂੰ - ਚਿੜਾਣ ਡਿਹਾ ਹੋਇਐ ਮੈਨੂੰ?”

ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਲ ਝਪਟਿਆ, ਉਹਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਤਗੜੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਉਲਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੁਦ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਢਿਡ ਵਿੱਚ ਢੁਡ ਮਾਰੀ। ਬੁੱਢਾ ਭੁੰਝੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਖਿਚਾਅ-ਭਰੇ ਸਕਿੰਟ ਉਹ

ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਲ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕਦਾ, ਸਾਰਾ ਮੂੰਹ ਟੱਡੀ, ਓਥੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ।

“ਹੂੰ, ਮੈਨੂੰ ਪਟਕਾਇਆ ਈ - ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ ਨੂੰ,” ਅਖੀਰ ਉਹਨੇ ਖਿੱਚੀ-ਖਿੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ। “ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿਓ ਨੂੰ?”

“ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਬੜੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ,” ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਘਿਣਾਉਣੀ ਗੱਲ ਕਰ ਬੈਠਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕੀਤੀ।

ਸੁਖਾਲੇ ਤੇ ਛੁਹਲੇ ਹੰਭਲੇ ਨਾਲ ਨਾਨਾ ਉਠ ਪਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਸਿਗਰਟ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਖੋਹ ਲਈ ਤੇ ਬਾਰੀਉਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ।

“ਸੁਦਾਈਆਂ। ਪਤਾ ਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਲਈ ਰੱਬ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਲਗਾ?” ਉਹਨੇ ਸਹਿਮੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁਛਿਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ: “ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ, ਬੇਬੇ! ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਇਹਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਪੁਛ ਸੂ, ਮਾਰਿਆ ਸੂ ਕਿ ਨਹੀਂ।”

ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਖੋਚਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਲੋਂ ਫੜ ਝੁਣਨ ਲਗੀ।

“ਐਹ ਮਿਲਣੈਂ ਇਹਨੂੰ ਇਹਦਾ! ਐਲ ਲੈ! ਤੇ ਐਹ!” ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ।

ਉਹਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਸੱਟ ਕੋਈ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬੜੀ ਠੇਸ ਲਗੀ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰੇ ਕੇ ਨਾਨੇ ਦੇ ਕਿੜ-ਭਰੇ ਹਾਸੇ ਨਾਲ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਟੱਪਣ, ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਨ ਤੇ ਟਰਟਰਾਣ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਠੀਕ ਏ! ਇੰਝ ਹੁੰਦੈ?”

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ, ਡਿਓੜੀ ਵੱਲ ਭਜ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਖੂੰਝੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸੁਟਿਆ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਮੰਦੇ ਹਾਲੀਂ ਢੇਰੀ ਢਾਹ, ਸਮਾਵਰ ਦੀ ਗੁਣ-ਗੁਣ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ।

ਨਾਨੀ ਬਾਹਰ ਆਈ ਤੇ ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਹੀ ਸੁਣੀਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਖੁਸਰ ਫੁਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਉੜੀ:

“ਮੁਆਫ਼ ਕਰੀਂ, ਤੈਨੂੰ ਪੀੜ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਮੈਂ? ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਉੱਤੋਂ-ਉੱਤੋਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਰਦੀ ਵੀ ਕੀ। ਆਖਰ, ਨਾਨਾ ਵਡੇਰਾ ਏ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਉਹਦੀਆਂ ਵੀ ਹੱਡੀਆਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਪਈਆਂ ਨੇ ਤੇ ਦਿਲ ਗਮ ਨਾਲ ਡੁਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੂ। ਤੈਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਤੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣੈਂ। ਅਲਯੂਜ਼ੇ, ਤੈਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਬੱਚਾ ਏ -ਨਾ ਘਟ ਨਾ ਵਧ।”

ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇੰਝ, ਕੋਸੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ, ਵਹਿੰਦੇ ਗਏ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਰਾਮ ਆਉਂਦਾ ਗਿਆ ਉਹਦੀ ਗੁਫ਼ਤਾਰ ਦੀ ਸਨੇਹ-ਭਰੀ ਸਰ-ਸਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪੀੜ ਕਢ ਦਿੱਤੀ; ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਘੁਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ

ਚੁੰਮ ਲਿਆ।

“ਜਾ ਉਹਦੇ ਕੋਲ, ਜਾ, ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਬਸ ਉਹਦੇ ਅਗੇ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਸਿਗਰਟ ਨਾ ਪੀਣ ਲਗ ਪਈਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਕੁਣ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹਨੂੰ ਓਪਰਾ ਲਗਦੈ, ਠਹਿਰ ਜਾਈਂ।”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵੜਿਆ ਤੇ ਨਾਨੇ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਕੀਤੀ, ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹਾਸਾ ਨਾ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਚੀਂ ਮੁਚੀਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਸੁੰ-ਹਸੁੰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਲਾਖੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪੰਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ ਕਟ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਹੂੰ, ਕਿਉਂ ਵਾਈ ਬਕਰਿਆ, ਆ ਗਿਐਂ ਵਾਪਸ ਹੋਰ ਸਿੰਗ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਹੈਂ? ਉਹ ਡਾਕੂਆ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਿਆ! ਬਿਲਕੁਲ ਪਿਓ 'ਤੇ ਗਿਐਂ! ਵੇਖੋ ਨਾ ਘਰ 'ਚ ਵੜਿਆ ਕਿਵੇਂ ਏਂ, ਨਾ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਈ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਕੀਤੀ ਆ, ਉਹ ਏ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਟੋਟਾ ਫੁੰਡ ਕਢਣਾ। ਦੁਰ ਫਿਟੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੋਪਕ ਦੇ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਦਾ!”

ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਲਫਜ਼ ਨਾ ਅਹੁੜਿਆ ਤੇ ਉਹ ਥਕ ਕੇ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਚਾਹ ਪੀਣ ਵੇਲੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

“ਬੰਦੇ ਲਈ ਰੱਬ ਦਾ ਭੈ ਏਨਾ ਹੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੁੰਦੈ, ਜਿੰਨਾ ਘੋੜੇ ਲਈ ਮੁਹਾਰ। ਰੱਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ, ਬੰਦਾ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵੈਰੀ ਹੁੰਦੈ।”

ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਹੋਇਆ, ਇਹਦਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵੈਰੀ ਹੁੰਦੈ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਪੋਹਿਆ।

“ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਫੇਰ ਚਾਚੀ ਮੇਤਰਯੋਨਾ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਤੇ ਬਸੰਤ 'ਚ ਤੂੰ ਫੇਰ ਸਟੀਮਰ 'ਤੇ ਜਾ ਸਕਣੈਂ। ਸਿਆਲ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਗੁਜ਼ਾਰ ਲੈ। ਤੇ ਦੱਸੀਂ ਨਾ ਕਿ ਬਸੰਤ 'ਚ ਤੂੰ ਚਲਾ ਜਾਣਾ ਏਂ।”

“ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਕਿਉਂ ਦਈਏ?” ਨਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਅਜੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਝੂਣ ਕੇ ਨਾਨੇ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

“ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਜੇ ਹੁੰਦਾ,” ਨਾਨੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। “ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੇ ਹੁੰਦਾ।”

ਓਸ ਸ਼ਾਮੀਂ, ਜਦੋਂ ਨਾਨਾ ਗੁਟਕਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬੈਠਾ, ਨਾਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਫਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਪੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਦੋ ਬਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਝੁੰਗੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ, ਹੁਣ ਨਾਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਨਾਤਨਾਯਾ ਸਟਰੀਟ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਦੀ ਉਹਦਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਐਨ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਵੇਖ ਅਸੀਂ ਕਿਥੇ ਆ ਗਏ ਆਂ!” ਨਾਨੀ ਹੱਸੀ। “ਨਾਨੇ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲਭਦੀ, ਏਸ ਲਈ ਟੁਰੀ ਫਿਰਦੈ। ਇਹ ਉਹਦੇ ਮੁਆਫਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਆਉਂਦੈ।”

ਸਾਡੇ ਅਗੇ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਵਰਸਤ ਤਕ ਟਾਵੀਂ ਟਾਵੀਂ ਘਾਹ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਖੱਡੇ ਸਨ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਬਰਚ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਜ਼ਾਨ ਦੀ ਸੜਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਖੱਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਬੁਚੇ ਚੌਰ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਡੂਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਸੀਤ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਲਹੂ-ਲਿਬੜੇ ਛਾਂਟੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਘਾਹ ਸ਼ਾਮਾਂ ਦੀ ਨਿੰਮੀਂ ਨਿੰਮੀਂ ਪੌਣ ਨਾਲ਼ ਸਰਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਵਾਲੇ ਖੱਡੇ ਦੇ ਪਾਰ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਜੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪਰਛਾਏਂ ਆਕਾਰ ਵੀ ਸਰਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਅਗੇ ਅਡ-ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਕਬਰਸਤਾਨ ਸੀ, ਜਿਹਨੂੰ “ਬੁਰਗੋਵਸਕੀ ਹਰਮੀਤੇਜ” ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਲ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਝੰਗੀ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੀ ਦਸ ਪਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ੈ ਵੀਰਾਨ ਲਗਦੀ ਸੀ; ਹਰ ਸ਼ੈ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਵਲੂੰਧਰੀ ਪਈ ਧਰਤੀ ਨਾਲ਼ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਏਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਿਰੇ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਧੂੜ-ਲੁੱਤੀ ਸੜਕ ਨੂੰ ਡਰ-ਡਰ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਉੱਤੇ ਆਮ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤੇ ਆਮ ਤੋਂ ਮਾੜੀਆਂ ਕੁਕੜੀਆਂ ਟੁਰ ਫਿਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। “ਦੇਵਿਚੀ ਕਾਨਵੈਂਟ” ਕੋਲੋਂ ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਗ ਲੰਘਿਆ। ਨੇੜੇ ਦੀ ਇਕ ਛਾਉਣੀ ਵਲੋਂ ਫੌਜੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਕੰਨੀਂ ਪਈਆਂ, ਬਿਗਲ ਵੱਜੇ, ਧੂੜੂ ਬੋਲੇ।

ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਨੂੰ ਖਿੱਚੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਗੁਟ-ਗੁਟ ਕਰਦਾ, ਇਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਠੇਡੇ ਖਾਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਪਹੁੰਚ ਪਵਾਂਗਾ ਤੇਰੇ ਕੋਲ - ਜ਼ਰੂਰ।”

“ਕਿਉਂ ਵਾਈ, ਬੁੱਧੂਆਂ, ਕਿਥੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਪਵੇਂਗਾ?” ਸੂਰਜ ਦੀ ਸੂਹੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਭੰਗਾਂਦਿਆਂ ਨਾਨੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ। “ਤੂੰ ਡਿਗ ਪੈਣੈਂ ਤੇ ਸੈਂ ਜਾਣੈਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਸੁੱਤਾ ਹੋਣੈਂ - ਉਹਨਾਂ ਤੇਰੇ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਲੈਣੇ ਨੇ - ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਉਹਨਾਂ ਤੇਰਾ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਵੀ - ਇਹ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ - ਲੈ ਜਾਣੀ ਏਂ।”

ਮੈਂ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਸਟੀਮਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦਸਦਿਆਂ ਏਧਰ ਓਧਰ ਝਾਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਉਦਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲਗਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੁਸੜਨ ਲਗਾ। ਨਾਨੀ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਡਾਢੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਮੂਰੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਉਹਨੇ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

“ਵਾਹ ਭਲੇ ਲੋਕਾਂ; ਸ਼ਾਲਾ ਮਰੀਅਮ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ ਸੂ! ਵੇਖੀਂ, ਉਹਨੂੰ ਭੁੱਲੀਂ ਨਾ ਕਦੀ! ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਚੇਤੇ 'ਚ ਵਸਾ ਕੇ ਰਖੀਂ ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੰਦੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਏ - ਸੁਟ ਪਾ ਨੇ।”

ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਟੀਮਰ ਵਿਚੋਂ ਕਿਉਂ ਕਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਦੰਦ ਕਰੀਚੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸ ਹੀ ਲਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਉਕਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ।

“ਅਜੇ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਏਂ; ਤੈਨੂੰ ਅਜੇ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜਿਉਣ ਦੀ,” ਉਹਨੇ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਲੋਕੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਆਈ - ਕਿਸਾਨ, ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕਾਮੇ, ਚਾਚੀ ਮੇਤਰਯੋਨਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਿਹੜੀ ਏ?”

ਨਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਨਪੀੜੇ ਤੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ,” ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਪਰ ਕਹਿੰਦੀ ਤੂੰ ਵੀ ਰਹਿਣੀ ਏਂ!”

“ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਹਾਂ?” ਨਾਨੀ ਨੇ ਅਡੋਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। “ਪਰ ਤੂੰ ਐਵੇਂ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਾ ਲਾ। ਅਜੇ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਏਂ, ਅਜੇ ਤੈਥੋਂ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਤੇ ਕਿਹਨੂੰ ਪਤਾ ਏ? ਸਿਰਫ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ। ਨਾਨੇ ਨੂੰ ਈ ਵੇਖ - ਬੜਾ ਚਾਤਰ ਏ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਐ, ਪਰ ਇਹਦਾ ਫਾਇਦਾ ਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੂ ਹੋਇਆ।”

“ਤੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੰਗੀ ਰਹੀ ਏ?”

“ਮੇਰੀ! ਹਾਂ, ਚੰਗੀ ਰਹੀ ਏ, ਤੇ ਮੰਦੀ ਵੀ। ਬਦਲਦੀ ਰਹੀ ਏ।”

ਲੋਕੀਂ ਸੈਰ ਕਰਦੇ, ਆਪਣੇ ਮਗਰੇ-ਮਗਰ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਘੜੀਸਦੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੇ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਧੂੜ ਧੂੰਏਂ ਵਾਂਗ ਉਡ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬ ਦੇਂਦੀ। ਤਰਕਾਲਾਂ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਧ ਗਈ। ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਨਾਨੇ ਦੀ ਬੁੜਬੁੜਾਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ:

“ਯਾ ਖੁਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਬਚਾ। ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਦੰਡ ਦੇ, ਜਿੰਨਾਂ ਮੈਂ ਸਹਿ ਸਕਨਾਂ -”

“ਖੁਦਾ ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਣੈ” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। “ਹਰ ਸ਼ਾਮੀਂ ਇਹ ਇੰਝ ਰੀਂ-ਰੀਂ ਕਰਦੈ, ਤੇ ਕਰਦਾ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਏ? ਬੁੱਢਾ ਏ, ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੂ, ਗਿੜਗੜਾਹਟ ਤੇ ਫਰਿਆਦਾਂ ਕਰਨ ਦੀ! ਜਦੋਂ ਹਰ ਸ਼ਾਮੀਂ ਰੱਬ ਇਹਦੀ ਵਾਜ ਸੁਣਦਾ ਹੋਣੈ, ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਸੂ: ‘ਇਹ ਵੈਸੀਲੀ ਕੈਸ਼ੀਰਨ ਫੇਰ ਲਗ ਪਿਐ!’ ਹੂੰ! ਚਲ ਛਡ ਪਰ੍ਹਾਂ ਆ ਸੋਈਏ ਚਲ ਕੇ।”

ਮੈਂ ਚਹਿਕਣ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀ ਫੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਢੰਗ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਛੀ ਫੜਦਾ ਤੇ ਨਾਨੀ ਵੇਚਦੀ। ਸੋ ਇਕ ਜਾਲ ਇਕ ਕੁੰਡਾ ਤੇ ਕੁਝ ਫਾਹੀਆਂ ਖਰੀਦ ਤੇ ਕੁਝ ਪਿੰਜਰੇ ਬਣਾ, ਮੈਂ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਇਕ ਖੱਡੇ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾਨੀ ਝੋਲਾ ਤੇ ਟੋਕਰੀ ਚੁੱਕੀ ਅਖੀਰ ਦਮ ਦੀਆਂ ਖੁੰਬਾਂ, ਬੈਰੀਆਂ ਤੇ ਗਰੀਦਾਰ ਮੇਵਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਨੇੜੇ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ।

ਸਤੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਥੱਕਾ-ਟੁੱਟਾ ਸੂਰਜ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਹਦੀਆਂ ਪੀਲੀਆਂ ਪੀਲੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਕਦੀ ਬਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਦੀ ਆਪਣਾ

ਰੁਪਹਿਲੀ ਪੱਖਾ ਤੋੜ ਮੇਰੀ ਠਾਹਰ ਵਿਚ ਆ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੱਡੇ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਪਰਛਾਵੇਂ ਅਜੇ ਵੀ ਅਟਕੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਚਿੱਟੀ ਧੁੰਦ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਖੜਵਾਂ, ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲਾ ਕੰਢਾ ਹਨੇਰਾ ਤੇ ਲੁੱਗਾ ਹੈ; ਦੂਜੇ, ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਢਲਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਘਾਹ ਤੇ ਸੰਘਣੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਉਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਲਾਲ, ਪੀਲੇ ਤੇ ਭੂਰੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਤੋੜ ਘਤਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਖੱਡੇ ਵਿਚ ਖਿੰਡਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਭੜਕੀਲੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤਹਿ ਦੇ ਮਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਚਿੜੀਆਂ ਚੂਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ; ਛਿੱਜੇ-ਤਿੜਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸ਼ੋਖ ਸਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਹੀਆਂ ਕਲਗੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਨਿਕ-ਚੂਹੇ ਚੁੰ-ਚੁੰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਫੁਲਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਂਦੇ ਟੱਪੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੂਨਾਵੀਨੋ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕੋਝੇ, ਛੁਹਲੇ ਤੇ ਚੰਚਲ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਹਰ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਹ ਲੈਣੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਸ਼ੈ ਨੂੰ ਛੁਹ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਰਨਮ-ਕਿਰਨੀ ਫਾਹੀ ਵਿੱਚ ਫਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੁਲਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਪੀੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂਨੂੰ ਸਖਤ ਦਿਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ - ਮੈਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਰਖੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਾਣ ਲਈ ਪਿੰਜਰੇ ਨੂੰ ਬੋਰੀ ਨਾਲ ਢਕ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

ਧੁਪ ਨਾਲ ਲਟ-ਲਟਾਂਦੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਝਾੜੀ ਉੱਤੇ ਸਿਲਕਿਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਡਾਰ ਉਤਰੀ। ਪੰਛੀ ਧੁਪ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮੌਜ ਨਾਲ ਚਹਿਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਢਾਣੀ ਹੋਣ। ਦੱਖਣ ਵਲ ਉਡਾਰੀ ਤੋਂ ਪਛੜਿਆ ਇਕ ਸੰਜਮੀ, ਸੰਕੋਚੀ ਮਲ੍ਹਾਲਾ ਮਿੱਠੀ ਚਿਲਮ-ਝਾੜੀ ਦੀ ਇਕ ਝੂਲਦੀ ਟਾਹਣੀ ਉੱਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਚੁੰਝ ਨਾਲ ਪਰਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਣਕੇ ਵਰਗੀ ਕਾਲੀ ਅੱਖ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਭੁਆਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਚੰਡੋਲ ਵਾਂਗ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਹ ਇਕ ਭੌਰੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਸੂਲ ਉੱਤੇ ਵਿੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਚੌਰ-ਸਿਰੀ ਮਰੋੜਦਿਆਂ ਤੇ ਭੁਆਂਦਿਆਂ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਚੀੜ੍ਹ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਚਿੜੀ - ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਤਾਂਘ - ਉਡਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ - ਜੇ ਕਦੀ ਮੈਂ ਇਕ ਫੜ ਸਕਦਾ! ਕਿਸੇ ਜਰਨੈਲ ਵਾਂਗ ਸੂਹਾ ਤੇ ਚਾਂਭਲਿਆਂ ਹੋਇਆ ਚਿੜਾ ਡਾਰ ਨੂੰ ਛਡ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੈਂਤ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਉੱਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਲੀ ਚੁੰਝ ਨੂੰ ਹੇਠ-ਉਤਾਂਹ ਝੁਲਾਂਦਾ ਖਿੜ ਕੇ ਚਹਿਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਪੰਛੀ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੌਣ ਹੋਰ ਛੁਲਕਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰਾ ਖੱਡਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਦ੍ਹੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਝਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸਰ-ਸਰ ਇਕਸਾਰ ਸੰਗਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਠਲ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਇਸ ਕੂਲੀ, ਮਿੱਠੀ, ਉਦਾਸ ਸਰ-ਸਰ ਨੂੰ ਡੋਬ ਨਹੀਂ

ਸਕਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੁਨਾਲੇ ਦਾ ਅਲਵਿਦਾਈ ਗੀਤ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈ; ਇਹ ਟੁੰਬਵੇਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗੋਸ਼ੇ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੀੜਦੇ ਹੋਏ ਕਵਿਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਚੇਤਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਮੋੜ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਤੇ ਉੱਤੇ ਨਾਨੀ ਦੀ ਹਾਕ ਸੁਣੀਂਦੀ ਹੈ:

“ਕਿਥੇ ਏਂ?”

ਉਹ ਖੱਡੇ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਕੇਸ-ਰੁਮਾਲ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਰੋਟੀ, ਅਚਾਰ, ਗੋਂਗਲੂ ਤੇ ਕੁਝ ਸੇਅ ਪਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਟੁਕੜੀਦਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਇਕ ਜਗ ਡਲੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਢੱਕਣ ਨਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਸਿਰ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਜਗ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਜੋਹਨ ਦੀ ਗੰਢੀ ਦੇ ਸਤ ਵਾਲੀ ਵੋਦਕਾ ਹੈ।

“ਹੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗੈ!” ਨਾਨੀ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

“ਮੈਂ ਇਕ ਗੌਣ ਬਣਾਇਐ?”

“ਸਚੀਂ?”

ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਦੁਹਰਾਂਦਾ ਹਾਂ:

“ਆ ਰਿਹਾ ਸਿਆਲ, ਫੁਲ ਰਹੇ ਸੁਕ,

“ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁਨਾਲ, ਨਾਲ ਨਿੱਘੀ ਧੁਪ!

ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸੁਣਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

“ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਗੌਣ ਅਗੇ ਵੀ ਏ, ਸਿਰਫ਼ ਹੈ ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੈ।” ਤੇ ਉਹ ਹੇਕ ਲਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ:

ਹਾਏ, ਡੁੱਬੇ ਪਿਆ ਸੂਰਜ ਹੁਨਾਲ ਦਾ,
ਹਾਏ, ਗੌਂਦੀਆਂ ਬੁਲਬਲਾਂ ਟੁਰ ਗਈਆਂ,
ਤੇ ਮੈਂ ਹਾਂ ਖੜੀ, ਕੱਲੀ ਕਾਰੀ ਕੁੜੀ,
ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹੁਨਾਲ ਦੀਆਂ ਨਾ ਰਹੀਆਂ।

ਨੀ ਮੈਂ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ ਸਵੇਰੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ
ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਉਹ ਮਈ ਦਾ ਮਹੀਨਾ,
ਜਦੋਂ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਲੈ ਗਿਆ,
ਹੇਠ ਅਸਮਾਨ ਜੋ ਹੁਣ ਸੀਤ ਤੇ ਬੇਰੰਗਾ।

ਸੁਣੋ ਸਈਓ ਨੀ ਦਰਦਾਂ ਵਾਲੀਓ, ਸੁਣੋ ਭੈਣੇ ਨੀ ਪਿਆਰੀਓ,
ਜਦੋਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਲਣ ਹਵਾਵਾਂ,

ਗਮ ਦਾ ਸਲਿਆ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਲੈ,
ਬਰਫਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਦਬ ਜਾਣਾ।

ਕਵੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਣ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਠੇਸ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਗੌਣ ਬਹੁਤ
ਹੀ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੜੀ ਲਈ ਅਫਸੋਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਦੁਖ ਦਾ ਗੌਣ ਇੰਝ ਗੌਈਦੈ,” ਨਾਨੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

“ਇਹਨੂੰ ਕੁੜੀ ਨੇ ਗੌਇਐ। ਹੁਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੋਲ ਨਾਲ ਸੈਲਾਂ ਕਰਦੀ
ਸੀ, ਪਰ ਸਿਆਲ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਕੱਲੀ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੋਲ ਜਾਣ
ਲਈ। ਤੇ ਉਹ ਗਮ ਨਾਲ ਰੋ ਪਈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਤੁਸੀਂ ਗੌਂ ਨਹੀਂ
ਸਕਦੇ। ਪਰ ਵੇਖ ਗੌਣ ਉਹਨੇ ਕਿੰਨਾ ਸੁਹਣਾ ਬਣਾਇਐ!”

ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨਾਨੀ ਨੇ ਕੁਝ ਪੰਛੀ ਚਾਲੀ ਕੋਪਕਾਂ ਦੇ ਵੇਚੇ, ਉਹਦੀ ਹੈਰਨੀ
ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ।

“ਵੇਖਿਆ ਈ! ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਇਹਦਾ ਬਣਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਗਾ – ਐਵੇਂ ਬਾਲ
ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਏ। ਪਰ ਵੇਖ ਕਿੱਡਾ ਨਫੇ ਵਾਲਾ ਸੌਂਦਾ ਨਿਕਲਿਐ!”

“ਤੇ ਨਾਲੇ ਤੂੰ ਵੇਚੇ ਵੀ ਸਸਤੇ ਨੇ।”

“ਹੁਣ ਵੀ?”

ਜਿਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਗਦਾ, ਉਹ ਇਕ ਰੂਬਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕਮਾ ਲੈਂਦੀ,
ਤੇ ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਂਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਗੂਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ
ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

“ਵੇਖੋ ਨਾ, ਜ਼ਨਾਨੀ ਪੰਝੀ ਕੋਪਕਾਂ ਲਈ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਪੜੇ ਧੋਂਦੀ ਏ, ਜਾਂ
ਫਰਸ਼ ਪੂੰਝਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ! ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਇਹ ਗਲਤ ਏ। ਤੇ
ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਪਾਣਾ ਗਲਤ ਏ। ਅਲਯੂਸ਼ੇ, ਇਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦੇ ਤੂੰ।”

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪੰਛੀ ਫੜਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਆਦ
ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਮਾੜੀ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਖੋਚਲ ਦਿਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ
ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਾਇਮ ਰਖ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਸਾਜ਼-ਸਾਮਾਨ
ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ।
ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਤੀਹ-ਤੀਹ ਵਰਸਤ ਅਗੇ-ਕੋਤੋਵਸਕੀ ਦੇ ਜੰਗਲ ਤੇ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੱਕ
ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਥੋਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਚੀੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਉਪਰ ਤਕ
ਨਿਕਲੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਜਾਂ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਿੱਕ-ਚੂਹਾ ਫੜ ਸਕਦਾ,
ਪੰਛੀ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਿਦ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਲ ਪਾਂਦੇ ਸਨ – ਇਹ ਲੰਮੀ ਪੂਛ ਵਾਲਾ ਰਜ ਕੇ ਸੁਹਣਾ
ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਦੁਰਲਭ ਪੰਛੀ ਸੀ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਤਰਕਾਲੀਂ ਟੁਰ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਅਕਸਰ ਪਤਝੜ ਦੇ ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ,
ਡੂੰਘੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ, ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪੈਰ ਘੜੀਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਚਰਮੀ

ਕਪੜੇ ਦਾ ਝੋਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਫਾਹੀਆਂ, ਪਿੰਜਰੇ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਲਈ ਚੋਗਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਚੈਸਟਨਟ ਦੀ ਲੱਕੜ ਦਾ ਮੋਟਾ ਸਾਰਾ ਸੋਟਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਤਝੜ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਠੰਡ ਤੇ ਡਰ ਲਗਦਾ - ਬਹੁਤ ਹੀ ਡਰ ਲਗਦਾ। ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ, ਬਿਜਲੀ-ਫੂਕੇ ਬਰਚ-ਰੁਖ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗਿੱਲੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਪਾਸਿਉਂ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਰਲ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਮੇਰੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਢੱਕੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਵੋਲਗਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ, ਪਛੜ ਗਏ ਸਟੀਮਰਾਂ ਤੇ ਤੁਲੀਆਂ ਦੇ ਮਸਤੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਂਵੀਆਂ ਟਾਂਵੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਤਰਦੀਆਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਤੇ ਇੰਝ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਥਾਹ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਤਿਲਕਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘੁਗੂਆਂ ਦੇ ਵਜਣ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਡਲ-ਪਹੀਆਂ ਦੇ ਚਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀਂਦੀ।

ਲੋਹਾ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਝੁੰਗੀਆਂ ਉਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੈਂ ਲੰਘਦਾ। ਖੋਰੀ, ਭੁੱਖੇ ਕੁੱਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀ ਪੈਂ ਜਾਂਦੇ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਖੜ-ਖੜੇ ਵਲੋਟ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਡਰੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੂਕਦੇ:

“ਕੌਣ ਜਾਂਦੈ! ਕੀਹਨੂੰ ਲੈ ਆਇਐ ਸ਼ੈਤਾਨ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਨਾਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ?”

ਮੈਨੂੰ ਫਾਹੀਆਂ ਦੇ ਖੋਹ ਲਏ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਏਸ ਗੱਲੇ ਮੈਂ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢੀ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਕੋਪਕ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਕੋਲ ਰਖਦਾ ਸਾਂ। ਪਿੰਡ ਫੋਕੀਨੋ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੇਖ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

“ਫੇਰ ਆ ਗਿਆਂ?” ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕਿੱਡਾ ਨਿੱਡਰ, ਬੇ-ਅਰਾਮ ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਪੰਛੀ ਏਂ ਤੂੰ, ਹੈਂ ਨਾ?”

ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਨਿਫੋਂਤ ਸੀ; ਉਹ ਮੱਧਰਾ ਤੇ ਸੌਲਾ ਸੀ, ਤੇ ਕੋਈ ਇਕ ਸੰਤ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਉਹ ਬੋਝੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੋਂਗਲੂ, ਸੇਅ ਜਾਂ ਬੁਕ ਕੁ ਮਟਰ ਕਢਦਾ, ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਘਸੋੜ ਦੇਂਦਾ:

“ਲੈ ਖਾ ਦੋਸਤਾ! ਮੈਂ ਇਹ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਨਿਆਮਤ ਤੇਰੇ ਲਈ ਬਚਾ ਕੇ ਰਖੀ ਹੋਈ ਏ। ਉਮੀਦ ਏ, ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲਗੇਗੀ।”

ਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ।

“ਅਲਵਿਦਾ! ਰੱਬ ਰਾਖਾ।”

ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਫਾਹੀਆਂ ਲਾਂਦਾ, ਚੋਗਾ ਟੰਗਦਾ, ਦਿਨ ਹੋਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਲੇਟ ਜਾਂਦਾ। ਚੁਪ! ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਡੂੰਘੀ ਪਤਝੜੀ ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਪਈ ਸੀ। ਘੁਸਮੁਸੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵੋਲਗਾ ਦੀਆਂ ਫਾੜੀਓ ਫਾੜੀ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਰਾਂਦਾ ਦੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਝਲਕ ਪਈ, ਸਭ ਤੋਂ ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਪੁੰਦ ਵਿੱਚ ਘੁਲੀਆਂ-ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਦੂਰ, ਚਰਾਂਦਾ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਉਹਨੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਕਾਲੀ ਔਯਾਲ ਨੂੰ ਲੰਬੂ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਫੇਰ ਇਕ ਅਚਰਜ, ਰੂਹ-ਟੁੰਬਵੀਂ ਹਿਲਜੁਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਧੁਪ ਵਿੱਚ ਰੁਪਹਿਲੀ ਭਾਗ ਮਾਰਦੀ ਧੁੰਦ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹ ਪਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਹੇਠਾਂ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਦਰਖਤ ਤੇ ਗਹਾੜੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਠਣ ਲਗੇ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਚਰਾਂਦਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਪੰਘਰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭੂਸਲੀ ਨਦੀ ਬਣ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਪਾਸੀਂ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਸੂਰਜ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਅਡੋਲ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ, ਤੇ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਰਿਆ ਉਸ ਥਾਂ ਵਲ ਵਹੀ ਟੁਰੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਇਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਉਂਗਲਾਂ ਡੋਬੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਚੱਕਲੀ ਉਚੇਰੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਗਈ, ਉਹ ਚੌਂਹਾਂ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਖਿੜਾਂਦੀ ਨਿਆਮਤ ਕੇਰਦੀ ਗਈ, ਠਰੀ, ਕੰਬਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਨਿੱਘਿਆਂ ਕਰਦੀ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਅਗੋਂ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਨਾਲ ਪਤਝੜ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਮਹਿਕ ਛੁਡਣ ਲਗੀ। ਪਾਰਦਰਸ਼ਕ ਪੌਣ ਵਿਚੋਂ ਤੱਕਣ ਨਾਲ, ਧਰਤੀ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ, ਬੇ-ਹਿਸਾਬੀ ਵੱਡੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੂਰੀ ਦੀ ਸਿਕ ਸੀ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੀਲੇ ਸਿਰਿਆਂ ਵਲ ਧੂਹ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਦਰਜਨਾਂ ਵਾਰੀ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਹਰ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ - ਅਚਰਜ ਹੁਸਨ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ।

ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ, ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹਦਾ ਅਸਲੋਂ ਨਾਂ, ਇਹਦਾ ਮਿੱਠਾ ਉਚਾਰਨ, ਇਹਦੀ ਭਰਵੀਂ ਟੁਣਕ, ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਔਖਾਂ ਮੀਟ ਲਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਕਿਸੇ ਨਿੱਘੀ ਕਿਰਨ ਵਲ ਕਰ ਲਵਾਂ, ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਲਵਾਰ ਵਾਂਗ ਵਾੜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤ੍ਰੇੜ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਨਿਕਲੇ, ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਵਿਚ ਫੜ ਲਵਾਂ। ਨਾਨੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ “ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਮਿਖ਼ੇਲ ਚਰਨੀਗੋਵਸਕੀ ਤੇ ਬੋਯਾਰੀਨ ਫਿਓਦੋਰ ਲਈ,” “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਅਗੇ ਨਿਵਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ,” ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਖੋਰੀ ਆਦਮੀ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਟਪਰੀਵਾਸਾਂ ਵਾਂਗ ਬਸੂਗਰੇ ਤੇ ਕਾਲੇ, ਮੋਰਦੋਵੀਅਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਔਖਾਂ ਵਾਲੇ। ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਚਰਾਂਦਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪੈਂਦਾ।

ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਸਦਾ-ਬਾਹਰ ਬੂਟੇ ਸਰਸਰਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੋਂ ਤਰੇਲ ਛੰਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠਲੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਲੈਸਦਾਰ ਫਰਨ ਦੀਆਂ ਡਾਹਣਾਂ ਉੱਤੇ ਚਿੱਟੇ ਕੁਹਰੇ ਦੀ ਰੁਪਹਿਲੀ ਝਰੀ ਦਿੱਸੀ। ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਲੇਟੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਘਾਹਾਂ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਅਹਿਲ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਧੁੱਪ ਦੀ ਇਕ ਕਿਰਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਯਤਨ ਸੀ।

ਪੰਛੀ ਜਾਗ ਪਏ। ਬੱਗੇ, ਫੁੱਲੇ-ਫੁੱਲੇ ਖਿਦੂ - ਨਿੱਕ-ਚੂਹੇ - ਟਾਹਣੀਉਂ ਟਾਹਣੀ

ਟਪੋਸੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲਗੇ; ਲਾਲ ਸੂਹੀਆਂ ਉਪਰ ਤਕ ਨਿਕਲੀਆਂ ਚੁੰਝਾ ਵਾਲੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਚੀੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਚੁੰਝਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗੀਆਂ; ਟਾਹਣੀ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਲਿਸ਼ਕਾਂਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜਾਲਾਂ ਵਲ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਝਮਕਦਾ ਇਕ ਨਟਹੈਚ ਝੂਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੰਗਲ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਬਿੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾੜੀ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਸੈਆਂ ਪੰਛੀ-ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁੱਚੇ ਤੋਂ ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਰਚਨਹਾਰੇ, ਮਨੁੱਖ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਐਲਵ, ਬਾਲ-ਮੋਹਿਣ ਤੇ ਨੂਰੀ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫਰਿਸ਼ਤਾ-ਮੰਡਲੀ ਰਚੀ ਹੈ।

ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਦੁਖ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ਰਮ ਵਾਲੀ; ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਅਥਾਹ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਣ ਦੀ ਚਾਹ ਮੇਰੇ ਤਰਸ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਸੀ।

ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਚਤਰਾਈ ਵੇਖ ਮੈਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਨੀਲੇ ਨਿਕ-ਚੂਹੇ ਨੇ ਫਾਹੀ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਘੋਖਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਹਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਇਹਤਿਆਤ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਡੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਨਿੱਕ-ਚੂਹੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੰਛੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੋਚਰੀ ਤੇ ਇਹ ਹੀ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਠਰੁੱਮੇ ਵਾਲੇ ਬੁਲਫਿੰਚ ਮੂਰਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਇੰਝ ਮੇਰੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਿਰਜੇ ਵਿੱਚ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਪਰ ਕਪੜਾ ਕਸਿਆ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ, ਅੱਖਾਂ ਮਟਕਾਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਠੁੰਗਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਪਰ ਤਕ ਨਿਕਲੀ ਚੁੰਝ ਵਾਲੀ ਚਿੜੀ ਅਡੋਲ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਆਣ ਵੜਦੀ। ਅਨੋਖਾ ਪੰਛੀ, ਫਿੰਚ-ਚਿੜੀ, ਆਪਣੀ ਚੌੜੀ ਪੂਛ ਉੱਤੇ ਢਾਸਣਾ ਲਾ, ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਚੁੰਝ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਏਧਰ-ਓਧਰ ਝੁਲਾਂਦਿਆਂ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਫਾਹੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਹਨੂੰ ਚੱਕੀ ਰਾਹੇ ਵਾਂਗ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਤਣਿਆਂ ਦੇ ਉਪਰ ਹੇਠਾਂ ਨੱਠਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਅਗੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਫੁਦਕਣੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਬੱਗੇ, ਨਿਕੇ ਜਿਹੇ ਪੰਖੇਰੂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੌਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਉਹ ਕੱਲਾ-ਕਾਰਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਆਪ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨੀਲ-ਕੰਠ ਵਾਂਗ, ਇਹ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ, ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੁਗ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਛੱਡਦਾ ਸੀ।

ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਘਰ ਨੂੰ ਹੋ ਪੈਂਦਾ। ਜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ੁਹਦੇ ਮੇਰੇ ਪਿੰਜਰੇ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਫਾਹੀਆਂ ਤੋੜ ਦੇਂਦੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਡਾਢੇ ਤਜਰਬੇ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਥੱਕਾ-ਟੁੱਟਾ, ਭੁੱਖਣ-ਭਾਣਾ, ਪਰ ਏਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਖੱਟ ਲਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਇਲਮ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਾਮੀਂ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਾਨੇ ਦੀਆਂ ਟਿਚਕਰਾਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਜੋਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਇਹ ਵੇਖ ਉਹ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਵਖਿਆਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ:

“ਬੜਾ ਝਲ ਖਲਾਰ ਲਿਆ ਤੂੰ; ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ, ਬੜਾ ਝਲ ਖਲਾਰ ਲਿਆ ਤੂੰ। ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਕਿਸੇ ਪੰਛੀ ਫਾਹ ਕੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਥਾਂ ਲੱਭ ਕੋਈ ਤੇ ਓਥੇ ਆਪਣੇ ਦਮਾਰ ਨੂੰ ਵਾਧੇ ਪੈਣ ਦੇ। ਬੰਦਾ ਏਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ ਕਿ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਿਛੇ ਪਿਆ ਰਹੇ। ਉਹ ਰੱਬ ਦਾ ਤੁਖਮ ਏ, ਉਹਨੇ ਚੰਗਾ ਦਾਣਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦੈ। ਬੰਦਾ ਰੂਬਲ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੈ - ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੁਲ ਤੀਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦੈ। ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ, ਜੀਉਂਣਾ ਸੁਖਾਲਾ ਹੁੰਦੈ? ਇਹ ਜੀਉਂਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਈ। ਦੁਨੀਆਂ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਏ, ਜਿਦ੍ਰੇ 'ਚ ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਲੋਅ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਏ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਦਸਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਜੰਮਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਹਰ ਕੋਈ ਈ ਚਾਹੁੰਦੈ, ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਦੂਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਫੜ ਲੈਣ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਤਗੜਾ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦੈ, ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਤਗੜਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦੈ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਈ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦੈ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹੋ, ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੇਤਾ ਰਖੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੱਲੇ ਹੋ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੁਣੋ, ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਪੈਮਾਨਾ ਵਿੰਗਾ ਏ। ਦੜ ਵੱਟੀ ਰਖੋ, ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਸਬੇ ਜੀਭ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਰੂਬਲ ਤੇ ਹਥੌੜੇ ਨੇ ਬਣਾਏ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਬਸ਼ਕੀਰੀ ਜਾਂ ਕਾਲਮੀਕ ਨਹੀਂ, ਜਿਦ੍ਰਾ ਇਕੋ ਇਕ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਜੁਆਂ ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਉਹ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਮ ਬੋਲੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਲਫਜ਼ ਜ਼ਬਾਨੀ ਚੇਤੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਤਲਬ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਨਤੀਜਾ ਕਢਦਾ ਕਿ ਦੋ ਤਾਕਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਔਖੀ ਬਣਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ: ਰੱਬ ਤੇ ਲੋਕ।

ਨਾਨੀ ਲੈਸ ਲਈ ਤੰਦਾਂ ਕਤਦੀ ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਕਲਾ ਉਹਦੀਆਂ ਛੁਹਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਘੂਕ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਨਾਨੇ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਸੁਣ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ :

“ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣਾ ਉਵੇਂ ਈ ਏ, ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਭਾਇਆ।”

“ਕੀ ਕਿਹਾ ਈ?” ਨਾਨਾ ਕੜਕਦਾ। “ਰੱਬ? ਰੱਬ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਖ਼ਬਰ ਏ ਰੱਬ ਦੀ! ਤੂੰ ਸੋਚਦੀ ਏਂ, ਰੱਬ ਨੇ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫਾਂ ਨਾਲ ਵਸਾਇਐ, ਆਪ ਵੀ ਜੁ ਤੂੰ ਬੇਵਕੂਫ ਬੁਢੜੀ ਹੋਈ!”

.... ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਤੇ ਕਾਸਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਚੰਗੀਆਂ ਸਵੇਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰੋਂ ਸਾਹਮਣੀ ਖੱਡ ਤੋਂ ਪਾਰ

ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ, ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡਰ-ਪੁੰਡਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਦਵਾਉਣ ਵਾਲੀ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਚਿੱਟੇ ਝਗਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਹ ਤਗੜੇ ਚੁਸਤ ਆਦਮੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਫ਼ਲਾਂ ਫੜੀ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਆਰ-ਪਾਰ ਸ਼ੂਟਾਂ ਵਟਦੇ, ਖੱਡ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਚਾਣਚਕ ਹੀ, ਬਿਗਲ ਦੇ ਵਜ ਪੈਣ 'ਤੇ “ਬੱਲੇ!” ਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਤੇ ਢੋਲ ਦੀ ਤੌਖਲੇ-ਉਪਜਾਂਦੀ ਡਗ-ਡਗ ਨਾਲ਼ ਬਾਹਰ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਨੱਠ ਪੈਂਦੇ, ਸਿੱਧੇ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਲ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਕਿਰਚਾਂ ਤਾਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਿਵੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਗਹਾੜੇ ਵਾਂਗ ਉਲਟਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਵੀ “ਬੱਲੇ!” ਕੂਕਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ-ਪਿਛੇ ਨੱਠ ਪੈਂਦਾ। ਢੋਲਾਂ ਦੀ ਡਗਉਣੀ ਡਗ-ਡਗ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ - ਕੋਈ ਵਾੜ ਤੋੜ ਘੱਤਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ-ਕੁਟਣ ਦੀ ਰੋਕੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਹੁੱਲ ਜਗਾ ਦੇਂਦੀ।

ਕੰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਵੇਲੇ ਫੌਜੀ ਮੈਨੂੰ ਮਖਰੋਕਾ ਦੇ ਸੂਟੇ ਲਵਾਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਰਫ਼ਲਾਂ ਵਿਖਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜਾ ਆਪਣੀ ਕਿਰਚ ਮੇਰੇ ਢਿਡ ਵਲ ਡਾਹ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਵਧਾਈ-ਚੜ੍ਹਾਈ ਖੁੰਖਾਰੀ ਨਾਲ਼ ਕੜਕਦਾ:

“ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿਓ ਟਿੱਡੀ ਨੂੰ!”

ਕਿਰਚ ਧੁਪ ਵਿੱਚ ਲਿਸ਼ਕਦੀ, ਡੱਸਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਜੀਉਂਦੇ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਕੜਵਲ ਖਾਂਦੀ ਲਗਦੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਮੋਰਦੇਵੀਆ ਦੇ ਇਕ ਢੋਲੀ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਗੇ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਜਾਚ ਦੱਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਘੁਟਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੀੜ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਸੋਟੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਸੁੰਨ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿਚ ਘਸੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ।

“ਵਜਾ ਸੂ - ਇਕ ਵਾਰੀ, ਤੇ ਫੇਰ - ਇਕ ਵਾਰੀ, ਤੇ ਫੇਰ! ਤਾ-ਤਾ-ਤਾ-ਤਾਅ-ਆ-ਆ!” ਪੰਛੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੇ ਵਲ ਝਾਕਦਿਆਂ, ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੜਕਿਆ।

ਮੈਂ ਓਨਾ ਚਿਰ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਭੱਜੀ ਫਿਰਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਰਿਲ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰਕਾਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਗੌਣ ਸੁਣਦਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਚਿਹਰਿਆ ਉੱਤੇ, ਜਿਹੜੇ ਸਿਧੇ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਪੰਜ ਕੋਪਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵਾਂਗ ਐਨ ਨਵੇਂ-ਨਕੋਰ ਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਲਗਦੇ, ਟਕ ਲਾਈ ਮਾਰਚ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ।

ਸਭੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਨਿੱਗਰ ਲੜਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਕੁਦ ਪੈਣ ਦੀ ਅਮੋੜ ਚਾਹ ਨਾਲ ਭਰਦਿਆਂ, ਸੜਕ 'ਤੇ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਉੱਡੀ ਜਾਂਦਾ: ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਨ ਦੀ ਚਾਹ ਜਗਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਵਲ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ਼ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਜਿਤ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਧੇ-

ਸਾਦੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ, ਵਕਫੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਬੇ-ਅਖ਼ਤਿਆਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮੋਟੀ ਸਾਰੀ ਸਿਗਰਟ ਦਿੱਤੀ।

“ਸੂਟਾ ਲਾ ਲੈ। ਇਹ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਗਰਟ ਏ - ਤੇਰੇ ਸਿਵਾ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣੀ, ਪਰ ਤੂੰ - ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਮੁੰਡਾ ਏਂ!”

ਮੈਂ ਬਾਲ ਲਈ। ਉਹ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਿਆ ਤੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਇਕ ਸੂਹੀ ਲਾਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਧਿਆ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ, ਨਕ ਤੇ ਭਰਵੱਟੇ ਲੂਹ ਛੱਡੇ। ਚਿੱਟੇ, ਕੌੜੇ ਪੂੰਏ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਛਾਂ ਤੇ ਖੰਘ ਆ ਗਈ। ਚੁੰਧਿਆਇਆ ਤੇ ਡਰ-ਮਾਰਿਆ ਮੈਂ ਇਕੋ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਕੁਦਾੜੇ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੁਤਫ਼ ਨਾਲ ਖੀ-ਖੀ ਕਰਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਪੱਕਾ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਰਖਿਆ। ਮੈਂ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਤੇ ਸੀਟੀਆਂ ਤੇ ਵਾਗੀ ਦੇ ਛਾਂਟੇ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ੂਕਰਾਂ ਸੁਣੀਤੀਆਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਪੀੜ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਲੂਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਥਰੂ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ; ਪਰ ਮੈਂ ਏਸ ਪੀੜ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਇਕ ਮੱਠੀ ਮੱਠੀ ਦੁਖਾਵੀਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਲ ਲੁਛ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੰਝ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਸੀ? ਏਨੇ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲੁਤਫ਼ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੀ? ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਮਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਤਕੇ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਦਾ ਓਥੇ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਰਾਪੁਲ ਦੇ ਮਧਰੇ ਫੌਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਖਾਸ ਹੀ ਉਘੜ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਗਵਾਂ ਜੀਉਂਦੇ ਦਾ ਜੀਉਂਦਾ ਖੜਾ ਸੀ।

“ਸਮਝ ਲਗ ਗਈ ਆ ਨਾ ਫੇਰ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਉਹ ਕੁਝ ਵੇਖਣਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਬੇਦਰਦੀ ਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਲਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੇਚੇਰਸਕਾਯਾ ਸਲੋਬੋਦਾ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਬਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਏਥੇ ਕਾਸਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਾਸਕ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ - ਏਨੇ ਏਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸਤਾਦ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿੰਨੇ ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੌਣ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਨੱਚਾਰ ਸਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਖਰਖਰਾ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਤਬੇਲੇ ਕੋਲ ਪਿੜ ਬਣਾ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਲਾਖੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮਧਰਾ ਜਿਹਾ ਕਾਸਕ ਆਪਣੇ ਕੁੰਡਲਿਆਏ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਵਲ ਛੰਡਦਾ ਤੇ ਕਲਾਰਨਿਟ ਵਰਗੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ। ਓਥੇ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਆਕੜ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਉਹ ਅਡੋਲ ਦਰਿਆ ਡਾਨ ਜਾਂ ਨੀਲੇ ਦਰਿਆ ਡਨਿਊਬ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦਰਦੀਲਾ ਤੇ ਸੋਜ਼-ਭਰਿਆ ਗੀਤ ਛੋਹ ਲੈਂਦਾ, ਉਸ ਸਰਘੀ ਦੇ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਂਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਮਰ ਕੇ ਭੁੰਜੇ ਨਹੀਂ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ, ਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਬਲਾਊਜ਼ ਪੌਣ ਕੋਲੋਂ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਹੱਸ ਤਾਂਬੇ

ਦੇ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਟੋਟੇ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਆ ਤਾਂਬੇ ਵਿੱਚ ਢਲੀ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਝੁਲਾਰਦਾ, ਇੰਝ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਝੂਲਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਉਭਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਨਜ਼ਰਹੀਨ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਇੰਝ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਤੁਰਮਚੀ ਦੀ ਤੁਰਮ, ਕਿਸੇ ਵਾਗੀ ਦੀ ਵੰਝਲੀ, ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪਿੱਠ ਪਰਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਸਰਘੀ ਦੇ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰੂਹ, ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਸਤ, ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਹੱਥ ਬੋਝਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਪਿੱਠਾ ਉੱਤੇ ਰਖੀ, ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਝੂਲਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਲ ਟਕ ਲਾ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਗਿਰਜੇ ਦੀ ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀ ਵਾਂਗ ਆਪ ਵੀ ਇੰਝ ਆਰਾਮ ਨਾਲ਼ ਗੌਈਂ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ, ਦਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਤੇ ਅਨ-ਦਾੜੀਏ ਵੀ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ - ਉਵੇਂ ਹੀ ਸੁੰਨ-ਮਸੁੰਨੇ ਤੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਨਵੇਕਲੇ ਤੇ ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਸਾਵਾਂ-ਪੱਧਰਾਂ, ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਗੀਤ। ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸਰ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਓਦੋਂ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਦਿਨ, ਕਿ ਮੈਂ ਬੱਚਾ ਸਾਂ ਕਿ ਬੁੱਢਾ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਸਰ ਜਾਂਦੀ। ਗੌਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹਿਸ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਪੈਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਗੀਗਦੀ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰਾਤ ਦੀ ਅਰੁੱਕ ਟੋਰ ਤੇ ਸਟੈਪੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਹਿਣ-ਹਿਣ ਸੁਣ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਅਹਿਸਾਸ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨਾਲ਼ ਇਕ ਡੂੰਘੇ, ਚੁਪ-ਪਿਆਰ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਆਫਰ ਕੇ ਪਾਟਣ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਉਹ ਮਧਰਾ ਜਿਹਾ ਕਾਸਕ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧ ਸੀ - ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਿਤੇ ਵਧ ਅਹਿਮ ਚੀਜ਼ - ਕੋਈ ਕਿੱਸੇ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵ, ਜਿਹੜਾ ਸਭਨਾਂ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਪੁਛਦਾ, ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਮੁਸਕਰਾ ਛੁਡਦਾ, ਪਰ ਘਬਰਾ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਗੌਂਦਿਆਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ, ਮੈਂ ਆਗਿਆਕਾਰ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਟੁਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਤਬੇਲੇ ਦੀ ਇਕ ਨੁਕਰੇ ਖੜੋਤਾ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿੱਚ ਪਈ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਇਕ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਛਾਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਤਲੇ ਪਤਲੇ ਬੁਲ੍ਹ ਹਿਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਲਾਲ ਮੁੱਛਾਂ ਫਰਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਉਦਾਸੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਠੇਸ ਲਗੀ ਹੋਵੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਫੇਰ ਤਰਕਾਲੀਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਜਰੇ ਸਤਾਰਯਾ ਸੇਨਾਯਾ ਚੌਂਕ ਦੇ ਸ਼ਰਾਬ

ਦੇ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਲਿਆਇਆ। ਇਸ ਠੇਕੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਗੌਣ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ ਤੇ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਖਰੀਦਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਕਾਸਕ ਚੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕੰਧ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਛੱਟੇ ਕੋਲ ਵਾਲੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਣੇ ਕਦ-ਕਾਠ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗੋਭਲੀ ਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਗੋਲ ਚਿਹਰਾ ਮਰਾਕੋ ਚਮੜੇ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਹਦੇ ਵਲ ਲਾਡ ਵਾਲੀ ਤੇ ਮਾਵਾਂ ਵਰਗੀ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਫਿਕਰ ਵਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਸਕ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਏਧਰ ਓਧਰ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਉਹਨੂੰ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਤੁਭਕ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਘੂਰੀ ਵਟ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ:

“ਬਸ ਕਰ ਝੱਲਿਆ।”

ਕਾਸਕ ਨੇ ਚੋਖਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਭਰਵੱਟੇ ਉਪਰ ਕੀਤੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਇਕਦਮ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨੂੰ ਗਰਮੀ ਲਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਖਿਚ ਕੇ ਕੋਟ ਤੇ ਝੱਗਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗਲਾ ਨੰਗਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਕੇਸ-ਰੁਮਾਲ ਸਿਰ ਤੋਂ ਖਿਸਕਾ ਕੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਚਿੱਟੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਏਨੇ ਘੁਟ ਕੇ ਜੋੜੇ ਕਿ ਉਹਦੇ ਪੋਟੇ ਬੱਗੇ ਪੈ ਗਏ। ਜਿੰਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਤੱਕਦਾ, ਓਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕਾਸਕ ਇਕ ਲਾਡ ਲਡਾਂਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਝਿੜਕਦੀ ਤੇ ਉਹ ਮਸਕੀਨ ਬਣਿਆ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਰਹਿੰਦਾ; ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਦੀਆਂ ਹੱਕੀ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਆਖ ਸਕਦਾ।

ਉਹ ਇਕ-ਦਮ ਹੀ ਇੰਝ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਡੰਗ ਕਢ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹਨੇ ਟੋਪ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਧਕਦਿਆਂ, ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਕੋਟ ਦੇ ਬਟਨ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬੂਹੇ ਵਲ ਨੂੰ ਹੋ ਪਿਆ। ਤੀਵੀਂ ਵੀ ਖਲੋ ਗਈ।

“ਅਸੀਂ ਆਏ ਕਿ ਆਏ, ਕੂਜ਼ਮਿਚ,” ਉਹਨੇ ਠੇਕੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ 'ਤੇ ਗਾਹਕ ਹੱਸਣ ਤੇ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ।

“ਜਦੋਂ ਪਾਇਲਟ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਸੁਆਦ ਦੱਸੇਗਾ!” ਇਕ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਆਖਿਆ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਕਦਮ ਅਗੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਚਿੱਕੜ ਵਾਲਾ ਚੌਂਕ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਦਰਿਆ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਕੰਢੇ ਵਲ ਹੋ ਪਏ। ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੀਵੀਂ ਕਾਸਕ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਲਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਕੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਲੀਂਦਾ ਸੁਣੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਕਿਥੇ ਵਰਗੀ ਜਾ ਰਿਹੈਂ ?” ਕਿਥੇ ਵਰਗੀ ਜਾ ਰਿਹੈਂ ?” ਤੀਵੀਂ ਪੋਲੇ ਜਿਹੀ ਪੁਛਦੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਟੁਰਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਰਿਹਾ, ਭਾਵੇਂ ਰਾਹ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੁਸ਼ਤੇ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਪੁਜੇ, ਕਾਸਕ ਖਲੋ ਗਿਆ, ਉਹ ਇਕ ਕਦਮ ਪਿਛੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਇਕ ਠਾਹ ਕਰਕੇ ਐਨ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਜੜ ਦਿੱਤੀ। ਡਰ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਹ ਕੂਕੀ:

“ਹਾਇ, ਕਿਉਂ ਮਾਰੇ ਤੂੰ?”

ਮੈਂ ਵੀ ਡਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਭਜਿਆ, ਪਰ ਕਾਸਕ ਨੇ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਲੱਕੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਜੰਗਲਿਉਂ ਪਾਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਪ ਵੀ ਕੁਦ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸ਼ਤੇ ਦੀ ਘਾਹ ਵਲ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਢੇਲੇ ਵਾਂਗ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਗਏ। ਬੰਦਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਅਹਿਲ ਖਲੋਤਾ ਹੇਠੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਝੜਪ, ਕਪੜਿਆਂ ਦਾ ਪਾਟਣਾ ਤੇ ਕਾਸਕ ਦੇ ਭਾਰੇ ਸਾਹ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਤੀਵੀਂ ਨੀਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦੀ ਗਈ:

“ਮੈਂ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿਆਂਗੀ! ਮੈਂ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿਆਂਗੀ।”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ, ਪੀੜ ਵਾਲੀ ਹਾਹ ਭਰੀ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਚੁਪ ਛਾ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਕ ਪੱਥਰ ਫੜਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪੁਸ਼ਤੇ ਉੱਤੇ ਸੁਟਿਆ। ਸਿਰਫ਼ ਸਰੂਟਾਂ ਦੀ ਸਰ-ਸਰ ਹੀ ਹੋਈ। ਠੇਕੇ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਬੂਹਾ ਠਾਹ ਵੱਜਾ, ਕਿਸੇ ਇੰਝ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਡਿਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਚੁਪ ਛਾ ਗਈ, ਕਿਸੇ ਗੁੱਝੀ ਡਹਿਸ਼ ਨਾਲ ਭਰੀ ਚੁੱਪ।

ਪੁਸ਼ਤੇ ਦੇ ਅਧ-ਵਿਚਾਲਿਉਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਤੇ ਚਿੱਟੀ-ਚਿੱਟੀ ਚੀਜ਼ ਨਿਕਲੀ। ਸਿਸਕੀਆਂ ਭਰਦੀ ਤੇ ਠੁਣ-ਠੁਣ ਕਰਦੀ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਡੋਲਦੀ ਤੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਪਛਾਣ ਲਈ। ਉਹ ਹੱਥ ਪੈਰ ਟੇਕ, ਮੇਮਣੀ ਵਾਂਗ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਲੱਕ ਤੱਕ ਨੰਗੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗੋਲ ਥਣ ਚਿੱਟੀ ਡਲ੍ਹਕ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਿਹਰੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਅਖੀਰ, ਉਹ ਜੰਗਲੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤੇ ਹਫੇ ਹੋਏ ਘੋੜੇ ਵਾਂਗ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਖਿਲਰੇ-ਖਿੰਡੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਹਰਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਰਕੇ ਬਹਿ ਗਈ। ਉਹਦੇ ਚਿੱਟੇ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਮਿੱਟੀ-ਘੱਟੇ ਦੇ ਕਾਲੇ-ਕਾਲੇ ਦਾਗ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇੰਝ ਅਥਰੂ ਪੁੰਝ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਬਿੱਲੀ ਮੂੰਹ ਧੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

“ਤੋਬਾ, ਕੌਣ ਏਂ ਤੂੰ? ਨਿਕਲ ਜਾ ਏਥੋਂ, ਬੇ-ਸ਼ਰਮਾਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਿਆਂ!” ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਹ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਚਿਲਕੀ।

ਮੈਂ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ; ਅਚੰਭੇ ਤੇ ਡਾਢੇ ਗਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਾਨੀ ਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਚੇਤੇ ਆਏ:

“ਜਨਾਨੀ ਵੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਏ ਕੋਈ। ਆਪ ਹੱਵਾ ਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭੁਚਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ?”

ਤੀਵੀਂ ਉੱਠੀ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਨਾਲ ਛਾਤੀ ਕੱਜ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੰਗੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਪੈਰ ਪੁਟਦੀ ਟੁਰ

ਗਈ। ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚਿੱਟੇ ਕਪੜੇ ਲਹਿਰਾਂਦਾ, ਕਾਸਕ ਪੁਸ਼ਤੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਸੀਟੀ ਮਾਰੀ, ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮੌਜੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਦਾਰੀਆ! ਤੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੈਂ, ਕਾਸਕ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਕਰ ਲੈਂਦੇ? ਤੂੰ ਸੋਚਦੀ ਹੋਈ, ਮੈਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਹੈ ਨਾ? ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ, ਦਾਰੀਆ, ਐਵੇਂ ਤੈਨੂੰ ਭੁਚਕਾਣ ਲਈ ਸੀ!”

ਉਹ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਖਲੋਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਟਿਚਕਰ ਵਾਲੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਉੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਬੂਟਾਂ ਉਤੋਂ ਚਿੱਕੜ ਪੁੰਝਿਆਂ ਤੇ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਐਹ, ਆਪਣਾ ਬਲਾਊਜ਼ ਲੈ ਲੈ! ਲੈ ਲੈ, ਦਾਰੀਆ, ਐਵੇਂ ਰਉਂ-ਰਉਂ ਨਾ ਕਰ!” ਤੇ ਉਹਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਇਕ ਫਹਲ ਗਾਲ਼ ਕੱਢੀ।

ਮੈਂ ਓਥੇ ਝਾੜ ਦੇ ਢੇਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਹੜੀ ਰਾਤ ਦੀ ਚੁਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਲ-ਮੁਕੱਲੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਈ ਰੁਅਬ ਵਾਲੀ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਚੌਂਕ ਦੀਆਂ ਲੰਪਾਂ ਨਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਾਲੇ ਕਾਲੇ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਝੰਗੀ ਵਿਚੋਂ ‘ਰਈਸਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ’ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਇਮਾਰਤ ਨਿਕਲ ਖਲੋਤੀ। ਗੜ੍ਹਦਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਗੰਦੇ ਬੋਲ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਕਪੜੇ ਲਹਿਰਾਂਦਾ, ਕਾਸਕ ਚੌਂਕ ਵਲ ਟੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਭੈੜੇ ਸੁਫਨੇ ਵਾਂਗ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹੇਠੋਂ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਮੁਨਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿਕਾਸੂ ਪਾਈਪ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੂਕਰਦੀ ਭਾਫ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀਤੀ। ਇਕ ਬੱਘੀ ਖੜ-ਖੜ ਕਰਦੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਲਹਾਈ ਤੋਂ ਉਤਰੀ। ਨਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਨਾ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜ਼ਾਤ। ਪੀੜੋ-ਪੀੜ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਪੁਸ਼ਤੇ ਦੇ ਸਿਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਟੁਰ ਪਿਆ, ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਉਹ ਠਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪੱਥਰ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਕਾਸਕ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਜੇਤੂ ਸੰਤ ਜਾਰਜ ਦੇ ਗਿਰਜੇ ਕੋਲ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨੇ ਖਲਿਆਰ ਲਿਆ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਖਾ ਪੁਛਣ ਲਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਸਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਠ ਵਾਲੇ ਝੋਲੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪਾਈ ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਾਸਕ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ, ਉਹ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਗੱਲ ਹੋਈ ਨਾ!” ਉਹਨੇ ਕੂਕ ਛੱਡੀ। “ਭਰਾਵਾ, ਕਾਸਕ ਤਕੱਲਫਾਂ ‘ਚ ਨਹੀਂ ਉੱਪੈਂਦੇ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ਼ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਹ ਜਨਾਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁੱਤੀ ਸੀ।”

ਉਹਦਾ ਫੇਰ ਹਾਸਾ ਛੁਟ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਾਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਿਆ।

ਕਚਿਆਹਣ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ : ਜੇ ਇਹ ਤੀਵੀਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ?

ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਬਰਫ ਪਈ, ਨਾਨਾ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਨਾਨੀ ਦੀ ਭੈਣ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ।

“ਤੁਹਾਡਾ ਕੁਝ ਵਿਗੜਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾ - ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਨ ਲਗਾ,” ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੁਨਾਲੇ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਵਡੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆਂ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਡਾ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏਨੀ ਰੁੱਖੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕ ਲੋੜੋਂ ਬਹੁਤਾ ਖਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ; ਉਸੇ ਹੀ ਅਕਾਵੇਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੇੜੀ ਰਖਦੇ ਸਨ; ਬੁੱਢੜੀ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਅਗੇ ਉਸੇ ਹੀ ਡਰਾਉਣੀ ਬਦਲੇ ਖੋਰੀ ਨਾਲ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਪਤਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਬਾਲ ਹੋਰ ਜੰਮ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਪਰ ਥੋੜੀ ਥਾਂ ਮਲਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਉਹ ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਚੇਚੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਟੁਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਦੋਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕਪੜੇ ਸਿਉਂਦੀ ਉਹ ਅਡੋਲ ਇਕੋ ਹੀ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ:

ਵਾਨੀਆ, ਵਾਨੀਆ, ਵਾਨੀਚਕਾ,
ਵੀਰਾ ਵਾਨੀਆ, ਵੀਰਾ ਪਿਆਰਿਆ,
ਮੈਂ ਵੇ ਬੈਠਾਂ ਬਰਫ ਵਾਲੀ ਰੇੜ੍ਹੀ 'ਤੇ,
ਤੇ ਪਿਛੇ ਨਿਵਿਆਂ ਰਹੀਂ, ਤੂੰ ਬਣ ਪਤਵਾਰੀਆਂ।

ਜੇ ਕੋਈ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਇਕਦਮ ਗਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਈ?”

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਹੀਉਂ ਗੌਣ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਤਰਕਾਲੀਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਮਾਲਕਣਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖਾਣੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀਆਂ:

“ਆਪਣੇ ਸਟੀਮਰ 'ਤੇ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ।”

ਟੱਟੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦਸਦਾ। ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚਾਲੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਦੂਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਕੇ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰ ਇੰਝ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਤੀਵੀਆਂ ਕਦੀ ਭਾਫ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਪੁਛਦੀਆਂ:

“ਤੈਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ?”

ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਡਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੀ।

“ਜੇ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਥਾਂ ਜਹਾਜ਼ ਉਲਟ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ?”

ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਹਸਦਾ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਫ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਡੂੰਘੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਲਟਦੇ ਤੇ ਡੁੱਬਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਮੈਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰਾਂ ਸਕਦਾ। ਵੱਡੀ ਨੂੰ ਪਕ ਸੀ ਕਿ ਭਾਫ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਡਲਦਾਰ ਪਿੰਜ ਤਹਿ ਉੱਤੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਟੁਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਗੱਡੇ ਦੇ ਪਹੀਏ।

“ਜੇ ਇਹ ਲੋਹੇ ਦਾ ਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਤਰ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦੈ ? ਕੁਹਾੜਾ ਨਹੀਂ ਤਰਦਾ, ਦਸ ਖਾਂ ਤਰਦੈ ?”

“ਪਰ ਕੜਛੀ ਤਰ ਪੈਂਦੀ ਏ।”

“ਕਿਹਾ ਜੋੜ ਜੋੜਿਆ ਈ ! ਕੜਛੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਤੇ ਸਖਣੀ ਹੁੰਦੀ ਏ।”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਰੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗੀਆਂ। ਬੁੱਢੜੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਿਰਫ ਪਾਗਲ ਤੇ ਕਾਫ਼ਰ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ।

“ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਗੁਟਕੇ ਦੀ ਸੁਣਾ ? ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਡੇਵਿਡ ਦੀ ?”

“ਗੁਟਕਾ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਤਾਬ ਏ, ਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਡੇਵਿਡ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਲਈ ਰੱਬ ਤੋਂ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗੀ ਸੀ।”

“ਇਹ ਕਿਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਐ ?”

“ਐਹ ਮੇਰੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ! ਸਿਰ ਪਿਛੇ ਤੇਰੇ ਧਰੌਲ ਜੜਾਂਗੀ ਉ; ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਕਿਥੇ ਲਿਖਿਐ !”

ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਭੁੱਲਾ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਰ ਗੱਲ - ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬੇਬਫ਼ੀ - ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ।

“ਪੇਚੋਰਕਾ ਮਾਰਗ ਦਾ ਤਾਤਾਰ ਮਰਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਉਹਦੇ ਸੰਘ 'ਚੋਂ ਵਗ ਨਿਕਲੀ, ਲੁਕ ਵਾਂਗਰ ਕਾਲੀ।”

“ਰੂਹ ਤਾਂ ਛਾਇਆ ਹੁੰਦੀ ਏ,” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਮੈਂ ਪਾਗਲਾ, ਤਾਤਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਆਂ।” ਉਹਨੇ ਝੰਬਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ।

“ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਭੈੜਾ ਕੰਮ ਏ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਜਦੋਂ ਜਵਾਨ ਹੋਈਏ” ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ। “ਸਾਡੀ ਗੱਲ - ਗਰੇਬਸ਼ੋਕ ਮਾਰਗ - 'ਚ ਇਕ ਕੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਚੰਗੇ ਘਰ ਦੀ ਸੀ ਉਹ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਤੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹਦੀ ਗਈ ਤੇ ਪੜ੍ਹਦੀ ਗਈ, ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਹਨੂੰ ਡੀਕਨ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ! ਤੇ ਡੀਕਨ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਟੁਟ ਨਾ ਪਈ ! ਜਾਨ ਤੋੜ ਕੇ ! ਐਨ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ! ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਏ !”

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਸਮੂਰੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੇ ਲਫਜ਼ ਵਰਤਦਾ। ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ: “ਸੱਚ ਪੁਛੋਂ ਤਾਂ ਬਾਰੂਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਈਜਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ; ਇਹ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਨਰੀਖਣਾਂ ਤੇ ਲਭਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਲੰਮੇ ਅਮਲ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।”

ਕਿਸੇ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੱਡੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ “ਸੱਚ ਪੁਛੋਂ ਤਾਂ” ਦਾ ਖਾਸ ਹੀ ਸ਼ੌਕ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਇਹਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ – ਬੇ-ਲੋੜਾ ਦੁਖ, ਕੁਝ ਆਮ ਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮੀਂ, ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਫ਼ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਸੁਣਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਸੱਚ ਪੁਛੋਂ ਤਾਂ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।”

ਉਹ ਬੈਂਦਲ ਗਏ ਤੇ ਟਰ-ਟਰ ਕਰਨ ਲਗੇ:

“ਕੀ ? ਕੀ ਕਿਹਾ ਈ ?”

ਉਹਨਾਂ ਚੌਹਾਂ 'ਚੋਂ ਚੌਹਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਛੁਟ ਪਿਆ।

“ ਸੱਚੇ ਪੁਛੋਂ ਤਾਂ ! ਤੋਬਾ !” ਉਹ ਦੁਹਰਾਈ ਗਏ।

ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਇਹ ਬੇਵਕੂਫ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।”

ਪਿਛੋਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ “ਸੱਚ ਪੁਛੋਂ ਤਾਂ” ਸੁਣਾਂਦੇ ਰਹੇ।

“ਓਏ; ‘ਸੱਚ ਪੁਛੋਂ ਤਾਂ’ ! ਕੀ ਖਿਆਲ ਈ, ਏਥੇ ਆਏਂਗਾ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਫਰਸ਼ ਪੂੰਝੇਂਗਾ। ‘ਸੱਚ ਪੁਛੋਂ ਤਾਂ ?’ ”

ਇਹ ਬੇ-ਮਤਲਬ ਚੌੜ ਨਾਲ਼ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਗੋਂ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ।

ਮੈਂ ਹੋਸ਼-ਭੁਲਾਵੇਂ ਵਖਤਾਂ ਦੇ ਕੁਹਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਨ ਤੇ ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਨੁਕਸ ਛਾਂਟਦੀਆਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਲਕਣਾਂ ਨੌਕਰਾਨੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਢਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਚੋਖੀ ਹਦ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੋਤੜੇ ਧੋਂਦਾ ਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਪੜੇ ਨਿਤਾਰਨ ਲਈ ‘ਪੁਲਸੀਆਂ ਵਾਲੇ ਚਸ਼ਮੇ’ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ। ਧੋਬਨਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹਸਦੀਆਂ।

“ਇਹ ਜਨਾਨੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਾਹਨੂੰ ਕਰ ਰਿਹੈਂ ?”* ਉਹ ਕਹਿੰਦੀਆਂ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੜਾਨ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿੱਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਪਰਛੰਡਦਾ, ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਅਗੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀਆਂ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੋਣਾ ਸੁਆਦਲਾ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਲਗਦਾ।

* ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। – ਸੰਪਾ.

‘ਪੁਲਸੀਆਂ ਵਾਲਾ ਚਸ਼ਮਾ’ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਖੱਡ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਵਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਦਰਿਆ ਓਕਾ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਖਡ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਲੋਵਨੀ ਦੇਵਤੇ ਯਾਰੀਲੋ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਵਖ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਸੇਮੀਕ* ਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਨ ਤੇ ਗਾਉਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਨਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਰੀਲੋ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਪਹੀਏ ਉੱਤੇ ਲੁਕ ਮਲ ਲੈਂਦੇ, ਉਹਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇਂਦੇ, ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਗੌਣ ਗਾਉਂਦੇ ਉਹਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਰੇੜ੍ਹ ਦੇਂਦੇ। ਜੇ ਇਹ ਦਰਿਆ ਓਕਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਯਾਰੀਲੋ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਹੁਨਾਲ ਚੰਗਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਲਿਆਉਂਦਾ।

ਬਹੁਤੀਆਂ ਧੋਬਨਾਂ ਯਾਰੀਲੋ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੁਸ਼ੀਲੀਆਂ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਇਲਮ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਕਲਰਕਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਬਰਫੀਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਪੜੇ ਨਿਤਾਰਨਾ ਬੜਾ ਜ਼ਾਲਮ ਕੰਮ ਸੀ; ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਜੰਮ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮਾਸ ਪਾਟ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਲਕੜੀ ਦੀ ਆਡ ਉੱਤੇ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਹਿੰਦਾ, ਉੜੀਆਂ ਖਲੋਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਲਕੜੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ, ਟੁੱਟੀ ਤਿੜਕੀ ਛਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹਵਾ ਤੇ ਬਰਫ ਤੋਂ ਮਸਾਂ-ਮਸਾਂ ਹੀ ਓਹਲਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਲਾਲ ਤੇ ਕੱਕਰ ਨਾਲ ਸੁੰਨ ਹੁੰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ ਕਰਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਲਿਫ਼ਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ, ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਥਰੂ ਵਹਿੰਦੇ, ਪਰ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਲੁਤਰ-ਲੁਤਰ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਮਾਲ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਜਰਦੀਆਂ।

ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਾਤਾਲੀਆਂ ਕੋਜ਼ੂਲੋਵਸਕਾਯਾ ਸੀ, ਤੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਉਮਰ ਵਾਲੀ ਸੱਜਰ ਤੇ ਤਗੜੀ, ਮਖੌਲ ਉਡਾਂਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਹੀ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਬਹੁਰੰਗੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਤੀਵੀਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੋਲਦੀ, ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਸਦਾ ਹੀ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਦੀਆਂ; ਉਹ ਉਹਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਚਜ, ਕਪੜੇ ਪਾਣ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਢੰਗ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਜਿਮਨੇਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਘਲਿਆ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਿੱਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਟੋਕਰੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਲਿਫੀ, ਤਿਲਕਵੇਂ ਰਾਹ ਤੋਂ ਉਤਰਦੀ, ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ:

“ਧੀ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਈ?” ਉਹ ਪੁਛਦੀਆਂ।

“ਠੀਕ ਸੂ, ਸੁਕਰ ਏ ਰੱਬ ਦਾ। ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਏ।”

* ਈਸਟਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਸੱਤਵੇਂ ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਵੀਰਵਾਰ।

“ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਨਹੀਂ ਲਗਣਾ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਵਡੇ ਘਰਾਂ ਵਾਲੀ ਬਣ ਜਾਣੈ।”

“ਏਸੇ ਲਈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਕੂਲੇ ਪਾਇਐ। ਸੁਹਣੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਲ ਕਿਥੋਂ ਜੁੜ ਗਏ? ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਸਾਡੇ ਤੋਂ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਜੂਠ ਤੋਂ ਜੁੜੇ। ਹੋਰ ਕਿਥੋਂ ਜੁੜੇ ਸੂ? ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਲਮ ਹੁੰਦੈ, ਓਨੇ ਬਹੁਤੇ ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਰੱਬ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਵਾਨ ਤੇ ਮੂਰਖ ਬਣਾ ਕੇ ਘਲਿਐ, ਪਰ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੈ ਕਿ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਸੁੱਚੇ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਹੋਈਏ। ਏਸ ਲਈ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਏਂ ਪੜ੍ਹੋ ਤੇ ਇਲਮ ਸਿਖੋ।”

ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੋਲਦੀ, ਹਰ ਕੋਈ ਚੁਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਉਹਦੀ ਭਰੋਸੇ-ਭਰੀ, ਰਵਾਂ ਤਕਰੀਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੀ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਉਹਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਪਿਠ ਪਿਛੇ ਵੀ, ਉਹਦੀ ਤਾਕਤ, ਸਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਚਤਰਾਈ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰਦੀ। ਉਹਨੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਚਮੜੇ ਨਾਲ ਅਰਕ ਤਕ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਤੇ ਬਲਾਊਜ਼ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਭਿਜਣੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਵਡੇ ਵਡੇ ਦਸਤਾਨੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਇਹ ਬੜੀ ਸਿਆਣੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦਸਤਾਨੇ ਪਾ ਕੇ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹੱਸਣ ਹੀ ਲਗ ਪਈਆਂ।

“ਵਾਹ, ਵਾਹ! ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਚਾਂ ਸਿਖ ਰਿਹੈ!” ਉਹ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦੀਆਂ।
ਤੇ ਉਹਦੀ ਧੀ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੀਆਂ:

“ਕਿੱਡੀ ਟੈਂ ਵਾਲੀ ਮੁਟਿਆਰ ਏਂ! ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਬੀਬੀ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਏਗੀ, ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਸ਼ੈਦ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਈ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਵੇ - ਸ਼ੈਦ ਉਹ ਪਹਿਲੋਂ ਈ ਮਰ ਜਾਏ।”

“ਜੀਉਣਾ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਹੋਇਆ ਲਈ ਵੀ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਖੀਲੋਵਾਂ ਦਾ ਧੀ ਵਲ ਵੇਖੋ ਖਾਂ - ਵੇਖੋ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹੀ ਏ। ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਹਦਾ ਬਣਿਆ ਕੀ ਏ? ਸਕੂਲ ਦੀ ਮਾਸਟਰਾਨੀ। ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਾਸਟਰਾਨੀ ਕੀ ਬਣੀ, ਬੁੱਢੀ ਫਾਫਾਂ ਬਣ ਗਈ।”

“ਬਿਲਕੁਲ! ਮਰਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਝੁਟ ਮਾਰ ਲਵੇਗਾ, ਓਨਾ ਚਿਰ, ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਝੁਟ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇ!”

“ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਉਹਦੇ ਸਿਰ 'ਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ!”

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਏਨੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦਿਲ ਘਾਬਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਫੌਜੀ ਤੇ ਮਲਾਹ ਤੇ ਖਾਣ-ਪੁੱਟ ਤੀਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਰਮਾਈਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ “ਸਕੱਰਟਾਂ” ਨਾਲ ਵੈਰ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣਦਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਸ਼ੇਖੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਕਿ ਉਹਦੇ

ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ।

ਧੋਬਨਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਣਾਂਦੀਆਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਟਿਚਕਰ ਤੇ ਬਦਲੇਖੋਰੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਤੀਵੀਆਂ, ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

“ਭਾਵੇਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾਂ ਹੀ ਕੰਨੀ ਕੁਤਰਾ ਪਏ ਲੰਘੋ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਮੁੜਕੇ ਆਉਣਾ ਈ ਪਵੇਗਾ ਨੇ,” ਇਕ ਦਿਨ ਨਤਾਲੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਅਸਲੋਂ ਸੱਚ ਏ,” ਭਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਖੌਢੀ ਕੂਕੀ। “ਪਾਦਰੀ ਤੇ ਫਕੀਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੇ?”

ਖੱਡ ਦੀ ਤਹਿ ਤੇ ਇਸ ਗੰਦੀ ਮੋਰੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਰਫ ਤੱਕ ਵੀ ਚੋਕਾ ਚਿਰ ਪਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਸਾਬਣ ਦੀ ਝਗ ਦੀ ਠੁਪ-ਠੁਪ ਤੇ ਗਿਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਧਬੋਕੜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ – ਇਕ ਡੂੰਘੇ ਭੇਤ ਬਾਰੇ, ਉਸ ਸੋਮੇ ਬਾਰੇ, ਜਿਥੋਂ ਸਭੇ ਲੋਕ ਤੇ ਕਬੀਲੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੰਝਵੀਂ ਕਚਿਆਹਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ, ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ ਚੁਗਿਰਦਿਉਂ ਏਨੇ ਹਠ ਨਾਲ ਦਬਾਂਦੇ “ਇਸ਼ਕਾਂ” ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਧਕ ਦੇਂਦੀ; ਕਿੰਨਾਂ ਹੀ ਚਿਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ “ਇਸ਼ਕ” ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੰਦੇ, ਫੁਹਸ਼ ਕੰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ।

ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਧੋਬਨਾਂ ਨਾਲ ਖੱਡ ਵਿੱਚ, ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਖਾਨਸਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਭੋਰਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤਾ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ, ਜਿਥੇ ਬੋਲੀ, ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੱਸੇ-ਪੀੜੇ ਨਮੂਨੇ ਸਿਰਫ ਫਿੱਕਾ, ਅੰਬਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਕੇਵਾਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ। ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖਾਣ, ਸੌਣ, ਬਿਮਾਰ ਪੈਣ ਤੇ ਖਾਣ ਤੇ ਸੌਣ ਲਈ ਰੌਲਾ ਪਾ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨੜ੍ਹਿਨਵੇਂ ਦੇ ਗੋੜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੌਤ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੌਖਲਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਇੰਝ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਦਰੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਚੱਕੀ ਦੇ ਪੁੜ ਨਾਲ ਦਾਣੇ।

ਵਿਹਲੇ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸ਼ੈੱਡ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਲਕੜੀਆਂ ਵੱਢਦਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਸਕਾਂ। ਪਰ ਇਕੱਲ ਮੈਨੂੰ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਖਾਨਸਾਮੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਆ ਨਿਕਲਦੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਹਾਤੇ ਦੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੋਹ ਲੈਂਦੇ।

ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਯਰਮੋਖਿਨ ਜਾਂ ਸਿਦੋਰੋਵ ਆਉਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਕਾਲੂਗਾ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉੱਚਾ-ਲੰਮਾ ਤੇ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਕੁੱਬਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਿਰ ਸੀ ਤੇ ਹੁੰਦਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮੋਟੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਠਿਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਿੱਲ੍ਹੜ ਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਮੂਰਖ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਚਾਲ-ਢਾਲ ਢਿੱਲੀ ਤੇ ਭੱਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਜਦ ਕਦੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਤਾੜਦਾ, ਉਹ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦਾ ਤੇ ਅਗੇ ਨੂੰ ਉੜ ਪੈਂਦਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਪੈਰੀਂ ਡਿਗ ਪੈਣ ਲਗਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਫਟਾ-ਫਟ ਹੀ ਉਹ ਬਾਵਰਚਨਾਂ ਤੇ

ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ, ਸਾਡੇ ਹਾਤੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ; ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਗੈਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਉਹਦੀ ਰਿਫ਼ਤ ਵਰਗੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਰੁਅਬ ਸੀ। ਸਿਦੋਰੋਵ ਤੂਲਾ ਤੋਂ ਆਇਆ ਇਕ ਪਤਲਾ-ਪਤੰਗ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਹੱਡਾਂ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਦਾਸ ਰੋਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਸੰਘ ਸੰਘ ਕੇ ਖੰਘਦਾ ਸੀ; ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੁਝੁੰ-ਬੁਝੁੰ ਕਰਦੀ ਲੋਅ ਨਾਲ਼ ਬਲਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹਨੇਰੇ ਖੁੰਝਿਆਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹੌਲੀ ਕੀਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ - ਜਾਂ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਹਨੇਰੇ ਖੁੰਝੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਗੱਡੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

“ਕੀ ਤਕ ਰਿਹੈਂ ਤੂੰ ?”

“ਸ਼ੈਦ ਕੋਈ ਚੂਹਾ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਮੈਨੂੰ ਚੂਹੇ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਨੇ - ਬੜੇ ਛੁਹਲੇ ਤੇ ਚੁਪੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।”

ਮੈਂ ਖਾਨਸਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦਾ - ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿਦੋਰੋਵ ਲਈ, ਲਿਖ ਕੇ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਉਹ ਤੂਲਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸੱਦ ਲੈਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ, ਮੁੰਨੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਝਸਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਘੁਸਰ-ਘੁਸਰ ਕਰਦਾ:

“ਚੰਗਾ, ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ ਫੇਰ। ਪਹਿਲਾਂ - ਜਿਵੇਂ ਤੈਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦੈ : ‘ਸਭ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰ-ਯੋਗ ਭੈਣ ! ਰੱਬ ਕਰੇ, ਸਾਲਾਂ ਸਾਲ ਤੂੰ ਸੁੱਖੀ-ਸਾਂਦੀ ਰਹੇਂ !’ - ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ। ਲਿਖ ਲਿਆ ਈ ? ਠੀਕ ! ਹੁਣ ਲਿਖ : ‘ਮੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਰੂਬਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਏ, ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੁਕਰੀਆਂ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।’ ਅਸੀਂ ਉਕਾ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਰਹਿੰਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਕਿਉਂ ਦਸੀਏ। ਲਿਖ: ‘ਅਸੀਂ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।’ ਉਹ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਏ; ਮਸਾਂ ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਪਤਾ ਕਿਉਂ ਲਗੇ। ਹੱਛਾ, ਹੁਣ ਲਿਖੀ ਜਾ, ਜਿਵੇਂ ਤੈਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਹੋਇਆ ਏ।”

ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਤੇ ਬੋਦਾਰ ਸਾਹ ਛੱਡਦਾ ਮੇਰੇ ਖੱਬੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਲਮਕ ਗਿਆ, ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕਰਦਾ ਗਿਆ:

“ਦਸ ਸੂ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਨਾ ਪਾਣ ਦੇਵੇ ਤੇ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਣ ਦੇਵੇ।” ਲਿਖ : ‘ਜੇ ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਨਰਮ ਨਰਮ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ, ਉਹਦਾ ਵਸਾਹ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਭੁਚਲਾਣ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ।’ ”

ਉਹਨੇ ਖੰਘ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਉਹਦਾ ਬੱਗਾ ਮੂੰਹ ਸੂਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਫੁਲ ਗਈਆਂ, ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਥਰੂ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼

ਵਜਦਾ, ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਦੂਹਰਾ ਹੋ ਗਿਆ:

“ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਧੱਕ ਰਿਹੈ!”

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ; ਚਲ ਅਗੇ ਤੇ ਲਿਖ: ‘ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਰਹੀਂ; ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਭੁਚਲਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਨੇ ਤੇ ਜੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਚਕਲੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੀ। ਜੇ ਤੂੰ ਇਕ ਰੂਬਲ ਬਚਾ ਲਵੇਂ, ਤਾਂ ਪਾਦਰੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਈਂ; ਜੇ ਉਹ ਭਲਾ ਆਦਮੀ ਹੋਇਆ ਉਹ ਤੇਰੇ ਲਈ ਸਾਂਭ ਰਖੇਗਾ। ਪਰ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਕਿਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਦਬ ਦੇਵੇਂ – ਧਿਆਨ ਰਖੀਂ, ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਤੱਕ ਨਾ ਲਵੇ ਤੇ ਚੇਤੇ ਰਖੀਂ ਕਿ ਕਿਥੇ ਦੱਬਿਆ ਸਾਈ।’ ”

ਮੈਨੂੰ ਸਿਰ-ਉਪਰਲੀ ਬਾਰੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਉਹਦੀ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਧੁਆਂਖੇ ਹੋਏ ਚੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਲ ਤੱਕਦਾ। ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨਾ ਦੱਸੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗੰਦਾ, ਖਟਮਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਪੂੰਝੇ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਤੇ ਤੜਕੇ ਦੀਆਂ ਤੂਸਾਂ ਛੱਡਦਾ ਸੀ। ਚੁਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਤੇ ਫੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਟਿੱਡੀਆਂ ਫਿਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਸੁੰਨੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਰੋਣ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਜੀਵਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ?

ਸਿਦੋਰੋਵ ਦੀ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਤੋਂ ਬੇ-ਪਰਵਾਹ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਵੇਂ ਰੁਖੀ-ਪੁੱਖੀ ਤੇ ਪੀੜਾਂ-ਮੱਲੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹਉਕਾ ਭਰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਬਹੁਤ ਲਿਖ ਦਿਤੈ ਤੂੰ। ਸ਼ੁਕਰੀਆ। ਹੁਣ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ, ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

“ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ,” ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸਾਂ।

ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਗਲਾ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ।

“ਝੱਲਾ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ! ਡਰੀਏ ਨਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੀਏ? ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰੀਏ? ਰੱਬ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰੀਏ? ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ?”

ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਉਣ ’ਤੇ ਉਹ ਫਿਕਰ ਨਾਲ਼ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਕਰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ।”

ਅਸਲੋਂ ਉਠਾਇਆ ਹੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ, ਮਾਯੂਸ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਰੁੱਖਾ ਰੁੱਕਾ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹਵਾਂਦਾ।

ਉਹ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੇ ਨਰਮ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਤੀਵੀਆਂ ਵਲ ਉਹਦਾ ਵਤੀਰਾ ਉਹੀਓ ਸੀ, ਜੋ ਹੋਰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੀ – ਖਰ੍ਹਵਾ ਤੇ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਇਸ਼ਕ-ਪੇਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਚੇਤੇ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤੇ ਤੱਕਦਿਆਂ, ਜਿਹੜੇ ਅਸਲੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਦਬਾ-

ਦਬ ਪੈ ਜਾਂਦੇ, ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਕਿ ਸਿਦੋਰੋਵ ਫੌਜੀ ਦੀ ਅੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਗਿਲੇ ਕਰ-ਕਰ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਤਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਝੂਠੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਫੇਰ ਦੋਂਦਾ ਤੇ ਪਿਛੋਂ, ਯਰਮੋਖਿਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫਤਹਿ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਂਦਿਆਂ ਉਹ ਥੁਕਦਾ ਤੇ ਇੰਝ ਮੂੰਹ ਬਣਾਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਕੋਈ ਕੌੜੀ ਖੁਰਾਕ ਪੀਤੀ ਹੋਵੇ।

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਤੋਂ ਪੁਛਦਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਝੂਠ ਕਿਉਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਧੋਖਾ ਕਿਉਂ ਦੋਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥੋਂ-ਹੱਥ ਚਲਾ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਕਸਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਕੁਟ, ਖੇਡ ਕਿਉਂ ਬਣਾਂਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਸਿਰਫ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿਆ ਕਰ। ਇਹ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ - ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪਾਪ ਵੀ ਲਗਦੈ। ਤੂੰ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਏਂ। ਅਜੇ ਤੇਰੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।”

ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪੱਕਾ ਜਵਾਬ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਕਦੀ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ।

“ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ, ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ ਬਣਾ ਰਿਹਾਂ?” ਉਹਨੇ ਅੱਖ ਤੇ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ। “ਉਹਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤੈ! ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ ਬਣਾਵਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਈ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਏ, ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ - ਬਸ ਐਵੇਂ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਲਈ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਗੱਲ ਇਹ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਏ। ਰਤਾ ਠਹਿਰ ਜਾ, ਤੈਨੂੰ ਆਪ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਰਾਤੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦੈ ਤੇ ਜੇ ਦਿਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਲਕੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਖੂੰਝੇ 'ਚ। ਏਸੇ ਗੱਲੇ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਆਦਮ ਤੇ ਹੱਵਾ ਨੂੰ ਜੱਨਤ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਏਸੇ ਗੱਲੇ ਈ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਨਾ-ਖੁਸ਼ ਨੇ।”

ਉਹਨੇ ਇਹ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਏਨੇ ਦੁਖ ਨਾਲ, ਏਨੀ ਹਿਰਖ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਉਹਦੇ “ਇਸ਼ਕ-ਪੇਚਿਆਂ” ਦੀ ਕਸਰ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਯਰਮੋਖਿਨ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਬਹਿਣ ਖਲੋਣ ਸੀ; ਯਰਮੋਖਿਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਿਚ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੌਜੂ ਬਣਾਣ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਫਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਉਹ ਹਿੰਸਕ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨਾਲ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਭੱਜਦਾ, ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਫੋਸੜਪੁਣੇ ਕਰਕੇ ਸਫਲ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

“ਇਹਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ,” ਸਿਦੋਰੋਵ ਕਹਿੰਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦੇ ਦੀ ਨਾ-ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਹੜੇ ਪਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਅਚਰਜ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਸਖ਼ਾਵਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਪਿਆਰੋਂ ਉਪਜੀ ਮੌਜ ਵੇਖ ਕੇ ਚਾਅ

ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਰੁਖੀ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਨਿੱਤ ਵੇਖੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਅੰਗਲੀਆਂ-ਸੰਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀ ਜੰਮ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਖਿਆਲ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ, ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ, ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ, ਕਿਸੇ ਚੰਗੇਰੇ ਕੁਝ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਮੈਨੂੰ ਝੂਠ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਫ਼ਲੈਟ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦਰਜ਼ੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਕਟਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚੁਪ-ਚੁਪੀਦਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਰੂਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਮਧਰੀ ਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਬੱਚੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਹਾਤੇ ਦੇ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਵਿੱਚ, ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਭਨਾਂ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾ ਦਿਸਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੱਦਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨੀਂ ਥੀਏਟਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਦੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂਦੇ।

ਘਰ ਵਾਲਾ ਸੱਤੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਚਿਰਾਕੀ ਰਾਤ ਤਕ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦਾ; ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ, ਜਿਹੜੀ ਸੋਲਾਂ ਸਤਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰੀ, ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਢਾਣ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪੈਰ ਪੁਟਦਿਆਂ, ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਲੰਘਾਂਦਿਆਂ, ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਟੁਰੀ ਜਾਂਦਿਆਂ ਅਕਸਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਦਸਤਾਨੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸਕੂਲੇ ਪੜ੍ਹਦੀ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਵਾਂਗ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦੀ ਤੇ ਲਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਤੇ ਉੱਜਲ ਕੁੜੀ ਵਾਂਗ, ਪੇਟੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਝੁਲਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਪੰਛੀਆਂ ਵਰਗਾ ਮੂੰਹ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਚੰਚਲ ਅੱਖਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਏਨੀ ਸੁਹਣੀ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਅੰਗੀਠੀ ਉੱਤੇ ਪਈ ਚੀਨੀ ਦੀ ਗੁੱਡੀ। ਫੌਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਦੀ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਇਕ ਪਸਲੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਲੰਘਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਲੰਘ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਹਾਤੇ ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੁਟੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕਦਮ ਨਿਖੇੜ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਚਿਲਕਵੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਗੂਹੜੇ ਗੂਹੜੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਤੀਵੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਤੇ ਝੰਵੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੁੱਟੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹਨ੍ਹੇਰ-ਘੁਪਘੇਰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।

ਕਟਰ ਦੀ ਮਧਰੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਗਵਾਂਢੀ ਬਹੁਤੀ ਸਾਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਦਾ ਦਿਮਾਗ ਏਨਾ ਹਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਘਰ ਸਾਂਭ ਸਕਣ ਤੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਹਦਾ ਪਤੀ ਆਪ ਖਰੀਦਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਵਰਚਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਵੀ ਆਪ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਵਰਚਨ ਵੱਟੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਇਕ ਪੈਂਸੜਾ ਦੀ

ਪੈਂਸੜਾ ਪ੍ਰਦੇਸਣ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਇਕ ਅੱਖ ਸੁੱਜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਸਦਾ ਹੀ ਵਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਗੁਲਾਬੀ ਝੀਤ ਸੀ। ਆਪ ਮਾਲਕਣ ਨੂੰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਗਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਕਿਹੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੱਛੇ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਸਲਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਮੂਲੀ ਖਰੀਦ ਕੇ ਬੇ-ਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਾ ਲਈ ਸੀ।

ਰਤਾ ਚਿਤਾਰੋ, ਕਿੱਡੀ ਸ਼ਰਮ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ!

ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨੇ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਹੰਦੇ; ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਓਥੇ ਉਹ ਰੱਬ ਸਬੱਬੀ ਹੀ ਆ ਟਪਕੇ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਿਹੜੇ ਠੰਡੇ ਝਖੜਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲਾ ਲਭਦੇ ਕਿਸੇ ਗੰਦੇ, ਸਾਹ-ਘੋਟੂ ਮਕਾਨ ਦੀ ਬਾਰੀ ਥਾਣੀਂ ਅੰਦਰ ਉੱਡ ਆਏ ਹੋਣ।

ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਖਾਨਸਾਮਿਆਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਅਫ਼ਸਰ ਕਟਰ ਦੀ ਮਧਰੀ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ ਕਮੀਨੀ ਤੇ ਗੰਵਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਖੇਡ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਮਝੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਉਹਨੂੰ ਰੁੱਕਾ ਘਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਪੀੜ ਦੱਸੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਤੰਗ ਨਾ ਕਰਨ, ਅਫ਼ਸੋਸ ਕਰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ ਹੈ ਤੇ ਰੱਬ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੋਹ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਏ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਰੁੱਕਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ, ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਉਹਨੂੰ ਰਲ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਹਸਦੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਦਿਆਂ ਖਾਨਸਾਮੇ ਵੀ ਹਸਦੇ ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਉਂਦੇ।

“ਮੂਰਖ, ਪਾਗਲ ਲੰਡੀ,” ਆਪਣੀ ਭਰਵੀਂ ਖਰਜਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਯਰਮੋਖਿਨ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਤੀਵੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਈ ਮੂਰਖ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ,” ਸਿਦੋਰੋਵ ਆਵਾਜ਼ ਕਢਦਾ। “ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਮਝਦੀਆਂ ਨੇ ਉਹ।”

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹਦਾ ਮੌਜੂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਖਬਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪਕਾ ਲਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ, ਇਹ ਤੱਕ ਕੇ ਕਿ ਉਹਦੀ ਬਾਵਰਚਨ ਹੇਠਾਂ ਭੋਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਭੱਜਾ ਭੱਜਾ ਮਧਰੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਫਲੈਟ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ, ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖਾਲੀ ਸੀ, ਖਾਣੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਭਾਰਾ ਪਿਆਲਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬ ਫੜੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਤ੍ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਿਤਾਬ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਘੁਟ ਲਈ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਪਈ:

“ਕੌਣ ਏਂ? ਆਗਸਤਾ! ਕੌਣ ਏਂ ਤੂੰ?”

ਮੈਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਲ-ਗਡ ਧਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਮੈਨੂੰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਪਿਆਲਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਦੇ ਮਾਰੇਗੀ। ਉਹ ਗੂਹੜੇ ਜਾਮਨੂੰ ਰੰਗ ਦੀ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲੀ

ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਡ੍ਰੈਸਿੰਗ ਗਾਉਨ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਦੀ ਕੰਨੀ, ਝਾਲਰ, ਗਲਮੇ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ 'ਤੇ ਲੈਸ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੁੰਡਲਾਂ ਵਾਲੇ ਭੂਰੇ ਵਾਲਾਂ ਨੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਝਾਲ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਗਿਰਜੇ ਵਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਹਿਰਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਕੁਰਸੀ ਨਾਲ ਢੇ ਲਾ, ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਆਪਣੀਆਂ ਗੋਲ-ਮੋਲ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਹੈਰਾਨੀ-ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਨਰਮ ਪੈ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦਸ ਲਿਆ, ਮੈਂ ਜਾਣ ਲਈ ਪਰਤਿਆ।

“ਠਹਿਰ ਜਾ!” ਉਹ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਬੋਲੀ।

ਉਹਨੇ ਪਿਆਲਾ ਟਰੇ ਉੱਤੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਤਾਬ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਹੱਥ ਜੋੜ ਲਏ ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲਗੀ: “ਅਜੀਬ ਮੁੰਡਾ ਏਂ ਤੂੰ ਵੀ! ਏਧਰ ਆ।”

ਮੈਂ ਝਿਜਕਦਾ ਝਿਜਕਦਾ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਠਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਥਾਪੜਿਆ।

“ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਘਲਿਆ ਤੇ ਨਹੀਂ, ਘਲਿਆ ਨੇ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ। “ਠੀਕ ਏ, ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਏ - ਤੈਨੂੰ ਆਪ ਖਿਆਲ ਆਇਐ।”

ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਛੱਡ ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਕਜ ਲਈਆਂ ਤੇ ਨਰਮ, ਪੀੜ-ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ:

“ਤੇ ਉਹ ਗੰਦੇ ਫੌਜੀ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ!”

“ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਤੁਸੀਂ ਚਲੇ ਜਾਵੋ,” ਮੈਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਕਿਉਂ?”

“ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਗੇ ਜੇ।”

ਉਹ ਸੁਖਾਵਾਂ ਜਿਹਾ ਹੱਸੀ।

“ਕਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਆ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ। “ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਨੀ?”

“ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨ ਜੋਗਾ ਵਕਤ ਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

“ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਵਕਤ ਤੈਨੂੰ ਲਭ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਗਾ, ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕਰੀਆਂ ਤੇਰਾ।”

ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਹੱਥ ਅਗੇ ਕੀਤਾ, ਉਹਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਤੇ ਵੱਡੀ ਉਂਗਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਰੁੱਖੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਸ਼ਰਮ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰਅੱਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਨੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਅਸਲੋਂ ਨਵਾਂ-ਨਕੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੈ ਗਿਆ, ਇੰਝ,

ਜਿਵੇਂ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮੇਰਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕਮਰੇ ਤੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਂਗ ਨੀਲਾ ਵੇਸ ਪਾਈ ਬੈਠੀ ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬੀਤਿਆ। ਓਥੋਂ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਇਕ ਓਪਰੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਹਣੀ ਸੀ; ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਇਕ ਮੋਟਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲੀਨ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਠਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਨ ਉਹਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਿਘਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਪਹਿਲੀ ਤਾਕੀ ਵਿਚੋਂ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਜੀ ਕੀਤਾ, ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਵੇਖਾਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਮੰਗਾਂ, ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਵੇ ?

ਮੈਂ ਗਿਆ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਐਨ ਓਸੇ ਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬ ਸੀ। ਪਰ ਐਤਕੀਂ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਭੂਰੇ ਰੂਮਾਲ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਇਕ ਅੱਖ ਸੁੱਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲੀ ਜਿਲਦ ਵਾਲੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕੁਝ ਗੁਣ-ਗੁਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਪਈ। ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਲੈ ਗਿਆ, ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁੰਦ ਤੇ ਸੌਂਫ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਇਕ ਸਾਫ਼ ਬਲਾਊਜ਼ ਵਿੱਚ ਵਲੋਟ ਲਿਆ ਤੇ ਮਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਮਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹਥ ਨਾ ਆ ਜਾਏ ਤੇ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਪਾੜ ਨਾ ਦੇਣ।

ਉਹ ਕਪੜਿਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਲਈ ਤੇ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲਈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, “ਨਿਵਾਂ” ਮੰਗਵਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਸਾਲਾ ਉਹਨਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਪਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੇਖ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਉੱਤੇ ਰਖ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਹਦੀ ਜਿਲਦ ਬੰਨ੍ਹਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚਿਤਰ-ਝਾਕੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਿਸਤਰੇ ਹੇਠ ਲੁਕਾ ਛੁਪਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਧੋਂਦਾ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਗਿੱਲੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ “ਰੂਸੀ ਕੋਰੀਅਰ” ਨਾਂ ਦਾ ਅਖਬਾਰ ਮੰਗਵਾਂਦਾ ਸੀ।

“ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਈ ਪਤਾ ਹੋਏਗਾ, ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦੇ ਨੇ,” ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ। “ਕਿੰਨਾ ਅਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਏ!”

ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਮਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਕਪੜੇ ਟੰਗਣ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ, ਉੱਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕਪੜਾ ਲਾਹਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਸਤਰ ਪੜ੍ਹੀ।

“ਘਰ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੀ ਗਿਆ, ਤੇ ਓਥੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਬਾਰੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਓਦੋਂ ਤਕ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਠੰਡ ਨੇ ਹਿਕ ਨਾ ਕਢਿਆ। ਉਸ ਸ਼ਾਮੀਂ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਸੰਧਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਲਈ ਗਏ, ਮੈਂ

ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਪਤਝੜ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪੀਲੇ ਪਏ, ਪਾਟੇ-ਛਿੱਜੇ ਸਫਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਜਿਥੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਚੇ ਸੂਰਮੇ ਤੇ ਕਮੀਨੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਮਿਲੇ, ਜਿਹੜੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਲੋਕ ਮੈਂ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਲਦੇ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੂਸੜੀ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਟੋਰੇ ਪਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚਿਤਰਦਾ ਦ ਮੌਤੇਪਿਨ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਨਾਵਲ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਅਚਰਜ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਾਫ਼ ਸੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੁਕਾ ਰਖੀ ਕੋਈ ਰੌਸ਼ਨੀ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਉਘਾੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਉਸ ਉਲਝੇਵੇਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੰਦਰੋਂ ਇਹ ਹੱਠਲ ਚਾਹ ਉੱਠਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤੇ ਉਹਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਿਆ ਜਾਏ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁੱਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਚਾਣਚਕ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਇਕ ਪਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਦੋਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਲ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬੂਹੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ, ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਸਮਝ ਹੀ ਨਾ ਸਕਿਆ ਉਹਨੂੰ ਕੌਣ ਤੇ ਕਿਉਂ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੋਮਬੱਤੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਬਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਤੇ ਸ਼ਮ੍ਹਾਂਦਾਨ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਓਸ ਸਵੇਰੇ ਪਾਲਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮੋਮ ਨਾਲ ਲੇਪਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬੱਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਲਣਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਫਰੇਮ ਵਿਚੋਂ ਤਿਲਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਬੁਝ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਚੁਲ੍ਹੇ ਹੇਠ ਧੱਕ ਤੇ ਬੱਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਆਪਣੇ ਜੁਰਮ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੁਕਾਣ ਲਈ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਏਧਰ ਓਧਰ ਭੱਜਣ ਲਗਾ।

“ਬੋਲਾ ਏਂ? ਘੰਟੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ?” ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੱਜੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਆਯਾ ਚਿਲਕੀ।

ਮੈਂ ਬਾਹਰਲੇ ਬੂਹੇ ਵਲ ਸ਼ੂਟ ਵੱਟੀ।

“ਉਂਘ ਰਿਹਾ ਸੈਂ?” ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ; ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਕਰਕੇ ਠੰਡ ਨਾਲ ਮਰ ਚੱਲੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਵਖਿਆਣ ਦੇਣ ਲਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਵੜੀ, ਉਹਨੇ ਬਲੀ ਪਈ ਮੋਮਬੱਤੀ ਵੇਖ ਲਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਣ ਲਗੀ, ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਇਸ ਸਹਿਮ ਨੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਲਭ ਲਵੇਗੀ, ਮੈਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਚੀ ਟੀਸੀ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵਾਂ, ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਸਕਤ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ। ਬੁੱਢੜੀ ਚਿਲਕੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰਖਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਤੇ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਆਏ, ਉਹ ਆਖਣ ਲਗੀ:

“ਵੇਖੋ ਜ਼ਰਾ, ਸਾਰੀ ਮੋਮਬੱਤੀ ਫੂਕ ਦਿਤੀ ਸੂ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹਨੇ ਘਰ ਫੂਕ ਦੇਣਾ ਏਂ।”

ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਿਆਂ ਉਹ ਚਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ, ਮੇਰੇ ਜਾਣਦਿਆਂ ਬੁਝਦਿਆਂ ਤੇ ਅਣ-ਜਾਣਿਆਂ ਕੀਤੇ ਜੁਰਮ ਚੇਤੇ ਕਰਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਅਖੀਰ ਇਹਦਾ ਨਤੀਜਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਣਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲਫਜ਼ਾਂ ਪਿਛੇ ਨਾ ਖੁਣਸ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਸਖ਼ਾਵਤ, ਸਗੋਂ ਨਿਰਾ ਅਕੇਵਾਂ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਝਲ-ਵਲੱਲੇ ਤੇ ਨਿਗੂਣੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਖਾਣਾ ਮੁਕਾ ਲਿਆ ਤੇ ਖੁਰਾਕ ਨਾਲ਼ ਬੋਝਲ ਹੋ ਗਏ, ਉਹ ਥੱਕੇ-ਥੱਕੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਵਲ ਹੋ ਪਏ। ਬੁੱਢੜੀ ਰੱਬ ਅਗੇ ਕੋਈ ਖੋਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲਾ ਕੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਗੀਂਗ ਚੜ੍ਹੀ ਤੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਤਦੋਂ ਮੈਂ ਚੁਲ੍ਹੇ ਹੇਠੋਂ ਕਿਤਾਬ ਕੱਢੀ ਤੇ ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਬਹਿਣ ਲਈ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਪੂਰਾ ਚੰਨ ਚਮਕਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਤ ਰੌਸ਼ਨ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਛਾਪ ਏਨਾ ਬਰੀਕ ਸੀ ਕਿ ਉਠਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਲਾਹ ਕੇ ਮੈਂ ਚਨਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਲ ਪਰਤਾ ਲਈ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਭੈੜਾ ਹਾਲ ਸੀ - ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਬੱਤੀ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਥਕੇਵੇਂ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਤਿਲਕ ਪਿਆ ਤੇ ਸੌਂ ਗਿਆ ਤੇ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਰੌਲੇ ਤੇ ਸੱਟਾਂ ਨਾਲ਼ ਜਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੈਰੋਂ ਵਾਹਣੀ, ਸਿਰਫ਼ ਹੇਠਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾਈ, ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਸਿਰ ਮਾਰਦੀ, ਖਲੋਤੀ ਸੀ, ਕਹਿਰ ਨਾਲ਼ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ਼ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਬਸ ਰਹਿਣ ਦੇ ਮਾਂ, ਚਿਲਕੀ ਨਾ ਜਾ,” ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੱਟੇ ਤੋਂ ਰੁੰ-ਰੁੰ ਕੀਤੀ। “ਤੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ।”

“ਕਿਤਾਬ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੋ ਚਲਿਐ - ਇਹਨੇ ਪਾੜ ਦੇਣੀ ਏਂ,” ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਨਾਸ਼ਤੇ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਜਵਾਬ ਤਲਬੀ ਹੋਈ।

“ਕਿਥੋਂ ਲਈ ਸਾਈ ਕਿਤਾਬ?” ਮਾਲਕ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ਼ ਪੁਛਿਆ।

ਤੀਵੀਆਂ ਬੁਰਦੇ ਬੁਰਦੀ ਮੈਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਪਈਆਂ, ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕ ਲਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸੁੰਘਣ ਲਗਾ।

“ਅਤਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਏ, ਸੱਚੀ,” ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਪਾਦਰੀ ਦੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਪਰਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਵੀ ਨਾਵਲਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਉਹ ਕੁਝ ਕੁਝ ਠੰਢੇ ਪੈ ਗਏ, ਭਾਵੇਂ ਮਾਲਕ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਵੀ ਤਾੜੀ ਗਿਆ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨਾ ਖਤਰਨਾਕ ਤੇ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਸੀ।

“ਇਹੋ ਈ ਸਨ - ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਟੜੀ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਮਾਰਨ ਲਈ”

“ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਐਂ?” ਸਹਿਮ ਨਾਲ਼ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਗੱਲ ਟੁੱਕੀ। “ਕਿਹੋ

ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ 'ਚ ਪਾ ਰਿਹਾ ਏਂ?"

ਮੈਂ ਦਾ ਮੌਂਤੇਪਿਨ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਕੀ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਦੋਰੋਵ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਤਾਬ ਲੈ ਲਈ, ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਅਲਮਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਇਕ ਸਾਫ਼ ਤੌਲੀਆਂ ਲਭਿਆ, ਕਿਤਾਬ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਵਲੋਟ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰ। ਏਥੇ ਆ ਤੇ ਪੜ੍ਹ; ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣ ਲਗਾ,” ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ। “ਤੇ ਜੇ ਤੂੰ ਓਦੋਂ ਆਏਂ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਨਾ ਹੋਵਾਂ, ਮੂਰਤੀ ਪਿਛੋਂ ਤੈਨੂੰ ਚਾਬੀ ਲਭ ਪਵੇਗੀ। ਅਲਮਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ ਤੇ ਜੀ ਭਰ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀ।”

ਕਿਤਾਬ ਵਲ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਤੇ ਹੌਲ ਪਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਭੇਤ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਂਭਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਕੁਝ “ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ” ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਰੇਲ ਦੀ ਪਟੜੀ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਆਦਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪਾਪ ਮੰਨਵਾਣ ਵੇਲੇ ਪੁਛਿਆ ਪਾਦਰੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁਲਿਆ ਤੇ ਨਾ ਭੋਰੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੀ, ਨਾ ਸਮੂਰੀ ਦੇ “ਠੀਕ ਕਿਤਾਬਾਂ” ਵੱਲ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਨਾ ਅਜੇ ਉਹ ਕੁਝ ਹੀ, ਜੋ ਨਾਨੇ ਨੇ “ਫ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਨਾਂ” ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਾਲਾ ਜਾਦੂ ਕਰਦੇ ਸਨ:

“ਤੇ ਜ਼ਾਰ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਪਾਵਲੋਵਿਚ ਦੇ ਬਰਕਤਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਵਡੇ ਵਡੇ ਨਵਾਬਾਂ ਨੇ ਕਾਲੇ-ਕਿਤਾਬੀਆਂ ਤੇ ਫ੍ਰੀ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਘੜੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰੂਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਮ ਦੇ ਲਾਟ ਪਾਦਰੀ ਦੇ, ਜੇਸੂਇਤਾਂ ਦੇ, ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਫੇਰ ਜਨਰਲ ਅਰਾਕਦੀਏਵ ਆਉਂਦਾ ਏ, ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਏ, ਤੇ ਖਤਾਬ ਤੇ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਕੀਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਇਬੇਰੀਆਂ ਘਲ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਓਥੇ ਓਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਆਮ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਗੰਦ-ਮੰਦ ਵਾਂਗ ਤਰੱਕ ਨਾ ਗਏ।”

ਮੈਨੂੰ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ “ਅਮਬਰਾਕੁਲ” ਤੇ “ਗੋਰਵਾਸੀ”, ਤੇ ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਟਕੋਰਾਂ ਲਾਂਦੇ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਯਾਦ ਸਨ: “ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵੋ, ਸਾਡੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਟੋਹ ਲਾ ਸਕਣ ਦਾ ਗੁਮਾਣ ਜੇ! ਤੁਹਾਡੇ ਨਿਮਾਣੇ ਦਿਮਾਗ ਉਹਨਾਂ ਤੱਕ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣਗੇ!”

ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਭੇਤ ਦੀਆਂ ਬੁਰਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਮੁਕਾਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਲਗ ਗਈ, ਮੈਂ ਡਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਖਾਨਸਾਮੇ ਦੇ ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਦੀ ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਅਗੇ ਸਫਾਈ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ ?

ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਤਾੜ ਰਖੀ ਕਿ ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਕੋਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਤਰਕਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ:

“ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਕੀੜਿਆ! ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਿਰਫ ਭੈੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਈ ਸਿਖਿਆ ਦੇਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਹਦੇ ਵਲ ਵੇਖ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ ਏ – ਹੁਣ ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾਣ ਜੋਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਸਦਾ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਲੜਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ! ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲ ਗੇਲ ਲਈ ਆਉਣ ਦੇਂਦੀ ਏ?”

ਮੇਰਾ ਕੂਕ ਪੈਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ:

“ਇਹ ਝੂਠ ਏ! ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਲੜਾਂਦੀ!”

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਈ, ਮਤੇ ਬੁਢੜੀ ਇਹ ਨਾ ਬੁਝ ਲਵੇ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਉਹਦੀ ਸੀ।

ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਡਾਢਾ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਬੇ-ਧਿਆਨਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਨਾ ਪੈਂਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਮੌਤੇਪਿਨ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਕਟਰ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਬਾਵਰਚਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਖਲ੍ਹਾਰ ਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

“ਕਿਤਾਬ ਮੋੜ ਲਿਆ।”

ਮੈਂ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲਾ ਵੇਲਾ ਚੁਣਿਆ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਠੌਂਕਾ ਲਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕਪੜੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਸਲੇਟੀ ਸਕਰਟ ਤੇ ਮਖ਼ਮਲ ਦਾ ਬਲਾਊਜ਼ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੋਜ਼ੇ ਦੀ ਸਲੀਬ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਚਿੜੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਮੁਕਾਣ ਦਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਪੀੜ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਵੇਖ ਲੈਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈਆਂ।

“ਕਿੰਨੇ ਪਾਗਲ ਲੋਕੀਂ ਨੇ!” ਆਪਣੇ ਸੁਹਣੇ ਭਰਵੱਟੇ ਚੁਕਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। “ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ ਦਿਲਚਸਪ ਏ। ਤੂੰ ਜੀ ਨਾ ਖਰਾਬ ਕਰ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਰਾਹ ਲੱਭਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਲਿਖਾਂਗੀ।”

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤਰਾਹ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਅਗੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਪਾਦਰੀ ਦੀ ਸੀ।

“ਸੱਚੀਂ ਲਿਖਣਾ ਨਾ,” ਮੈਂ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ। “ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ’ਤੇ ਹਸਣਗੇ, ਭੈੜਾ-ਚੰਗਾ ਆਖਣਗੇ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਣਗੇ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਆਖਣਗੇ ਤੇ ਕਹਿਣਗੇ, ਤੁਹਾਡੀ ਇਕ ਪਸਲੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।”

ਮੇਰੇ ਲਫਜ਼ ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਵਾਰਗੀ ਹੀ ਨਿਕਲ ਆਏ, ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਹ ਕਢ

ਲਏ, ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਦੁਖਾਵੇਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਉਤਲਾ ਬੁਲ੍ਹਾ ਟੁਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਇੰਝ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਲਿਆ, ਤਾਂਘਣ ਲਗਾ, ਧਰਤੀ ਪਾਟ ਜਾਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਲਵੇ, ਪਰ ਇਕਦਮ ਹੀ ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਵਿੱਚ ਲਹਿ ਗਈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਹਾਸਾ ਛੁਟ ਗਿਆ।

“ਪਾਗਲਪਣ ਏ, ਨਿਰਾ ਪਾਗਲਪਣ! ਪਰ ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਕਰ ਕੀ ਸਕਨੀ ਆਂ?” ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਟਕ ਲਾ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਫੇਰ ਹਉਕਾ ਭਰਦੀ ਉਹ ਆਖਣ ਲਗੀ: “ਤੂੰ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਮੁੰਡਾ ਏ - ਬੜਾ।”

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਇਕ ਉਚੇ ਖੁੰਨਿਆਂ, ਚੌੜੇ ਨਕ, ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਲੰਮੀ ਸਾਰੀ ਝਰੀਟ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਪਾਸੇ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਅਮਵੇਤਰੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮੂੰਹ ਤੱਕਿਆ। ਇਹ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ, “ਬੜਾ ਈ ਅਜੀਬ ਮੁੰਡਾ” ਕਹੀਦੇ ਹੈ? ਇਸ ਅਜੀਬ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਉਸ ਸੁਹਣੀ ਚੀਨੀ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਦਾ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀਂ ਹੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਲਦਾ।

“ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਏ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਾਨੀਂ ਲਏ?”

“ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

ਉਹਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ।

“ਖੈਰ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਨੀ, ਤਾਂ ਆ ਜਾਈਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਿਆਂਗੀ।”

ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅੰਗੀਠੀ ਉੱਤੇ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਮੋੜੀ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਟੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵਲ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਨੀਝ ਲਾਈ। ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ ਗੁਲਾਬੀ ਹਥ ਅਗੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

“ਚੰਗਾ, ਅਲਵਿਦਾ।”

ਮੈਂ ਇਹਤਿਆਜ਼ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਪੈਰ ਪੁਟਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਇਦ ਜੋ ਉਹ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਠੀਕ ਸੀ: ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਕੀ ਉਹਨੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਵੀਹ ਕੋਪਕਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੱਚਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ?

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲਗੀ।

9

ਇਹ ਚੇਤਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਇਕਦਮ ਲਗ ਗਈ ਲਿਲ੍ਹ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ, ਨੁਕਸਾਨ ਤੇ ਡਰ-ਭਉ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਆਦ ਵੀ।

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਡਰ ਨਾਲ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲ ਦੇਵੇਗੀ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਜਿਥੋਂ ਮੈਂ ਨਾਸ਼ਤੇ ਲਈ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਲਿਆਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ।

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕੋਝਾ ਆਦਮੀ ਸੀ - ਮੋਟੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ-ਭਿੱਜਾ, ਗੰਢਾਂ ਨਾਲ ਦਾਗੇ ਦਾਗੀ ਤੇ ਚਟਾਕਿਆ, ਸੁਜ-ਭੜੋਲਾ, ਉਹਦਾ ਚਿਪ-ਚਿਪਾ ਮੂੰਹ, ਪੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਠੰਡ ਵਾਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਕਦੇ ਫੁੱਲੇ ਫੁੱਲੇ ਹੱਥ ਸਨ।

ਸ਼ਾਮੀਂ ਉਹਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਦੇ ਢਿੱਲੇ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ-ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਥਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਭਰਾ ਓਥੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸ਼ਾਮੀਂ ਬੀਅਰ ਪੀਣ ਤੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਉਹਨੂੰ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਬੁਲਾਣ ਲਈ ਘਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਖਚਾ-ਖਚ ਭਰੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਕਟਰ ਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੀ ਭੜਕੀਲੀ, ਝਲ-ਵਲੱਲੀ ਵਹੁਟੀ ਦੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਮਾਲਕ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਨਾਉਂਦਾ; ਉਹ ਓਦੋਂ ਵੀ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਨਾਉਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਂਦੀ ਸੀ, ਫੌਜੀ ਤੇ ਗਵੱਈਏ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ, ਜੋ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਜੱਫੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ। ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਮਾਲਕ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਸੀ, ਤੇ ਅਜੇ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਣ ਦੀ ਮੁਹਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਪਤਝੜ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਖਾਂਦਾ ਤੇ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਫੁਹਸ਼ ਸ਼ੇਅਰ ਨਕਲ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇਂਦਾ।

ਮੈਂ ਮਿਸ਼ਾ ਯੇਵਸਤਿਗਨੀਏਵ ਦੀਆਂ ਫਿੱਕੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਇਸ ਉਚੇਚੇ ਅਖਤਿਆਰ ਲਈ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਪਿਛੇ ਇਕ ਕੋਪਕ ਤਾਰਦਾ; ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿੰਗਾ ਲਗਾ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸੁਆਦ ਉਕਾ ਕੋਈ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। 'ਗੁਆਕ' ਜਾਂ 'ਮੌਤ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰ'; 'ਫ਼ਰਾਂਸੀਲ' 'ਵੀਨਸ-ਵਾਸੀ'; 'ਕਬਾਰਦੀਨੀਅਨਾਂ ਨਾਲ ਰੂਸੀਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਜਾਂ 'ਸੁਹਣਾ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਖੱਫਣ 'ਤੇ ਮਰ ਗਿਆ,' ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਇਹ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇੰਝ ਹੋ ਹੀ ਨਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਏਡੀ ਬੇਡੋਲ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਣਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।

'ਸਤਰੇਲਤਸੀ', 'ਯੂਰੀ ਮਿਲੋਸਲਾਵਸਕੀ', 'ਭੇਤ-ਭਰਿਆ ਰਾਹਬ' ਤੇ 'ਯਾਪਾਨਚਾ, ਤਾਤਾਰ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ' ਜਿਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਕਾਇਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਦੀ ਕਦੀ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲਾ ਵੀ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਰਦ-ਸ਼ਹੀਦ ਮੈਨੂੰ "ਨਹੀਂ

ਰੀਸਾਂ!” ਦੇ ਚੇਤਾ ਕਰਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਨੀ ਦਾ ਤੇ ਧਰਮ-ਯੋਧੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਰਉਂ ਵੇਲੇ ਨਾਨੇ ਦਾ।

ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਸੈੱਡ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਕੜੀਆਂ ਪਾੜਨ ਜਾਂਦਾ। ਦੋਵੇਂ ਥਾਵਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਤੇ ਬੇ-ਆਰਾਮੀ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਕਿਤਾਬ ਖਾਸ ਹੀ ਸੁਆਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਮੁਕਾਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਤੀਂ ਉੱਠ ਖਲੋਂਦਾ ਤੇ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ। ਪਰ ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਕਿ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਰਾਤੀਂ ਘਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤੀਲੇ ਨਾਲ ਮਾਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਲੁਕਾ ਛੱਡਦੀ। ਮੈਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤੀਲਾ ਲਭ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਬਲੀ ਹੋਈ ਮੋਮ ਬੱਤੀ ਦੀ ਲੰਮਾਈ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਇੰਝ ਕਰਨੋਂ ਉਕ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦੇ ਤੀਲੇ ਦੀ ਲੰਮਾਈ ਦਾ ਫਰਕ ਲਭ ਲੈਂਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਖੇਡੀ ਦੁਹਾਈ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵਿਕਟਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਫੱਟੇ ਤੋਂ ਚਿਲਕ ਪਿਆ:

“ਮਾਂ, ਭੌਂਕੀ ਨਾ ਜਾ! ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਔਖੈ! ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਜਗਾਂਦਾ ਈ ਏ, ਉਹਨੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜੁ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ - ਹੇਠਾਂ ਸਟੋਰ 'ਚ ਲੈ ਜਾਂਦੈ। ਮੈਂ ਤੱਕਿਐ ਉਹਨੂੰ। ਜਾ ਕੇ ਮਿਆਨੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ।”

ਬੁੱਢੜੀ ਭੱਜੀ ਭੱਜੀ ਮਿਆਨੀ ਵਲ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਲੱਭੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਨੇ ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਇਹ ਇਕ ਸੱਟ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਨੇ ਸਗੋਂ ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚਾਹ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਸੰਤ ਵੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦਾ, ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਚਜ ਸਿਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਉਹੀਉਂ ਕੁਝ ਕਰਾਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਹ ਠੀਕ ਸਮਝੇ; ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕੁਝ ਕਦੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਉਹ ਕਦੀ ਰੌਲਾ ਪਾਣਾ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾਣਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੰਗੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਕਾ ਕੋਈ ਸੋਝੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਸੋਝੀ ਲਈ, ਬੰਦੇ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੁਚੇਤ ਸਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਇਕ ਸਬੰਧ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸਤਾਦ ਤੇ ਮੁਨਸਫ ਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਬਦਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਏਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾਂਦੇ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ।

ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢਬ ਵਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੀਰਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੀ ਸੰਤਾਲੀ ਕੋਪਕ ਜਿਹੀ ਵਡੀ ਰਕਮ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ! ਉਹ ਫੌਰੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ

ਪੈਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਟ ਲੈਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇਂਦਾ ਸੀ।

“ਫੇਰ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ਈ?” ਉਹ ਚਿੜਾ ਕੇ ਪੁਛਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਅਸਹਿ ਹਦ ਤਕ ਕਰਹਿਤ ਆਉਂਦੀ ਸੀ; ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਉਹਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਨਾਲ ਚੁੰਡ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਖਾਸ ਹੀ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਵੜਦਾ, ਉਹਦਾ ਚਟਾਕਾਂ ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਲਿਬੜ ਜਾਂਦਾ।

“ਪੈਸੇ ਲਿਆਂਦੇ ਨੀ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਦੇਣੇ ਨੇ ਤੂੰ?” ਉਹ ਨਰਮ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁਛਦਾ।

“ਨਹੀਂ।”

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਇੰਝ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਘੂਰੀ ਵਟਦਾ।

“ਨਹੀਂ? ਤੇਰਾ ਮੈਂ ਬਣਾਵਾਂ ਕੀ? ਕਾਨੂੰਨ ਤੇਰੇ ਪਿਛੇ ਲਾ ਦਿਆਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕਿਸੇ ਸੁਧਾਰੂ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਭੇਜ ਦੇਣ?”

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ਸਿੱਧੀ ਨਾਨੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਝਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੀ ਕਰਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ ਉਡੀਕੇ, ਉਹਨੇ ਪੂੜੀ ਵਾਂਗ ਫੁਲਿਆ ਫੁਲਿਆ ਤੇ ਬਿੰਦਾ ਹੱਥ ਅਗੇ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਚੁੰਮ ਖਾਂ ਇਹਨੂੰ। ਮੈਂ ਉਡੀਕ ਲਵਾਂਗਾ।”

ਮੈਂ ਫੱਟੇ ਤੋਂ ਵੱਟਾ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਵਲ ਉਘਰਿਆ; ਉਹ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕੂਕ ਉਠਿਆ:

“ਓਏ, ਕੀ ਕਰ ਰਿਹੈ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਮਖੌਲ ਪਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ!”

ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮਖੌਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾਣ ਲਈ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਚੁਰਾਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਕਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਮਾਲਕ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰਸ਼ ਫੇਰਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਬੋਝਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਭਾਣ ਦਿਸਦਾ ਸੀ; ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਹ ਹੇਠਾਂ ਫਰਸ਼ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਕ ਸਿੱਕਾ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਪੌੜੀਉਂ ਹੇਠਲੇ ਲਕੜਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਓਦੋਂ ਤੱਕ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਦਸਣਾ ਭੁਲਿਆ ਰਿਹਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਲਕੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀਹ ਕੋਪਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਨਾ ਲਭ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਮੋੜਿਆ, ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

“ਵੇਖਿਆ ਈ? ਜੇਬ 'ਚ ਪੈਸੇ ਰਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਣਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ।”

“ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕੁਝ ਚੁਰਾਣ ਥੋੜਾ ਲਗੈ,” ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕ ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਚੁਰਾਣ ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ ਤੇ ਉਹਦੀ

ਭਰੋਸੇ-ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਚੇਤੇ ਆਈ। ਇਹਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਔਖ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਬੋਝੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਭਾਣ ਕਢਿਆ, ਗਿਣਿਆਂ ਤੇ ਵਾਪਸ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਮਾਮਲਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਖਾਲੇ ਨਜਿਠਿਆ ਗਿਆ।

“ਪੇਸ਼ਕੋਵ, ਤੈਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ ਕੀ ਮਾਰ ਵੱਗੀ ਹੋਈ ਏ?” ਅਚਣਚੇਤ ਹੀ ਮਾਲਕ ਨੇ ਪੁਛਿਆ। “ਆਪਣੀ ਸੁਰਤ ਨਹੀਂ ਤੈਨੂੰ, ਵਲ ਨਹੀਂ ਤੂੰ?”

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦਸ ਦਿੱਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਕਾਹਦਾ ਫਿਕਰ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਵੇਖਿਆ ਈ, ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ,” ਉਹਨੇ ਘੂਰੀ ਵਟ ਕੇ ਆਖਿਆ। “ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਪਰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਾੜਨਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਹ ਕੋਪਕ ਦੇ ਦਿਤੇ:

“ਵੇਖੀਂ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਜਾਂ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗੇ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਰੱਫੜ ਪੈ ਜਾਈਗਾ।”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹਾਸਾ ਹਸਦਿਆਂ ਅਗੇ ਕਿਹਾ:

“ਤੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਏਂ, ਹੱਠਲ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਾ, ਖੈਰ ਛੱਡ ਪਰ੍ਹਾਂ! ਇਹ ਠੀਕ ਏ - ਇਹ ਰੁਚੀ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛੱਡ ਦੇ! ਚੜ੍ਹੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਅਖਬਾਰ ਲਗਵਾ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਫੇਰ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।”

ਉਹਨੇ ਇੰਝ ਹੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਰ ਸ਼ਾਮੀਂ, ਚਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ‘ਮਾਸਕੋ-ਪੱਤ੍ਰਕਾਂ’ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਂਦਾ, ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਵਾਸ਼ਕੋਵ, ਰੋਕਸ਼ਾਨਿਨ, ਰੂਦਨੀਕੋਵਸਕੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨਿਕਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਕੇਵੇਂ ਨਾਲ ਮਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਉੱਚਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ; ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਸਰੋਤੇ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ, ਆਦਰ-ਭਰੇ ਚਾਅ ਜਿਹੇ ਨਾਲ, ਸੁਣਦੇ, ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬਦਮਾਸ਼ੀ ਉੱਤੇ ਕੂਕਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ:

“ਤੇ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਏਨੇ ਅਮਨ ਚੈਨ ਨਾਲ ਰਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਜਾਣਿਆਂ ਕਿ ਬਾਹਰ ਕੀ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ, ਸ਼ੁਕਰ ਏ ਉਸ ਰੱਬ ਦਾ?”

ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਰਲ-ਗਡ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾਕੂ ਚਰਕਿਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕੋਚਵਾਨ ਫੋਮਾ ਕਰੂਚੀਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਂਦੇ ਸਨ; ਨਾਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਰੋਲ-ਘਚੋਲ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਹਰਿਆਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬੋਲ ਪੈਂਦੇ:

“ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵੇਖੀ ਜੇ!”

‘ਮਾਸਕੋ ਪੱਤ੍ਰਕਾਂ’ ਕਈ ਵਾਰੀ ਲਿਊਨੀਦ ਗਰੇਵ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਛਾਪਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਇੰਝ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਵੇਖੋ ਨਾ - ਬੁੱਢਾ ਕਵਿਤਾ ਕਰਦੈ!”

“ਉਹਦੇ ਲਈ ਇਕੋ ਈ ਗੱਲ ਏ, ਸ਼ਰਾਬੀ ਏ ਮਾਂਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲਾ!”

ਮੈਨੂੰ ਸਤਰੂਜ਼ਕਿਨ ਤੇ ਕਾਊਂਟ ਮੇਮੈਂਤੋ ਮੋਰੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਵੱਡੀ ਤੇ ਛੋਟੀ, ਦੋਵੇਂ ਤੀਵੀਆਂ ਅੜੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਨਿਰਾ ਸੁਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਕਵਿਤਾ ਬਸ ਮਸਖਰੇ ਤੇ ਐਕਟਰ ਈ ਕਰਦੇ ਨੇ।”

ਹੁੰਮਸ ਵਾਲੇ ਉਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ, ਸਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਅਕਾਵੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਓਦੋਂ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ! ਬਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੌਤ ਵਾਂਗ ਅਹਿਲ, ਰਾਤ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ; ਕਦੀ ਕਦੀ ਕੁਹਰੇ ਦੀ ਤਿੜ-ਤਿੜ ਸੁਣੀਂਦੀ, ਪਰ ਲੋਕੀਂ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ, ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਾਂ ਹਵਾ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਖਰੋਚਦੀ, ਚਿਮਨੀ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੂਕਦੀ ਆਉਂਦੀ, ਭਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਠਾਹ-ਠਾਹ ਮਾਰਦੀ, ਤੇ ਨਰਸਰੀ ਵੱਲੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਚਉਂ-ਚਉਂ ਸੁਣੀਂਦੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ, ਕਿਸੇ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਖਿਸਕ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਬਘਿਆੜ ਵਾਂਗ ਹੁਆਂਕਣ ਲਗ ਪਵਾਂ।

ਮੇਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਸੀਦੀਆਂ ਪਰੋਂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਜੁਰਾਬਾਂ ਬੁਣਦੀਆਂ, ਤੀਵੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਵਿਕਟਰ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉੜਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਉਤਾਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਕੜਕ ਉੱਠਦਾ:

“ਮੇਜ਼ ਨਾ ਹਿਲਾਓ! ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਬਰਛੇ-ਬੁਰਛਿਓ, ਹਥੌੜੇ ਦੀਏ ਚੁੜੋ!”

ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਫਰੇਮ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਦਸੂਤੀ ਦੀ ਕਢਾਈ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ ਪੋਸ਼ ਕਢ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਛੁਹਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਹੇਠ ਲਾਲ ਕੇਕੜੇ, ਨੀਲੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ, ਪੀਲੀਆਂ ਤਿਤਲੀਆਂ ਤੇ ਪਤਝੜ ਦੇ ਭੂਰੇ ਪੱਤੇ ਉਘੜਦੇ ਆਉਂਦੇ। ਉਹਨੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਆਪ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਿਆਲਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਉਹ ਅਕਸਰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ, ਜੇ ਮੈਂ ਰੁੱਝਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਦਾ:

“ਪੇਸ਼ਕੋਵ, ਆ ਲਗ ਪਓ ਫੇਰ ਮੇਜ਼ਪੋਸ਼ ਨੂੰ।”

ਤੇ ਮੈਂ ਭਾਰੀ ਜਿਹੀ ਸੂਈ ਚੁਕਦਾ ਤੇ ਲਗ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਕਸ਼ਾ ਨਵੀਸੀ ਤੇ ਕਢਾਈ ਤੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣੀ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਕਰਨ ਲਗ ਪਵੇਗਾ, ਕੋਈ ਸੁਆਦਲੀ ਚੀਜ਼, ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਜਿਦ੍ਹੇ ਉਹ ਸੁਫਨੇ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਇਕਦਮ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਉਹਦੇ ਵਲ ਇੰਝ ਅਚੰਭੇ-ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਝਾਕਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੱਥੇ ਤੇ ਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਖਿਲਰੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਓਥੇ ਖਲੋਤਾ ਉਸ ਖਾਨਕਾਹ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ

ਆਇਆ ਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਪਦਾ।

“ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਪਿਆ ਹੋਇਐ?” ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਪੁਛਦੀ।

“ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।” ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁੜ-ਛੁੱਟਦਿਆਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ।

ਮੈਂ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਦੰਗ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਪੁਛ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਤੇ ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਬੰਦਾ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ – ਉਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਹੁਣ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਕਲ, ਜਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ, ਵੇਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੁੰਦਲੇ ਤੇ ਰਲ-ਗਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਕਸਾਰ ਗੋੜ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਕਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

‘ਮਾਸਕੋ ਪੱਤ੍ਰਕਾ’ ਦੇ ਲੇਖ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਢਦੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪਲੰਘ ਹੇਠ ਢੇਰ ਕੀਤੇ ਪਏ ਰਿਸਾਲੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

“ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਏ,” ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਬੇ-ਯਕੀਨੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ। “ਤਸਵੀਰਾਂ ਈ ਨੇ ਨਿਰੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ।”

ਪਰ ਪਲੰਘ ਥਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਰਿਸਾਲਾ ‘ਚਿਤਰ-ਝਾਕੀ’ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਾਂਭਿਆ ਪਿਆ। ਓਥੇ ‘ਸ਼ੁਅਲਾ’ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਲਿਮਾ ਦਾ “ਕਾਊਂਟ ਤਿਆਤਿੰਨ-ਬਾਲਤੀਸਕੀ” ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਝੱਲੇ ਮੁਖ ਨਾਇਕ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ, ਉਹਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆਈ ਜਾਂਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਰਈਸ ਦੇ ਦੁਖਾਵੇਂ ਮਾਅਰਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੰਝੂ ਉਹਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਵਹਿ ਆਉਂਦੇ।

“ਕਿੰਨਾ ਹਾਸੇ ਵਾਲੈ!” ਉਹ ਕੂਕਦਾ।

“ਸਭ ਘੜਿਆ ਹੋਇਐ,” ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਕਹਿੰਦੀ।

ਪਲੰਘ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਹੱਕ ਜਿੱਤ ਲਿਆ।

ਮੇਰੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਆਇਆ ਪੀਣ-ਪਿਆਣ ਦੇ ਦੌਰ ਲਈ ਨਿਕਲ ਟੁਰਦੀ, ਬੁੱਢੜੀ ਸੌਣ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੌਣ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਤੇ ਏਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਆਪ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਕਪੜੇ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਸਵੇਰ ਤਕ ਗਾਇਬ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਮੋਮਬੱਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੋਮਬੱਤੀ ਖਰੀਦਣ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ, ਮੈਂ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਸ਼ਮ੍ਹਾਦਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੋਮ ਲਾਹ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਖਾਲੀ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਕਜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਧਾਗਾ ਵਟ ਕੇ ਬੱਤੀ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਕ ਦੀਵਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਚੁਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਰਖ ਲਿਆ।

ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਫਾ ਉੱਥਲਦਾ, ਲਾਟ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਲਾਲ ਜੀਭ ਕੰਥ ਉਠਦੀ ਤੇ ਬੁਝੁੰ-ਬੁਝੁ ਕਰਨ ਲਗਦੀ; ਬੱਤੀ ਬੋ-ਛਡਦੀ ਮੋਮ ਵਿੱਚ ਧਸਦੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਧੂੰਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਦਾ; ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਉਸ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਥਲੇ ਦਿਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੜ੍ਹਦਾ।

ਮੇਰਾ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਸੁਹਣੇ ਸਾਹਿਲਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਿਤ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਚਰਜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਧਰਤੀ ਸੁਹਣੀਉਂ ਸੁਹਣੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵੋਲਗਾ ਤੋਂ ਪਾਰਲੀਆਂ ਚੁੜਤਨਾਂ ਵਲ ਨੀਝ ਲਾਉਂਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰੀਆਂ ਸਖਣਾ ਪੁਲਾੜ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਇਸ ਪਿਛਵਾੜੇ ਉੱਤੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖਾਸ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ। ਚਰਾਂਦਾਂ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਸਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਝਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ; ਚਰਾਂਦਾਂ ਤੋਂ ਅਗੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਖੁੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕੋਰ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸੀਤ ਬਦਲ ਕਜਿਆ ਅਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ, ਧਰਤੀ ਸਖਣੀ ਤੇ ਇਕਲਾਪੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵੀ ਸਖਣਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਸੋਹਲ ਜਿਹੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਉਖੜਿਆ ਹੋਇਆ; ਸਭ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਅਲੋਪ ਸਨ; ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਣ ਦੀ ਚਾਹ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੁੱਗੀਆਂ ਉਜਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਸ ਦਾ ਵਾਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਜਾੜਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰ ਖਾਹਸ਼ ਦਾ ਦਿਲ ਨਪੀੜ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸਰਲ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦਸਦੀਆਂ ਸਨ; ਉਹ ਬੀਤੇ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਖਿਝ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ “ਪ੍ਰਾਭੋਤਕ ਵਿਦਿਆ”, “ਅਲਫੀਅਤ”, “ਚਾਰਟਵਾਦੀ” ਜਿਹੇ ਓਪਰੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਖਪਾ ਕੇ ਰਖ ਦੇਂਦੇ, ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਛਾ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬੁੱਝਣੋਂ ਉਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਲਗੀ। ਇਹ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਭਨਾਂ ਭੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ ’ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਕਸਰ ਸਾਲਮ ਦੇ ਸਾਲਮ ਫਿਕਰੇ, ਮਾਸ ਵਿੱਚ ਚੁਭੀਆਂ ਛਿਲਤਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ, ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਹੋੜੀ ਰੱਖਦੇ।

ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਅਜੀਬ ਸਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਚੇਤੇ ਹਨ:

ਥਲਾਂ ’ਚ ਸਵਾਰ ਫਿਰੇ ਅਤੀਲਾ,

ਫ਼ੋਲਾਦ-ਵਸਤਰ ਵਾਲਾ ਆਗੂ ਹੁਨਾਂ ਦਾ,
ਕਬਰ ਵਾਂਗ ਚੁਪ ਤੇ ਕਾਲ-ਮੁਕਾਲਾ।

ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਇਹ ਨਾਅਰੇ ਲਾਂਦੀ ਲੜਾਕਿਆਂ ਦੀ ਕਾਲੀ ਬੱਦਲੀ ਚੜ੍ਹੀ ਆਉਂਦੀ
ਸੀ:

ਕਿਥੇ ਏ ਰੋਮ, ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਰੋਮ ?

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰੋਮ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਨ ਕੌਣ ਸਨ ? ਇਹਦਾ ਮੈਂ ਪਤਾ
ਕਢਣਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਵਕਤ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਹੁਨ ?” ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁਛਿਆ। “ਸ਼ੈਤਾਨ ਈ ਜਾਣਦੈ, ਕੌਣ ਨੇ
ਉਹ। ਸ਼ੈਦ ਮੰਗਤੇ ਈ ਹੋਣ ਕੋਈ।”

ਉਹਨੇ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ਼ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਤੇਰਾ ਦਿਮਾਗ, ਪੇਸ਼ਕੋਵ, ਗੰਦ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਹੋਇਐ, ਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਈ
ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਏ।”

ਭਾਵੇਂ ਮਾੜੀ ਸੀ ਜਾਂ ਚੰਗੀ, ਮੈਂ ਪਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਦੇ ਪਾਦਰੀ, ਸੋਲੋਵਯੋਵ, ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹੁਨ
ਕੌਣ ਸਨ ਤੇ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।

ਉਹ ਪੀਲਾ, ਰੋਗੀ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਚਿੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਭਰਵਟਿਉਂ
ਰਹਿਤ ਗਹਿਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਪੀਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਸੀ।

“ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਪਈ ਏ ?” ਆਪਣਾ ਕਾਲਾ ਡੰਡਾ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਧਸਦਿਆਂ ਉਹਨੇ
ਪੁਛਿਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਨੇਸਤਰੋਵ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ, ਉਹ ਬਸ ਅਗੋਂ ਵਢਣ ਨੂੰ ਪਿਆ:

“ਕ-ੀ-ੀ ?”

ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਕੈਮਿਸਟ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਸਤਾਂ
ਵਾਂਗ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਕੈਮਿਸਟ ਤੋਂ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਉਹਦਾ ਸੋਝੀ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਸੀ ਤੇ
ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਡੇ ਸਾਰੇ ਨੱਕ ਉੱਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੋਰ ਵਾਲੀ ਐਨਕ ਲਾਂਦਾ ਸੀ।

“ਹੁਨ” ਕੈਮਿਸਟ ਪਵੇਲ ਗੋਲਦਬਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿਰਗੀਜ਼ਾਂ ਵਰਗੇ ਟਪਰੀਵਾਸ
ਲੋਕ ਸਨ। ਅਜ ਕਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਉਹ - ਸਾਰੇ ਮਰ-ਖਪ ਗਏ ਸਨ।”

ਮੈਨੂੰ ਮਾਯੂਸੀ ਹੋਈ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੁਨ ਮਰ-ਖਪ
ਗਏ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਸ ਲਫ਼ਜ਼ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਚੁੰਡਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ,
ਮਤਲਬ ਏਨਾ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਏਨੀ ਨਿਗੂਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਪਰ ਮੈਂ ਹੁਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਪਿਛੋਂ, ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ
ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਤੀਲੇ ਦਾ ਸਦਕਾ ਮੇਰੀ ਕੈਮਿਸਟ ਗੋਲਦਬਰਗ ਨਾਲ਼

ਵਾਕਫੀ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਹੀ ਵਿਦਵਤਾ-ਭਰੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਰਲ ਮਤਲਬ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਹਰ ਭੇਤ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਐਨਕ ਠੀਕ ਕਰਦਾ, ਮੋਟੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਟਕ ਲਾ ਝਾਕਦਾ ਤੇ ਇੰਝ ਬੋਲਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਕੋਕੇ ਠੋਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਲਫਜ਼, ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਦੋਸਤਾ, ਕਿਸੇ ਰੁਖ ਨੂੰ ਲਗੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਪੱਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਨੇ, ਕਿਉਂ ਨੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਰੁਖ ਉਗਦੇ ਕਿਵੇਂ ਨੇ। ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਕਿਤਾਬਾਂ, ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਦੋਸਤਾ, ਇਕ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਬਾਗ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਲਭ ਜਾਏਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਤੇ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਹੋਵੇ।”

ਮੈਨੂੰ ਵਡਿਆਂ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੇਅਦੇ ਦਾ ਜਲਾਪਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਸੋਡਾ ਤੇ ਮਗਨੇਸ਼ੀਅਮ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮਾਲਸ਼ ਦਾ ਤੇਲ ਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਲੈਣ ਅਕਸਰ ਕੈਮਿਸਟ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਭੱਜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕੈਮਿਸਟ ਦੀ ਗੁੰਦਵੀਂ ਸਿਖਿਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਵਲ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਵਤੀਰਾ ਬਣਾਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਜਾਣਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੰਝ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਲਈ ਵੋਦਕਾ।

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਖਾਂਦੀਆਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਹੜੀ ਡੂੰਘੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੁਰਮ ਦੇ ਜਾਂ ਸੂਰਮਤਾ ਦੇ ਰਾਹੇ ਪਾ ਦੇਂਦੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਨਾ ਜੁਰਮ ਦੇ ਕਾਬਲ ਸਨ ਨਾ ਸੂਰਮਤਾ ਦੇ; ਉਹ ਹਰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਦੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਲਭਣੀ ਔਖੀ ਸੀ। ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ - ਮੈਂ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ।

ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਪਰਾਗ ਤੇ ਲੰਡਨ ਤੇ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੱਧ-ਵਿਚਕਾਰ ਕੂੜੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਬੰਨ੍ਹ ਤੇ ਖੱਡੇ ਸਨ। ਓਥੇ ਸੜਕਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਚੌੜੀਆਂ ਸਨ, ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਗਿਰਜੇ ਉਕਾ ਹੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਲੋਕ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਆਲੇ ਲਈ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਓਥੇ ਲੈਂਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਲੂਣੀ ਗੋਭੀ, ਲੂਣੀਆਂ ਖੁੰਬਾਂ, ਜਵੀ ਦੇ ਆਟੇ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਤ ਅਲਸੀ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਆਲੂਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾ ਸਕਦਾ। ‘ਚਿਤਰ ਝਾਕੀ’ ਮੈਥੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਖਣੀ, ਲੈਂਟਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਫਿੱਕੀ ਤੇ ਕੋਝੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਗੜਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਖੋਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ : ਜਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਮੈਂ ਮੁਕਾ ਲਵਾਂਗਾ, ਉੱਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਮੇਰੇ

ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵਕਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਜਿੱਲ੍ਹੜ ਤੇ ਢਿਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਇਕ ਰੋਗੀ ਜਿਹੀ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਛਾ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇ-ਸੁਆਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਭੇਤ-ਭਰਿਆ ਵਾਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਤੀਂ, ਜਦੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਗਿਰਜੇ ਦਾ ਟਲ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਗੂੰਜਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਕ ਦਮ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਅਧ-ਪੱਚਧੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਰੀਆਂ ਵਲ ਨੂੰ ਭੱਜ ਪਿਆ।

“ਖਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਏ?” ਅੱਗ ਲਗ ਗਈ ਏ ਕਿਤੇ?” ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੁਛਦੇ।

ਸਾਨੂੰ ਦੂਜੇ ਫਲੈਟਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਟੁਰਨ ਫਿਰਨ ਤੇ ਠਾਹ-ਠਾਹ ਬੂਹੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਲਗਾਮੋਂ ਫੜੀ 'ਹਾਤੇ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜਦਾ ਲੰਘਿਆ।

ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗਿਰਜੇ ਵਿੱਚ ਡਾਕਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਚੁਪ ਕਰ, ਮਾਂ, ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦੈ, ਇਹ ਖਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਨਹੀਂ!”

“ਤਾਂ ਫੇਰ ਸ਼ੈਦ ਪਾਦਰੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ,” ਵਿਕਟਰ ਆਪਣੇ ਫੱਟੇ ਉੱਤੋਂ ਉਤਰ ਆਇਆ।

“ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਕੀ ਹੋਇਐ, ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ,” ਦਬਾ ਸਟ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਉਹਨੇ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਪਰ ਮਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਲਈ ਘਲਿਆ ਕਿ ਕੀ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਲਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਭੱਜਾ ਭੱਜਾ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਛਤ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕੋਈ ਲਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਅਡੋਲ, ਯਖ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਟੱਲ ਖੜਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਦਿਸ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੱਜਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਬਰਫ਼ ਕਰਚ-ਕਰਚ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਬਰਫ਼-ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਸੁਣੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਟਲ ਦੀ ਖੜਕਾਰ ਹਰ ਪਲ ਹੋਰ ਡਰਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਪਰਤ ਆਇਆ।

“ਕੋਈ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਲਗੀ ਹੋਈ।”

“'ਚ, 'ਚ!” ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਉਹਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੋਟ ਤੇ ਟੋਪ ਪਾ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਕਾਲਰ ਉਪਰ ਖਿਚ ਲਈ ਤੇ ਬੇ-ਯਕੀਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਬਰਫ਼-ਬੂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਧੱਕਣ ਲਗਾ।

“ਨਾ ਜਾ, ਨਾ ਜਾ,” ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ। “ਝਲ ਨਾ ਖਿਲਾਰ”।

ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਵੀ ਟੋਪ ਤੇ ਕੋਟ ਪਾ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਚਿੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਕੀ ਏ!”

ਜਦੋਂ ਭਰਾ ਚਲੇ ਗਏ, ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਾਵਰ ਭਖਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਬਾਰੀਆਂ ਅਗੇ ਹੀ ਖਲੋਤੀਆਂ ਰਹੀਆਂ; ਪਰ ਇਕਦਮ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਘੰਟੀ ਵਜਾਈ, ਚੁਪ-ਚਾਪ ਭੱਜਦਾ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਹਾਲ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਮੋਟੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ:

“ਜ਼ਾਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ!”

“ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਤਲ!” ਬੁੱਢੜੀ ਬੋਲ ਪਈ।

“ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਤਲ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?”

ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਘੰਟੀ ਵਜਾਈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਪੇਟਦਿਆਂ ਖਿਝ ਕੇ ਆਖਿਆ:

“ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਜੰਗ ਛਿੜ ਪਈ ਏ!”

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਚਾਹ ਪੀਣ ਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਸੰਭਾਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਬਾਹਰ ਚੁਪ ਛਾ ਗਈ ਸੀ; ਟਲ ਖੜਕਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਦਿਨ ਲੋਕੀਂ ਖੁਸਰ ਫੁਸਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਮਿਲਦੇ ਮਿਲਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਹਰ ਸ਼ੈ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ਼ ਸੁਣਦੇ-ਸੁਣਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਕਿ ਆਖਰ ਹੋਇਆ ਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਲੁਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਿਦੋਰੋਵ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਪੋਲੇ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਇਹਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਏ।”

ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਨਿੱਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੇਸਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੌੜੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ।

ਐਤਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਸਮਾਵਰ ਭਖਾ ਕੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਕਾਕਾ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਵੜ ਆਇਆ, ਉਹਨੇ ਸਮਾਵਰ ਦੀ ਟੂਟੀ ਖਿਚ ਲਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਖੇਡਣ ਲਈ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਮੇਜ਼ ਥੱਲੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਮਾਵਰ ਦੀ ਨਾਲੀ ਭਖਦੇ ਕੋਲਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਵਹਿ ਟੁਰਿਆ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਟਾਂਕੇ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਅਚਰਜ਼ ਕਹਿਰ ਨਾਲ਼ ਗੜ-ਗੜ ਕਰਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਸੋਈ ਵਲ ਨੂੰ ਭਜਿਆ ਤੇ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਤ੍ਰਾਹ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇੰਝ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਵਾਰੀ ਦਾ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਬੇ-ਟਾਂਕਾ ਨਾਲੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ਼ ਟੂਟੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ਼ ਝੂਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਢੱਕਣ ਪਾਸੇ ਪਰਨੇ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹੱਥੀਆਂ ਹੇਠੋਂ ਪੰਘਰੀ ਹੋਈ ਜਿਸਤ ਤ੍ਰਿਪ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਸੁਰਮਈ ਸਮਾਵਰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਪਈ

ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਸੁਟਿਆ, ਉਹਨੇ ਸੁੰ-ਸੁੰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਧੈਂ ਕਰਕੇ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ।

ਉਸੇ ਪਲ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੁਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਬੁੱਢੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਵਰ ਭਖ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ।

“ਹਾਂ, ਭਖ ਪਿਆ,” ਮੈਂ ਸੰਖੇਪ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ।

ਇਹ ਜਵਾਬ, ਜਿਹੜਾ ਬੇ-ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਡਰ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਨੇ ਦਵਾਇਆ ਸੀ, ਹਾਸੇ-ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਭੈੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਸਜ਼ਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਫੈਂਟਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਇਹ ਚੀੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਛਟੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਦੱਥੀ ਨਾਲ ਚਾੜ੍ਹਿਆ; ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬਹੁਤੀ ਪੀੜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਾਸ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਧੱਸੀਆਂ ਕਈ ਛਿਲਤਰਾਂ ਛਡ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮਾਂ ਤੀਕ ਮੇਰੀ ਪਿਠ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਵਾਂਗ ਫੁਲ ਗਈ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਣਾ ਪਿਆ।

ਜਦੋਂ ਡਾਕਟਰ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਹਸਾਉਣੀ ਹਦ ਤਕ ਲੰਮਾ ਤੇ ਪਤਲਾ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਹਨੇ ਡੂੰਘੀ, ਅਡੋਲ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲਿਖਣੀ ਪਵੇਗੀ।”

ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਪੈਰ ਏਧਰ ਓਧਰ ਕਰਨ ਲਗਾ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ।” ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਤੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਦਰਜ ਕਰਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈ?”

ਮੇਰੀ ਪਿਠ ਏਨੀ ਪੀੜ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਹਾ :

“ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਛੇਤੀ ਕਰੋ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਬਣਾਓ।”

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੁਖਦਾਈ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੰਡੇ ਮੋਚਣੇ ਨਾਲ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਇੰਝ ਮਖੌਲ ਕਰਦਿਆਂ ਛਿਲਤਰਾਂ ਖਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ:

“ਮੁੰਡਿਆਂ, ਤੇਰੀ ਖਲ ਦਾ ਹਾਲ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਨੇ। ਹੁਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਾਣੀ ਤੇਰੇ ਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣ ਲਗਾ।”

ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲਿਆ, ਮੇਰੀਆਂ ਡਾਢੀਆਂ ਕੁਤ-ਕੁਤਾੜੀਆਂ ਕਢਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਮੈਂ, ਮੁੰਡਿਆਂ, ਬਤਾਲੀ ਛਿਲਤਰਾਂ ਕਢੀਆਂ ਨੇ? ਆਪਣੇ ਯਾਰਾਂ ਅਗੇ ਬੇ-ਸ਼ੱਕ ਫੜ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਮਾਰ! ਕਲ੍ਹ ਏਸੇ ਵੇਲੇ ਪੱਟੀ ਬਨ੍ਹਵਾਣ ਆਈ। ਤੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ?”

“ਪਹਿਲੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਮਾਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ,” ਮੈਂ ਇਕ ਪਲ ਸੋਚਣ ਪਿਛੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਡਾਕਟਰ ਭਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੱਸਿਆ।

“ਹਰ ਚੀਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਹੋ ਰਹੀ ਏ, ਮੁੰਡਿਆ; ਹਰ ਚੀਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਹੋ ਰਹੀ ਏ!”

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਐਹ ਲੌ, ਨਵੇਂ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਐ। ਕਲ੍ਹ ਫੇਰ ਘਲਣਾ ਸੂ। ਇਹਨੂੰ ਫੇਰ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹਾਂਗੇ। ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਓ, ਹਾਸੇ ਮਜ਼ਾਖ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾ ਸੂ।”

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੱਘੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਪੇਸ਼ਕੋਵ, ਮਾਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ ਏ। ਕੋਈ ਕਰੇ ਤੇ ਕੀ ਕਰੇ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰਾਵਾ ਕੋਈ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ! ਅਖੀਰ, ਤੇਰੇ ਲਈ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਹੈ ਵਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ। ਹਰ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਮਘਟੇ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਇਕ ਵੀ ਹਰਾਮ ਦਾ ਤਰਸ ਨਾ ਖਾਂਦਾ! ਚਿਲਕਦੇ ਚੂਚੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ!”

ਉਹ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ; ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਂ, ਉਹਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਾਂ, ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਏਨੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਘਰ ਪੁੱਜੇ, ਮੇਰਾ ਜਿਤ ਕੇ ਆਏ ਸੂਰਮੇ ਵਾਂਗ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਸੁਣਿਆ, ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਛਿਲਤਰਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕੱਢੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨੇ ਕੀ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੁਲ੍ਹ ਚਟਦੀਆਂ ਤੇ ਲਹੂ-ਲਿਬੜੇ ਵੇਰਵੇ ਉਤੇ ਮੱਥਾ ਵਟਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਤੋਬਾ ਤੇ ਹਾਇ ਨਾਲ਼ ਟੋਕਦੀਆਂ। ਬਿਮਾਰੀ ਤੇ ਪੀੜ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਵਿੱਚ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੋਗੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੇਖ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਇਹ ਵੇਖ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿੰਨੀਆਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ, ਮੈਂ ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗ ਲਈ। ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਬੁੱਢੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਕੂਕ ਉੱਠੀ:

“ਸ਼ਤੁੰਗੜਾ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ!”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ, ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸਾਂ:

“ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਤੂੰ ਬਿਮਾਰ ਸੈਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਵੇਖ ਅਫਵਾਹਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਤਰਦੀਦ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੂੰ ਸੱਚ ਦਸਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੀ - ਉਹਨੂੰ ਏਡੀ ਖਰ੍ਹਵੀ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਿਉਂ ਪਾਇਆ

ਜਾਵੇ ? ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵਡੇ ਦੂਮਾਸੈ, ਪੌਨਸੌਂ ਦੂ ਤੇਰੇਲ, ਮੌਂਤੇਪਿਨ, ਜ਼ਾਕੋਨ, ਗਬੋਰੀਓ, ਏਮਾਰਦ ਤੇ ਬੋਇ-ਰੋਬਰਤ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਫਟਾ ਫਟ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅਨੋਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਮਿੱਠੇ ਭਾਵ ਸਰਕਾਂਦੀ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ੋਰ ਭਰ ਦੇਂਦੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੇਰੀ ਘਰ ਬਣਾਈ ਲੰਪ ਧੁਆਂਖੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ, ਅਸਲੋਂ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਤਕ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਨ ਕੱਛਾਂ ਮਾਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਠਹਿਰ ਜਾ, ਕਿਤਾਬੀ ਕੀੜਿਆ, ਤੇਰੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਫੱਟ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤੇ ਤੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।”

ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਕਿ ਪਲਾਟ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਫਰਕਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਆਦਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਕੋ ਗੱਲ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਭਾਵ : ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਨਾ-ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਭੈੜੇ ਲੋਕਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਸਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਭੈੜੇ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੱਸੀ-ਸਮਝਾਈ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਬੁਰਿਆਈ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੀ ਫ਼ਤਹਿ ਪਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਉਸ “ਪਿਆਰ” ਤੋਂ ਤੰਗ ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਭੇ ਮਰਦ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਐਨ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਕਾਵੀਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਤੁਛਤਾ ਧੁੰਦਲੇ ਧੁੰਦਲੇ ਸ਼ੌਕ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਕੁਝ ਸਫੇ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਕਿਆਫ਼ੇ ਲਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਅਖੀਰ ਕਿਸ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਕੌਣ ਹਾਰੇਗਾ; ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਪਲਾਟ ਦੀ ਗੁੰਝਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਡਹਿ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਤਾਬ ਲਾਂਭੇ ਰਖ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਸਵਾਲ ਵਾਂਗ ਦਿਮਾਗ ਦੌੜਾਂਦਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਸਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਾਰੀ ਸਹੀ ਸਹੀ ਬੁਝ ਲੈਂਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਪਾਤਰ ਸੁਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਉਤਰੇਗਾ ਤੇ ਕਿਹਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ-ਅਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ।

ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਗਈ; ਮੈਂ ਹੋਰਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵੇਖ ਲਈਆਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਟਾਂਗੇ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਫੌਜ ਤੇ ਸਭ “ਲੰਡੀ ਬੁੱਚੀ” ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਨੀਜ਼ਨੀ-ਨੋਵੋਗਰਾਦ, ਕਾਜ਼ਾਨ ਤੇ ਪਰਮ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਬਹੁਤੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ਼ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਸੁਖੱਲ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ਼ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਫੌਜੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਾਕਫ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੌਜੀ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਲਦਾ - ਨਾ ਸਿਦੋਰੋਵ ਨਾਲ, ਨਾ ਸਟੀਮਰ ਵਾਲੇ ਫੌਜੀ ਨਾਲ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯਰਮੋਖਿਨ ਨਾਲ; ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਬੰਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਘਟ ਖਰੂਵੇ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਮੂਰੀ ਨਾਲ਼ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਜਾਂ

ਇੱਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਕਫ਼ ਹਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਉਹਨਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਵਰਗੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਸਨੇਹ ਤੇ ਦਰਦ ਸੀ। ਆਮ ਕਰਕੇ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰੀ ਗਈ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੇਰੀ ਜ਼ਾਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ, ਸੌਖੀ ਤੇ ਸੁਆਦਲੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕੀਂ ਏਨੀ ਵਾਰੀ ਤੇ ਇੰਝ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੜਦੇ, ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਵੇਂ ਕੋਈ ਖਿਡੌਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਸਟੀਮਰ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ; ਤੇ ਰੱਬ ਅਗੇ ਏਡੇ ਖੋਰ-ਖੁਣਸ ਨਾਲ਼ ਅਰਦਾਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦਾ, ਨੀਚ ਤੇ ਲਾਲਚੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਸਮਝੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਜਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਣ ਦਾ ਉਹ ਜਜ਼ਬਾ ਸਵਾਰ ਹੋਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਇਕ ਅਮਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਬੇ-ਕਿਰਕ ਸਨ; ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਲਗਭਗ ਹਰ ਵਾਰੀ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਵਾਧੂ, ਬੇ-ਮਤਲਬ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਵੇਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਤਲਬ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ।

ਹਰ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਰੂਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਉਘਾੜਦੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਧੁੰਦਲੀ ਜਿਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਵਧਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਉਥੱਲੇ ਹੋਏ ਪੀਲੇ ਸਫ਼ੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਫੇਰ ਗੋਨਕੋਰ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਜ਼ੇਮਗਾਨੋ ਭਰਾ' ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਕੋ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਦੇ ਅਚੰਭੇ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਉਹ ਉਦਾਸ, ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹਵਾਈ। ਇਹਦਾ ਪਲਾਟ ਗੁੰਝਲ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੇਤਲੀ ਖਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਇਹ "ਸੰਤ-ਜੀਵੀਨੀਆਂ" ਵਰਗੀ ਰੁੱਖੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਲਗੀ। ਢੁਕਵੀਂ ਤੇ ਅਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਬੋਲੀ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਮੈਨੂੰ ਮਾਯੂਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹਰਫ਼ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਫ਼ਿਕਰੇ ਇੰਝ ਸਿਧੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਲਹਿ ਗਏ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਭਾਰਵਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਹਾਲ ਉਹਨਾਂ ਇੰਝ ਕਾਇਲ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਕੰਬ ਉਠਿਆ। ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰਾ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਟੁੱਟੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਮਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕੋਲ ਪੁਜਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਮਸ਼ਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਤੱਕ ਰੋਈ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਨਾ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟਣ ਲਗਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਮਾਲ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਮੋੜੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬ ਦੇਵੇ।

“ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਤੋਂ ਕੀ ਮਤਲਬ ਏ ਤੇਰਾ?” ਉਹਨੇ ਹਸ ਕੇ ਪੁਛਿਆ।

ਉਹਦੇ ਹਾਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘਬਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਸ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਜੋ ਮੈਂ ਦਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

“ਇਹ ਰੁੱਖੀ ਕਿਤਾਬ ਏ। ਠਹਿਰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਏਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਕਿਤਾਬ ਲਭਦੀ ਹਾਂ, ਏਸ ਤੋਂ ਸੁਆਦਲੀ।”

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗਰੀਨਵੁਡ ਦੀ “ਨਿੱਕੇ ਵਾਗੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਕਹਾਣੀ” ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵੇਖ ਝੁਣਝੁਣੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਅਸਲੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਮੇਰੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਓਦੋਂ ਤੱਕ ਰਹੀ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਹਿਸਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਦੋ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਅਖੀਰਲੇ ਸਫ਼ੇ ਤੱਕ ਮੁਕਾ ਨਾ ਲਿਆ।

ਹੱਛਾ, ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਵੀ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਔਖੀ ਸੀ! ਸਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਖਾਲੀ ਲਗਦੀ ਸੀ; ਦੂਜੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਦਿਲ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਗਰੀਨਵੁਡ ਤੋਂ ਚੋਖੀ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਕ ਸਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ “ਠੀਕ” ਕਿਤਾਬ - ‘ਯੂਜੀਨ ਗਰੇਂਦੇ’ - ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਲਗ ਗਈ।

ਬੁੱਢਾ ਗਰੇਂਦੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ ਦਾ ਚੰਗਾ ਉਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਚੇਤਾ ਕਰਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਸਚਾਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਇਹ ਸਚਾਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਅਡੋਲ, ਨਿਗਰ ਪਰਖ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਗੋਨਕੋਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਕੁਰੱਖਤ, ਸੰਘ-ਪਾੜਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਜਾਚਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਕਸਰ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬਦਮਾਸ਼ ਜਾਂ ਹਮਦਰਦ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਖਿੜਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਚਿੜ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਦਿਮਾਗ ਕਿਉਂ ਨਾ ਖਪਾਂਦਾ ਤੇ ਯਤਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਦਾ, ਇਹੋ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਅਖੀਰਲੇ ਸਫ਼ੇ ਤੱਕ, ਪੱਥਰ ਦੀ ਕੰਧ ਵਾਂਗ ਅਹਿਲ ਹੋ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਹਦੀਆਂ ਭਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ।

ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਬੁਰਿਆਈ ਦੇ ਚੰਦਰੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਧ ਨਾਲ਼ ਟਕਰਾ ਕੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਪੱਥਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮੋਹ ਜਗਾ ਦੇਵੇ। ਕੰਧ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਾਂ ਸੁਹਣੀ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਗੇ ਸੇਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਧਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਉਹਦਾ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੱਚੀ ਤੇ ਅਹਿਮ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਪਿਛੇ ਲੁਕੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਗੋਨਕੋਰ, ਗਰੀਨਵੁਡ ਤੇ ਬਾਲਜ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵਿਲਿਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀਰੋ, ਉਹ ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦੇ ਲੋਕੀਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਲੋਕਾਰ ਹਦ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜੁ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਤੇ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਐਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਹੀ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਹੀ ਤੇ ਕੀਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਕ “ਚੰਗੀ ਕਿਤਾਬ, ਇਕ ਠੀਕ ਕਿਤਾਬ” ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਨਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਕੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਵੇਂ ਲੱਭਦਾ ? ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ।

“ਐਹ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੀ,” ਮੈਨੂੰ ਬੇਲਿਊ, ਪਾਲ ਦਾ ਕਾਕ ਤੇ ਪਾਲ ਫੇਵਾਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਰਸੇਨ ਹਓਲੇ ਦੀ ‘ਗੁਲਾਬਾਂ, ਸੋਨੇ ਤੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੱਥ’ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਬੋਲੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਉਹਨੂੰ ਮਾਰਯਾਤ ਤੇ ਵਰਨਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਰਸ ਸੀ; ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਅਕਾਵੇਂ ਲਕਦੇ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸਪੀਅਹਾਗਨ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਯੋਰਬਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੂ ਤੇ ਹੂਗੋ ਨਾਲੋਂ ਸਰ ਵਾਲਟਰ ਸਕਾਟ ਬਹੁਤਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ – ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਜਜ਼ਬੇ ਜਗਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦੇਂਦੀਆਂ; ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਬਾਕਮਾਲ ਬਾਲਜ਼ਾਕ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਚੀਨੀ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਘਟ ਚੰਗੀ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਫ਼ ਬਲਾਊਜ਼ ਪਾ ਲੈਂਦਾ, ਵਾਲ ਵਾਂਹਦਾ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਜੋਗਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ, ਪਰ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਦੇ ਤੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੋਲੇਗੀ, ਲਿਸ਼-ਲਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਾਫ਼ ਮੂੰਹ ਤੇ ਉਸ ਮੁਰਕਵੀਂ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਖਾਸ ਇਸ ਮੌਕੇ ਲਈ ਲਿਆਂਦੀ ਹੋਈ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਤੇ ਮਿੱਠੀ, ਥੱਕੀ-ਥੱਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁਛਦੀ:

“ਪੜ੍ਹੀ ਸਾਈ ? ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਆ ?”

“ਨਹੀਂ।”

ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਹਣੇ ਭਰਵੱਟੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਉਪਰ ਚੁਕਦੀ ਤੇ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਨਕ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?”

“ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਐ।”

“ਕਿਏ ਬਾਰੇ ?”

“ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ।”

ਉਹ ਮੱਥਾ ਵਟਦੀ ਤੇ ਬਨਾਉਟੀ ਹਾਸਾ ਹਸਦੀ।

“ਝੱਲਾ! ਪਰ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦੈ!”

ਵਡੀ ਸਾਰੀ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਉਹ ਪਸ਼ਮ ਦੇ ਸਲੀਪਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪੈਰ ਝੁਲਾਂਦੀ, ਉਬਾਸੀ ਲੈਂਦੀ, ਆਪਣਾ ਨੀਲਾ ਡ੍ਰੈਸਿੰਗ ਗਾਊਨ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਹੋਰ ਘੁਟ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਪੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਈ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਟਕੋਰਦੀ।

ਮੇਰਾ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ:

“ਤੂੰ ਏਥੋਂ ਚਲੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ? ਅਫਸਰ ਅਜੇ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਰੁੱਕੇ ਘਲਦੇ ਨੇ ਤੇ ਤੇਰਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਂਦੇ ਨੇ।”

ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਥੁੜੋਂ ਮੈਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ “ਪਿਆਰ” ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੋਟੀ ਸਾਰੀ ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਦਿਲ ਭਰ ਕੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੁੰਦੀ।

ਹੇਠਾਂ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਬਾਰੇ ਗਪ ਬਾਜ਼ੀ ਹੋਰ ਵੀ ਟਿਚਕਰ ਤੇ ਖੋਰ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਹੀ ਝੂਠੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਤੌਖਲਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਤਿੱਖੇ ਨੈਣ, ਉਹਦੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡੇ ਦਾ ਬਿਲੀ ਵਰਗਾ ਸੁਹਜ, ਤੇ ਉਹਦਾ “ਕੰਪਨੀ” ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਤੌਕਦਾ, ਮੇਰਾ ਤੌਖਲਾ ਤੇ ਤਰਸ ਹੁੰਦ ਵਾਂਗ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਬਸੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਚਲੀ ਗਈ, ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਉਹਦਾ ਪਤੀ ਵੀ ਟੁਰ ਪਿਆ।

ਅਜੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫਲੈਟ ਖਾਲੀ ਹੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਮੁੜੇ-ਤੁੜੇ ਕਿੱਲਾਂ ਤੇ ਕਿੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੋਰੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬੇ-ਰੰਗ ਟਾਕੀਆਂ ਨਾਲ, ਜਿਥੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਟੰਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਖਰਾਬ ਹੋਈਆਂ ਸੁੰਨੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਂਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਗਿਆ। ਰੋਗਣ ਕੀਤੇ ਫਰਸ਼ ਕਾਗਜ਼ਾਂ, ਕਿਸੇ ਚਮਕੀਲੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ, ਖਾਲੀ ਪੋਟੀਆਂ ਤੇ ਅਤਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਪਰੁੱਚੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਕੋਕਾ ਲਿਸ਼ਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ; ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਟਰ ਦੀ ਉਸ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਫੇਰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਕਰਾਨਾ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ ਸਿੱਕਣ ਲਗਾ।

10

ਅਜੇ ਜਦੋਂ ਕਟਰ ਤੇ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਮਕਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਡਿਆ, ਸਾਥੋਂ ਹੇਠਲਾਂ ਫਲੈਟ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ‘ਧੌਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਤੀਵੀਂ’

ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅੰਬਰ ਦੇ ਹੋਲਡਰ ਵਿੱਚ ਟੁੰਗੀ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਣੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਮਾਨ ਤੇ ਆਣ-ਬਾਣ ਵਾਲੀ ਵੀ ਸੀ, ਆਵਾਜ਼ ਉਹਦੀ ਭਰਵੀਂ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪਿਛੇ ਮਾਰਨ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੋੜਨ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਏਨੀ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਿ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਨਾ ਦਿਸਣ। ਸਮਝੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਉਹਦਾ ਫੌਜੀ ਨੌਕਰ ਤੂਫ਼ਯਾਏਵ ਪਤਲੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਨਸਵਾਰੀ ਘੋੜਾ ਉਹਦੇ ਫਲੈਟ ਦੀ ਡਿਉੜੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਤੇ ਔਰਤ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਦੁੱਧ-ਸਲੇਟੀ ਵੈਲਵਲਟੀਨ ਦੇ ਕਪੜੇ, ਚਿੱਟੇ ਦਸਤਾਨੇ ਤੇ ਬਾਦਾਮੀ ਬੂਟ ਪਾਈ ਨਿਕਲਦੀ। ਇਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੰਮੀ ਲਗਾਮ ਤੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਦੀ ਨੀਲਮ-ਜੜੀ ਸੋਟੀ ਫੜੀ, ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਨਕ ਨੂੰ ਥਾਪੜਦੀ। ਘੋੜਾ ਦੰਦ ਕਢ ਲੈਂਦਾ, ਅੱਖਾਂ ਮਟਕਾਂਦਾ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਖੁਰ ਮਾਰਦਾ, ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਜੁੱਸਾ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

“ਰੋਬੀ, ਰੋਬੀ,” ਉਹ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸੁਹਣੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਧੌਣ ਥਾਪੜਦੀ, ਨਿੰਮੀ ਨਰਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੀ।

ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਤੂਫ਼ਯਾਏਵ ਦੇ ਗੋਡੇ ਉਤੇ ਰਖਦੀ ਤੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਦੀ ਲੰਮਾਈ ਵਲ ਪਾ ਦੇਂਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਵਾਰੀ ਉੱਤੇ ਇੰਝ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਾਠੀ ਉਤੇ ਹੀ ਜੰਮੀ ਹੋਵੇ।

ਉਹ ਉਸ ਟਾਂਵੇ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਸੁਹਣਪ ਨਾਲ ਸੁਹਣੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਨਵਾਂ ਤੇ ਅਚਰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਸ਼ਿਆਈ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੁਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵਲ ਤੱਕਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਸੋਚ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਦਿਆਨੇ ਦਾ ਪੋਇਤੀਅਰ, ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ, ਲਾਵਾਲੀਅਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਮਨ-ਮੋਹਣੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨੀਯਤ ਡਵੀਯਨ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਸਦਾ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਝਰਮਟ ਪਾਈ ਰਖਦੇ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਉਹ ਉਹਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਪਿਆਨੋ, ਵਾਇਲਨ ਤੇ ਗਟਾਰ ਵਜਾਂਦੇ ਤੇ ਗੌਂਦੇ ਤੇ ਨਚਦੇ। ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿੱਠੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਕੁਦਾੜੇ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਮੇਜਰ ਓਲੇਸੋਵ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦੇਂਦਾ। ਉਹ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਤੇਲੀ ਵਾਂਗ ਬਿੰਦੇ ਲਾਲ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਮੋਟਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਗਟਾਰ ਚੰਗੀ ਵਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤ ਦਾ ਮਸਕੀਨ, ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨੌਕਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਉਹਦੀ ਗੋਭਲੀ, ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਵੀ ਓਡੇ ਹੀ ਰੋਸ਼ਨ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਨੀਝ ਅਡੋਲ, ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਆਸਵੰਦ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ।

ਧੰਮੀ ਤੋਂ ਤਰਕਾਲਾਂ ਤੱਕ ਨਾਨੀ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਰੁਝੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਮੂੰਹ ਵਟਿਆ, ਚੁਪੀਤਾ ਤੂਫ਼ਯਾਏਵ ਤੇ ਇਕ ਫੁੱਲੀ ਹੋਈ, ਟੀਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਨੌਕਰਾਣੀ

ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਂਦੀ। ਬਾਲੜੀ ਦੀ ਆਯਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਮਝੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਲੱਕੜਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਉਤੇ ਖੇਡਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਈ। ਉਹਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਂਦਾ, ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁੱਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਬਿਸਤਰੇ ਉੱਤੇ ਪਾ ਦੇਂਦਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸੁਭ ਰਾਤ ਕਹਿਣ ਨਾ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਸੌਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ। ਮੇਰੇ ਨਰਸਰੀ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਧਰਨ 'ਤੇ ਉਹ ਮਾਣ ਨਾਲ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਗੋਭਲਾ ਹੱਥ ਅਗੇ ਕਰਦੀ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਕਲ੍ਹ ਤੱਕ ਅਲਵਿਦਾ। ਨਾਨੀ ਜੀ, ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕਹਿਵਾਂ?”

“ਰੱਬ ਰਾਖਾ ਹੋਵੇ,” ਦੰਦਾਂ ਤੇ ਨਕ ਵਿਚੋਂ ਧੁੰਢੇ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਧਤੀਰੀਆਂ ਛਡਦਿਆਂ ਉਹਦੀ ਨਾਨੀ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ।

“ਕਲ੍ਹ ਤੱਕ ਰੱਬ ਰਾਖਾ ਹੋਵੇ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੌਣ ਲਗੀ ਆਂ,” ਚੌਹਾਂ ਪਾਸੇ ਲੈਸ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਰਜ਼ਾਈ ਵਿਚ ਗੁਛਾ-ਮੁਛਾ ਹੁੰਦੀ, ਬਾਲੜੀ ਦੁਹਰਾਂਦੀ।

“ਕਲ੍ਹ ਤੱਕ ਨਹੀਂ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੱਕ,” ਉਹਦੀ ਨਾਨੀ ਠੀਕ ਕਰਦੀ।

“ਕਲ੍ਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ?”

ਉਹਨੂੰ ਲਫਜ਼ “ਕਲ੍ਹ” ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਬਦਲੀ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਜਾਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਦੀ ਦੱਥੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਗਡ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਕਲ੍ਹ ਇਹ ਬਾਗ ਬਣ ਜਾਏਗਾ।”

“ਕਲ੍ਹ ਮੈਂ ਘੋੜਾ ਖਰੀਦਾਂਗੀ ਤੇ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਸਵਾਰੀ ਕਰਾਂਗੀ।”

ਉਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬੱਚੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਜੋਸ਼ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਖੇਡ ਦੇ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਉਹ ਸੋਚੀਂ ਡੁਬ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਪੁਛਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ:

“ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਾਲ ਜਨਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ?”

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੂੰ ਭਖੜੇ ਦੇ ਕੰਡੇ ਚੁਭ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨੇ ਇੰਝ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਉਂਗਲੀ ਉਘਰੀ:

“ਧਿਆਨ ਰਖੋ - ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਰੱਬ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਂਗੀ ਤੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਮਾਂ ਤੱਕ ਨਾਲ ਵੀ, ਕੋਈ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੈ।”

ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਚੁਪੀਤੀ ਜਿਹੀ ਉਦਾਸੀ ਛਾ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ, ਆਸਵੰਦ ਅੱਖਾਂ ਅਸਮਾਨ ਵਲ ਚੁਕਦੀ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਨਾਨੀ ਜੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਝਿੜਕਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਅੰਮੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਝਿੜਕਦੇ, ਬਸ ਹੱਸ

ਛੁਡਦੇ ਨੇ। ਹਰ ਕੋਈ ਅੰਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਏ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕਦੀ ਵਕਤ ਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਏ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਈ ਸੁਹਣੇ ਨੇ। ਅੰਮੀ ਜੀ ਕਮਾਲ ਨੇ। ਓਲੋਸੋਵ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦੈ : ‘ਕਮਾਲ ਦੀ ਅੰਮੀ’ !”

ਮੈਨੂੰ ਬਾਲੜੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਓਪਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਖਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਚੇਤਾ ਕਰਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਭਰੋਸਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਘਟਦੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧ ਗਈ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮੀਂ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸੈਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ, ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਤੇ ਬਾਲੜੀ ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਉਂਘਲਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹੀ ਆਈ, ਉਹਨੇ ਕਾਠੀ ਤੋਂ ਪਲਾਕੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪਿਛੇ ਝਟਕਦਿਆਂ ਪੁਛਣ ਲਗੀ:

“ਸੌਂ ਗਈ ਏ ?”

“ਹਾਂ ਜੀ !”

“ਸੱਚੀ ?”

ਫੌਜੀ ਤੂਫ਼ਯਾਏਵ ਭੱਜਾ ਭੱਜਾ ਆਇਆ ਤੇ ਘੋੜਾ ਲੈ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਦੀ ਸੋਟੀ ਨੂੰ ਪੇਟੀ ਵਿੱਚ ਘਸੋੜਦਿਆਂ, ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤ ਨੇ ਬਾਹਵਾਂ ਵਧਾਈਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦੇ !”

“ਮੈਂ ਆਪ ਲੈ ਜਾਨਾਂ !”

“ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਨਹੀਂ !” ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਘੋੜਾ ਹੋਵਾਂ।

ਬਾਲੜੀ ਜਾਗ ਪਈ, ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕੀਆਂ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਨਾਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਅਗੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਦੋਵੇਂ ਅੰਦਰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਕੜਕੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਕਿ ਇਹ ਔਰਤ ਵੀ ਕੜਕਾ ਮਾਰਦੀ ਸੀ, ਜੀ ਖਾਸ ਹੀ ਖਰਾਬ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਕਿੱਡੀ ਵੀ ਨਰਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਦੀ, ਉਹਦਾ ਆਖਾ ਕਿਸੇ ਮੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਣਾ।

ਕੁਝ ਹੀ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਟੀਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਆਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਲਗੀ : ਬਾਲੜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਸੁਭ ਰਾਤ ਕਹਿ ਲਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਸੌਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਵੜਿਆ ਜਿਥੇ ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤ ਬੈਠੀ, ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਲਈ, ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਉਹਦੇ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਮਾਣ ਦੇ

ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਲੈ ਐਹ; ਆ ਗਿਆ ਈ, ਇਹ ਤੇਰਾ ਦਿਓ,” ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ।

“ਦਿਓ ਨਹੀਂ, ਮੇਰਾ ਹਾਣੀ ਏਂ।”

“ਸੱਚੀ? ਬਹੁਤ ਹੱਛਾ। ਆ ਤੇਰੇ ਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤੁਹਫਾ ਦਈਏ, ਦਈਏ ਸੂ?”

“ਆਹਖੋ, ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਵੋ।”

“ਹੱਛਾ। ਤੂੰ ਭੱਜ ਜਾ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਦਿਆਂਗੀ।”

“ਕਲ੍ਹ ਤੱਕ ਅਲਵਿਦਾ,” ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਵਧਾਂਦਿਆਂ, ਬਾਲੜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਕਲ੍ਹ ਤੱਕ ਤੇਰਾ ਰੱਬ ਰਾਖਾ ਹੋਵੇ।”

“ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿਨ੍ਹੇ ਸਿਖਾਇਐ?” ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਕੂਕੀ।

“ਨਾਨੀ ਜੀ ਨੇ?”

“ਹੂੰ।”

ਜਦੋਂ ਬੱਚੀ ਚਲੀ ਗਈ, ਔਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੈਣਤ ਕਰਕੇ ਸਦਿਆ।

“ਕੀ ਦੇਵਾਂ ਤੈਨੂੰ?”

ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦੇ ਸਕੋ।

ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਘੀਆਂ, ਖੁਸ਼ਬੋ ਵਾਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਠੱਡੀ ਚੁਕੀ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਏ, ਹੈ? ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਤੂੰ?”

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਹਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ; ਘਾਬਰ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈ ਦਿਤੇ।

“ਤੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਸੁਆਦ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਲਗੀ?” ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼, ਮਿੱਠੀ, ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋੜੇ ਦੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਰਲੀ, ਮਹਿਕ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਛਪਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨੇ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਪਰਖਿਆਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਵਲ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਕਿਆ।

ਕਮਰਾ ਅੰਦਰ ਪਏ ਸੁਹਣੇ ਗੱਦੀਦਾਰ ਫਰਨੀਚਰ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਕਰਕੇ ਏਨਾਂ ਛੋਟਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਆਲ੍ਹਣਾ। ਬਾਰੀਆਂ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਲੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ; ਘੁਸਮੁਸੇ ਵਿੱਚ ਚੁਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਬਰਫ-ਚਿੱਟੀਆਂ ਟਾਈਲਾਂ ਡਲ੍ਹਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਲਿਸ਼-ਲਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਕਾਲਾ ਪਿਆਨੋ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਮੱਧਮ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫਰੇਮਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਲਾਵ ਇਬਾਰਤ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਪਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਟੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਰੱਸੀ ਝੁਲ

ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਇਕ ਵਡੀ ਸਾਰੀ ਮੋਹਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਔਰਤ ਵਲ ਇੰਝ ਮਸਕੀਨੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਟਕ ਲਾ ਤਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੁੱਖੀ ਤੇ ਔਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋਈਏ, ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਕੌਚ ਤੋਂ ਉਹਨੇ ਪੀਲੀ ਜਿਲਦ ਵਾਲੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਈ ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕੀ।

“ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਮਕਾ ਲਵੇਂਗਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਦਿਆਂਗੀ – ਚਾਰ ਹਿੱਸੇ ਨੇ।”

ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਮੇਸ਼ਚੇਰਸਕੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ‘ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਸਬਰਗ ਦੇ ਭੇਤ’ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਦਿਲ ਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਸਬਰਗ ਦੇ ‘ਭੇਤ’ ਮੈਡਰਿਡ, ਲੰਡਨ ਜਾਂ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਭੇਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਕਾਵੇਂ ਸਨ। ਇਕ ਚੀਜ਼, ਜਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੀ ਲਗੀ, ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਡੰਡੇ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਵਾਂ,” ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤੀ ਸਿਆਣੀ ਆਂ।”

“ਰਹਿਣ ਦੇ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਵਾਂ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਂ।” ਡੰਡੇ ਨੇ ਪਰਤਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹ ਬਹਿਸਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫੇਰ ਲੜਨ ਲਗ ਪਏ। ਡੰਡੇ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਫੈਂਟਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੈ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਸੱਟਾਂ ਨਾਲ ਮਰ ਗਈ ਸੀ।

ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ ਨਿਹਲਿਸਟ* ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਮੇਸ਼ਚੇਰਸਕੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਹਲਿਸਟ ਏਨਾਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੇਖ ਲੈਣਾ ਹੀ ਚੂਚੇ ਨੂੰ ਥਾਏਂ ਮਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਫਜ਼ “ਨਿਹਲਿਸਟ” ਨੂੰ ਅਪਮਾਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਗੰਦਾ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਮੈਨੂੰ ਉਕਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਮੈਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਮਝ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਏਡੀ ਸੁਹਣੀ ਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਭੈੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੀ।

“ਚੰਗੀ ਲਗੀ ਸਾਈ?” ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੇਸ਼ਚੇਰਸਕੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਮੋੜਿਆ, ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

* ਨਿਹਲਿਜ਼ਮ (ਨਿਖੇਧਵਾਦ) – 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ (ਨਿਹਲਿਸਟ), ਆਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਕੁਲੀਨ ਬੁਰਜੂਆ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤ-ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ।

ਪਰ ਉਹਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਹੱਸ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਪਰਦਿਆਂ ਪਿਛੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਓਥੋਂ ਉਹ ਨੀਲੇ ਮਰਾਕੋ ਚਮੜੇ ਦੀ ਜਿਲਦ ਵਾਲੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਲਈ ਨਿਕਲ ਆਈ।

ਕਿਤਾਬ ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਸੁੱਟਿਆ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਬੜ ਸਵਾਰ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਓਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵੇਖੇ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕੋਈ ਹੋਰ ਥਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਰ ਨੱਕਰ ਉਹ ਇਕੋ-ਵਾਰਗੀ ਹੀ ਖੋਜ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਇੰਝ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੁਪ-ਨਹਾਤੇ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ-ਲੱਦੇ ਜੰਗਲੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਖੜਾ ਵੇਖੇ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਭੱਜਾ ਫਿਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦਾ ਇਕ ਪਲ ਕੀਲਿਆ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਦੇ ਹਰ ਵਾਰੀ ਪੋਲੀ ਪੋਲੀ ਘਾਹ ਨੂੰ ਛੁਹਣ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਲੂਹਰੀ ਉਠਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ਼ ਇੰਝ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਅਸੁਭਾਵਕ ਲਗਦੀ ਰਹੀ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ। “ਰੂਸਲਾਨ ਤੇ ਲੂਦਮਿਲਾ” ਦਾ ਅਰੰਭ ਨਾਨੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਤੱਤ ਵਰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੱਦ-ਲਾਂਹਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ਼ ਝੂਣ ਛੱਡਿਆ:

“ਓਥੇ, ਬੇ-ਨਾਂ ਡੰਡੀਆਂ ਤੇ,
ਬੇ-ਨਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ....

ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਤਰਾਂ ਦੁਹਰਾਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਹ ਮਸਾਂ-ਮਸਾਂ ਦਿਸਦੇ ਪਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਮਧੋਲੀ ਹੋਈ ਘਾਹ ਵਾਲੇ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਉਤੇ ਤਰੇਲ ਅਜੇ ਵੀ ਪਾਰੇ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਭੇਤ-ਭਰੇ ਖੁਰੇ ਚਿਤਾਰੇ। ਇਸ ਪੂਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਜਿਹੜਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੀ ਸੀ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ, ਕਮਾਲ ਸੌਖ ਨਾਲ਼ ਯਾਦ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜੀਉਣਾ ਸੁਖਾਲਾ ਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ; ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ, ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਗਵਾਣੂ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਪੜ੍ਹ ਸਕਣਾ ਵੀ ਕਿੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ!

ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਦੇ ਸੁਆਦਲੇ ਕਿੱਸੇ ਉਹਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ; ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ; ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੌਂਦਾ, ਮੈਂ ਔਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਲੇਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਓਨਾ ਚਿਰ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਨਾ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਹ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਖਾਨਸਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਂਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਹਸਦੇ ਤੇ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕਢਦੇ।

ਸਿਦੋਰੋਵ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਥਾਪੜਦਾ ਤੇ ਨਰਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਣੇ ਨੇ, ਹੈ ਨਾ?”

ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਵੇਗ ਦੀ ਕਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਂ, ਤੇ ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝੜਕਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

“ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਚ ਏਨਾ ਗੁਆਚਿਆ ਪਿਆ ਕਿ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਵਰ ਲਿਸ਼ਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੂ, ਉੱਚਕਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਾ, ਜੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਵੇਲਣਾ ਲੈ ਕੇ ਪਈ...”

ਪਰ ਵੇਲਣੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ? ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ:

...ਬੁੱਢੀ ਡੈਣ,

ਬਦੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਉਹਦੀ ਚੰਦਰੀ ਰੂਹ...

ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੁਹਣੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕਦਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ ਉਹ! ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਕਟਰ ਦੀਆਂ ਬਾਵੀਆਂ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ!

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿਤੀ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਹਥੋਂ ਛਡਿਆ, ਉਹਨੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

“ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲਗੀ ਏ, ਹੈ ਨਾ? ਕਦੀ ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆ ਈ?”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਣਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨੇ ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਹਾਲ ਦੱਸ ਲਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਹੁਨਾਲੇ ਦੇ ਦਿਨ ਵਰਗੀ ਰੌਸ਼ਨ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਗੀ:

“ਹੁਣ ਪਤਾ ਲਗਾ ਈ। ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਖਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦੈ?”

ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੁਤਾਬਕ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਇਹ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸੀ, ਪਰ ਸੀ ਚੰਗਾ।

“ਖਤਰਨਾਕ ਭਾਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਪਿਆਰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਈ ਹੋ ਜਾਂਦੈ,” ਮੈਂ ਆਖਿਆ।
“ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਦੁਖ ਭੋਗਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਉਹਨੇ ਨਿਵਾਏ ਛਪਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਲ ਤੱਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਸੱਚੀ? ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਏ, ਇਹਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਏ? ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਏ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਏ, ਤੈਨੂੰ ਕਦੀ ਭੁੱਲਣ ਨਹੀਂ ਲਗਾ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲਗ ਪਈ ਕਿ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਚੰਗੀਆਂ

ਲਗੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ਼ ਹੱਥ ਮਾਰਦਾ, ਦੱਸਣ ਤੇ ਸੁਣਾਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਚੁਪ ਨਾਲ਼ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ, ਫੇਰ ਉਠੀ ਖਲੋਤੀ ਤੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਲਗ ਪਈ ਤੇ ਸੋਚੀ-ਭੁੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

“ਮੇਰੇ ਕੀਮਤੀ ਬਾਂਦਰਾ, ਤੈਨੂੰ ਸਕੂਲੇ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਸੋਚਾਂਗੀ ਮੈਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨੈਂ, ਤੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੇ ਉਹ?”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ, ਉਹ ਕੂਕੀ “ਉਹ!”, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਕਸੂਰ ਹੋਵੇ।

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ‘ਬੇਰਾਂਗਰ ਦੇ ਗੀਤ’ ਦਾ ਸੁਹਣਾ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਕਰਾਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਲਾਲ ਮਰਾਕੋ ਚਮੜੇ ਦੀ ਜਿਲਦ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਰਿਕ ਕੁੜਿਤਨ ਤੇ ਬੇ-ਸੰਕੋਚ ਮੌਜ ਦੇ ਅਜੀਬ ਮੇਲ ਨਾਲ਼, ਮੈਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ “ਬੁੱਢੇ ਮੰਗਤੇ” ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੌੜੇ ਲਫਜ਼ ਪੜ੍ਹੇ, ਲਹੂ ਮੇਰੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਮ ਗਿਆ:

ਚੰਗੇ ਲੋਕੋ, ਕੀੜੇ ਵਾਂਗ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਰਹਿਤ ਆਵੇ
ਮਿਧ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੋਂਦੇ, ਮੈਨੂੰ ਹੇਠ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ?
ਹਾਏ, ਜੇ ਕਦੀ ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਚ ਦੱਸੀ ਹੁੰਦੀ,
ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਕਿਰਤ ਕਰੀਦੀ ਏ !
ਤਦ, ਸਿਆਲੇ ਦੇ ਠੱਕੇ ਤੋਂ ਲਭ ਕੇ ਓਹਲਾ,
ਏਸ ਕੀੜੇ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ ਕੋਈ ਮਿਹਨਤੀ ਕੀੜੀ।
ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ,
ਪਰ ਹੁਣ, ਬੁੱਢਾ ਆਵਾਰਾ ਮੈਂ, ਮਰਨਾਂ
ਬਣ ਵੈਰੀ ਤੁਹਾਡਾ।

ਤੇ ਇਕਦਮ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ‘ਰੌਂਦਾ ਖਸਮ’ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਓਦੋਂ ਤੱਕ ਹੱਸੀ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਅੱਥਰੂ ਨਾ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਮੈਨੂੰ ਬੇਰਾਂਗਰ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ:

ਨਹੀਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਿਧ-ਪਧਰਿਆਂ ਲਈ,
ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਦਾ ਹੁਨਰ ਸਿਖਣਾ

ਬੇਰਾਂਗਰ ਠਲਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਨ ਤੇ ਹਸਾਉਣੀਆਂ, ਗੁਸਤਾਖ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਚਾਹ ਭਰ ਦੋਂਦਾ ਸੀ, ਚਾਹ ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵੀ ਚੇਤੇ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਖਾਨਸਾਮਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਫੇਰੇ ਪਾਣ ਦੀ ਮੁਹਲਤ ਮਿਲਦੀ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ਼ ਸੁਣਾਂਦਾ।

ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਛਡਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਨੇ:

ਹਰ ਟੋਪੀ ਕੀ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ
ਮੁਟਿਆਰ ਸਤਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ?

ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਡਾਢੀ ਘਿਣਾਉਣੀ ਬਹਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਯਰਮੋਖਿਨ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਕੜਾਹੀ ਦੇ ਮਾਰੀ। ਸਿਦੋਰੋਵ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖਾਨਸਾਮਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਰਿੱਛਾਂ ਵਰਗੇ ਪੰਜਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਧਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਈ।

ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸੈਰ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਤੇ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੈਰ ਜੋਗਾ ਵਕਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਵਧ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰਾਣੀ ਤੇ ਬਹੁਕਰ-ਬਹਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਚੀਜ਼-ਵਸਤ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਕ ਵਡੇ ਸਾਰੇ ਚੌਖਟੇ ਉਤੇ ਕਿੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕਪੜਾ ਠੋਕਣ, ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਚਮੋੜਨ, ਉਹਦੇ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਤਖ਼ਮੀਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਬਣਾਣ ਤੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਦੇ ਬਿਲ ਪੜਾਤਾਲਣ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੰਮ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ, ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੇਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਪਬਲਿਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਮਲਕੀਅਤ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਕਾਹਲੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਕੀਤੇ। ਉਹ “ਸਿੱਧੀਆਂ ਡਾਟਾਂ ਮੁੜ-ਉਸਾਰਨ, ਵਧਾਅ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਬਣਾਨ” ਤੇ ਹੋਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਬਣਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਕਸ਼ੇ ਪੰਝੀ ਰੂਬਲ ਦੇ ਨੌਟ ਵਾਲੇ ਲਫ਼ਾਫ਼ੇ ਸਣੇ ਇਕ ਬੁੱਢੇ ਉਸਾਰੀ-ਮਾਹਿਰ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਲਿਖ ਦੇਂਦਾ:

“ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਇਮਾਰਤ ਨਾਲ਼ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਰਾਕਿਮ ਫਿਲ ਜ਼ੈਲ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਹੋਇਆ।” ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਅਸਲ ਇਮਾਰਤ ਨਾਲ਼ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਤੇ ਉਹ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਹਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਣ ਦੇਂਦੀ।

ਮੈਂ ਮੇਲੇ ਦੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢੀਆਂ ਦੇਂਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਇਹਨਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, “ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਖ ਵਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਲਾਫ਼ ਵਰਜ਼ੀ ਦੇ ਪਰਮਿਟ” ਲੈਂਦਾ। ਇਹ ਸਭ ਕਾਸੇ ਲਈ ਇਨਾਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਮਿਲਣ-ਮਿਲਾਣ ਗਏ ਹੁੰਦੇ, ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਉਡੀਕਣ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇੰਝ ਘਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਧੀ-

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਘੰਟੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਉਸ ਔਰਤ ਦੇ ਫਲੈਟ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਦਾ, ਤੇ ਉਥੋਂ ਸੁਣੀਂ ਰਹੇ ਸੋਜ਼-ਭਰੇ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ, ਡਿਉੜੀ ਵਿੱਚ, ਜਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਲਕੜਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਬਾਰੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਰਦਿਆਂ ਤੇ ਅੰਗੂਰ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਦੀ ਜਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਬੁਤਾਂ ਤੇ ਸਦਾ ਕਮਾਲ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਗਾਉਣ ਪਾਈ ਔਰਤ ਦੇ ਮਗਰ ਲਮਕਦੇ ਗੋਲ-ਮਟੋਲ ਮੇਜਰ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ।

ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਂ।

“ਤੇ ਇਹ ਏ ਉਹ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਚਿਤਰੀ ਹੁੰਦੀ ਏ।” ਬਾਰੀ ਵਲ ਨੀਝ ਲਾਈ ਮੈਂ ਚਿਤਾਰਦਾ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕੁਝ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦੁਆਲੇ ਇੰਝ ਮੰਡਲਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖ, ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਲ ਦੁਆਲੇ ਮਖਿਆਰੀਆਂ ਮੰਡਲਾਂਦਿਆਂ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀ ਈਰਖਾ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ।

ਚਟਾਕੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਲੰਮ-ਸਲੰਮਾ, ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਅਫਸਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੇ ਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਵਾਇਲਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਵਜਾਂਦਾ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਸੁਹਣੀ ਕਿ ਰਾਹੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਖਲੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਆ ਕੇ ਲਕੜਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਵੀ, ਜੇ ਉਹ ਘਰ ਹੁੰਦੇ, ਬਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕਰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਕਦੀ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਡੀਕਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੱਛੀ ਦੇ ਰਸਾ ਵਾਲੇ ਸਮੋਸੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲੋਂ, ਸੁਆਦੀ ਲਗਦੇ ਸਨ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਅਫਸਰ ਗੌਂਦਾ ਜਾਂ ਭਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ, ਉਚੀ ਉਚੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਘੁਟਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਲੜੀ ਨਾਲ ਬਾਰੀ ਹੇਠ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੌਣ ਲਈ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ; ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹ ਨਾਂਹ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹੀ ਸਹੀ ਆਖਿਆ:

ਗੀਤ ਨੂੰ ਹੀ ਲੋੜ ਹੈ ਰੂਪ ਦੀ -

ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਾ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਗੀਤ ਦੀ...

ਮੈਨੂੰ ਸਤਰਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਮੈਨੂੰ ਅਫਸਰ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਹੋਣ ਲਗਾ।

ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਉਸ ਔਰਤ ਵਲ ਨੀਝ ਲਾ ਵੇਖਣਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਿਆਨੋ ਅਗੇ ਕੱਲੀ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ

ਹੁੰਦਾ। ਸੰਗੀਤ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ; ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਉਂਦਾ, ਸਿਵਾਇ ਉਸ ਬਾਰੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਲੰਪ ਦੀ ਪੀਲੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਬੁਤ ਉਕਰਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦਾ ਮਾਣ-ਮੱਤਾ ਆਕਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਲ ਲਗਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਚਿੱਟੇ ਹੱਥ ਸੁਰਾਂ ਉਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਫੜਫੜਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਤੱਕਦਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ-ਭਰਿਆ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਸੁਫ਼ਨੇ ਬੁਣਦਾ : ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕੋਈ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲਭ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਉਹਨੂੰ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ - ਅਮੀਰ ਹੋ ਜਾਏ ਉਹ! ਜੇ ਮੈਂ ਸਕੋਬੇਕੋਵ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਫੇਰ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਂਦਾ, ਆਪਣੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਰਕਮ ਉਗਰਾਹ ਲੈਂਦਾ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਮੈਂ ਓਤਕੋਸ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਗੰਦੀਆਂ ਤੇ ਦੁਖਾਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧੁਮਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭੇ ਨੌਕਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ - ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ - ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਬਾਰੇ ਐਨ ਓਨੇ ਹੀ ਖੋਰ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿੰਨੇ ਨਾਲ ਉਹ ਕਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ ਕਰਦੇ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਇਹਤਿਆਤ ਨਾਲ, ਆਵਾਜ਼ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਸਨ।

ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਉਚ-ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਤੂਫ਼ਯਾਏਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ (ਤੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ - ਸਦਾ ਅੰਜੀਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਹ) ਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਸੰਨਦਾਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੂਦੋਕੋਵ, ਅਲੈਕਸਈ ਤੇ ਮਹਾਨ ਪੀਟਰ ਸਮੇਤ ਵਖ ਵਖ ਜ਼ਾਰਾਂ ਨੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਲੋਕੀਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਲਮ-ਜੜੀ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟ ਕਢੇਗੀ; ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਖਲ ਉਧੇੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਪਰ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕਰਕੇ ਬੋਲੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਉਚੀ ਬੋਲੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਔਰਤ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਬੱਦਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਘਰ ਮੁੜਿਆ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੌਚ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਮੇਜਰ ਉਹਦੇ ਅਗੇ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਹੁੰ ਲਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਪੰਚ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਧੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਵਡੀ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਥੂਹ ਕੀਤਾ ਤੇ ਝਿੜਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਬੇ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਵਿਕਟਰ!” ਉਹ ਚਿਲਕੀ ਸੀ। “ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤੈਨੂੰ? ਕਿੰਨੇ ਕਾਮੀ ਨੇ

ਵਡੇ ਲੋਕ!”

ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਹਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਰੌਲੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਰਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਹਾਇ ਤੇ ਤੋਬਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਕਟਰ ਤੋਂ ਇਕ-ਇਕ ਗੱਲ ਪੁਛੀ - ਔਰਤ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਮੇਜਰ ਨੇ ਗੋਡੇ ਕਿਵੇਂ ਟੇਕੇ ਹੋਏ ਸਨ - ਤੇ ਵਿਕਟਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬੁਰਕੀਆਂ ਸੁੱਟਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਮੇਜਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਸੂਹਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਜੀਭ ਬਾਹਰ ਲਮਕ ਰਹੀ ਸੀ।”

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ ਕਿ ਮੇਜਰ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਹੁੰ ਲਾਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਉਹਦੀ ਜੀਭ ਬਾਹਰ ਲਮਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਘਿਣਾਉਣਾ ਝੂਠ ਸੀ।

“ਇਹ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਤੂੰ ਬਾਰੀ 'ਚੋਂ ਝਾਤੀ ਕਿਉਂ ਮਾਰੀ ਸੀ?” ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਹੁਣ ਤੂੰ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।”

ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਦਿਤੀਆਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ - ਭਜਦਾ ਭਜਦਾ ਪੌੜੀਉਂ ਉਤਰ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਔਰਤ ਅਗੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਲਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਜਰ ਨੇ ਟੇਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਨੂੰ ਆਖਾਂ:

“ਏਸ ਘਰੋਂ ਚਲੇ ਜਾਓ - ਜ਼ਰੂਰ ਚਲੇ ਜਾਓ!”

ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਅਹਿਸਾਸ ਤੇ ਖਿਆਲ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਘਰ ਤੇ ਇਹਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਇੰਝ ਕਰਹਿਤ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ, ਜਿਵੇਂ ਅਗੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਇਹ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚ ਸਕਦਾ। ਰੈਜਿਮੈਂਟ ਦਾ ਪਾਦਰੀ, ਗਰੀਬੜਾ, ਮਾੜੂਆ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ, ਲੁੱਚਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੁਣੀਂਦਾ ਸੀ; ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੁਟੀਆਂ ਗੁਨਾਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਕਾਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਘਿ੍ਣਾ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਘਿਣਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਫੈਸਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਾਣ ਦਾ ਏਨਾ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਕਦਰ-ਕੀਮਤ ਡਾਢੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਦੂਜਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਤੋੜਨਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ, ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਸ਼ੁਗਲ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ, ਅਕੇਵੇਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਕਢ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਬਾਰੇ ਗੰਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਂਦੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ

ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਕੁਝਲ ਪੈਂਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਪਾਟਣ ਨੂੰ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਇਹ ਰੋਕੀ ਜਾ ਨਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਖਾਹਸ਼ ਸਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੱਚ ਕਰਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਸਹੇੜਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਰਸ ਦੇ ਹੜ ਵਿੱਚ ਡੁਬ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਨਿਰਜਿੰਦ ਤਰਸ ਸਹਿਣਾ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲੋਂ ਔਖਾ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਮਲਕਾ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਐਤਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਰ ਵਡੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ-ਸਭਾ ਲਈ ਗਿਰਜੇ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਲਕਾ ਕੋਲ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੀ, ਮੈਂ ਸੋਨ-ਰੰਗੀ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਉਛਾੜ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ ਦਾਰ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਬਾਲੜੀ ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਮਲਕਾ ਚੌੜੇ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਲੇਟੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹਦੇ ਦੋ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਹੱਥ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਹੇਠ ਹੁੰਦੇ, ਉਹਾ ਸਰੀਰ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗ ਦੇ ਓਡਣ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੇ ਕਾਲੇ ਕੇਸ ਗੁਤ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦੇ ਉਹਦੇ ਕਥਈ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਪਲੰਘ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਤੋੜ ਫਰਸ਼ ਤਕ ਲਮਕ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ।

ਸੁਣਦੀ ਸੁਣਦੀ ਉਹ ਨਰਮ ਤੱਕਣੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਦੀ ਤੇ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਸੱਚੀ?”

ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਮੁਸਕੜੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮਲਕਾ ਦੀ ਨਿਵਾਜਵੀਂ ਮੁਸਕੜੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਡੂੰਘੀ, ਕੂਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕੋ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ:

“ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਆਂ ਕਿ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਈ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਹੀਂ।”

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਨੀਵੀਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਕੰਘੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਨਾਨੀ ਵਰਗੇ ਹੀ ਲੰਮੇ ਤੇ ਸੰਘਣੇ ਸਨ; ਉਹ ਉਹਦੇ ਗੋਡਿਆ ਤੇ ਕੁਰਸੀ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਉਤੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਪਿਠ ਤੋਂ ਮਾਨੋਂ ਤੋੜ ਫਰਸ਼ ਤਕ ਲਮਕੇ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਪੀਡੀਆਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਅੰਗੀ ਤੇ ਜੁਰਾਬਾਂ ਪਾਂਦੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਨੰਗੇਜ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਭਾਵ ਨਾ ਉਪਜਦੇ; ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹੁਸਨ ਉਤੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਭਰਿਆ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਡੁਲ੍ਹ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਇਹ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਲੁੱਚੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਸੰਜੋਅ ਹੁੰਦੀ।

ਮੈਂ ਤਗੜਾ ਤੇ ਨਰੋਇਆ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿੰਗ-ਸਬੰਧ ਦੇ ਭੇਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਬਾਰੇ ਏਨੀ ਗੰਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਏਨੀ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਨਾਲ ਤੇ ਏਨੀ ਖੋਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਚਿਤਾਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦਾ; ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦਾ, ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਦਲੇਰ ਤੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੱਥ ਰਖਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਥ, ਜਿਹੜਾ ਇਹਦੇ ਪਿੰਡੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਢਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਲਈ ਓਪਰਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਉਚੇਰਾ ਆਨੰਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਸ਼ਕ।

ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਚਿਰਾਕੇ ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਿਆ, ਉਹਦਾ ਛਣਕਵਾਂ ਹਾਸਾ ਤੇ ਇਕ ਮਰਦ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਅਟਕ ਗਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਦੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਕਾਹਲ ਨਾ ਕਰ!” ਮਰਦ ਨੇ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ। “ਤੋਬਾ! ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ!”

ਮੈਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹਿਲਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਕੌਣ ਏਂ?” ਉਹਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ। “ਹੱਛਾ, ਤੂੰ ਏ? ਅੰਦਰ ਆ ਜਾ।”

ਕਮਰੇ ਦੀ ਹਵਾ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਹਨੇਰਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਾਰੀਆਂ ਉਤੇ ਪਰਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਪਲੰਘ ਉਤੇ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਓਡਣ ਉਹਦੀ ਠੋਡੀ ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਅਫਸਰ-ਵਾਇਲਨ ਨਿਵਾਜ਼ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਪਿਠ ਕੰਧ ਵਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ। ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਕ ਵਡਾ ਸਾਰਾ ਦਾਗ ਦਿਸਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੇ ਸਜੇ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਡੋਡੀ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਏਨਾ ਲਿਸ਼ਕਵਾਂ ਲਾਲ ਸੀ ਕਿ ਅੱਧੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਅਫਸਰ ਦੇ ਵਾਲ ਹਸਾਉਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਅੜਕੇ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉਦਾਸ, ਚਟਾਕੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਦਿਸੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਤੀਵੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੀ ਮਲਕਾ ਵਲ ਇੰਝ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਉਹਦਾ ਹੁਸਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੱਕਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਇਹ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਏ,” ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹਨੇ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਕਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨੂੰ।

“ਏਨਾ ਡਰ ਕਿਉਂ ਗਿਐ?” ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, “ਏਧਰ ਆ।”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਗਰਮ, ਨੰਗੀ ਬਾਂਹ ਮੇਰੀ ਧੌਣ ਦੁਆਲੇ ਰਖੀ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਜਦੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਤੂੰ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਣੇਂਗਾ। ਜਾ ਹੁਣ।”

ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਸ਼ੈਲਫ 'ਤੇ ਰਖੀ, ਇਕ ਹੋਰ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਮੁਰਝਾ ਗਈ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਲਕਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਉਸ ਅਫਸਰ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਅਫਸਰ ਦੀ ਮੁਸਾਕਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ; ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਚਣਚੇਤੀ ਅਚੰਭੇ ਨਾਲ ਤੇ ਉਹਦਾ ਉਦਾਸ ਮੂੰਹ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣਾ ਸੀ – ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦੈ? ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਕਿਉਂ ਲੁਟਾਂਦੀ, ਇਹਦਾ ਵੀ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਇਸ ਆਦਮੀ ਉਤੇ ਜਿਹੜਾ ਏਨੀ ਸੁਹਣੀ ਵਾਇਲਨ ਵਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਏਡੇ ਡੂੰਘੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਦਮ-ਦਿਲਾਸੇ ਲਭਣੇ ਚਾਹੇ, ਪਤਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਵਲ ਤੇ ਆਪ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਵਲ ਮੇਰੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਖੁਸ਼ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਡਾਢਾ ਗਮ ਰਿਹਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਰੂਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਲਕਾ ਕੋਲ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬ ਲੈਣ ਆਇਆ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

“ਜਾਪਦੈ, ਤੂੰ ਬਦਮਾਸ਼ ਏਂ, ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ! ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਿਆਲ, ਤੂੰ ਇੰਝ ਹੋਵੇਂਗਾ।”

ਮੈਂ ਏਨਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਹਿ ਸਕਦਾ। ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦਸਣ ਲਗ ਪਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਲੋਕੀਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਫਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰਖੀ, ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹਦਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧਕ ਦਿੱਤਾ।

“ਬਸ ਰਹਿਣ ਦੇ! ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਆਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ, ਸਮਝ ਲਗੀ ਆਂ? ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜਾਣਦੀ ਆਂ, ਸਾਰਾ ਕੁਝ!”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਡ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਜਿੰਨਾ ਘਟ ਧਿਆਨ ਤੂੰ ਏਸ ਗੰਦ-ਮੰਦ ਵਲ ਦੇਵੇਂ, ਓਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਧੋਂਦਾ।”

ਉਹ ਇਹ ਬੋਲ ਬੋਲਣੋਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਪਿੱਤਲ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਫਰਸ਼ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਪੋਤੜੇ ਧੋਣੇ ਪੈਂਦੇ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਮੇਰੇ

ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਸਨ।

“ਜੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਿਊਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਤੇ ਰਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦੈ,” ਉਹਨੇ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਦੀ ਨੇ ਆਖਿਆ। ਫੇਰ, ਮੈਨੂੰ ਉਪਰ, ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿਚਦਿਆਂ, ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਤ ਪਾਈ।

“ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨੈਂ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਆਹਖੋ।”

“ਬਹੁਤ?”

“ਆਹਖੋ।”

“ਪਰ - ਕਿਉਂ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ?”

“ਸ਼ੁਕਰੀਆ। ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਏਂ। ਮੈਂ ਚਾਹੁਣੀ ਆਂ, ਲੋਕੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ।”

ਉਹ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸੀ ਤੇ ਇੰਝ ਲਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲਗੀ ਸੀ, ਪਰ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਉਹ ਚੁਪ ਹੋ ਗਈ, ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹਨੇ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

“ਆ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਕਰ; ਜਦੋਂ ਆ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਆਇਆ ਕਰ।”

ਮੈਂ ਇਸ ਸੱਦੇ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਦੋਸਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਖਾਣੇ ਪਿਛੋਂ ਠੌਂਕਾ ਲਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ, ਮੈਂ ਭੱਜਾ ਭੱਜਾ ਪੌੜੀਉਂ ਲਹਿ ਆਉਂਦਾ, ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਘਰ ਹੁੰਦੀ, ਮੈਂ ਘੰਟਾ ਕੁ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ, ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ।

“ਤੈਨੂੰ ਰੂਸੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ, ਤੈਨੂੰ ਸਾਡੀ ਰੂਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਾਚ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ।” ਆਪਣੀਆਂ ਛੁਹਲੀਆਂ ਗੁਲਾਬੀ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਸਗੁੰਧੀ-ਭਰੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਈਆਂ ਧਕਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।

ਫੇਰ ਉਹ ਰੂਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਪੁਛਦੀ:

“ਚੇਤੇ ਰਹਿਣਗੇ ਨੀ ਇਹ?”

ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਸੋਚੀਂ ਡੁੱਬੀ ਤੇ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਖਿਝ ਕੇ ਬੋਲ ਪੈਂਦੀ:

“ਝਲਿਆ! ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹਦਾ ਚੇਤਾ ਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ!”

ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਭੱਜਦਾ ਭੱਜਦਾ ਵਾਪਸ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ, ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਦਰੋਂ ਧੁਪ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ।

ਮੈਂ ਅਕਸਾਕੋਵ ਦੀ ‘ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ’, ‘ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ’ ਦੀ, ਸੁਆਦਲੀ

ਰੂਸੀ ਕਵਿਤਾ, ਕਮਾਲ ਦੇ 'ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕੈਚ'* , ਗਰੇਬੇਨਕਾ ਤੇ ਸੋਲੋਗੁਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਵੇਨੇਵਿਤੀਨੋਵ, ਓਦੋਏਵਸਕੀ ਤੇ ਤਿਉਤਚੇਵ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹ ਚੁਕਿਆ ਸਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪਾਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕੌੜੀ, ਕੰਗਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਫਕ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਿੰਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਅਡੋਲ ਭਰੋਸਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਮੈਂ ਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਸੀ।

ਨਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਝੂਮ ਕੇ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦਾ ਹਾਲ ਦਸਿਆ। ਤਮਾਕੂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਚੁੰਢੀ ਭਰਦਿਆਂ ਉਹ ਆਖਣ ਲਗੀ:

“ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ! ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਸਾਰੇ ਨੇ। ਬਸ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਲਣਾ ਈ ਪੈਂਦੈ ਤੇ ਲੱਭ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।”

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਜੇ ਭਲਾ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਤੇਰੇ ਲਈ ਉਹਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆਂ ਅਦਾ ਕਰਾਂ।”

“ਨਹੀਂ, ਨਾ ਜਾ।”

“ਹੱਛਾ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਧੰਨ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਧੰਨ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ! ਮੈਂ ਜੁਗੜਿਆਂ ਤਕ ਜਿਊਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਔਕਾਂ।”

ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲੇ ਪੁਆਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਜੁੜਿਆ। ਵਿਟ੍ਰੁਸੰਡੇ** ਨੂੰ ਇਕ ਮਾੜਾ ਵਾਕਿਆ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਲਗਭਗ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਛੁਟੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੇਰੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਛੱਪਰ ਸੁਜ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਮਝੋ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਡਰ ਗਏ, ਮੈਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਡਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਵਾਕਫ਼ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ, ਉਹ ਹੈਨਰਿਸ਼ ਰੋਦਜ਼ੇਵਿਚ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਛਪਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਚੀਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਦਿਨ, ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪੱਟੀ ਨਾਲ ਪਿਆ ਰਿਹਾ, ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਤੇ ਪੀੜ ਵਿੱਚ ਘੁਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਿਟ੍ਰੁਸੰਡੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੱਟੀ ਲਾਹੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਇੰਝ ਉਠਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਉਸ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਜਿਊਦੇ ਹੀ ਦਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਅਕਹਿ ਬਦਨਸੀਬੀ, ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਦਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਂ ਹਿਸੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਰੋਣਕੀਲੇ ਵਿਟ੍ਰੁਸੰਡੇ ਨੂੰ, ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਖਾਨਸਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬਾਵਰਚੀਖਾਨਿਉਂ ਬਾਵਰਚੀਖਾਨੇ

* ਮਹਾਨ ਰੂਸੀ ਲੇਖਕ ਇਵਾਨ ਤੁਰਗਨੇਵ ਦਾ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ। - ਸੰਪਾ.

** ਈਸਟਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੱਤਵਾਂ ਐਤਵਾਰ।

ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਤੂਫਾਯਾਏਵ ਨੂੰ ਛਕ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਗੁਟ ਸਨ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਯਰਮੋਖਿਨ ਨੇ ਸਿਦੋਰੋਵ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਕੱਢ ਮਾਰੀ; ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਿਆ ਤੇ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਯਰਮੋਖਿਨ ਭੱਜ ਕੇ ਖੱਡੇ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕਿਆ।

ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਕਿ ਸਿਦੋਰੋਵ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। ਰਸੋਈ ਤੇ ਬੂਹੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਹਿਲੀਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਅਹਿਲ ਪਏ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਤੱਕਣ ਲਈ ਬਰਾਂਡੇ ਦੀਆਂ ਬੰਨੀਆਂ 'ਤੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ। ਲੋਕੀਂ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕਰਨ ਲਗੇ ਕਿ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਨਾ ਬੁਲਾਇਆ। ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਕੀਤੀ।

ਧੋਬਨ ਨਾਤਾਲੀਆ ਕੋਜ਼ਲੋਵਸਕਾਯਾ ਨਵੀਂ ਲਵਿੰਡਰ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਫ਼ਰਾਕ ਪਾਈ ਤੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਰੁਮਾਲ ਧਰੀ ਆ ਪੁੱਜੀ। ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧਕਦੀ ਉਹ ਬੂਹੇ ਅੰਦਰ ਵੜੀ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਫੌਜੀ ਕੋਲ ਬਹਿ ਗਈ।

“ਪਾਗਲੋ, ਇਹ ਤੇ ਜਿਉਂਦਾ ਏ!” ਉਹ ਉਚੀ ਸਾਰੀ ਬੋਲੀ। “ਪਾਣੀ ਲਿਆਉ ਕੁਝ!”

“ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ 'ਚ ਟੰਗ ਨਾ ਅੜਾ!” ਉਹਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ।

“ਮੈਂ ਕਿਹੈ, ਪਾਣੀ!” ਉਹ ਇੰਝ ਚਿਲਕੀ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਫ਼ਰਾਕ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਕੀਤੀ, ਆਪਣਾ ਪੇਟੀਕੋਟ ਹੇਠਾਂ ਖਿਚਿਆ ਤੇ ਫੌਜੀ ਦਾ ਲਹੂ-ਚੌਂਦਾ ਸਿਰ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਰਖ ਲਿਆ।

ਡਰੂ ਤੇ ਅਸਹਿਮਤ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਿੰਡ ਗਏ। ਬੂਹੇ ਦੀ ਅੱਧੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਗੋਲ ਚਿੱਟੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਡਲ੍ਹਕਦੀਆਂ ਧੋਬਨ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਸਿਦੋਰੋਵ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਪਾ ਦੇਵਾਂ।

“ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਭਿਉਈਂ - ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ,” ਉਹਨੇ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ।

ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕਵੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਕਰਾਹਿਆ।

“ਚੁੱਕ ਸੂ,” ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਉਹਦੀਆਂ ਕੱਛਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਂਦਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਨਾ ਖਰਾਬ ਹੋਣ, ਉਹਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰਖਦਿਆਂ, ਨਾਤਾਲੀਆ ਨੇ ਆਖਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਨੂੰ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਤਾਲੀਆ ਨੇ ਗਿੱਲੇ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪੂੰਝਿਆ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ:

“ਕਪੜਾ ਗਿੱਲਾ ਕਰਦਾ ਰਹੀਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰੱਖੀ ਜਾਈਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣੀ ਆਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਗਲ ਨੂੰ ਲਭ ਕੇ ਲਿਆਉਣੀ ਆਂ। ਸੈਤਾਨ ਸਿਰ-ਫਿਰੇ, ਪੀ-ਪੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕਰਾ ਲੈਣਾ ਨੇ!”

ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਦਾਗੀ ਪੇਟੀਕੋਟ ਢਿਲਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਠੁੱਡ ਮਾਰ ਕੇ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਆਕੜੀ ਹੋਈ ਫਰਾਕ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਥਾਪੜਿਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ।

ਸਿਦੋਰੋਵ ਪਸਰ ਗਿਆ, ਹਿਚਕੀਆਂ ਲੈਣ ਤੇ ਕਰਾਹਣ ਲਗਾ, ਤੇ ਕਾਲਾ ਲਹੂ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਉਤੇ ਤ੍ਰਿਪਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ, ਪਰ ਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹਟਾਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਯੂਸੀ ਹੋਈ। ਬਾਹਰ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ; ਬਰਾਂਡੇ ਤੇ ਪਾਟਕ ਲਵੇ ਬਰਚ-ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ; ਪਰ ਥੰਮੇ ਨਾਲ ਮੇਪਲ ਤੇ ਰੋਵਾਨ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ; ਸਾਰੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜ-ਮੇਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨਵੀਂ ਤੇ ਜਵਾਨ ਸੀ। ਸਵਖਤੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਸੰਤ ਦਾ ਦਿਹਾਰ ਪੱਕਾ ਆ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਰ ਸੁੱਚੀ, ਰੌਸ਼ਨ ਤੇ ਰੌਣਕੀਲੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਫੌਜੀ ਨੇ ਉਲਟੀ ਕੀਤੀ, ਰਸੋਈ ਕੋਸੀ ਵੇਦਕਾ ਦੀ ਸਾਹ-ਘੁਟਵੀਂ ਬੋ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਧੁੰਦਲੇ, ਫਿੱਸੇ ਨੱਕਾਂ ਵਾਲੇ ਪਧਰੇ ਮੂੰਹ ਬਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਲਗ ਜਾਂਦੇ, ਦੋਵਾਂ ਪਾਸੇ ਪਸਰੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਡਰਾਉਣੇ ਕੰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਲਗਦੀਆਂ।

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਫੌਜੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸਾਫ਼ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਬੁੜਬੁੜਾਨ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਕੀ ਹੋਇਐ? ਡਿਗ ਪਿਆ ਸਾਂ ਮੈਂ? ਯਰਮੋਖਿਨ? ਵੱਡਾ ਯਾਰ ਬਣੀ ਫਿਰਦੈ!”

ਉਹ ਖੰਘਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਅੱਥਰੂ ਕੇਰਨ ਤੇ ਵੈਣ ਪਾਣ ਲਗਾ:

“ਮੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਭੈਣ, ਵਿਚਾਰੀ ਮੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਭੈਣ!”

ਗਿੱਲੇ, ਲਿਬੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਬੋ-ਛੁਡਦੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੁੜਕ ਕੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖਲ੍ਹਾਰਿਆ, ਉਹ ਬਿੜਕਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ, ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰਦਿਆਂ ਆਖਣ ਲਗਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਵਢ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਸੂ?”

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਹਸਾਉਣੀ ਲਗੀ।

“ਸ਼ੈਤਾਨਾ, ਦੰਦ ਕਿਉਂ ਕੱਢ ਰਿਹੈ?” ਮੇਰੇ ਵਲ ਬੇਨੂਰ ਟਕ ਲਾਈ ਫੌਜੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ। “ਤੈਨੂੰ ਹਾਸਾ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦੈ - ਮੈਂ ਇੰਝ ਵਢਿਆ ਪਿਆ ਹੋਵਾਂ - ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ....”

ਉਹ ਇੰਝ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧੱਕਣ ਲਗਾ:

“ਤੌਫੇਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ, ਇਲੀਆ ਔਲੀਆ; ਜਦੋਂ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਜਾਰਜ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹੇ। ਬਦਮਾਸ਼, ਮੇਰੇ ਰਾਹੋਂ ਹਟੇ!”

“ਬਕੜਵਾਹ ਬੰਦ ਕਰ,” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਗੱਜਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਹਿਲਾਣ ਲਗਾ:

“ਮੈਂ ਵਢਿਆ ਪਿਆ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਤੂੰ — !”

ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰੇ, ਗੰਦੇ ਤੇ ਢਿੱਲੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ ਧਰੌਲ ਜੜੀ। ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਹਾਤੇ ਨੂੰ ਭੱਜਿਆ, ਅਗੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾਤਾਲੀਆ ਮਿਲੀ, ਜਿਹੜੀ ਯਰਮੋਖਿਨ ਨੂੰ ਬਾਂਹੋਂ ਧਰੁੰਦੀ ਲਿਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਚਿਲਕ ਰਹੀ ਸੀ:

“ਟੁਰੀ ਆ, ਘੋੜਿਆ!” ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ:

“ਕੀ ਹੋਇਐ?”

“ਲੜਦਾ ਪਿਐ।”

“ਲੜਦਾ ਪਿਐ?” ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਨਾਤਾਲੀਆ ਨੇ ਦੁਹਰਾਇਆ; ਯਰਮੋਖਿਨ ਨੂੰ ਹੁੜਕਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਸ਼ੁਕਰ ਕਰ ਐਤਕੀਂ ਰੱਬ ਦਾ।”

ਮੈਂ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਧੋਤੀਆਂ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਬੂਹੇ ਵਿਚੋਂ ਰਸੋਈ 'ਚ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਲਗਾ, ਓਥੇ ਮੈਂ ਦੋ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਂਦੂ ਰਾਜ਼ੀਨਾਮਾ ਕਰਦਿਆਂ ਡੁਸਕਦਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੱਫੀਆ ਪਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਤਾਲੀਆ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਪੇੜਾਂ ਮਾਰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਚਿਲਕਣ ਲਗੀ:

“ਆਪਣੇ ਪੌਂਚੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰਖੋ, ਕੁੱਤਿਓ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਿਓ! ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਓ ਮੈਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਰਖੇਲ ਕੋਈ? ਲੇਟ ਜਾਓ ਤੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਠੌਂਕਾ ਲਾ ਲਓ - ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਓ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਸੁਆਦ ਆ ਜਾਏਗਾ ਜੇ।”

ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ - ਇਕ ਨੂੰ ਮੰਜੇ ਉਤੇ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਫਰਸ਼ ਉਤੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਏ, ਉਹ ਬਾਹਰ ਫਾਟਕ ਵਲ ਆਈ।

“ਮੇਰੀ ਫਰਾਕ ਵਲ ਵੇਖ - ਵਟੋ ਵਟ ਹੋਈ ਪਈ ਏ, ਤੇ ਮੈਂ ਮਿਲਣ ਟੁਰੀ ਆਂ; ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸਾਸੂ? ਮੂਰਖ ਸਿਰ-ਫਿਰਿਆ। ਇਹ ਹੁੰਦੈ ਵੇਦਕਾ ਦਾ ਸੁਆਦ! ਤੂੰ ਨਾ ਪੀਵੀਂ ਮੁੰਡਿਆ। ਕਦੀ ਵੀ ਆਦਤ ਨਾ ਪਾਈਂ।”

ਮੈਂ ਫਾਟਕ ਕੋਲ ਵਾਲੇ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੁਛਣ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ।

“ਮੈਂ ਠਹਿਰੇ ਹੋਇਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡਰਦੀ। ਇੰਝ ਕਾਬੂ 'ਚ ਰਖਣੀ ਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ!” ਮੈਨੂੰ ਲਾਲ, ਵੱਟੀ ਹੋਈ ਮੁਠ ਵਿਖਾਂਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ। “ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਮਰ ਗਿਐ, ਪੀ-ਪੀ ਬੁਰੇ ਹਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੀ ਸਾਂ, ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਸੌਂ ਕੇ ਉਹਦਾ ਨਸ਼ਾ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪਤਲੂਨ ਲਾਹ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਸੋਟੇ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਧੋਬੜ ਚਾੜ੍ਹਦੀ। ‘ਬਾਜ਼ ਆ ਜਾ ਪੀਣ-ਪੀਆਣ ਤੋਂ, ਬਾਜ਼ ਆ ਜਾ ਪਿਆਲੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ। ਜੇ ਵਹੁਟੀ ਹੋਵੇ, ਮਜ਼ਾ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦੈ, ਪਿਆਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ!’ ਇੰਝ ਕਰਦੀ ਸਾਂ! ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਏਨਾ ਕੁਟਦੀ ਕਿ ਹੋਰ ਕੁੱਟਣ ਜੋਗੀ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਇਸ ਪਿਛੋਂ

ਉਹ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਇੰਝ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਟੀਨ ਹੁੰਦੀ ਏ।”

“ਤੂੰ ਤਗੜੀ ਏਂ,” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਔਰਤ ਹੱਵਾ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਆਪ ਰੱਬ ਨਾਲ ਛਲ ਖੇਡਿਆ ਸੀ।

ਹਉਕਾ ਭਰ ਨਾਤਾਲੀਆ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਏ; ਉਹਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਜਣਿਆਂ ਜਿੰਨੀ ਤਾਕਤ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤੇ ਰੱਬ ਨੇ ਛਲ ਕੀਤੈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ। ਜਟ ਦਾ ਵਸਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।”

ਉਹ ਉਥੇ ਬੈਠੀ ਅਡੋਲ ਤੇ ਬੇ-ਖੁਣਸ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਉਤੇ ਤਹਿ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਦੀ ਪਿਠ ਵਾੜ ਵਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਉਦਾਸ ਨਜ਼ਰਾਂ ਕੂੜੇ ਨਾਲ ਪਰਚੇ ਬੰਨ੍ਹ ਉਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਕਢੇ ਸਿਆਣੇ ਤਤ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਵਕਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ; ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਤੇ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਵਲੀ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਆਉਂਦੀ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਪਏ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਫੂਕ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਕੁਕੜ ਤੇ ਕੁਕੜੀ ਵਾਂਗ ਟੁਰੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਾਡੇ ਵਲ ਝਾਕ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੂਹੇ ਵਲ ਭਜਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਟਕੋਰ ਲਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

“ਧੋਬਨ ਨਾਲ ਲਾ ਰਿਹੈਂ ਤੂੰ ਫੇਰ? ਹੇਠਾਂ ਵਾਲੀ ਬੀਬੀ ਤੋਂ ਇਹੋ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਈ?”

ਇਹ ਗੱਲ ਏਨੀ ਬੇਵਕੂਫੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦਾ; ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸ ਕੇ ਅਗੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤਾ ਦੁਖ ਹੋਇਆ:

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਇਹਦਾ ਵਕਤ ਏ ਹੁਣ, ਨਹੀਂ ਭਲਾ?”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਢਾਰੇ ਵਿੱਚ ਲਕੜਾਂ ਲੈਣ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਇਕ ਬਟੂਵਾ ਪਿਆ ਲਭਿਆ। ਮੈਂ ਸਿਦੋਰੋਵ ਕੋਲ ਇਹ ਬਟੂਵਾ ਦਰਜਨਾਂ ਵਾਰੀ ਤਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਇਹ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ।

“ਤੇ ਪੈਸੇ ਕਿਥੇ ਨੀ?” ਅੰਦਰ ਉਂਗਲਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ, “ਇਕ ਰੂਬਲ ਤੀਹ ਕੋਪਕ। ਫੜਾ ਮੈਨੂੰ।”

ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਤੌਲੀਏ ਵਿੱਚ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਪੀਲਾ ਤੇ ਤਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤਕ ਝਮਕੀਆਂ, ਉਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਟੂਵਾ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲਭਿਆ ਸੀ, ਖਾਲੀ ਸੀ।

ਯਰਮੋਖਿਨ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਚੋਰ ਸਾਂ।

“ਇਹਨੇ ਈ ਲਿਆ ਈ,” ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖ ਸਿਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ।
“ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾ ਸੂ। ਫੌਜੀ ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ ਭਰਾ ਦੀ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਪੈਸੇ ਚੁਰਾਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨੇ ਹੀ ਬਟੂਵਾ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਸਾਡੇ ਢਾਂਚੇ ਕੋਲ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਤੇ ਓਥੇ ਹੀ, ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਇਹ ਝੂਠ ਏ, ਤੂੰ ਚੁਰਾਇਐ!”

ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਖਰੂਵਾ ਮੂੰਹ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਕਰੂਪਿਆ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿਆਫੇ ਦੇ ਸਹੀ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਸਾਬਤ ਕਰ!” ਉਹ ਚੀਕਿਆ।

ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਸਾਬਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ? ਚਾਂਘਰ ਛਡਦਿਆਂ, ਯਰਮੋਖਿਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਹਾਤੇ ਵਿਚ ਧਰੀਕ ਲਿਆ, ਸਿਦੋਰੋਵ ਵੀ ਰੌਲਾ ਪਾਂਦਾ ਸਾਡੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰ ਫੜਕ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦੀ ਮਾਂ ਆਪਣੀ ਟਲ ਨਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਸੂਟੇ ਲਾਂਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਅਡੋਲ ਤੱਕਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਲਕਾ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਵੁਕਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ, ਮੈਂ ਹੋਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਗੁਆ ਬੈਠਾਂ ਸਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹਥ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਲਗਾ ਅਲਜ਼ਾਮ ਸੁਣਦਿਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸੈਣਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਦਾ ਈ ਕਾਰੈ,” ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਆਖਿਆ।
“ਕਲ੍ਹ ਰਾਤੀਂ ਫਾਟਕ ਕੋਲ ਧੋਬਨ ਨਾਲ ਸੁਰ ਰਲਾਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਇਹਨੂੰ। ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਸੇ ਹੋਣੇ ਨੇ - ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੈਸਿਉਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।”

“ਠੀਕ ਏ!” ਯਰਮੋਖਿਨ ਕੂਕਿਆ।

ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਭੌਣ ਲਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਹਿਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਮਾਲਕਣ ਨੂੰ ਕੜਕ ਕੇ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੈੜੀ ਕੁਟ ਪਈ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਏਨੀ ਕੁਟ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਇਹਨਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਕਿ ਹੁਣ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚੇਗੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਕਿਵੇਂ ਸਾਬਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਔਖੀ ਘੜੀ ਸੀ।

ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਖਬਰ ਫਟਾ-ਫਟ ਹੀ ਪੂਰੇ ਹਾਤੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਧੁਮਾ ਦਿੱਤੀ। ਓਸ ਰਾਤੀਂ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਨਾਤਾਲੀਆ ਕੋਜ਼ਲੋਵਸਕਾਯਾ ਨੂੰ ਹੇਠੋਂ ਚਿਲਕਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ:

“ਮੂੰਹ ਕਿਉਂ ਬੰਦ ਰੱਖਾਂ ਮੈਂ? ਆ ਜਾ ਖਾਂ ਏਧਰ, ਭਲਿਆ ਲੋਕਾਂ, ਚਲਿਆ ਆ, ਮੈਂ ਕਹਿਣੀ ਆ, ਆ ਜਾ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂਗੀ ਤੇ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਘੱਲੇਗਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਇਕਦਮ ਸੁਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਰੌਲੇ ਦਾ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤੀ ਤੇ ਡੰਡ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚੀ ਤੇ ਜੇਤੂ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਵਿਖਾਏ ਸਾਨੀਂ ਕਲ੍ਹ? ਤੇ ਕਿਥੋਂ ਲਏ ਸਾਨੀਂ ਉਹ, ਦਸਨਾ ਏਂ? ਸੁਣੀਏ ਖਾਂ ਭਲਾ।”

ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਹੋ-ਸਾਹੀ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਸਿਦੋਰੋਵ ਨੂੰ ਡਾਢੇ ਵੈਣ ਪਾਂਦਿਆਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸਾਂ:

“ਉਹ ਯਰਮੋਖਿਨਾ, ਯਰਮੋਖਿਨਾ!”

“ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਅਲਜ਼ਾਮ ਲਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁਟ ਪਈ!”

ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪੌੜੀਉਂ ਹੇਠਾਂ ਭੱਜਾ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨੱਚਣ ਲਗ ਪਵਾਂ ਤੇ ਧੋਬਣ ਦਾ ਹੱਥ ਚੁੰਮ ਲਵਾਂ, ਪਰ ਓਸੇ ਪਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਲਕਣ ਦੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ, ਕੜਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ:

“ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਗੰਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਪਈ ਏ, ਤੂੰ ਏਂ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਣੈ, ਉਹਨੇ ਪੈਸੇ ਚੁਰਾਏ ਨੇ, ਕੰਜਰੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੀ!”

“ਕੰਜਰੀ, ਬੀਬੀਏ ਰਾਣੀਏ, ਤੂੰ ਆਪ ਏਂ, ਚੰਗੀ ਪਲੀ ਹੋਈ ਗਊ ਏਂ, ਜੇ ਮੇਰਾ ਕਿਹਾ ਮਾੜਾ ਨਾ ਲੱਗੀ ਤਾਂ।”

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਸੀ; ਪੀੜ ਤੇ ਨਾਤਾਲੀਆ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੇ ਤੱਤੇ ਹੰਝੂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹ ਆਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਘੋਪਿਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਿਆਨੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅਗੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਇਕ ਬਾਲੇ 'ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ।

“ਲਗਦੈ, ਤੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਨਹੀਂ ਚੰਗੀ, ਪੇਸ਼ਕੋਵ,” ਵਾਲ ਸਵਾਹਰੇ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ।

ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲਿਆ।

“ਪਰ ਏਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਬੋਲੀ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਵੱਲੀ ਵਰਤੀ ਸੀ,” ਉਹ ਆਖੀ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਘੋਖਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਖੈਰ, ਤੂੰ ਜਾਣੋਂ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਜਾਣੇ। ਹੁਣ ਬੱਚਾ ਤੂੰ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਕੀ ਨਹੀਂ।”

ਉਹ ਉਠਿਆ ਤੇ ਪੌੜੀਉਂ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਲਈ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋਇਆ।

ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰਾ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ ਦਸ ਦਿਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਸਦ ਭੇਜੇਗੀ।

ਬਾਲੜੀ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ:

“ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਕਹੀਂ, ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਬਹੁਤ ਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਬਹੁਤ, ਬਹੁਤ ਈ। ਯਾਦ ਰਹੀਗਾ?”

“ਆਹਥੋ,” ਉਹਨੇ ਮਲੂਕ, ਪਿਆਰ-ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ਼ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ।
“ਕਲ੍ਹ ਤੱਕ ਅਲਵਿਦਾ।”

ਕੋਈ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਫੇਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਗਾਰਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਸੀ।

11

ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੈਂ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਐਤਕੀਂ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ, ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ, ਹੰਸਾਂ ਵਾਂਗ ਚਿੱਟੇ ਸਟੀਮਰ, “ਪਰਮ” ਵਿੱਚ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਵਾਲਾ ਸਾਂ, “ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨੇ ਦਾ ਮੁੰਡੂ”, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਤ ਰੂਬਲ ਮਾਹਵਾਰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਬਾਵਰਚੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਣਾ ਸੀ।

ਰਸਦੀਆ ਇਕ ਮੋਟਾ ਸਾਰਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਹੈਂਕੜ ਨਾਲ਼ ਫੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਰਬੜ ਦੇ ਗੋਂਦ ਵਾਂਗ ਗੰਜਾ। ਹੱਥ ਪਿਠ ਪਿਛੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਡੈੱਕ ਦੀ ਗਰਦੌਰੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਗਰਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੋਈ ਸੂਰ ਛਾਂ ਲਭ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਖੜੋਤੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਵਧਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਲ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਦੀ ਸੁਹਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਢਲ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਏਨਾ ਪੌਂਡਰ ਲਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪੇਪੜੀ ਵਾਂਗ ਲਹਿ-ਲਹਿ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਭੜਕੀਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਪਚਿਪੀ ਚਿੱਟੀ ਧੂੜ ਨਾਲ਼ ਭਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ।

ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨੇ ਦੀ ਕਮਾਨ ਬਾਵਰਚੀ ਈਵਾਨ ਇਵਾਨੋਵਿਚ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੀ ਅਲ੍ਹ ‘ਰਿੱਛ’ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਮਧਰਾ ਤੇ ਗੋਲ-ਗੱਪਾ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਨਕ ਉਹਦਾ ਕੁੰਡੀ ਵਰਗਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਟਿਚਕਰ-ਭਰੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਦਾ ਰਈਸੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਲਫ਼ਦਾਰ ਕਾਲਰ ਰਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੰਨਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਨੀਲੀ ਭਾਹ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਉਪਰ ਵਲ ਵਟ ਕੇ ਰਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਹਲੇ ਵੇਲੇ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਇਕ ਗੋਲ ਦਸਤੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ

ਵਿਚੋਂ ਮਾਣ ਨਾਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਭੁੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਲ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਵਟ ਦੇਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਆਦਮੀ ਭਠ-ਝੋਖਾ ਯਾਕੋਵ ਸ਼ੂਮੋਵ ਸੀ। ਉਹ ਤਗੜਾ, ਚੌੜੀ ਚਕਲੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਫੀਨੇ ਨੱਕ ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਇੰਝ ਪਧਰਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬੇਲਚਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਰਿੱਛਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੰਘਣੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਝਾਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਲਦਲਾਂ ਦੀ ਕਾਹੀ ਵਰਗੀ ਕੁੰਡਲਦਾਰ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਕੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਏਨੇ ਸੰਘਣੇ ਛੱਲੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿੰਗ-ਤੜਿੰਗੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਫੇਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਜੁਆਰੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪੇਟੂ ਸੀ। ਮਾਸ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਲਈ ਹਾੜੇ ਕਢਦਾ, ਭੁੱਖੇ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨੇ ਦੁਆਲੇ ਮੰਡਲਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਉਹ 'ਰਿੱਛ' ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਂਦਾ।

ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਹ ਰਿਆਜ਼ਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਾਗੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਕੋਈ ਰਾਹੋਂ ਲੰਘਦਾ ਰਾਹਬ ਉਹਨੂੰ ਭਰਮਾ ਕੇ ਖਾਨਕਾਹ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

“ਤੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਰਾਹਬ ਈ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਰੱਬ ਦਾ ਕਾਲਾ ਤਾਰਾ,” ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮਸ਼ਕਰੀ-ਭਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਪੇਨਜ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਨੇਕ ਔਰਤ ਸਾਡੀ ਖਾਨਕਾਹ ਨਾ ਆਈ ਹੁੰਦੀ। ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਉਹ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ‘ਹਾਏ ਕਿੰਨਾ ਸੁਹਣੈਂ, ਹਾਏ, ਕਿੰਨਾ ਤਕੜੈਂ’, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗੀ, ‘ਤੇ ਮੈਂ ਆਂ, ਈਮਾਨਦਾਰ ਵਿਧਵਾ, ਬਿਲਕੁਲ ਕੱਲੀ; ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੂੰ, ਮੇਰਾ ਖਸਮ ਬਣ ਕੇ?’ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗੀ, ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਏ ਤੇ ਚੂਚਿਆਂ ਦੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ।”

“ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਏਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖਸਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਖੇਲ ਤੇ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮੈਂ ਚੰਗਾ ਅਨੰਦ ਲਿਆ...।”

“ਝੂਠ ਤੂੰ ਪੂੰਮ-ਧੜੱਕੇ ਨਾਲ ਬੋਲਣੈਂ,” ਫਿਕਰ ਨਾਲ ਨੱਕ ਦੇ ਕਿਲ ਨੂੰ ਘੋਖਦਿਆਂ ‘ਰਿੱਛ’ ਨੇ ਟੋਕਿਆ। “ਜੇ ਲੋਕੀਂ ਝੂਠ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਕਮਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਆਰ-ਬੁਖਾਰ ਭਰ ਜਾਣੇ ਸਨ।”

ਯਾਕੋਵ ਚੱਬੀ ਗਿਆ, ਪੌਲੇ ਛਲੇ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਤੇ ਉਪਰ ਹੇਠਾਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਾਲਾਂ-ਕੱਜੇ ਕੰਨ ਹਿਲਦੇ। ਬਾਵਰਚੀ ਦੇ ਟੋਕਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼, ਇਕਸਾਰ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਡੀ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਅਕ ਪਿਆ, ਤੰਗ ਪੈ ਗਿਆ ਉਹਦੇ ਤੋਂ, ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ, ਉਹਦੀ ਭਣੇਵੀਂ ਨਾਲ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹਦੀ ਖਬਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧੌਣੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਬੰਨੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।”

“ਤੇਰਾ ਦੇਣਾ ਚੰਗਾ ਦਿੱਤਾ ਉਹਨੇ,” ਬਾਵਰਚੀ ਯਾਕੋਵ ਵਰਗੇ ਹੀ ਸੁਖਾਲੇ ਲਹਿਜੇ

ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ। ਭਠ-ਝੋਖੇ ਨੇ ਖੰਡ ਦਾ ਇਕ ਢੇਲਾ ਗਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਘਸੋੜਿਆ ਤੇ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮੈਂ ਹਵਾ 'ਚ ਉਡਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਵਲਾਦਿਮੀਰ ਦੇ ਇਕ ਬੁਢੇ ਵਪਾਰੀ ਨਾਲ ਅੜ੍ਹਗਿਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹ ਤੇ ਮੈਂ ਅੱਧੀ ਦੁਨੀਆਂ ਗਾਹਣ ਨਿਕਲ ਟੁਰੇ - ਅਸੀਂ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਗਏ, ਬਲਕਾਨ ਨਾਂ ਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ, ਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਤੇ ਰੂਮਾਨੀਆਂ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵੰਨ ਵੰਨ ਦੇ ਆਸਟਰੀਅਨਾਂ ਵਲ ਗਏ - ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲ - ਇਕ ਕੋਲੋਂ ਖਰੀਦਦੇ, ਦੂਜੇ ਕੋਲ ਵੇਚਦੇ।”

“ਚੋਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸਾਈ?” ਬਾਵਰਚੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ।

“ਬੁਢੇ ਦੀ ਨਹੀਂ - ਉਕਾ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ: ‘ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਤੁਰੀਂ; ਓਥੇ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਚੋਰੀ ਲਈ ਸਿਰ ਲਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਏ।’ ਚੋਰੀ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੰਮ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ; ਮੈਂ ਵਾਪਰੀ ਦੇ ਤਬੇਲੇ 'ਚੋਂ ਘੋੜਾ ਭਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਖੈਰ, ਮੈਂ ਭਜਾ ਨਾ ਸਕਿਆ; ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਈ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਕੁਟਣ ਲਗ ਪਏ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਕੁੱਟ ਲਿਆ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਧਰੀਕਦੇ ਧਰੀਕਦੇ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਸਾਂ - ਇਕ ਅਸਲੀ, ਸੱਚਾ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਚੋਰ ਤੇ ਮੈਂ, ਬਹੁਤਾ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਵਪਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ - ਉਹਦੇ ਨਵੇਂ ਗੁਸਲਖਾਨੇ 'ਚ ਅੰਗੀਠੀ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਵਾਪਰੀ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁਫਨਿਆਂ 'ਚ ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਤਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਵਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

‘ਛਡ ਦਿਓ ਸੂ, - ਕਾਫੀ ਹੋ ਗਿਐ, - ਛਡ ਦਿਓ ਸੂ,’ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ‘ਜਾਪਦੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁਫਨਿਆਂ 'ਚ ਦੀਹਦੈ, ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮਾਫ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸ਼ੈਦ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ, ਦੀਹਦੈ, ਉਹ ਕੋਈ ਜਾਦੂਗਰ ਏ, ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ’ - ਜਾਦੂਗਰ ਹੋਏਗਾ। ਵਪਾਰੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਛਡ ਦਿੱਤਾ।”

“ਤੈਨੂੰ ਛਡਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ, ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤੇਰੀ ਗਿੱਚੀ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੈਨੂੰ ਦਰਿਆ 'ਚ ਡੋਬੀ ਰਖਦੇ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਤੇਰਾ ਸਾਰਾ ਝਲ ਨੁਚੇੜ ਜਾਂਦਾ।”

ਯਾਕੋਵ ਨੇ ਇਕਦਮ ਗੱਲ ਫੜ ਲਈ:

“ਠੀਕ ਕਹਿਣੈਂ ਤੂੰ, ਮੇਰੇ 'ਚ ਝਲ ਬਹੁਤ ਏ - ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਏ, ਮੇਰੇ 'ਚ ਏਨਾਂ ਝਲ ਏ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੁੜਦਾ।”

ਬਾਵਰਚੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲ ਉਹਦੀ ਕਾਲਰ ਵਿੱਚ ਵਾੜੀ ਤੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਤਾਅ ਖਾ ਬੋਲਦਿਆਂ, ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਖਿਚਿਆ:

“ਉਫ! ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮੁਜਰਮ ਗੁਟ-ਗਟ ਪੀਂਦਾ, ਡਫਦਾ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਫਿਰਦੈ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਦਸ ਖਾਂ ਵਾਈ - ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਜੀ ਰਿਹੈਂ ਤੂੰ?”

ਭਠ-ਝੋਖੇ ਨੇ ਬੁਲ੍ਹ ਚੱਟੇ ਤੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਮੈਂ ਬਸ ਬਾਕੀਆਂ ਵਾਂਗ ਈ ਜੀ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਲੇਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਕੁਝ ਟੁਰੀ ਫਿਰਦੇ ਨੇ, ਕਲਰਕ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪਿਠ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਢਿਡ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੀ ਭਰਨਾ ਹੁੰਦੈ।”

ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਸਗੋਂ ਬਾਵਰਚੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

“ਤੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੂਰ ਏਂ ਕਿ ਦਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਖਾਜਾ ਏਂ ਤੂੰ, ਬਸ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ!”

“ਪਾਗਲ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਿਹੈਂ?” ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਯਾਕੋਵ ਨੇ ਪੁਛਿਆ। “ਅਸੀਂ ਕਿਸਾਨ ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਬਲੂਤ ਦੇ ਫਲ ਆਂ। ਪਾਗਲ ਨਾ ਹੋ; ਮੇਰਾ ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਕੁਝ ਸੌਰਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾ।”

ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨਾਲ਼ ਸਨੇਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵਲ ਘਟਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਉਂਦੇ ਅਚੰਭੇ ਨਾਲ਼ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਮੂੰਹ ਟੱਡੀ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਉਸਾਰੀ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੇ-ਤਕੱਲਫੀ ਨਾਲ਼ ਬੁਲਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸੰਘਣੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਹੇਠੋਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਵਲ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਨਿਧੜਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ – ਕਪਤਾਨ, ਰਸਦੀਏ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਅਹਿਮ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ – ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਖਾਣੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਬੈਰਿਆਂ, ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ਼ ਇਕੋ ਹੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਖਦਾ ਸੀ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਕਪਤਾਨ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਗੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ, ਬਾਂਦਰ ਵਰਗੀਆਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਪਿਠ ਪਿਛੇ ਕਰੀ ਖਲੋਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਜਿਲ੍ਹੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਤਾਸ਼ ਵਿਚ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਨਾਲ਼ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁੰਨ ਲੈਣ ਕਰਕੇ, ਝਾੜ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਹ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਝਾੜ ਦਾ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਉਹ ਅਗਲੇ ਪੱਤਣ 'ਤੇ ਬੇੜੀਓਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਰਿਆ।

“ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ” ਵਾਂਗ ਯਾਕੋਵ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਵਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਯਕੀਨ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝ ਸਕਦੇ।

ਮੈਂ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਸੋਚੀਂ-ਭੁੱਬਾ ਜਾਂ ਸੜ੍ਹ-ਸੜ੍ਹ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਕਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਕਤ ਲਈ ਚੁਪ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਲਫ਼ਜ਼ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਅਮੁਕ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਵਗਦੇ ਸਨ। ਲਗਭਗ ਉਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਝਾੜ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਸੁਆਦਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਇੰਝ ਫਰਕਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ; ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਚੁਪ ਚਾਪ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਦਸ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼

ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਮੁੜਕੋ-ਮੁੜਕੀ ਤੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਲਿਬੜਿਆ ਥੱਲੇ ਵਿਚੋਂ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦਾ, ਪੈਰੋਂ ਉਹ ਵਾਹਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੀ ਲੱਥੀ ਪੇਟੀ ਵਾਲਾ ਬਲਾਊਜ਼ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਹੇਠੋਂ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜੀ ਛਾਤੀ ਨੰਗੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਡੈੱਕ ਉਤੇ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬੋਲ ਕੇਰਦੀ ਉਹਦੀ ਭਾਰੀ ਇਕਸਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਡੇ ਕੰਨੀਂ ਪੈਂਦੀ।

“ਸਲਾਮ, ਅੰਮਾਂ! ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਹੀਂ ਏਂ? ਚਿਸਤੋਪੋਲ? ਮੈਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆਂ ਓਥੇ, ਇਕ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਤਾਤਾਰ ਕਿਸਾਨ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਉਸਾਨ ਗੁਬੈਦੁਲੀਨ ਨਾਂ ਸੀ ਉਹਦਾ। ਬੁੱਢੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਹੁਟੀਆਂ ਸਨ : ਖਰੁਵਾ ਆਦਮੀ ਉਹ, ਲਾਲ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ। ਉਹਦੀ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਵਹੁਟੀ ਮਨ-ਮੋਹਣੀ ਤਾਤਾਰ ਤੀਵੀਂ ਸੀ - ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਾਪ ਕਮਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।”

ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਤੀਵੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਲਗਭਗ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਪਾਪ ਕਮਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅਡੋਲ, ਮਿਹਰਵਾਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਣਾਂਦਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਉਹਨੂੰ ਕਦੀ ਦੁਖਾਇਆ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੰਦਾ ਬੋਲ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਮਿੰਟ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਉਹਦੀ ਤਕਰੀਰ ਕਿਤੋਂ ਪਿਛੇ ਵਲੋਂ ਵਹੀ ਆਉਂਦੀ:

“ਹੈ ਕੋਈ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ? ਠਾਹ-ਠਕ, ਜਾਂ ਤਿੱਸਰ ਜਾਂ ਝੋਲਾ? ਆਰਾਮਦੇਹ ਚੀਜ਼ ਏ ਤਾਸ਼ ਵੀ; ਬਸ ਬਹਿ ਜਾਓ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਵਾਂਗ ਪੈਸੇ ਹੁੰਝ ਲੈ।”

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ “ਚੰਗਾ”, “ਭੈੜਾ” ਜਾਂ “ਬਦਕਾਰ” ਲਫਜ਼ ਟਾਵੇਂ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਸੀ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ “ਮਨ-ਮੋਹਣੀ” “ਆਰਾਮਦੇਹ” ਜਾਂ “ਅਜੀਬ” ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਸੁਹਣੀ ਔਰਤ “ਮਨ-ਮੋਹਣੀ” ਹੁੰਦੀ, ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਧੁਪਿਆਲਾ ਦਿਨ “ਆਰਾਮਦੇਹ ਦਿਨ” ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦਾ ਤਕੀਆ ਕਲਾਮ ਸੀ:

“ਬੁੱਕ ਇਹਦੇ ਤੇ!”

ਹਰ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਜਿੱਲ੍ਹਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਬੋ-ਮਾਰਦੇ, ਸਾਹਘੋਪਵੇਂ ਥੱਲੇ ਵਾਲੇ ਬਾਇਲਰਾਂ ਉਤੇ ਓਨੇ ਹੀ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਕਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿੰਨੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਥਕੇਵੇਂ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਭੱਠ-ਝੋਖੇ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਬੁੱਢੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਬਟੂਆ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਨਿਮੋਲ ਤੇ ਚੁਪੀਤੀ ਸੀ। ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਬੁੱਢੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਰੂਬਲ ਦਿਤੇ ਤੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਪੈਸੇ ਉਗਰਾਹਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿਤੇ, ਉਹਨੇ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਲਕ ਤਕ ਨਿਉਂ ਗਈ:

“ਵਾਹ ਭਲੇ ਲੋਕੋਂ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਨੇ ਬਟੂਏ 'ਚ ਸਨ, ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਰੂਬਲ ਵਧ ਦੇ ਦਿਤੇ ਨੇ।”

ਮੌਜੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਚੀ ਸਾਰੀ ਬੋਲਿਆ:

“ਲੈ ਲੈ ਬੇਬੇ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰ। ਤਿੰਨ ਰੂਬਲ ਵਧ ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।”

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਢੁਕਵੀਂ ਗੱਲ ਆਖੀ:

“ਪੈਸੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”

ਪਰ ਯਾਕੋਵ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਲੈ ਕੇ ਬੁੱਢੀ ਤੀਵੀਂ ਕੋਲ ਆਇਆ:

“ਵਾਧੂ ਪੈਸੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ,” ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ। “ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਤਾਜ਼ ਖੇਡਾਂਗਾ।”

ਲੋਕ ਹਸ ਪਏ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਭੱਠ-ਝੋਖੇ ਮਖੌਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ:

“ਦੇ ਦੇ, ਬੇਬੇ, ਤੂੰ ਕੀ ਬਣਾਣੈ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ? ਕਲ੍ਹ ਤੂੰ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਕਬਰ 'ਚ ਜਾ ਵੜਨੈ।”

ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਕੜਕ ਕੇ ਪਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਿਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਅਜੀਬ ਜੁੱਡੀ ਏ! ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਆਪਣੀ ਟੰਗ ਕਿਉਂ ਅੜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ? ਉਹ ਆਪ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਵਾਧੂ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਤੇ ਤਿੰਨ ਰੂਬਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਈ ਆਰਾਮ ਦੇਂਦੇ।”

ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਪੈਸੇ ਤੱਕ ਕੇ ਹੀ ਮਜ਼ਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹ ਚਾਂਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਕਾ ਆਪਣੀ ਪਤਲੂਨ ਨਾਲ ਲਿਸ਼ਕਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਡਲੁਕ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਂਦਰ ਵਰਗੇ ਨਕ ਉਤੇ ਰਖਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਲਾਲਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਠਾਹ-ਠਕ ਖੇਡਣ ਲਈ ਸਦਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ।

“ਤੈਨੂੰ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ?” ਉਹਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। “ਇੰਝ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ! ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਜਾਚ ਏ! ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਣੀ ਪਵੇਗੀ ਤੈਨੂੰ। ਆ, ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਲਈ ਈ ਖੇਡਾਂਗੇ, ਖੰਡ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਲਾ ਕੇ।”

ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਪਾਉਂਡ ਖੰਡ ਜਿੱਤ ਲਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਢੇਲਾ ਢੇਲਾ ਕਰਕੇ ਗਲ੍ਹਾਂ 'ਚ ਵਾੜ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਲਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਖੇਡ ਸਮਝ ਲਈ ਸੀ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਆ ਹੁਣ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀਂ ਖੇਡੀਏ - ਪੈਸੇ ਲਾ ਕੇ। ਹੈ ਨੀ ਕੋਲ?”

“ਪੰਜ ਰੂਬਲ ਨੇ।”

“ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੋ ਕੁ ਨੇ।”

ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜਿੱਤ ਲਈ। ਉਹਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ

ਚਾਹ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਂ ਰੂਬਲਾਂ ਬਦਲੇ ਆਪਣਾ ਸਰਦੀਆਂ ਦਾ ਕੋਟ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ - ਤੇ ਹਾਰ ਛਡਿਆ; ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਰੂਬਲਾਂ ਬਦਲੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਬੂਟ ਲਾ ਦਿੱਤੇ - ਤੇ ਫੇਰ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਯਾਕੋਵ ਮੈਨੂੰ ਖਿਝ ਕੇ, ਲਗਭਗ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਖਿਡਾਰੀ - ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧ ਗਰਮ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲਾ ਏਂ। ਆਪਣੇ ਕੋਟ ਤੇ ਬੂਟ ਲੈ ਜਾ; ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ ਇਹ। ਐਹ ਲੈ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਲੈ ਜਾ - ਚਾਰ ਰੂਬਲ - ਇਕ ਰੂਬਲ ਮੇਰੇ ਸਬਕ ਲਈ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ।”

ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਸਾਂ।

“ਬੁੱਕ ਇਹਦੇ 'ਤੇ!” ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਆਖਿਆ। “ਖੇਡ ਖੇਡ ਹੁੰਦੀ ਏ - ਮਤਲਬ ਏ, ਸਿਰਫ ਮਜ਼ੇ ਲਈ, ਪਰ ਤੂੰ ਇੰਝ ਪੈਣੈਂ, ਜਿਵੇਂ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਂ। ਤੇ ਗਰਮ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ - ਅਡੋਲ ਟਕ ਲਾ ਦਈਦੀ ਏ। ਗਰਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਈ ਕਿਹੜੀ ਹੁੰਦੀ ਏ! ਤੂੰ ਜਵਾਨ ਏ; ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਜਕੜ ਕੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਹਾਰੀ, ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਹਾਰੀ, ਸੱਤ ਵਾਰੀ ਹਾਰੀ - ਬੁੱਕ ਇਹਦੇ 'ਤੇ! ਪਿਛੇ ਹੋ ਜਾ। ਠੰਡਾ ਪੈ ਜਾ। ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲੈ। ਇੰਝ ਖੇਡੀਦੀ ਏ ਖੇਡ।”

ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਹੋਰ - ਤੇ ਘਟ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਾਨੀ ਚੇਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਬੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਖਿਚ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਦਾ ਉਹ ਮੋਟਾ ਸੱਕੜ ਮੈਨੂੰ ਪਿਛੇ ਧਕ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਤਰਕਾਲੀਂ, ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਾਫ਼ਰ, ਪਰਮ ਦੇ ਇਕ ਮੋਟੇ ਵਪਾਰੀ, ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਸਟੀਮਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਪਿਆ। ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਬਾਂਹਵਾਂ ਮਾਰਦੇ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵਾਲੀ ਲਾਖੀ ਲੀਹ ਵਹਾ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਇੰਜਨ ਇਕਦਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਖਲ੍ਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪੈਡਲਦਾਰ ਪਹੀਏ ਦਿਹੁੰ-ਢਲੇ ਵਿੱਚ ਲਹੂ-ਲਾਲ ਹੋਈ ਝਗ ਦੇ ਬੋਬੇ ਸੁਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਉਬਾਲੇ ਖਾਂਦੇ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਦੂਰ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵਲ, ਇਕ ਕਾਲਾ ਪਿੰਡਾ ਘੁਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿਲ-ਚੀਰਵੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣੀ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਰੌਲਾ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਧੱਕੇ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵਲ ਭੀੜ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਡੁੱਬ ਰਹੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਦੋਸਤ, ਗੰਜਾ, ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਵੀ ਗੁਟ ਸੀ, ਗੜ੍ਹਕਾ ਛਡਦਾ, ਭੀੜ ਚੀਰਦਾ ਆਇਆ।

“ਗਾਹ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਓ! ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਚੱਲਿਆ।”

ਦੋ ਜਹਾਜ਼ੀ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਡੁੱਬ ਰਹੇ ਆਦਮੀ ਵਲ ਤਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਕ ਲਾਈਫ-ਬੋਟ ਉਤਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਚੀ ਯਾਕੋਵ ਦੀ ਅਡੋਲ, ਭਰੜਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ:

“ਡੁੱਬ ਉਹਨੇ ਜਾਣਾ ਈ ਏ, ਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੂ। ਜੇ ਲੰਮੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ

ਹੋਣ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਡੁਬ ਜਾਂਦੈ। ਜਨਾਨੀਆਂ ਵਲ ਤੱਕੋ - ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਉਂ ਡੁਬ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ? ਆਪਣੀਆਂ ਸਕਰਟਾਂ ਕਰਕੇ। ਜਿਵੇਂ ਈ ਕੋਈ ਜਨਾਨੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਵਜਦੀ ਏ, ਉਹ ਪੂਡ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਵੇਖੋ - ਡੁੱਬਾ ਪਿਆ ਜੇ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਤੁਹਾਨੂੰ?”

ਉਹ ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀ ਹੀ ਡੁਬ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਦੋ ਘੰਟੇ ਉਹ ਉਹਦੀ ਲੋਥ ਦੀ ਅਜਾਈਂ ਹੀ ਬਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਦਾ ਦੋਸਤ ਜਿਨੂੰ ਹੁਣ ਹੋਸ਼ ਸੀ, ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵਲ ਨਿਮੋਝੂਣ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਬੁੜਬੁੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਵੇਖੋ, ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ! ਕਰਾਂ ਤੇ ਕੀ ਕਰਾਂ ਹੁਣ? ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਾਂਗਾ, ਹੂੰ? ਜੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ....”

ਪਿਠ ਪਿਛੇ ਹਥ ਕਰੀ, ਯਾਕੋਵ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਸੀ, ਧਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਵਪਾਰੀਆ! ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦਾ ਅੰਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਣੈ। ਕਦੀ ਕੋਈ ਖੁੰਬਾਂ ਖਾ ਲੈਂਦੇ - ਠੁਸ - ਕਬਰ 'ਚ ਲਹਿ ਜਾਂਦੈ! ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕੀਂ ਖੁੰਬਾਂ ਖਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਸਿਹਤ ਬਣਾਂਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਮਰ ਜਾਂਦੈ। ਤੇ ਅਖੀਰ, ਖੁੰਬ ਹੁੰਦੀ ਕੀ ਏ?”

ਉਹ ਸਾਣ ਵਾਂਗ ਚੌੜਾ ਤੇ ਸਖਤ, ਤੂੜੀ ਵਾਂਗ ਬੋਲ ਖਿੰਡਾਂਦਾ ਵਪਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ, ਵਪਾਰੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰੌਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਚੌੜੀ ਤਲੀ ਨਾਲ ਦਾੜੀ ਤੋਂ ਅਥਰੂ ਪੁੰਝਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਯਾਕੋਵ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝ ਲਗਿਆ, ਉਹ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਦੂਰ ਹੋ ਜਾ, ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ! ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਪੀੜ ਰਿਹੈਂ ਤੂੰ? ਸਿਦਕਵਾਨੋ, ਇਹਨੂੰ ਲੈ ਜਾਓ ਏਥੋਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ!”

ਯਾਕੋਵ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪਿਛੇ ਹਟ ਆਇਆ, ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਲੋਕੀਂ ਵੀ ਅਜੀਬ ਹੁੰਦੇ ਨੇ! ਭਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ, ਕਦੀ ਸਮਝਦੇ ਈ ਨਹੀਂ।”

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਭੱਠ-ਝੋਖਾ ਸਿਧੇ ਸਾਦੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹਦਾ ਬਸ ਪਜ ਹੀ ਪਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਥੇ ਉਹ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨੇ ਤੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਭੜਕਣੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਕਰਾ ਸਕਿਆ। ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪਿਛੇ ਸੁਟਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ, ਰਿੱਛ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਧ-ਮੀਟਦਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਾਸ-ਚੜ੍ਹਿਆ ਮੂੰਹ ਥਪਕਦਾ ਤੇ ਲਮਕਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸੁਣਾਣ ਲਗਦਾ:

“ਲੋਕੀਂ ਭਰਾਵਾ ਹਰ ਥਾਂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਕੀੜੀਆਂ ਵਾਂਗ। ਏਥੇ ਵੀ ਲੋਕ ਓਥੇ ਵੀ ਲੋਕ - ਝੁੰਡ ਦੇ ਝੁੰਡ ਉਹਨਾਂ ਦੇ, ਪਰ ਬੇ-ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਕਿਸਾਨ ਨੇ। ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ

ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਪਤਝੜ ਦੇ ਪੱਤੇ ਖਿਲਰੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਬੁਲਗਾਰੀ ? ਹੂੰ, ਮੈਂ ਬੁਲਗਾਰੀ ਤੱਕੇ ਸਨ, ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਵੀ, ਤੇ ਫੇਰ ਸਰਬ ਤੇ ਰੂਮਾਨਵੀ ਤੇ ਵੰਨ ਵੰਨ ਦੇ ਜਿਪਸੀ ਵੀ - ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਉਹ ? ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ? ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਚ ਸ਼ਹਿਰੀਏ, ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਪੇਂਡੂ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਬੋਲਦੇ ਵੀ ਨੇ, ਭਾਵੇਂ ਐਨ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਤਾਤਾਰ ਤੇ ਮੋਰਦੇਵੀਅਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦੇ - ਦਿਮਾਗ 'ਚ ਜੋ ਆਉਂਦਾ ਨੇ, ਬੜ-ਬੜ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਨੇ, ਲਗਦੇ ਲਫਜ਼ ਈ ਨੇ, ਪਰ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਕਾਹਦੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਸ ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਬੁੱਢੜੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਸੀ - ਉਹ ਕਾਲਾਮਾਰਾ, ਕਾਲਾਮਾਰੂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ! ਖਚਰਾ ਬੜਾ ਸੀ ਉਹ! ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਕਰੀ ਨਾ ਲਾਹ ਸਕਿਆ! ਕੀ ਪੁਛਦਾ ਏ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ? ਸਿੱਧੜ, ਹੋਰ ਹੋ ਵੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਕਦੇ ਨੇ ? ਹਾਂ ਰੰਗ ਪੱਕਾ ਨੇ, ਤੇ ਰੂਮਾਨਵੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਪੱਕਾ ਏ - ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਮਜ਼੍ਹਬ ਏ, ਪਰ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਈ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ - ਤੁਰਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਉਹ।”

ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਲੁਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਸੀ ਕਿ ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਸੁਹਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਏਥਨਜ਼ ਸੀ, ਪਰ ਯਾਕੋਵ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ਼ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਏਥਨਜ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਤੈਨੂੰ, ਭਰਾਵਾ ਝੂਠ ਦਸਦੇ ਰਹੇ ਨੇ। ਏਥਨਜ਼ ਉਥਨਜ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ; ਇਕ ਅਥੋਨ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ, ਪਹਾੜ ਏ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਉਤੇ ਖਾਨਕਾਹ ਬਣੀ ਹੋਈ ਏ। ਬਸ। ਇਹਨੂੰ ਏਥੋਨ ਦਾ ਪਾਕ ਪਹਾੜ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਹਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਨੇ। ਬੁੱਢੜਾ ਵੇਚਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਡਨਿਊਬ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੇਲਗਰੋਦ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਏ, ਕੁਝ ਯਾਰੋਸਲਾਵਲ ਜਾਂ ਨੀਜ਼ਨੀ ਵਰਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਚ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ - ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ - ਪੁਛ ਨਾ, ਏਨੀਆਂ ਮਨ-ਮੋਹਣੀਆਂ ਕਿ ਦਸੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਇਕ ਕਰਕੇ ਓਥੇ ਅਟਕ ਈ ਚਲਿਆ ਸਾਂ। ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ ਉਹਦਾ, ਹੈਂ ?”

ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਤੱਲੀਆਂ ਜੱਸੀਆਂ, ਉਹਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੇ ਰਤਾ ਕੁ ਤਿੜ-ਤਿੜ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਤੋਂ ਹੇਠੋਂ ਉਹਦੇ ਸੰਘ ਵਿਚੋਂ ਤ੍ਰੇੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਖੜ-ਖੜ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀਤੀ:

“ਕਿਵੇਂ ਭੁਲ ਜਾਈਦੈ! ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇ ਉਹ... ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹੀ, ਉਹ ਰੋਣ ਲਗ ਪਈ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਰੋਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਮੰਨ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਮੰਨ....।”

ਅਡੋਲ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ਼ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਿਖਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਕਿ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵਲ ਬੈਠੇ ਸਾਂ, ਇਕ ਨਿੱਘੀ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੁਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਖਬੇ ਹੱਥ ਵਾਲੀਆਂ ਚਰਾਂਦਾਂ ਰੁਪਹਿਲੀ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਿੰਮੀਆਂ ਨਿੰਮੀਆਂ ਹੀ ਦਿਸਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉਤੇ ਕੈਦੀ ਤਾਰਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਟਿਮਕਦੀਆਂ ਪੀਲੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਦਾ ਛੱਟਾ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਅੱਖਾਂ ਪੁਟ ਲਰਜ਼ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਕ ਚੁਪੀਤੀ ਪਰ ਗਾਹੜ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਉਹਦੇ ਭਰੜਾਏ ਬੋਲ ਮਿੱਠੀ, ਉਦਾਸ ਚੁਪ ਵਿੱਚ ਕਿਰਨ ਲਗੇ:

“ਹੁੰਦਾ ਇੰਝ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਈ ਉਹ ਜਾਗਦੀ, ਬਾਂਹਵਾਂ ਉਲਾਰ ਲੈਂਦੀ...”

ਯਾਕੋਵ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬੇ-ਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਘਿਣਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਿਕ ਸੀ। ਉਪਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਚੰਨ ਦਾ ਨੰਗੋਜ਼ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਬੇ-ਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਹਦੇ ਵਰਗੀ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਯਾਦ ਹਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ। ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਹੋਣ ਸਕਦਾ ਅਭੁੱਲ ਹੋਈਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ:

“ਗੀਤ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਰੂਪ ਦੀ
ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਾ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਗੀਤ ਦੀ...”

ਲੀਨਤਾ ਦੀ ਇਸ ਰਉਂ ਨੂੰ ਉੱਘਲਾਹਟ ਦੇ ਠੌਂਕੇ ਵਾਂਗ ਛੰਡਦਿਆਂ ਮੈਂ ਭੱਠ-ਝੋਖੇ ਨੂੰ ਫੇਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਗ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹਨੇ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਦਸੇ।

“ਬੰਦਾ ਤੂੰ ਵੀ ਅਜੀਬ ਏਂ,” ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ। “ਕੀ ਦੱਸਾਂ ਤੈਨੂੰ? ਮੈਂ ਹਰ ਸ਼ੈ ਵੇਖੀ ਏ। ਖਾਨਕਾਹ? ਹਾਂ, ਖਾਨਕਾਹ ਵੀ ਵੇਖੀ ਏ। ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਠੇਕਾ? ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਠੇਕਾ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਨਵਾਬਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਵੇਖੀ ਏ, ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।”

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਨਦੀ ਉਤੋਂ ਕੋਈ ਨੀਵਾਂ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਬੀਤੇ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਾ:

“ਹੱਛਾ ਇਹ ਸੁਣ: ਮੈਂ ਘੋੜਾ ਚੁਰਾਣ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ, ਦਿਲ 'ਚ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ। ਐਤਕੀਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਈ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਏ। ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਏ, ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਘਰ 'ਚ ਧੂੰਆਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਲਾ ਰਿਹੈ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ: ‘ਜਨਾਬ, ਇਹ ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਰ ਸਕਨਾਂ।’ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੱਢਣ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਏ, ‘ਬਕ-ਬਕ ਨਾ ਕਰ, ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਲਾਣ ਵਾਲਾ ਇਹਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ!’ ਪਰ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ: ਕਦੀ ਪਾਗਲ ਵੀ ਲਾਟ ਨਾਲੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੈ।’ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕ ਰਹੇ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਲੇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ‘ਚੰਗਾ, ਕਰ ਵੇਖ ਕੋਸ਼ਿਸ਼’, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਏ, ‘ਪਰ ਜੇ ਪਿਛੋਂ ਧੂੰਆਂ ਵਧ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਤੇਰੀ ਮਿਝ ਕਢ ਦੇਣੀ ਏਂ।’ ਖੈਰ ਦੋ

ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਯਕੀਨ ਈ ਨਾ ਆਵੇ, ਉਸ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਝਈ ਲੈ ਕੇ ਪੈਂਦਾ ਏ: 'ਓਏ ਉੱਲੂਆਂ! ਖਰ-ਦਿਮਾਗਾ! ਏਡਾ ਮਾਹਿਰ ਹੋ ਕੇ ਘੋੜੇ ਚੁਰਾਂਦਾ ਫਿਰਨੈਂ! ਕਿਉਂ ਮਾਰ ਵੱਗੀ ਹੋਈ ਏ ਤੈਨੂੰ?' ਤੇ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ: 'ਬਸ ਬੇਵਾਕੂਫੀ ਏ ਮੇਰੀ ਜਨਾਬ।' 'ਠੀਕ ਕਹਿਣੈਂ,' ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਏ। 'ਬੇਵਾਕੂਫੀ ਈ ਏ। ਕਿੱਡੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਏ। ਬੜਾ ਅਫਸੋਸ ਏ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰਾ,' ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਏ। ਸੁਣਿਆ ਈ? ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਅਫਸਰ। ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਉਹਨੂੰ ਨਰਮ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਹੱਛਾ, ਤੇ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਐ?” ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਬਸ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੁਣੈਂ ਤੂੰ?”

“ਉਹਨੂੰ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦਾ? ਤੂੰ ਚਟਾਨ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਏਂ।”

ਯਾਕੋਵ ਦਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

“ਬੰਦਾ ਤੂੰ ਅਜੀਬ ਏਂ! ਤੂੰ ਕਹਿਣੈਂ, ਚਟਾਨ, ਇੱਜ਼ਤ ਚਟਾਨ ਦੀ ਵੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ। ਚਟਾਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦੈ। ਸੜਕਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਚਟਾਨਾਂ ਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਰੇਤ ਲੈ ਵੇਖੋ, ਰੇਤ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਏ? ਫੇਰ ਵੀ ਘਾਹ ਇਹਦੇ 'ਚੋਂ ਉਗਦੈ।”

ਜਦੋਂ ਭੱਠ-ਝੋਖਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਏਨਾ ਇਲਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਮਝੇ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦਾ।

“ਬਾਵਰਚੀ ਬਾਰੇ ਤੇਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਏ?” ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਕੌਣ - ਉਹ 'ਰਿੱਛ'?” ਯਾਕੋਵ ਨੇ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ। “ਮੇਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੋ ਸਕਦੈ? ਖਿਆਲ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।”

ਇਹ ਸਹੀ ਸੀ। ਈਵਾਨ ਈਵਾਨੋਵਿਚ ਏਨਾ ਸਾਵਾਂ-ਪਧਰਾ ਤੇ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਸੀ ਕਿ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਗਣ ਲਈ ਥਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਇਕੋ ਗੱਲ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੀ ਲਗੀ: ਉਹਨੂੰ ਭੱਠ-ਝੋਖਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕੜਕੇ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਚਾਹ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਦਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਯਾਕੋਵ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਓਏ ਲੋਫਰਾ! ਜੇ ਖੇਤ-ਗੁਲਾਮ ਅਜੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਸਤ ਦਿਨ ਤੇਰਾ ਚੰਮ ਲਾਂਹਦਾ।”

“ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਸਤ ਦਿਨ ਕੁਝ ਬਹੁਤਾ ਏ,” ਯਾਕੋਵ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ।

ਸਦਾ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਬਾਵਰਚੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਉਹਨੂੰ ਖਵਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਲੈ, ਓਏ ਪੇਟੂਆ!”

“ਤੇਰੇ ਕਰ ਕੇ, ਈਵਾਨ ਈਵਾਨੋਵਿਚ, ਮੈਂ ਤਾਕਤ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਟਾਕ ਕੀਤਾ ਹੋਇਐ,” ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਾਹਲ ਤੋਂ ਚਬਦਾ ਯਾਕੋਵ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਤੇ ਜਿੱਲ੍ਹੜਾ, ਏਸ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਬਣਾਏਂਗਾ ਕੀ?”

“ਕੀ ਮਤਲਬ ਏ ਤੇਰਾ? ਅਜੇ ਅਗੋਂ ਮੈਂ ਬੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣੀ ਏਂ।”

“ਪਰ ਬੁੱਢੇ ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ, ਜਿਊਣਾ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਏ ਤੂੰ?”

“ਸ਼ੈਤਾਨ ਵੀ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਤੈਨੂੰ ਜਿਊਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਜ਼ਾ ਈ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਆਦਲੀ ਚੀਜ਼ ਈ, ਈਵਾਨ ਈਵਾਨੋਵਿਚ।”

“ਲੋਲ੍ਹੜ ਢੱਗਾ ਏਂ ਤੂੰ!”

“ਲੋ-ਲੁੜ ਢੱਗਾ?”

“ਲੋ-ਲੁੜ ਢੱ-ਗਾ!”

“ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਲਫਜ਼ ਹੋਇਐ?” ਯਾਕੋਵ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ।

“ਵੇਖ ਸੂ ਜ਼ਰਾ,” ‘ਰਿਛ’ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ।

“ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੰਦਰੀਆਂ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ’ਤੇ ਮੁੜਕੇ ਨਾਲ ਭਿਜਦੇ ਤੇ ਰਿਝਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਇਹ ਏਥੇ ਬੈਠਾ ਸੂਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚਬਦਾ ਰਹਿੰਦੈ।”

“ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਤਕਦੀਰ ਹੁੰਦੀ ਏ,” ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬੇ-ਫਿਕਰੀ ਨਾਲ ਚਬਦਿਆਂ ਭੱਠ-ਝੋਖੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਣ ਨਾਲੋਂ ਭੱਠੀਆਂ ਝੋਖਣਾ ਬਹੁਤੇ ਸੇਕ ਤੇ ਔਖਿਆਈ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਯਾਕੋਵ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਕਿ ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਵਤੀਰਾ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਯਕੀਨ ਕਰਾ ਦੇਂਦਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਚੇਚਾ ਇਲਮ ਸੀ।

ਹਰ ਕੋਈ ਉਹਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਕਪਤਾਨ, ਮਿਸਤਰੀ ਤੇ ਸਰਹਾਂਗ ਵੀ - ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਾ ਲੈਂਦੇ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਭੱਠ-ਝੋਖਿਆਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਉਹਦੇ ਵਲ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਰ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਬੜਬੋਲੇ ਹੋਣ ਤੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਹ ਵੀ ਉਡਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ :

“ਯਾਕੋਵ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਏਂ?”

“ਯਾਕੋਵ? ਠੀਕ ਏ। ਕਦੀ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਚਾਹੋ, ਕਰ ਲੋ, ਭਾਵੇਂ ਲਾਲ ਅੰਗਿਆਰ ਪਿਠ ਉਤੇ ਪਾ ਦਿਓ ਸੂ।”

ਭੱਠੀਆਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਹਡ-ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਭੁੱਖ ਦੇ

ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਭੱਠ-ਝੋਖਾ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੌਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹਦੀ ਸ਼ਿਫਟ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਗੰਦਾ ਤੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਭਿਜਾ, ਅਕਸਰ ਬਿਨਾਂ ਕਪੜੇ ਬਦਲਿਆਂ ਹੀ, ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਆ ਨਿਕਲਦਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਕੋਈ ਜੰਦਰੇ ਬੰਦ ਗੱਲਾਂ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਲੁਕਾਈ ਪਈ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਹੱਠ ਨਾਲ ਉਹ ਚਾਬੀ ਲਭਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਹੜੀ ਇਹਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦੀ।

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਭਰਾਵਾ, ਕੀ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੁਣੈਂ ਤੂੰ,” ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਹੇਠ ਦੂਰ ਲੁਕੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਘੋਖਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ। “ਤੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁਣੈਂ ? ਠੀਕ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗਾਹੀ ਹੋਈ ਏ। ਪਰ ਦਸ ਕੀਤਾ ਕੀ ਜਾਵੇ ? ਬੰਦਾ ਤੂੰ ਅਜੀਬ ਈ ਏਂ ! ਹੱਛਾ ਸੁਣ, ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਇਆ।”

ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੇਠ-ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ : ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ, ਇਕ ਸੂਬਾਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ, ਰੋਗੀ ਜੱਜ ਤੇ ਉਹਦੀ ਜਰਮਨ ਵਹੁਟੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਨਰੋਈ, ਬੇ-ਔਲਾਦ ਔਰਤ ਸੀ ਉਹ। ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਦ੍ਹੀ ਸੁਹਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ ਜੰਮੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੇਖ ਕਿ ਜਰਮਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ: ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਬਾਗ 'ਚ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਦਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਦੋਸਤ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਦਿੱਤੇ।

“ਗੱਲ ਹੋਈ ਨਾ ! ਜਰਮਨ ਔਰਤ ਆਉਂਦੀ ਏ, ਭਖੀ ਹੋਈ ਤੇ ਘਾਬਰੀ ਹੋਈ। ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਏ, ਤੂੰ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਏ: ‘ਮੈਂ ਬੀਬੀ, ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੋ ਦੋਸਤ ਲਿਆਂਦੇ ਨੇ - ਇਕ ਕੁਆਰਾ ਏ ਤੇ ਦੂਜਾ ਰੰਡਾ।’ ਔਰਤ ਦੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਜੜੀ ਕਿ ਉਹ ਪੁੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਂਚ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਪਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਉਹਦੇ ਬੂਥੇ 'ਤੇ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਜੱਜ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬਾਗ 'ਚ ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਲਿਆਇਆ ਸਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਫੇਰ ਮੈਂ ਵਾੜ ਦੀ ਇਕ ਤੇੜ ਵਿਚੋਂ ਝਾਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਓਥੇ ਪਿਆ ਰੌਲਾ ਤੱਕਦਾ ਹਾਂ। ਦੋਸਤ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਟਪ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਲ ਭੱਜੇ, ਉਹਨੂੰ ਵਾਲੋਂ ਫੜ ਧਰੀਕਣ ਲਗੇ। ਤੇ ਮੈਂ ਵਾੜ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ‘ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦਾ,’ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ‘ਬੀਬੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਉਹਦਾ ਵਸਾਹ ਕਰ ਕੇ ਆਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਉਹਦੀ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇ-ਇੱਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ।’ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਇਟ ਕੱਢ ਮਾਰੀ। ਉਹਦਾ ਹਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੰਦਾ ਸੀ - ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਹਾਤੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀ ਜਾਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਸੁਝੇ ਹੀ ਨਾ ਕਿ ਆਪਣਾ ਕੀ ਬਣਾਵੇ, ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਏ : ‘ਮੈਂ, ਯਾਕੋਵ, ਚਲੀ ਜਾਵਾਂਗੀ - ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਜਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ। ਜਿਵੇਂ ਈ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂਗੀ।’ ‘ਠੀਕ ਏ,’ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।

‘ਬੇ-ਸ਼ੱਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਲੇ ਈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।’ ਖੈਰ ਜੱਜ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹ ਵਡੇ ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਸੂਝ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਤੇ ਜੱਜ ਵੀ ਵਡੇ ਘਰ ਦਾ ਸੀ, ਰੱਬ ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਖਸ਼ੇ।”

ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਤੇ ਚੁਪ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ‘ਚ ਕੋਈ ਜਾਤੀ-ਪਛਾਤੀ ਬੇ-ਤਰਸੀ ਤੇ ਬੇਸਮਝੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਲਗੀ, ਪਰ ਕਿਹਾ ਕੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ?

“ਪਸੰਦ ਆਈ ਆ ਕਹਾਣੀ ?” ਯਾਕੋਵ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੁਝ ਬੁੜ-ਬੁੜਾਇਆ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ਼ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ:

“ਉਹਦੇ ਵਰਗੇ, ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਅਰਾਮ ਮਾਣ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮਜ਼ਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰ ਆਉਂਦੈ, ਪਰ ਇਹ ਉਹ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ - ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਤੇ ਹੈ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ, ਉਹ ਵਜ਼ਨੀ, ਵਪਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਵਪਾਰ ਲਈ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜੀਂਦਿਆਂ ਬੰਦਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਏ; ਬੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਮਜ਼ਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰ ਆਉਂਦੈ।”

ਦਰਿਆ ਝਗ ਦੀ ਬੱਦਲੀ ਵਿੱਚ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰਿੜਕੀਂਦਾ ਗਿਆ; ਸਾਨੂੰ ਵਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਾਂ-ਸਾਂ ਸੁਣੀ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿਛੇ ਹਟਦੇ ਕਾਲੇ ਕੰਢੇ ਦਿਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਡੈੱਕ ਤੋਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘੁਰਾੜੇ ਸੁਣੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਕਾਲੇ ਵੇਸ, ਅਣ-ਕੱਜੇ ਧੌਲੇ ਸਿਰ ਵਾਲੀ ਇਕ ਲੰਮ-ਸਲੰਮੀ, ਪਤਲੀ-ਪਤੰਗ ਤੀਵੀਂ ਬੈਂਚਾਂ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਭੱਠ-ਝੋਖੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁੜ ਮਾਰੀ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਿਹਾ:

“ਵੇਖ - ਹੁੰਝਣ ਨਿਕਲੀ ਆਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਲਗਿਆ ਉਹਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਪੀੜ ਵਿਚੋਂ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਬੜਾ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ਼ ਸੁਣਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਯਾਦ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੀ ਨਿਰਪਖਤਾ ਨਾਲ਼ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਭਾਵਾਂ - ਉਹਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ, ਉਹਦੇ ਗਮ ਤੇ ਟਿਚਕਰ - ਦੀ ਸੋਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਭੱਠ-ਝੋਖਾ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਟਿਚਕਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਜਾਂਚ ਕੇ ਹੀ ਰਖ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਦੱਸਵੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਉਹ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਬੇ-ਲਾਗ ਗਵਾਹ ਵਾਂਗ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਕੈਦੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਤੇ ਜੱਜ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਇਹ ਬੇ-ਪਰਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖਾਂਦੀ ਤੇ ਖਿੜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਹਦੇ ਅਗੇ ਬਾਇਲਰਾਂ ਹੇਠ ਭੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾਟਾਂ ਵਾਂਗ ਨਚਦੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਿਛ ਵਰਗੇ ਪੰਜੇ ਵਿੱਚ ਡੰਮ੍ਹਣੀ ਫੜੀ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਟਕੋਰਦਾ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ਼ ਬਾਲਣ ਘਟ-ਵਧ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਖੜੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ।

“ਤੈਨੂੰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦੁਖਾਇਆ ਨਹੀਂ?”

“ਮੈਨੂੰ ਕੌਣ ਦੁਖਾ ਸਕਦੈ? ਮੇਰੇ 'ਚ ਏਨੀ ਤਾਕਤ ਏ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹਾਂ ਢਾਹ ਕੱਢਾਂ....”

“ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਸੀ, ਤੇਰਾ ਅੰਦਰ ਦੁਖਾਇਆ ਹੋਵੇ - ਤੇਰੀ ਰੂਹ।”

“ਬੰਦੇ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੁਖਾ ਸਕਦਾ। ਰੂਹ ਨਹੀਂ ਦੁਖਦੀ ਹੁੰਦੀ,” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। “ਤੁਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਛੋਹ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ - ਮੁਢੋਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ।”

ਡੈੱਕ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ, ਜਹਾਜ਼ੀ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਰੂਹ ਬਾਰੇ ਇੰਝ ਅਕਸਰ ਤੇ ਏਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ, ਜਾਂ ਰੋਟੀ ਜਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ-ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਰੂਹ ਇਕ ਆਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇੰਝ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜ ਕੋਪਕਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਚਿਪ-ਚਿਪੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਏਡੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਵੀ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ ਹਾਸੇ ਮਖੌਲ ਨਾਲ਼ ਜਾਂ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ, ਗੰਦੀ ਬੋਲੀ ਬੱਕਣ ਲਗਦਾ, ਉਹ ਰੂਹ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਂਦਾ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਸੱਟ ਵਾਂਗ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੇ ਸੀ ਕਿ ਨਾਨੀ ਰੂਹ ਦੀ, ਪਿਆਰ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸੁਹਣਪ ਦੇ ਇਸ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ, ਗੱਲ ਕਿੱਡੇ ਆਦਰ ਨਾਲ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਚਿੱਟੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਨੀਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਨਾਨੀ ਦੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰੱਬ ਕੋਲ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ਼ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ:

“ਆਹ ਮੇਰੀ ਸੁਹਣੀ, ਮੇਰੀ ਸੁੱਚੀ - ਹੇਠਾਂ ਓਥੇ ਵਕਤ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂਉਂ ਲੰਘਿਆ, ਦੁਖ-ਦਰਦ ਵਾਲਾ ਵਕਤ ਸਾਈ?”

ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸੇਰਾਫ਼ੀਮਾਂ ਦੇ ਛੇ ਚਿੱਟੇ ਫਰ ਬਖਸ਼ ਦੇਂਦਾ।

ਯਾਕੋਵ ਸ਼ੂਮੋਵ ਵੀ ਰੂਹ ਬਾਰੇ ਓਨੇ ਹੀ ਆਦਰ ਨਾਲ਼, ਓਨਾ ਹੀ ਘਟ ਤੇ ਓਨੀ ਹੀ ਝਿਜਕ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਨਾਲ਼ ਨਾਨੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਾਹਲ ਕਢਦਾ, ਰੂਹ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਕਦੀ ਨਾ ਪਾਂਦਾ, ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣ ਕੇ, ਉਹ ਚੁਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਲਾਲ, ਸਾਨ੍ਹ ਵਰਗੀ ਗਿੱਚੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਲੈਂਦਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁਛਦਾ, ਰੂਹ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਆਤਮਾ, ਰੱਬ ਦਾ ਸਾਹ।”

ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਕਰ ਜ਼ੋਰ ਪਾਂਦਾ, ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਭਰਾਵਾਂ, ਰੂਹ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਆਪ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਇਹ ਕੋਈ ਗੁੱਝੀ ਚੀਜ਼ ਈ।”

ਮੈਂ ਹਰਦਮ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਣ 'ਤੇ ਲਾਈ ਰਖਦਾ, ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਬਣਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਕੋਵ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਦਿਸਦਾ; ਉਹਦਾ ਵਡਾ ਸਾਰਾ ਕੱਦ-ਬੁੱਤ ਹੋਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦਾ।

ਰਸਦੀਏ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਮੇਰੇ ਵਲ ਏਨਾ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦੀ ਕਿ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਭਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕੰਮ ਉਤੇ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿੱਚ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ, ਹਸੂੰ-ਹਸੂੰ ਕਰਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ, ਲੂਸ਼ਾ ਦਾ ਹੱਕ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੌੜੀ ਜਿਹੀ ਕੈਬਿਨ ਵਿੱਚ ਲਕ ਤਕ ਨੰਗੀ, ਇਸ ਔਰਤ ਦੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੇ ਪੀਲੇ, ਖਮੀਰੇ ਆਟੇ ਵਾਂਗ ਫੁੱਲੇ-ਫੁੱਲੇ, ਪਿੰਡੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਰਹਿਤ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦੇ ਕੱਸੇ-ਕੱਸੇ, ਕੈਂਹ-ਰੰਗੇ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲ਼ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਰਸਦੀਏ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਕਦੀ ਬੁੜਬੁੜਾਏ ਗਿਲੇ ਨਾਲ ਕੇ ਕਦੀ ਟਿਚਕਰ ਭਰੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼, ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਬੜ-ਬੜ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਖਿਆਲ ਜਿਹੜੇ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੀ, ਕਦੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੱਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਝ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਗੰਦਾ ਤੇ ਡਾਢੀ ਬੇ-ਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲਾ ਮਤਲਬ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਦਾ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਮਾਨਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਸਦੀਏ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਤੋਂ ਤੇ ਸਟੀਮਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਵਡੀ ਸਾਰੀ, ਕਾਈ-ਕੱਜੀ ਚਟਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਤੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਗੇ ਹੀ ਅਗੇ ਤੁਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਰਸਦੀਏ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਮਰ-ਮਿਟੀ ਹੋਈ ਏ!” ਲੂਸ਼ਾ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਂਦੇ ਬੋਲ ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਸੁਫਨੇ ਵਿੱਚ ਸੁਣੀਏ। “ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੌਕਾ ਈ, ਮੌਜ ਲੁਟ ਲੈ।”

ਮੈਨੂੰ ਟਿਚਕਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੱਲੀ ਉਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖਾਣੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਹੀ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਔਰਤ ਦੇ ਮੋਹ ਦੀ ਖਬਰ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਵਰਚੀ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ:

“ਬੀਬੀ ਨੇ ਹੋਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਚਖ ਲਈ ਏ, ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਕੁਝ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਪੇਸਟਰੀ ਅਜ਼ਮਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏ। ਥੂ! ਪੇਸ਼ਕੋਵ, ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰਖੀਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਫਸ ਜਾਏਗਾ ਮੁਸੀਬਤ 'ਚ!”

ਯਾਕੋਵ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿਤਰੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ:

“ਗੱਲ ਇਹ ਏ, ਜੇ ਤੂੰ ਦੋ ਚਾਰ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ - ਤਾਂ ਫੇਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਤੇਰੀ ਉਮਰ 'ਚ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤਾਂ। ਫੇਰ ਵੀ, ਜੇ ਚਾਹੁਣੈਂ ਕਰ।

“ਭੁੱਲ ਜਾ ਇਹਨੂੰ,” ਮੈਂ ਕਿਹਾ। “ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗੰਦ ਨੂੰ।”

“ਬਿਲਕੁਲ।”

ਪਰ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨੇ ਅੜਕੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਂਗਲਾਂ ਫੇਰੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੋਲ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬੋਲ ਖਿਲੇਰਨ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਉਹਦਾ ਪਾਸਾ ਵੀ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦੈ – ਤੇ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਅਕਾਵੀਂ ਤੇ ਠਰੀ ਹੋਈ ਏ। ਥੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਲਾਡ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ – ਤੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ। ਔਰਤ ਇੰਝ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦੀ ਏ, ਜਿਵੇਂ ਖੁੰਬ ਮੀਂਹ ਨਾਲ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ? ਪਰ ਉਹ ਕਰੇ ਵੀ ਤੇ ਕੀ ਕਰੇ। ਜਿਸਮ ਕੰਜਰੀ ਹੁੰਦੈ, ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

ਉਹਦੀਆਂ ਭੇਤ-ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਟਕ ਲਾਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ:

“ਤੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਏ ਉਹਦਾ?”

“ਮੈਨੂੰ? ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਏ, ਹੈ ਵੇ? ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੰਦਾ ਤੂੰ ਅਜੀਬ ਈ ਏ!”

ਉਹ ਤ੍ਰੇੜੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਖੜਕਾਰ ਵਰਗਾ ਆਪਣਾ ਪੋਲਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਹਸਿਆ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵਲ ਤੱਕਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਚੁਪ ਸੱਖਣ ਵਿੱਚ, ਇਕ ਹਨੇਰੇ ਤੇ ਅਥਾਹ ਖੱਡੇ 'ਚ ਜਾ ਪਿਆ ਹੋਵਾਂ।

“ਹਰ ਕੋਈ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈਂਦੈ, ਯਾਕੋਵ। ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਦਾ?”

“ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਜ਼ਨਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਲਭ ਸਕਦੀ ਏ – ਸ਼ੁਕਰ ਏ ਰੱਬ ਦਾ, ਇਹ ਔਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਘਰ ਬਹਿਣਾ ਪੈਂਦੈ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਹਣੀ ਪੈਂਦੀ ਏ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਹੈ ਏ, ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਫੌਜ 'ਚੋਂ ਆਇਆ ਤੇ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਖਹਿਬੜਨ ਲਗ ਪਿਆ – ਉਹਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦੇਣ ਲਗਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਸੋਟਾ ਵੀ ਉਹਨੇ ਦੇ ਮਾਰਿਆ। ਖੂਨ ਰੋੜ੍ਹਿਆ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਡੇਢ ਸਾਲ ਅੰਦਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ – ਕੈਦ-ਕਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਰਾਹ ਹੁੰਦੈ, ਤੇ ਉਹ ਰਾਹ ਵਾਪਸ ਜੇਲ੍ਹਖਾਨੇ ਵਲ ਲਿਜਾਂਦੈ। ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਮਨ-ਮੋਹਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਬੰਦਾ ਜੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਠ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣ, ਤੇ ਹੁਕਮ ਚਲਾਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਫੌਜੀ ਤੇ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਤੇ ਵੀ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦਾ।”

“ਰੱਬ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੈਂ?”

“ਅਜੀਬ ਬੰਦਾ ਏਂ ਤੂੰ! ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਰਨਾ।”

“ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ?”

“ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ।”

“ਤੈਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਅਰਦਾਸ ਆਉਂਦੀ ਏ?”

“ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅੜੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਾਂ : ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ, ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਉਤੇ ਮਿਹਰ ਕਰ, ਮੋਇਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਖਸ਼, ਸਾਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ, ਤੇ - ਬਸ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ।”

“ਹੋਰ ਕਿਹੜੀਆਂ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕਹੀਏ, ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੈ।”

ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਰਮਾਈ ਨਾਲ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ, ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸੁਆਦਲੇ ਕਰਤਬ ਵਿਖਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਤੇਜ਼ ਕਤੂਰਾ ਹੋਵਾਂ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਤੇਲ, ਅੱਗ ਤੇ ਗੰਢਿਆਂ ਦੀ ਬੋ ਆਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ - ਗੰਢੇ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੱਚਿਆਂ, ਸੇਆਂ ਵਾਂਗ ਖਾਂਦਾ ਸੀ - ਤੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ:

“ਚਲ, ਅਲਯੂਸ਼ੇ, ਕੋਈ ਸ਼ੇਅਰ ਸੁਣਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ, ਨਾਲੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਮੋਟੀ ਸਾਰੀ ਡਾਇਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਨਜ਼ਮਾਂ ਨਕਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ “ਰੂਸਲਾਨ ਤੇ ਲੂਦਮਿਲਾ” ਸੁਣਾਂਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਅਹਿਲ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ - ਬਿਨਾਂ ਤੱਕਿਆਂ, ਬਿਨਾਂ ਬੋਲਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਭਾਰੇ ਸਾਹ ਰੋਕਦਿਆਂ। ਫੇਰ ਉਹ ਨਰਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ:

“ਕਹਾਣੀ ਮਨ-ਮੋਹਣੀ ਏਂ ਇਹ। ਸਾਰੀ ਆਪੇ ਬਣਾਈ ਆ! ਤੂੰ ਕਹਿਣੈਂ, ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਨੇ? ਮੁਖੀਨ-ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਤੱਕਿਆ ਸੀ।”

“ਉਹਨੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਕਾਹਦੇ ਲਈ?”

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਤੋਂ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁਕਾ ਲਈ, ਉਹਨੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

“ਜਨਾਨੀਆਂ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਈ ਲੋਕ ਉਜੜਦੇ ਨੇ।”

ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਂਦਾ; ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਲ-ਗਡ ਹੋ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਪਲਚ ਕੇ ਇਕੋ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਿਹੜੀ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ਼ਕ-ਮਸ਼ੂਕੀ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਮਾਅਰਕੇ, ਸੁੱਚੇ ਦਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮਿਆਂ, ਅਤਬਾਰ ਨਾ ਆ ਸਕਣ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ, ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਮੌਤ, ਸੁਹਣੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੇ ਕੋਠੇ ਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਰਾਕੋਮਬੋਲ ਨੂੰ ਲਾ ਮੋਲ, ਹਾਨੀਬਾਲ ਤੇ ਕੋਲਨਾ ਦੇ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਪਖ ਬਖਸ਼ ਦੇਂਦਾ; ਲੂਈ ਯਾਰੂਵੇਂ ਨੂੰ ਗਰਾਂਦੇ ਦੇ ਪਿਓ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਬਖਸ਼ ਦੇਂਦਾ; ਕੋਰਨਤ ਓਤਲੇਤਯੇਵ ਤੇ ਹੈਨਰੀ ਚੌਥੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਅੰਦਰੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਬਦਲ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੋਂ ਤਰਤੀਬ

ਦੇਂਦਾ, ਅਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਰਚ ਲੈਂਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਨੇ ਦੇ ਰੱਬ ਵਾਂਗ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬੇ-ਠੁਕੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਮਨ-ਮਰਜੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਕਿਤਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਘਪਲ ਚੌਥ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਰੋਕੇ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਚਾਹ ਨੂੰ ਘਟਾਏ ਬਿਨਾਂ, ਇਕ ਆਰੋਂ-ਪਾਰੋਂ ਦਿਸਦਾ, ਪਰ ਲੰਘੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਪਰਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਹਿਰੀ ਗੰਦ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਸ਼ਹਿ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਛੂਤਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਬਚਾਅ ਕਰਦਾ।

ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉਚਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪੀੜ ਸਹਿਣ ਦੇ ਇਲਮ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਚਕਲੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੁਚਪੁਣੇ ਦੀ ਨੀਚਤਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਹਦੇ ਲਈ ਕਰਹਿਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਿੱਠੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਰੋਕੋਮਬੋਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲਤ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਫ਼ਕਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ। ਦੂਮਾ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਚਾਹ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਲਾ ਦਿਆਂ। ਮੇਰਾ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਪਾਤਰ ਮੌਜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈਨਰੀ ਚੌਥਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਬੇਰਾਂਗਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪ ਉਹੀਉ ਹੀ ਸੀ:

“ਪਿਆਲਦਾ ਉਹ ਸਭ ਸਿਧੇ-ਸਾਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ

ਤੇ ਫੇਰ ਆਪ ਵੀ ਪੀਂਦਾ।

ਪਰਜਾ ਜੇ ਸਾਰੀ ਮੌਜ ਲੈਂਦੀ ਹੋਵੇ

ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੌਜ ਲਵੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ?

ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈਨਰੀ ਚੌਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਮਿਹਰਬਾਨ ਆਦਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੇ ਸੁਭਾ ਦੀ ਨਿਘੀ ਡਲੁਕ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਟੁੱਟਣ ਨਾ ਵਾਲਾ ਯਕੀਨ ਭਰ ਦੇਂਦੀ ਕਿ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ, ਬੀਰ ਰਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਵੇਸ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਓਨੇ ਹੀ ਉਚੇ-ਸੁਚੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪੋਸ਼ਾਕਾਂ ਵਾਲੇ। ਆਂਗੋ ਪਿਤਾਓ ਵੀ ਓਡਾ ਹੀ ਬੀਰ ਸੀ, ਜਿੱਡਾ ਦਾ ਆਰਤਾਗਨਾਨ। ਜਦੋਂ ਹੈਨਰੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਸੋਗ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅਥਰੂ ਨਿਕਲ ਆਏ ਤੇ ਰਾਵੇਲਾਕ ਲਈ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਦੰਦ ਕਰੀਚਣ ਲਗਾ। ਭੱਠ-ਝੋਖੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਸੁਣਾਂਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈਨਰੀ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਨਾਲ ਯਾਕੋਵ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਚੰਗਾ ਜਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈਨਰੀ। ਬੰਦਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼, ਜੋ ਚਾਹੀਏ,” ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ।

ਉਹਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਸੁਆਦ ਦੀਆਂ ਲੂਹਰੀਆਂ ਨਾ ਉਠਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੀ ਉਹ ਸਵਾਲ ਪੁਛ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਂਦਾ। ਉਹ ਚੁਪ ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਕੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ - ਕਾਈ ਨਾਲ ਕੱਜੀ ਕਿਸੇ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮੀ ਚਟਾਨ

- ਉਤੇ ਇਕੋ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਪੁਛਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ:

“ਬਸ ?”

“ਅਜੇ ਨਹੀਂ।”

“ਤਾਂ ਫੇਰ ਅਟਕ ਨਾ।”

ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਉਹ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਉਹ ਮੌਜਾਂ ਤੇ ਠੰਡਾਂ ਮਾਣਦੇ ਸਨ।”

“ਕੀ ਮਤਲਬ ?”

“ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਸੇਕ 'ਚ ਰਹਿਣੇ ਵਾਂ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੰਮੀਂ ਲਗੇ, ਪਰ ਉਹ ਮੌਜਾਂ ਤੇ ਠੰਡਾਂ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਾਨੇਂ ਹੁੰਦਾ - ਪੀਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸੈਰਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੰਗਾ ਸੁਆਦਲਾ ਜਿਊਣਾ ਸੀ ਉਹ।”

“ਉਹ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।”

“ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੂੰ ਸੁਣਾਨਾਂ ਏ, ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਉਂ ਦਿਸਦਾ,” ਭੱਠ-ਝੋਥੇ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਫੁਰਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਡੀ ਗਿਣਤੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ, ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਉਚੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਸੀ, ਸਮਝੋ ਕੁਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਂਹਦੀਆਂ।

“ਖੈਰ, ਸੋਚਨਾਂ, ਰਤਾਂ ਠੌਂਕਾਂ ਲਾ ਲਵਾਂ।” ਪਲਸੇਟਾ ਮਾਰਦਿਆਂ ਯਾਕੋਵ ਕਹਿੰਦਾ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਮਿੰਟ ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

ਪਤਝੜ ਰੁਤੇ, ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ ਕਾਮਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਸਵਾਰੀ, ਰੁਖ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਤਿਰਛੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਪੀਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਯਾਕੋਵ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਸਟੀਮਰ ਤੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਪਰਸੋਂ, ਅਲਯੂਸ਼ੇ, ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਪਰਮ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਜੀ ਭਰ ਕੇ ਭਾਫ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਗੁਸਲ-ਘਰ ਜਾਵਾਂਗੇ; ਓਥੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧੇ ਇਕ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੇਕੇ ਵਲ ਹੋ ਪਵਾਂਗੇ, ਜਿਥੇ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਹੁੰਦੈ। ਇਹ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਏ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਹੱਥ ਵਾਲਾ ਵਾਜਾ ਪੀਂਹਦੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ।”

ਪਰ ਸਾਰਾਪੁਲ ਤੋਂ ਇਕ ਬੇ-ਦਾੜੀਆ, ਤੀਵੀਆਂ ਵਰਗੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਮੋਟਾ ਗੁੱਲੂੜ ਆਦਮੀ ਸਟੀਮਰ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਹਦੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਲੰਮੇ ਕੋਟ ਤੇ ਲੁੰਮੜੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਾਲੀ ਟੋਪੀ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਵੀਆਂ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨੇ ਦਬਾਦਬ ਹੀ ਬਾਵਰਚੀ ਖਾਨੇ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਨਿੱਘੀ ਨੁਕਰ ਵਾਲਾ ਮੇਜ਼ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਚਾਹ ਮੰਗਵਾਈ ਤੇ ਕੋਟ ਜਾਂ ਟੋਪੀ ਲਾਹਿਆਂ ਬਿਨਾਂ, ਮੁੜਕੋ-ਮੁੜਕੀ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਉਬਾਲੇ ਖਾਂਦੀ ਚਾਹ ਸੁਰਕਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਪਤਝੜ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹੀਨ ਮਹੀਨ ਫੁਹਾਰ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਚਾਰਖਾਨੇ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਪੂੰਝਦਾ ਸੀ, ਕਿਣਮਿਣ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਹਨੂੰ ਮੁੜਕਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਓਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਮੀਂਹ ਵਰੂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਯਾਕੋਵ ਉਸ ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠਾ ਤੇ ਉਹ ਜੰਤਰੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਕਸ਼ਾ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਵਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਉਲੀਕਿਆ ਤੇ ਭੱਠ-ਝੋਖੇ ਨੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਇਹ ਕੀ ਹੋਇਐ? ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਏ। ਥੁਕ ਇਹਦੇ 'ਤੇ।”

“ਠੀਕ ਏ,” ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਪਏ ਚਮੜੇ ਦੇ ਇਕ ਖੁਲ੍ਹੇ ਥੈਲੇ ਵਿੱਚ ਜੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘੁਸੇੜਦਿਆਂ ਸਵਾਰੀ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਗਏ ਤੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਗਏ।

ਯਾਕੋਵ ਦੀ ਸ਼ਿਫਟ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਕਦਮ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ, ਉਹ ਆਦਮੀ ਕੌਣ ਸੀ। ਉਹ ਰਤਾ ਕੁ ਹਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਜਨਾਨੜਾ ਲਗਦੈ, ਹੈ ਨਾ? ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਏ, ਉਹ ਖੱਸੀ ਏ। ਦੂਰੋਂ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਤੋਂ ਆਇਐ। ਅਜੀਬ ਬੰਦਾ ਏ, ਸੋਚ-ਵਿਉਂਤ ਕੇ ਜਿਉਂਦਾ ਲਗਦੈ।”

ਸੁੰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਸਖਤ ਨੰਗੀਆਂ ਅੱਡੀਆਂ ਡੈੱਕ ਉਤੇ ਮਾਰਦਾ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਅਟਕ ਗਿਆ ਤੇ ਪਸਲੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਰਕਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਮੂੰਹ ਪਿਛੇ ਭੁਆਇਆ ਤੇ ਆਖਿਆ:

“ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ ਏ। ਛੇਤੀ ਈ ਅਸੀਂ ਪਰਮ ਅਪੜ ਪੈਣੈਂ ਤੇ ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਚਲਾ ਜਾਣੈਂ, ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਹੋ ਜਾਣੈਂ, ਅਸੀਂ ਅਲਯੂਸ਼ੇ, ਅਸੀਂ ਗੱਡੀ 'ਤੇ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਫੇਰ ਇਕ ਦਰਿਆ 'ਚ, ਤੇ ਫੇਰ ਘੋੜੇ 'ਤੇ - ਸਾਨੂੰ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਪੰਜ ਹਫ਼ਤੇ ਲਗ ਜਾਣਗੇ। ਵੇਖ, ਲੋਕੀਂ ਰੀਂਗ ਰੀਂਗ ਕਿੱਡੀਆਂ ਕਿੱਡੀਆਂ ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਨੁਕਰਾਂ 'ਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਨੀ।”

“ਜਾਣਦਾ ਏਂ ਉਹਨੂੰ?” ਯਾਕੋਵ ਦੇ ਅਚਣਚੇਤ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਜਾਣ ਕਿਵੇਂ ਸਕਨਾਂ? ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ, ਤੇ ਜਿਥੇ ਉਹ ਰਹਿੰਦੈ, ਓਥੇ ਕਦੀ ਗਿਆ ਨਹੀਂ।”

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਯਾਕੋਵ ਇਕ ਛੋਟੀ, ਬਿੰਦੀ ਭੇਡ ਦੀ ਖਲ, ਚਟਾਈ ਦਾ ਚਿੱਬਾ, ਬੇ-ਛੱਜਾ ਟੋਪ, ਜਿਹੜਾ ਕਦੀ 'ਰਿਛ' ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੁੰਜ ਦੇ ਖੁੱਥੜ ਸੈਂਡਲ ਪਾਈ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਫੌਲਾਦੀ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਜੂੜ ਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਜਾ, ਆਉਣਾ ਈ?” ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਰਖ ਲਏਗਾ, ਜੇ ਮੈਂ ਆਖਾਂ ਸੂ ਤਾਂ

ਰਖ ਲਏਗਾ, ਜਨਾਨਾੜਾ ਜਿਹਾ। ਆਖਾਂ ਸੂ? ਉਹ ਲਾਹ ਕੇ ਰਖ ਦੇਵੇਗਾ, ਜੋ ਤੂੰ ਲੁਹਾ ਸਕਣੈ, ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ। ਬੰਦਾ ਝਟਕਾਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਤ ਦਾ ਮੌਜ ਮੇਲੈ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਇਹਦਾ ਇਵਾਜ਼ਾਨਾ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਨੇ।”

ਕੱਛ ਵਿੱਚ ਚਿੱਟੀ ਗੰਢੜੀ ਲਈ, ਬੇ-ਲਿਸ਼ਕ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਯਾਕੋਵ ਵਲ ਟਕ ਲਾਈ, ਉਹ ਖੱਸੀ ਆਦਮੀ ਜੰਗਲੇ ਨਾਲ ਖੜਾ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਬੁਤ ਕੁੱਬੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਬੋਝਲ ਤੇ ਫੁਲਿਆ-ਫੁਲਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਪਾਈ ਤੇ ਭੱਠ-ਝੋਖੇ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਜੂੜ ਲਿਆ।

“ਬੁਕ ਉਹਦੇ ’ਤੇ! ਹਰ ਕੋਈ ਰੱਬ ਅਗੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੈ - ਤੂੰ ਕੀ ਲੈਣੈ? ਚੰਗਾ, ਅਲਵਿਦਾ! ਖੁਸ਼ ਰਹੀਂ!”

ਤੇ ਯਾਕੋਵ ਸ਼ੁਮੋਵ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਵਡੇ ਸਾਰੇ ਰਿਛ ਵਾਂਗ ਮੋਢੇ ਮਾਰਦਾ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਖਹਿੰਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਲੂੰਧਰ ਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਭੱਠ-ਝੋਖੇ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕੁਝ ਰਸ਼ਕ ਤੇ ਤੌਖਲੇ ਨਾਲ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਏਡੀ ਦੁਰਾਡੀ, ਓਪਰੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ - ਤੇ ਉਹ, ਏਹ ਯਾਕੋਵ ਸ਼ੁਮੋਵ, ਬੰਦਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ।

12

ਚਿਰਾਕੇ ਪਤਝੜ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਸਟੀਮਰ ਨੇ ਚਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਮੈਂ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਮੂਰਤਾਂ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਨ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਗਿਰਦੀ ਕਰ ਲਈ, ਪਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹੀ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਮਾਲਕਣ, ਪੀਣ-ਪਿਆਣ ਦੀ ਸ਼ੁਕੀਨ ਇਕ ਆਮ ਬ੍ਰਿਧ ਤੀਵੀਂ, ਨੇ ਐਲਾਨ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ:

“ਅੱਜਕਲ ਦਿਨ ਛੋਟੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਤੇ ਰਾਤਾਂ ਲੰਮੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਵਿਕਰੀ ’ਚ ਮਦਦ ਦੇਣ ਲਈ ਦੁਕਾਨ ’ਤੇ ਜਾਇਆ ਕਰੇਂਗਾ ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰੇਂਗਾ।”

ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਬਨੌਟੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਨੱਖਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੇ ਠੰਡੇ ਸੀਤ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਤੇ ਮੈਂ ਨੀਂਦਰਾਈ ਇਲਯਿੰਕਾ ਸਟਰੀਟ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੇਠਲੀ ਮੰਡੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੇ, ਜਿਥੇ ਛੱਤੀ ਗਲੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੁਕਾਨ, ਜਿਹੜੀ ਕਦੀ ਗੁਦਾਮ ਬਣੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਸੌਂੜੀ ਤੇ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਛਤ ਵਾਲੇ ਉਸ ਝਰੋਖੇ ਵਲ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਛੋਟੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਮੁਹਰਾਕਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ, ਫਰੇਮਾਂ ਨਾਲ ਨਕੋ-ਨਕ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਪੀਲੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਜਿਲਦ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸਲਾਵ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਾਲੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਪੋਥੀਆਂ ਦਾ ਸਟਾਕ ਵੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮੂਰਤਾਂ-ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੇ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਕਾਨ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਨੂੰ

ਵੋਲਗਾ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਦਰਿਆ ਕਰਜ਼ਨੇਤਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉੱਘੇ, ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ-ਧਰਮੀ* ਕੱਟੜ ਆਦਮੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਕਾਲੀ ਦਾੜੀ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਚਲਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਪਾਰੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਬੁੱਢੇ ਵਰਗੇ ਚੁਰੜੇ-ਮੁਰੜੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਚੂਹੇ ਵਰਗੀਆਂ ਤਾੜਵੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ, ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ, ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਧਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਤੋਂ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਜਾਵਾਂ। ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਕਰਦੇ ਤੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਝਾੜਦੇ। ਜਦੋਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਡਿਉੜੀ ਵਿਚ ਜਾ ਖਲੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਗਾਹਕ ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢੀ ਵਲ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਡੇ ਵਲ ਆਉਣ।

“ਗਾਹਕ ਤੇ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਨੇ,” ਸਹਾਇਕ ਮੈਨੂੰ ਦਸਦਾ। “ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਸਤੀ ਲਭ ਜਾਏ ਨੇ, ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਨੇ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਕਿਥੋਂ ਖਰੀਦਣ; ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ-ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਨੇ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਮਾੜੀ ਏ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਚੰਗੀ।”

ਉਹ ਧਾਰਮਕ ਮੂਰਤਾਂ ਦੇ ਫਟਿਆਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਜੋੜਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਸਬਕ ਦਈ ਜਾਂਦਾ, ਕੰਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਲਮ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ।

“ਇਹ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਚੀਜ਼ ਏ - ਬਹੁਤੀ ਈ ਸਸਤੀ, ਤਿੰਨ ਜ਼ਰਬੇ ਚਾਰ - ਆਪਣੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਈ ਚੰਗੀ; ਐਹ ਇਕ ਹੋਰ ਵੇਖ, ਛੇ ਜ਼ਰਬੇ ਸਤ - ਕੀਮਤ ਤੇ ਚੰਗੀ ਏ... ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਈ? ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ : ਵੋਨੀਫਾਤੀ - ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਲਈ; ਸ਼ਹੀਦ ਵਰਵਾਰਾ - ਦੰਦ ਪੀੜ ਤੇ ਅਣਆਈ ਮੌਤ ਲਈ; ਭਾਗਵਾਨ ਵੈਸੀਲੀ - ਬੁਖਾਰ ਤੇ ਸਰਸਾਮ ਲਈ। ਮਰੀਅਮਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਈ? ** ਵੇਖ : ਸੋਗ ਵਾਲੀ; ਤਿੰਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਮਰੀਅਮ; ਰੋਣ ਵਾਲੀ ਮਰੀਅਮ; ਹਿਰਖ-ਸੋਗ ਮਿਟਾਣ ਵਾਲੀ ਮਰੀਅਮ; ਕਜ਼ਾਨ ਵਾਲੀ; ਪੋਕਰੋਵ ਵਾਲੀ, ਸੇਮਿਸਤਰੇਲਨਾਯਾ ਵਾਲੀ...”

* ਪੁਰਾਤਨ-ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਰੂਸ ਵਿੱਚ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਬੱਝਿਆ। ਰੂਸੀ ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਚਰਚ ਦੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਰਵਉੱਚ ਪਾਦਰੀ ਨਿਕੋਨ ਨੇ ਜ਼ਾਰ ਅਲੈਕਸਈ ਮਿਖਾਈਲੋਵਿਚ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਚਰਚ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਸੋਧਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸੋਧਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੋਧਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ-ਧਰਮੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਰਾਜਕੀ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। - ਸੰਪਾ.

** ਮਾਤਾ ਮਰੀਅਮ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਗਰਾਂ, ਗਿਰਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਾਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਆਪਣੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਖਾਸ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। - ਸੰਪਾ.

ਮੈਂ ਸਾਇਜ਼ ਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮੂਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਫਟਾਫਟ ਹੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਮਰੀਅਮ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਫਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖ ਲਈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤੇ ਰਖਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਸੰਤ ਤੋਂ ਕਿਹੜਾ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਹਾਇਕ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਾ ਵੇਖਦਾ, ਮੇਰੇ ਇਲਮ ਦੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਕਰਨ ਲਗਾ ਪੈਂਦਾ।

“ਜੰਮਣ-ਪੀੜ ਕੌਣ ਹਟਾਂਦੈ?”

ਜੇ ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਗਲਤ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਆਖਦਾ:

“ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਏ ਇਹ ਦਿਮਾਗ ਤੇਰਾ?”

ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਵਾਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੂਰਤਾਂ ਦੇ ਕੋਝੇ ਮੂੰਹ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਗਦੇ ਤੇ ਸੁਝਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੇਚਾਂ। ਨਾਨੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮਰੀਅਮ ਜਵਾਨ, ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇੰਝ ਹੀ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਧਾਰਮਕ ਮੂਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੁੱਢੜੀ ਤੇ ਖੋਰਣ ਲਗਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ, ਕੁੰਢਾ ਨਕ ਸੀ ਤੇ ਲਕੜੀ ਵਰਗੇ ਸਖਤ ਹੱਥ।

ਅਸੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ - ਬੁੱਧ ਤੇ ਸ਼ੁੱਕਰ - ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਸਾਡੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਿਸਾਨ, ਬੁੱਢੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਰਵਾਰ ਚੜ੍ਹੀ ਆਉਂਦੇ - ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਵੋਲਗਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਤਨ-ਧਰਮ ਦੇ ਮੂੰਹ-ਵਟੇ, ਬੇ-ਵਸਾਹੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹੁੰਦੇ। ਮੈਂ ਤੱਕਦਾ ਭੇਡਾਂ ਦੀਆਂ ਖਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮੋਟੇ ਘਰ-ਬੁਣੇ ਕਪੜੇ ਵਿੱਚ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਕੋਈ ਭਾਰਾ ਜਣਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਝਰੋਖੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇੰਝ ਟੁਰਦਾ ਆਉਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਢਹਿ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਡੋਲ੍ਹ-ਡੋਲ੍ਹ ਉਹਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਜਾ ਖਲੋਣ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਡੇ ਸਾਰੇ ਬੂਟਾਂ ਦੁਆਲੇ ਨੱਚਣ। ਕਿਸੇ ਮੱਛਰ ਵਾਂਗ ਇੰਝ ਘੁੰ-ਘੁੰ ਕਰਨ, ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਲਾਣਾ ਪੈਂਦਾ:

“ਕੀ ਲੌਗੇ ਜਨਾਬ? ਗੁਟਕਾ, ਪੋਥੀ, ਟੀਕੇ ਵਾਲੇ ਜ਼ਬੂਰ, ਯੇਫ਼ਰੇਮ ਸਿਰੀਨ ਤੇ ਕਿਰੀਲ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ। ਆਓ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਮਾਰਕੇ ਵੇਖੋ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੂਰਤ ਵਖ-ਵਖ ਕੀਮਤਾਂ, ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਾਰੀਗਰੀ, ਗੂਹੜੇ ਰੰਗ। ਅਸੀਂ ਜਿਹੜਾ ਸੰਤ ਜਾਂ ਮਰੀਅਮ ਕਹੋ, ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ੈਦ ਤੁਸੀਂ ਰਖਿਅਕ ਸੰਤ ਜਾਂ ਪਰਵਾਰਕ ਸੰਤ ਬਣਵਾਣਾ ਹੋਵੇ, ਸਾਡੇ ਵਰਗੀ ਦੁਕਾਨ ਸਾਰੇ ਰੂਸ 'ਚ ਨਹੀਂ! ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਨਹੀਂ!”

ਪੱਕੀ ਪੀੜੀ ਸੂਰਤ ਵਾਲਾ ਗਾਹਕ ਕੁਝ ਚਿਰ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਮੇਰੇ ਵਲ ਟਕ ਲਾਈ ਰਖਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਕੁੱਤਾ ਹੋਵਾਂ, ਤੇ ਫੇਰ ਇਕਦਮ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਖਤ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧਕ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਗਵਾਂਢ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦਾ, ਤੇ ਏਧਰ ਸਾਡਾ ਸਹਾਇਕ

ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਕੰਨ ਰਗੜਦਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਬੁੜਬੁੜਾਂਦਾ:

“ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਈ! ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਏਂ!”

ਤੇ ਓਧਰੋਂ ਅਗਲੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਇਕ ਨਰਮ ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਹਿਦ-ਲਿਬੜੇ ਸ਼ਬਦ ਕੇਰਦੀ ਸੁਣੀਂਦੀ:

“ਬਾਦਸ਼ਾਹੋ, ਅਸੀਂ ਭੇਡ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਚਦੇ, ਨਾ ਚਮੜੇ ਦੇ ਬੂਟ, ਸਗੋਂ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਮਿਹਰਾਂ ਵੇਚਦੇ ਹਾਂ, ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੁਲ ਈ ਨਹੀਂ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੀਮਤ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨੇ....”

“ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਸੂ।” ਸਾਡਾ ਸਹਾਇਕ ਰਸ਼ਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨਾਲ਼ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕਰਦਾ।
“ਸੁਣ ਜ਼ਰਾ, ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਕੰਨ ਕਿਵੇਂ ਕੁਤਰਦੇ! ਸਬਕ ਸਿਖ ਉਹਦੇ ਤੋਂ!”

ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ਼ ਸਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਮੇਰੇ 'ਚੋਂ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਖਰੀਦਵਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਗੁਣ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਚੁਪੀਤੇ, ਮੂੰਹ-ਵਟੇ ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਹਿਮੀਆਂ ਤੇ ਮੀਸਣੀਆਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚੂਹੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਬੁਢੜੀਆਂ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲ ਦੱਸ ਦਿਆਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀਹ ਕੋਪਕ ਵਧ ਨਾ ਬਟੋਰ ਲਏ ਜਾਣ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਏਨੇ ਗਰੀਬੜੇ ਤੇ ਭੁੱਖੇ ਲਗਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਜ਼ਬੂਰ ਲਈ, ਪੁਸਤਕ ਜਿਹੜੀ ਆਮ ਖਰੀਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਰੂਬਲ ਕਿਵੇਂ ਖਰਚ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਮੂਰਤਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਧੌਲੇ ਸਿਰ ਵਾਲੇ ਇਕ ਬੁੱਢੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਭਰਮਾ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਅੰਦਰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਵੇਖ ਮੁੰਡਿਆ, ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਕਹਿਣੈਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੀ ਦੁਕਾਨ ਸਾਰੇ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਦੁਕਾਨ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਰੋਗੋਜ਼ੀਨ ਦੀ ਏ।”

ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ ਕਰਾ ਕੇ ਮੈਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਗਵਾਂਢੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਵੜੇ ਬਿਨਾਂ ਅਗੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

“ਫਸਾ ਲਿਆ ਸੂ ਨਾ?” ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਲਾਗਤਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ।

“ਪਰ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਰੋਗੋਜ਼ੀਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਦਸਿਆ ਈ ਨਹੀਂ।”

ਸਹਾਇਕ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਣ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਇਹਦੇ ਵਰਗੇ ਈ ਚੁਪੀਤੇ, ਮੀਸਣੇ ਲੋਕੀਂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਕੁਰਬਲ ਕੁਰਬਲ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਲੋੜੋਂ ਵਧ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ, ਸੱਪ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੇ!”

ਨਿਤਾਣੀ ਜਿਹੀ ਚੰਗੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਵਾਲੇ ਇਸ ਆਪੇ ਵਿਚ ਮਸਤ, ਹੈਂਕੜੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕਰਹਿਤ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਮੈਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਆਦਮੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬੋਆਂ ਦੀ ਲਗਨ ਏਂ – ਧੂਫ਼ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ, ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸੁਆਦ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਗੇ ਮਥੇ ਟੇਕਣੇ ਤੇ ਨਕ ਰਗੜਨੇ ਪੈਣ, ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਮਾਲਕਣ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਕੋਪਕ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਦਸ ਖਾਂ, ਕਿਵੇਂ ਸਹਿੰਦਾ ਹੋਵਾਂਗਾ ਮੈਂ ? ਕਿਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਕੀ ਏ ? ਬੋ-ਮਾਰਦੀ ਕੱਚੀ ਖਲ ! ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਗੰਗਦੀ ਜੁੰ ! ਤੇ ਮੈਂ...”

ਉਹ ਖਿੜ ਕੇ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਯਾਕੋਵ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਅੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਭੇਤ ਲੁਕਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ:

ਕੋਈ ਭਾਰੇ ਭਾਰੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਵੜ ਆਉਂਦਾ, ਉਹਨੇ ਚੋਲਾ ਖਿਚ ਕੇ ਭੇਡ ਦੀ ਖਲ ਉਤੇ ਸੁਟਿਆ ਹੁੰਦਾ; ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਸ਼ਮ ਦੀ ਜੱਤਲ ਟੋਪੀ ਲਾਹੁੰਦਾ, ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਲੀਬ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਂਦਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮੂਰਤਾਂ ਵਾਲੀ ਨੁਕਰਾਂ 'ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਿਥੇ ਦੀਵੇਂ ਦੀ ਲੋਅ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਅਪਵਿਤਰ ਮੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰ ਬਚਾਂਦਾ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ; ਅਖੀਰ ਚੁਗਿਰਦੇ ਚੁੱਪ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਦਾ, ਉਹ ਆਖਦਾ:

“ਟੀਕੇ ਵਾਲੀ ਜ਼ਬੀਰ ਵਿਖਾਓ ਖਾਂ !” ਚੋਲੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਕੁੰਜ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤ੍ਰੇੜੇ, ਮਿੱਟੀ ਰੰਗੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਕਢੇ ਬਿਨਾਂ ਫਰਕਾਂਦਾ, ਟਾਈਟਲ ਵਾਲੇ ਸਫੇ ਦੇ ਅਖਰਾਂ ਉਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

“ਸ਼ੈਦ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਏਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇ ?”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤੈ, ਏਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੂਬਲ ਏ।”

“ਪਤਾ ਏ।”

ਉਂਗਲੀ ਗਿੱਲੀ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨ ਸਫ਼ਾ ਉਥਲਦਾ ਤੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਇਕ ਕਾਲਾ ਧੱਬਾ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ। ਸਹਾਇਕ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਸਿਰ ਵਲ ਝਾਕਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਪਵਿਤਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਭ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ; ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ।”

“ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਭੁੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ, ਪਰ ਨਿਕੋਨ ਨੇ ਬਦਲੀ ਸੀ।”

ਪੁਸਤਕ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਗਾਹਕ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚੋਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ।

ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਹ ਜਾਂਗਲੀ ਲੋਕ ਸਹਾਇਕ ਨਾਲ਼ ਬਹਿਸ ਪੈਂਦੇ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਕਿ ਪਵਿਤਰ ਪੋਥੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

“ਦਲਦਲਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਰ,” ਸਹਾਇਕ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਕਿ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਆਦਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਫੜਦਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਤੌਖਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚੋਂ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਉਡ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਅਲੌਕਾਰ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰੂਹ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਮੈਂ ਇਸ ਰੂਹ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਭੇਤ-ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਲਾਮ ਕਰਦੀ।

ਅਕਸਰ ਇਹ ਬੁਢੇ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੁਧਾਰਕ ਨਿਕੋਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੇਚਣ ਆਉਂਦੇ; ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਲਿਆਉਂਦੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਰਗੀਜ਼ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ੇਹਨੇਤਸ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਨਕਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ; ਉਹ ਦਮਿਤਰੀ ਰੋਸਤੋਵਸਕੀ ਦੀ ਅਣ-ਸੋਧੀ “ਜੀਵਨੀਆਂ” ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਸਲੀਬਾਂ, ਧਾਤ ਦੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਵਾਲੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੈਮੂਰਤਾ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਉਹ ਚਮਚੇ ਲਿਆਂਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਹ ਤਰੱਠ ਪਏ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੋਰੀ ਛੁਪੇ, ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੀ ਤਾੜ ਰਖਦਿਆਂ, ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪਰ ਸਾਡਾ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਸਾਡਾ ਗਵਾਂਢੀ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਰਖਦੇ, ਚੰਗੇ ਸੌਦੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਲਈ ਦਸ ਰੂਬਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਨਾ ਦੇਂਦੇ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਮੀਰ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਕੋਲ ਕਈ ਸੌ ਰੂਬਲਾਂ 'ਤੇ ਵੇਚਦੇ।

“ਇਹਨਾਂ ਬੁਢੇ ਜਿੰਨਾਂ 'ਤੇ ਡੈਣਾਂ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਰਖਿਆ ਕਰ,” ਸਹਾਇਕ ਮੈਨੂੰ ਮਤ ਦੇਂਦਾ। “ਇਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਉਹਨਾਂ ਡਬਿਆਂ 'ਚ ਖਜ਼ਾਨੇ ਲੁਕਾਏ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।”

ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲਏਵਿਚ ਨੂੰ ਸਦ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਘਲਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ।

ਉਹ ਸੂਝਵਾਨ ਅੱਖਾਂ, ਸੁਖਾਵੇਂ ਮੂੰਹ-ਮੱਥੇ ਤੇ ਭਾਗਵਾਨ ਵੈਸੀਲੀ ਵਰਗੀ ਲੰਮੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਇਕ ਉੱਚਾ-ਲੰਮਾ ਬੁੱਢੜਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਇਕ ਪੈਰ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸੋਟਾ ਫੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਨਾਲੇ ਸਿਆਲੇ ਉਹ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਚੋਲੇ ਵਰਗਾ ਇਕ ਹੌਲਾ ਕੋਟ ਤੇ ਵੈਲਵਲਟੀਨ ਦੀ, ਚਾਟੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਰਖਦਾ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਟੋਰ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਲੋਰ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ, ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਨੂੰ ਝੁੰ ਜਾਣ ਦੇਂਦਾ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹਉਕੇ ਭਰਦਾ,

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਤੇ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਸਲੀਬ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦਾ, ਅਰਦਾਸਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਬੁੜ-ਬੁੜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਵਡੀ ਉਮਰ ਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਵਿਖਾਵਾ ਦੁਰਲਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰੁਅਬ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ।

“ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਹੜਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੰਮ ਏ ਤੈਨੂੰ?” ਬੁਢੜਾ ਪੁਛਦਾ।

“ਇਹਨੇ ਇਕ ਮੂਰਤ ਲਿਆਂਦੀ ਏ - ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੈ, ਇਹ ਸਤਰੋਗਾਨੋਵ ਦੀ ਏ।”

“ਕਿਦੀ?”

“ਸਤਰੋਗਾਨੋਵ ਦੀ ਮੂਰਤ।”

“ਮੈਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਉਚਾ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ।” ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਨਿਕੋਨ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਫੈਲਾਏ ਕੁਫਰ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕੀਤਾ ਹੋਇਐ।”

ਟੋਪੀ ਲਾਹ ਕੇ ਉਹ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਦਾਅ ਫੜ ਲੈਂਦਾ, ਚਿਤਰ ਦੀ ਸਤਹ ਨੂੰ ਘੋਖ ਕੇ ਤੱਕਦਾ, ਫੇਰ ਪਾਸਿਆਂ 'ਤੇ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਦਰਜ਼ਾਂ ਪੜਤਾਲਦਾ, ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੋੜਦਾ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦਾ:

“ਇਹ ਕਾਫ਼ਰ ਨਿਕੋਨੀਤੀਏ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾ ਲਈ ਸਾਡੀ ਕਦਰਦਾਨੀ ਤੱਕ ਕੇ ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੋਂ ਜਾਹਲਸਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੂਰਤਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਮਾਲ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਲਾਂਹਦੇ ਨੇ - ਏਨੇ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਕਿ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਈਦੈ, ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ, ਚਿਤਰ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਈ ਸਤਰੋਗਾਨੋਵ ਜਾਂ ਉਸਤਯੋਗ ਦਾ ਬਣਿਆ ਲਗਦੈ, ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਜ਼ਦਾਲ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਅੰਦਰਲੀ ਅੱਖ ਦੀ ਲੋਅ ਇਕਦਮ ਈ ਇਹਦੇ ਜਾਹਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਏ!”

ਜੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਜਾਹਲੀ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੂਰਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਦੁਰਲਭ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਕ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦੇਂਦੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਆਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲਫਜ਼ “ਗਮ ਤੇ ਉਦਾਸੀ” ਦਾ ਮਤਲਬ ਦਸ ਰੂਬਲ ਸੀ, ਤੇ “ਨਿਕੋਨ-ਸ਼ੋਰ” ਦਾ ਪੰਝੀ; ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਖੇਡ ਬੁੱਢਾ ਖੇਡਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਗਾਂਦੀ ਸੀ।

“ਨਿਕੋਨੀਤੀਆਂ, ਨਿਕੋਨਾ-ਸ਼ੋਰ ਦੀ ਏਸ ਕੁਲਹਿਣੀ-ਔਲਾਦ, ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪੱਟੀ ਪੜ੍ਹਾਂਦੈ - ਇਹ ਵੇਖ, ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਇਹ ਬੁਨਿਆਦ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਦੀ ਏ ਤੇ ਕਪੜੇ ਇਕੋ ਹੀ ਰੱਬ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਨੇ, ਪਰ ਮੂੰਹ ਵਲ ਵੇਖੋ - ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਐ। ਪੁਰਾਣੇ ਉਸਤਾਦ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿਮੋਨ ਉਸ਼ਾਕੋਵ ਵਰਗੇ ਕਾਫ਼ਰ ਈ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮੂਰਤ-ਕਪੜੇ, ਤੇ ਮੂੰਹ - ਆਪ ਬਣਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਤਹ ਨੂੰ ਛਿਲਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਾਂਦੇ ਸਨ; ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਖੁਟੇ ਜੀਵ ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ। ਪਵਿਤਰ ਮੂਰਤਾਂ ਬਣਾਣੀਆਂ ਕਦੀ ਰੱਬ ਦੀ ਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ;

ਅੱਜ ਧਰਮੀਓ, ਇਹ ਨਿਰੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਬਣ ਗਈ ਜੇ।”

ਅਖੀਰ ਉਹ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਫੱਟੇ ਉਤੇ ਰਖ ਦੋਂਦਾ, ਤੇ ਟੋਪੀ ਪਾਂਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪ ਚੜ੍ਹੇ ਨੇ।”

ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ : ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਕਰ।

ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਦੀ ਖੁਸ਼-ਬਿਆਨੀ ਦੇ ਰੁਅਬ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਯਰਕਿਆ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪੁਛਦਾ:

“ਪਵਿਤਰ ਬਾਪੂ, ਮੂਰਤ ਦਾ ਕੀ ਕਰਨੈਂ ਫੇਰ?”

“ਮੂਰਤ ਨਿਕੋਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਏਂ।”

“ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ! ਸਾਡੇ ਦਾਦੇ ਪੜਦਾਦੇ ਇਸ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਰਹੇ ਨੇ!”

“ਨਿਕੋਨ ਤੁਹਾਡੇ ਦਾਦਿਆਂ ਪੜਦਾਦਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੋਇਐ।”

ਬੁੱਢੜਾ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅਗੇ ਕਰਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਖਦਾ:

“ਵੇਖ ਕਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ ਏ; ਇਹਨੂੰ ਤੂੰ ਪਵਿਤਰ ਮੂਰਤ ਆਖਦੈਂ। ਨਿਰੀ ਤਸਵੀਰ ਏ, ਅੰਨ੍ਹੀ ਕਲਾ, ਨਿਕੋਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਚੁਹਲ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੂਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ! ਮੈਂ ਝੂਠ ਬੋਲਨਾਂ? ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਆਦਮੀ ਆਂ, ਧਰਮ ਕਰ ਕੇ ਸਖਤੀਆਂ ਝੱਲਣ ਵਾਲਾ, ਛੇਤੀ ਈ ਮੈਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣੈਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਜੁ ਵੇਚਾਂ, ਕੀ ਲਭੇਗਾ ਮੈਨੂੰ?”

ਉਹ ਉਮਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਰਕੇ ਲਿੱਸਾ ਪਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣੇ ਵਲ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਬੇ-ਵਸਾਹੀ ਦਾ ਦੁਖਿਆ, ਦੁਕਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਹਾਇਕ ਮੂਰਤ ਲਈ ਕੁਝ ਰੂਬਲ ਦੇ ਦੋਂਦਾ ਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲਿਯੇਵਿਚ ਅਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਏਧਰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਤੋਂ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਲਈ ਘਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ, ਬੁੱਢੜਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਭਖਿਆ ਤੇ ਮਚਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਖਰੀਦੀ ਹੋਈ ਮੂਰਤ ਵਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ:

“ਵੇਖ ਕਿਵੇਂ ਸੁਹਣੀ ਤੇ ਸਾਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਏ, ਇਹਦੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦਾ ਭੋ ਏ, ਮਜ਼ਾਲ ਏ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਚੀਜ਼ ਆਉਣ ਦਿਤੀ ਹੋਵੇ...”

“ਕਿਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਏ?” ਸਹਾਇਕ ਪੁਛਦਾ। ਉਹ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਟੱਪ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

“ਅਜੇ ਤੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨੈਂ।”

“ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਇਹਦੇ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਦੇਵੇਗਾ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵਾਂਗਾ।”

“ਛਡ, ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲਿਯੇਵਿਚ...”

“ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਚ ਲਈ, ਪੰਜਾਹ ਰੂਬਲ ਤੇਰੇ, ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧ ਜੋ ਕੁਝ, ਉਹ

ਮੇਰਾ।”

“ਛੱਡ...”

“ਇਹ ‘ਛੱਡ-ਛੱਡ’ ਰਹਿਣ ਦੇ....”

ਉਹ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੋਰ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਂਹਦੇ, ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਕਰਦੇ। ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਹਾਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਬੁੱਢੜੇ ਦੇ ਵਸ ਸੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਹਾਇਕ ਮੈਨੂੰ ਆਖਦਾ:

“ਵੇਖੀਂ ਸੌਦੇ ਦਾ ਮਾਲਕਣ ਨੂੰ ਨਾ ਪਤਾ ਲਗੇ।”

ਜਦੋਂ ਮੂਰਤ ਵੇਚਣ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਸਹਾਇਕ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲਿਯੇਵਿਚ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਖ਼ਬਰ?”

ਬੁੱਢੜਾ ਪੀਲਾ ਹੱਥ ਮੁੱਛਾਂ ’ਤੇ ਫੇਰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬਿੰਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਨੰਗੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ, ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਫਲ ਸੌਦਿਆਂ ਦਾ, ਬਿਮਾਰੀਆਂ, ਵਿਆਹਾਂ, ਮੌਜਾਂ-ਮੇਲਿਆਂ, ਪਤੀ ਪਤਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਬਾਵਰਚੀ ਵਾਂਗ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਲ ਵਿਖਾਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਕਰਦੇ ਹਾਸੇ ਦਾ ਸ਼ਰਬਤ ਪਾਂਦਾ। ਸਹਾਇਕ ਦਾ ਗੋਲ ਮੂੰਹ ਰਸ਼ਕ ਭਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਘ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇੰਝ ਧੁੰਦਲਾ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਲੋਕੀਂ ਕਿਹੋ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਮੈਂ....”

“ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਏ,” ਬੁੱਢੜਾ ਗੂੰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ।

“ਕਿਸੇ ਦੀ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਹਥੌੜੀਆਂ ਨਾਲ ਘੜੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਕੁਹਾੜੇ ਦੀ ਖੁੰਢੀ ਧਾਰ ਨਾਲ।”

ਇਸ ਮਜਬੂਤ, ਤਗੜੇ ਬੁੱਢੜੇ ਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ੈ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ - ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ, ਵਪਾਰੀਆਂ, ਕਲਰਕਾਂ, ਪਾਦਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਭੇਤਾਂ ਦੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਇੰਝ ਤਿਖੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਕਾਬ ਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਘਿਆੜ ਤੇ ਲੂੰਮੜੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹਨੂੰ ਟਿਚਕਰ ਕਰਨ ’ਤੇ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਲ, ਮਾਣੇ ਘੁਸਮੁਸਾਏ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੋਂ ਤੱਕਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੋਈ ਡੂੰਘਾ ਖੱਡਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰੇਗਾ, ਨਿਘਾਰ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਤੇ ਭੱਠ-ਝੋਖੇ ਯਾਕੋਵ ਸ਼ੂਮੋਵ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਸੀ।

ਸਹਾਇਕ ਬੁੱਢੜੇ ਦੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ’ਤੇ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ’ਤੇ, ਤੇ ਪਿੱਠ ਪਿਛੇ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਪਲ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਬੁੱਢੜੇ ਨੂੰ ਦੁਖਾਏ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਾਵੇ।

“ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ’ਚ ਕਿਵੇਂ ਘੱਟਾ ਪਾਨਾਂ ਏ ਤੂੰ!” ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਵੰਗਾਰ-

ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਬੁੱਢੜੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

“ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ ਸਿਰਫ਼ ਰੱਬ ਈ ਨਹੀਂ ਬਣਾਂਦਾ,” ਬੁੱਢੜੇ ਨੇ ਸੁਸਤ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਹਸਦਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। “ਸਾਡੇ ਬਾਕੀਆਂ ਦਾ ਝਟ ਬੇਵਕੂਫਾਂ ਕਰਕੇ ਲੰਘਦੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੇਵਕੂਫ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਕੀ ਹੋਇਆ?”

ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

“ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਬੇਵਕੂਫ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ; ਵਪਾਰੀ ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਚੋਂ ਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।”

“ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਜਿਹੜੇ ਵਪਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਬੇਵਕੂਫ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਬੇਵਕੂਫ ਸੰਤ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

ਬੁੱਢੜਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਿਝਾਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਫਜ਼ ਲਮਕਾ-ਲਮਕਾ ਕੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਦਲਦਲ ਦੇ ਅੱਧ-ਵਿਚਕਾਰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਟਿੱਬੇ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਚਿੜਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁੱਸਾ ਉਹਦੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ, ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਲੁਕਾਣ ਦਾ ਵਲ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਅਕਸਰ ਉਹ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਚਿੜਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਧਕਦਿਆਂ, ਉਹ ਦਾੜੀ ਅੰਦਰ ਹਸਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਕੀ ਨਾਂ ਲਿਆ ਸਾਈ ਉਸ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ - ਪੌਂਤੋਸ?”

ਉਹਦੇ ਨਾਂ ਵਿਗਾੜਨ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ:

“ਪੌਂਤੋਸ ਦੂ ਤੇਰੇਲ।”

“ਕਿਦੀ ਅੱਖ?”

“ਝੱਲੀਆਂ ਨਾ ਮਾਰੋ-ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਹੈਗੇ ਤੁਸੀਂ।”

“ਠੀਕ ਕਹਿਣੈਂ। ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ। ਕੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਪਿਆ?”

“ਯੇਫਰੇਮ ਸਿਰੀਨ।”

“ਕੌਣ ਚੰਗਾ ਲਿਖਦੈ - ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਾਂ ਇਹ?”

ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਹਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਨੇ?” ਉਹ ਪੁੱਛੀ ਗਿਆ।

“ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੁੰਦੈ, ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ।”

“ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਬਾਰੇ? ਉਹ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।”

ਸਹਾਇਕ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਕੇ ਹਸ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਭੱਜ ਉਠਣੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਸਹਾਇਕ ਚਿਲਕ ਪੈਂਦਾ:

“ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਿਹੈਂ?”

ਬੁੱਢੜਾ ਮੇਰੀ ਸਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਕਰਦਾ ਗਿਆ।

“ਸੁਣ ਲੰਮੇ ਸਿਰ ਵਾਲਿਆਂ, ਐਹ ਬੁਝਾਰਤ ਬੁਝ ਕੇ ਵਿਖਾ : ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਨੰਗ-ਮੁੰਗੇ ਲੋਕ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਪੰਜ ਸੌ ਮਰਦ ਨੇ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਔਰਤਾਂ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਨੇ ਆਦਮ ਤੇ ਹੱਵਾ। ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਤੂੰ ਆਦਮ ਤੇ ਹੱਵਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਛਾਣੇਂਗਾ ?”

ਕੁਝ ਚਿਰ ਮੈਨੂੰ ਦਬੱਲੀ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦੋਂਦਾ:

“ਖਰ ਦਿਮਾਗਾ! ਉਹ ਜੰਮੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਰਚਿਆ ਸੀ - ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧੁੰਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ!”

ਬੁੱਢੜੇ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਤਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨੀਂ, ਮੈਂ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਨ; ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੀ ਹਿਰਖ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਉਹ ਅਗੋਂ ਜਾਣਦਿਆਂ ਬੁਝਦਿਆਂ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦਾ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲਿਯੇਵਿਚ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਦਿਤੀਆਂ। ਬੁੱਢਾ ਗੰਦੇ ਸਵਾਲ ਪੁਛ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰੀ ਜਾਂਦਾ; ਮੇਰੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਯੂਜੀਨੀ ਗਰਾਂਦੇ, ਲੂਦਮਿਲਾ ਤੇ ਹੈਨਰੀ ਚੌਥੇ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਲੀਤ ਜੀਭਾਂ ਦੇ ਗੰਦ ਦੀਆਂ ਛਿੱਟਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਝ ਖੁਣਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਅਕੇਵੇਂ ਕਰਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਸੌਖੇਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਸੂਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੇਟਣੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਬੇੜਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਓਪਰੀਆਂ, ਸਮਝੋਂ ਬਾਹਰ, ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਹਸਾਉਣੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਛੱਤੀ ਗਲੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਇਕ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਲਭਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਬੇਵਕੂਫਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਖੋਰ-ਖੁਣਸ ਵਾਲੀਆਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਪੁੱਛਦਾ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਉਲਟੇ ਪਾਸੇ ਘਲ ਦੋਂਦੇ। ਇਹ ਏਡੀ ਆਮ ਗੱਲ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਚੂਹੇ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਛਲਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦੋਂਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੰਦੀਆਂ ਵਢਦੇ ਤੇ ਪੌਂਚੇ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਉਲਟੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲ ਜ਼ੋਰ ਲਾਂਦੇ ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਉਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਤਕ ਵੀ ਛਿੜਕ ਦੋਂਦੇ ਤੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦੋਂਦੇ। ਜਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਪੂਛ ਨਾਲ ਪੀਪਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦੋਂਦੇ; ਡਰ-ਮਾਰਿਆ ਜਨੌਰ ਭੌਂ-ਭੌਂ ਕਰਦਾ ਭੱਜ ਉਠਦਾ, ਪੀਪਾ ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਠਾਹ-ਠਾਹ ਵਜਦਾ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਸ-ਹੱਸ ਢਿੱਡੀ ਪੀੜਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ।

ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਇੱਲਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਸ਼ੈ

- ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ ਹੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਹੱਸਣ ਦੀ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁਖਾਣ ਜਾਂ ਬੇ-ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ, ਸਦਾ ਹੀ ਭਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੁੱਠੀ ਰੁਚੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

ਛੱਤੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਇਕ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਹੀ ਘਿਣ ਆਈ।

ਸਾਡੇ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉੱਨ ਤੇ ਨਮਦੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੀ ਪੇਟੂ ਹੋਣ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਸਾਰੀ ਹੇਠਲੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਜਿਦ੍ਹੀ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਖਾਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਉਵੇਂ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਲੋਕੀਂ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਖੁੰਘਾਰੀ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਅਕਸਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ।

“ਹੈ ਕੋਈ ਦਸ ਰਬਲ ਲਾਣ ਵਾਲਾ? ਸ਼ਰਤ ਲਾ ਲੋ, ਮਿਸ਼ਾ ਦੇ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਦਸ ਪਾਊਂਡ ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਲੰਘਾ ਜਾਏਗਾ।”

ਪਰ ਮਿਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਮਾਸ ਖਰੀਦ ਦੇਂਦੇ ਆਂ; ਉਹ ਖਾਵੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਜ਼ਾ ਵੇਖਾਂਗੇ।”

“ਬਸ ਦਸ ਪਾਊਂਡ ਮਾਸ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹੱਡੀ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ।”

ਉਹ ਫੂਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਹਿਸਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਏਨੇ ਨੂੰ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਸਟੋਰ-ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਾੜਚੂ, ਅਣ-ਦਾੜੀਆਂ ਤੇ ਉਚੇ ਖੁੰਨਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਿਕਲਿਆ, ਉਹਨੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਉੱਨ ਦੀ ਲੂਈ ਨਾਲ ਪਰਚਿਆ ਤੇ ਲਕ ਤੋਂ ਇਕ ਲਾਲ ਪੇਟੀ ਨਾਲ ਬੱਝਾ, ਲੰਮਾ ਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਦਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸਿਰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਖਰ੍ਹਵੇ, ਅਣ-ਮੁੰਨੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਗੋਲ, ਭਰੇ-ਭਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਧੁੰਦਲੀ ਟਕ ਲਾਈ।

“ਇਹ ਮਾਸ ਭੁਗਤਾ ਸਕਣੈ?” ਮਾਲਕ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਕਿੰਨੇ ਵਕਤ 'ਚ?” ਮਿਸ਼ੇ ਨੇ ਪਤਲੀ, ਆਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁਛਿਆ।

“ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ 'ਚ।”

“ਮੁਸ਼ਕਲ ਏ।”

“ਤੇਰੇ ਲਈ ਨਹੀਂ!”

“ਕੋਈ ਮਗ ਬੀਅਰ ਦੇ ਰਲਾ ਦਿਓਗੇ?”

“ਲਗ ਪੈ!” ਮਾਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਫੜ੍ਹ ਮਾਰਦਾ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਇਹ ਨਾ ਸਮਝਣਾ, ਇਹ ਖਾਲੀ ਪੇਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਗੈ! ਕਾਹਨੂੰ, ਅਜੇ ਸਵੇਰੇ ਇਹਨੇ ਦੋ ਪਾਉਂਡ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਨਿਘਾਰੀ ਏ ਤੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਢਿਡ ਭਰ ਕੇ ਖਾਧਾ ਸੂ।”

ਉਹ ਮਾਸ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲਗ ਗਈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰੇ ਗਰਮ ਕੋਟਾਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸਨ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਓੜਕਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਵੱਟੇ ਲਗਦੇ ਸਨ; ਮੋਟੇ ਢਿਡਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀਂ, ਚਰਬੀ ਵਿੱਚ ਦੱਬੀਆਂ ਤੇ ਅਕੇਵੇਂ, ਨਾਲ਼ ਲਿਸ਼ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ।

ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕੋਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁੰਨ ਉਹਨਾਂ ਪੇਟੂ ਦੁਆਲੇ ਸੌੜਾ ਜਿਹਾ ਪਿੜ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪੇਟੂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਇਕ ਛੁਰੀ ਤੇ ਇਕ ਵਡੀ ਸਾਰੀ ਰਈ ਦੀ ਰੋਟੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੂਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਂਦਿਆਂ, ਉਹ ਉੱਨ ਦੇ ਢੇਰ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਮਾਸ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਇਕ ਖਾਲੀ ਪੇਟੀ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸਖਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਜੋਖਿਆ।

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਰੋਟੀ ਦਾ ਇਕ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਤੇ ਮਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮੋਟਾ ਸਾਰਾ ਟੋਟਾ ਕਟਿਆ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ਼ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਰਖਿਆ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਤਕ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਕੁੱਤੇ ਵਰਗੀ ਲੰਮੀ ਜੀਭ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੇ ਕੰਬਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਚੱਟੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਤੇਜ਼ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਦੰਦ ਨੰਗੇ ਹੋ ਗਏ; ਫੇਰ, ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਜਬਾੜੇ ਮਾਸ ਉੱਤੇ ਜਕੜ ਲਏ।

“ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੂ!”

“ਵਕਤ ਵੇਖ ਲਵੋ!”

ਸਭੇ ਅੱਖਾਂ ਪੇਟੂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ, ਚਬਾ ਰਹੇ ਉਹਦੇ ਜਬਾੜਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਥਾਂ-ਬਦਲਦੇ ਢੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਉਹਦੀ ਪਤਲੀ ਠੋਡੀ ਦੇ ਤਾਲਮਈ ਲਹਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਉੱਤੇ, ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

“ਰਿਛ ਵਾਂਗ ਚਬਦੈ।”

“ਕਦੀ ਰਿਛ ਨੂੰ ਚਬਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਈ?”

“ਮੈਂ ਕੋਈ ਜੰਗਲ 'ਚ ਰਹਿਨਾਂ? ਐਵੇਂ ਅਖਾਣ ਪਾਂਦੇ ਨੇ: ਰਿਛ ਵਾਂਗ ਚਬਦੈ।”

“ਅਖਾਣ ਏਂ: ਸੂਰ ਵਾਂਗ ਚਬਦੈ।”

“ਸੂਰ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ।”

ਉਹ ਰੁੱਖਾ ਹਾਸਾ ਹੱਸੇ ਤੇ ਫੇਰ ਕੋਈ ਲਾਲ ਬੁਝੱਕੜ ਬੋਲ ਪਿਆ:

“ਸੂਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖਾ ਲੈਂਦੇ - ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਤਕ ਵੀ, ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਤਕ ਵੀ....”

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੇਟੂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਤੇ ਕੰਨ ਨੀਲੇ ਹੋ ਗਏ; ਉਹਦੀਆਂ ਖੱਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਆਪਣੇ ਖੁਆਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਾਹ ਭਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਠੋਡੀ ਉਵੇਂ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ਼ ਹਿਲਦੀ ਗਈ।

“ਦਬਾ ਦਬ ਕਰ ਮਿਸ਼ੇ - ਵਕਤ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਈ!” ਉਹਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਉਕਸਾਇਆ। ਉਹਨੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਬੇ-ਆਰਾਮੀ ਨਾਲ ਜਾਚਿਆ, ਬੀਅਰ ਪੀਤੀ ਤੇ ਚੱਬੀ ਗਿਆ। ਦਰਸ਼ਕ ਹੋਰ ਮਘ ਪਏ, ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਮਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਘੜੀ ਵਲ ਤੱਕਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ:

“ਵੇਖੀਂ, ਹੱਥ ਪਿਛੇ ਨਾ ਕਰੇ! ਘੜੀ ਉਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲੈ ਈ ਲਓ ਤੇ ਚੰਗੇ!”

“ਮਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖੋ; ਮਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ 'ਚ ਲੁਕਾ ਲਵੇ!”

“ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਵਕਤ 'ਚ ਨਹੀਂ ਮੁਕਾਇਆ ਜਾਣਾ!”

“ਸ਼ਰਤ ਲਾ ਲੈ ਪੰਝੀ-ਪੰਝੀ ਰੂਬਲ!” ਮਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਕੂਕ ਮਾਰੀ।

“ਮਿਸ਼ੇ, ਮੇਰਾ ਕੁੰਡਾ ਨਾ ਕਰਾਈਂ!”

ਦਰਸ਼ਕ ਉਚੀ ਉਚੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਂਦੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਤ ਨਾ ਲਾਈ।

ਮਿਸ਼ਾ ਚਬਦਾ ਹੀ ਗਿਆ; ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਆਪ ਮਾਸ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਤਿੱਖੇ ਪਿਲਪਲੇ ਨਕ ਵਿੱਚ ਸੋਗੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ੁੱ-ਸ਼ੁੱ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਹੌਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ; ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਉਹਦਾ ਰੋਣ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਕਹਿ ਉਠਣਾ ਸੀ:

“ਮੇਰੇ ਹਾਲ 'ਤੇ ਰਹਿਮ ਖਾਓ!”

ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ, ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਸੰਘ ਤੋੜ ਉਪਰ ਤਕ ਮਾਸ ਨਾਲ ਤੂੜਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਢਹਿ ਪੈਣਾ ਸੀ ਤੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਅਖੀਰ ਉਹਨੇ ਮਾਸ ਮੁਕਾ ਲਿਆ। ਭੀੜ ਵਲ ਝਾਕਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਸਾਹੋ ਸਾਹ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਕੁਝ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦਿਓ।”

ਮਾਲਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਵਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਬੜਬੜਾਣ ਲਗਾ:

“ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ, ਹਰਾਮ ਦਾ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ!”

“ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਤ ਲਾ ਲੈਂਦੇ,” ਭੀੜ ਨੇ ਚਿੜਾਇਆ। “ਤੂੰ ਹਾਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।”

“ਪਰ ਏਸ ਗੱਲ 'ਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਦਮੀ ਘੋੜਾ ਏ ਕੋਈ।”

“ਇਹ ਨੂੰ ਸਰਕਸ 'ਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

“ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾ ਦੇਂਦੈ?”

“ਚਲੋ ਚਾਹ ਪੀਏ, ਚਲੀਏ?”

ਤੇ ਉਹ ਤੁਲਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਾਂਗ ਸ਼ਰਾਬ ਖਾਨੇ ਵਲ ਠਿਲ੍ਹ ਪਏ।

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ, ਫੋਸੜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ; ਏਡੇ ਰੋਗੀ ਪੇਟੂਪਣ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ!

ਛੱਤੀ ਗਲੀ ਦੀ ਹਨ੍ਹੇਰ-ਮੁਨ੍ਹੇਰ ਗੈਲਰੀ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉੱਨ, ਭੇਡਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ, ਸਿਣੀ, ਸੂਤਰੀ, ਪਸ਼ਮ ਦੇ ਬੂਟਾਂ ਤੇ ਜੋਤਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਨਾਲ਼ ਪਰੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਤੇ ਸੜਕ ਦੇ ਥੜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਸਨ, ਮੋਟੇ ਤੇ ਭੱਦੇ, ਵਕਤ ਨਾਲ਼ ਢਹਿਣ-ਢਹਿਣ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸੜਕ ਦੀ ਧੂੜ ਨਾਲ਼ ਕਾਲੇ ਪਏ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਝੇ, ਨਮੂਨਿਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਧਸ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਰਾਹ ਉਤੇ, ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ, ਰਾਹੀਂ ਟੁਰੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ; ਸੜਕ ਉਤੇ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ, “ਇਜ਼ਵੋਜ਼ਦਿਕੀ” ਤੇ ਮਾਲ ਨਾਲ਼ ਲੱਦੀਆਂ ਬਰਫ਼-ਗੱਡੀਆਂ ਟੁਰੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੜਕ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਲਾਲ ਇੱਟਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ-ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁਰੱਬਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਪੇਟੀਆਂ, ਪਰਾਲੀ ਤੇ ਪੁੜੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਨਾਲ਼ ਪਰੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਗੰਦੀ ਬਰਫ਼ ਵਿਚ ਮਧੋਲਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।

ਲਗਾਤਾਰ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ, ਸਮੇਤ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ, ਅਹਿਲ ਖਲੋਤਾ ਸੀ, ਇਕੋ ਥਾਂ ਦੁਆਲੇ ਗਿੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ਼ ਇਹ ਅਦਿਸ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਬੱਝਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ ਕਿ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹਾਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਇਹਨੂੰ ਮਾਣੋ ਨਿਰਜਿੰਦ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਬਰਫ਼-ਗੱਡੀਆਂ ਬਰਫ਼ ਉਤੇ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਠਾਹ-ਠਾਹ ਵਜਦੇ, ਸਮੋਸਿਆਂ ਦੇ ਛਾਬਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲ ਦੇ ਹੋਕੇ ਦੇਂਦੇ, ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਏਨੀਆਂ ਰੁੱਖੀਆਂ, ਬੇ-ਜਾਨ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣੀਣੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਗਿਰਜੇ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਇੰਝ ਵਜਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁੰਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣ ਲਗੀ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਤ ਤਕ ਇਹ ਮੰਡੀ ਉਪਰ ਤਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਘੁਸੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਉਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਗਰਦ ਚਾੜ ਦੇਂਦੀ।

ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ - ਗੰਦੀ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਕੰਬਲ ਹੇਠੋਂ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ, ਛੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਢੇਰ ਹੋਈ ਬੱਗੀ ਬਰਫ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਸ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਇੱਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ - ਇੱਕ ਸੀਤ, ਕੁਮਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਕੇਵਾਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਅਕੇਵਾਂ ਚਿਮਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਲੇਟੀ ਪੂੰਝੇ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਲਚ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨੀਵੇਂ, ਚਿੱਟੇ ਸੱਖਣੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਰੀਂਗਦਾ। ਅਕੇਵਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਲ ਖਾਂਦਾ ਨਿਕਲਦਾ। ਇਹਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁਆੜ ਸੀ - ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਚਰਬੀ, ਪੂੰਝੇ, ਸਿਣੀ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਤੇਲ ਤੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਪੂੜੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਖੀ ਤੇ ਭਾਰੀ ਹੁਆੜ। ਇਹ ਸਿਰ ਨੂੰ ਨਿੱਘੀ ਭੀੜੀ ਟੋਪੀ ਵਾਂਗ ਕਸ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਮਸਾਮਾਂ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਂਦੀ, ਇਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਚਾੜ੍ਹ ਦੇਂਦੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ਼ ਬੰਦੇ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਣ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਕੂਕਣ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਹੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਕੰਧ

ਨਾਲ ਸਿਰ ਦੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਭੱਜ ਉਠਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ।

ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘੋਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ - ਉਹ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ, ਗਾੜ੍ਹੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਰੇ, ਕੱਕਰ-ਛੁਹੇ ਤੇ ਇੰਝ ਅਹਿਲ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹੋਣ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈਂਦੇ, ਕੰਢੇ ਸੁੱਟੀ ਪਈ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਟਡਦੇ।

ਸਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੰਮ ਮੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹਤਿਆਤ ਤੇ ਜੋਖਣ-ਜਾਚਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਲਿਸ਼ਕ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਪਾਈ ਰਖਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰੇ ਕੋਟ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੱਲਣ-ਫਿਰਨ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਕਰੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸੁਸਤੀ ਨਾਲ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬਹਿਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਝ ਉਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ - ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ ਸਾਫ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਅਕੇਵੇਂ ਨਾਲ ਸਿੱਥਲ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦਈ ਤੇ ਬੇ-ਮਤਲਬ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵਿਆਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਮੈਨੂੰ ਅਕੇਵੇਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਪਿਓਤੋਰ ਵੇਸੀਲੇਯੇਵਿਚ ਨਾਲ ਗੱਲ ਛੇੜਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਉਹਦਾ ਵਤੀਰਾ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਚਿੜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਤੇ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੰਦਾ।

“ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਜਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ।”

ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲ ਦੁਆਲੇ ਵਲ੍ਹੇਟਦਿਆਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲਗੇ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਹਿੰਦੇ ਨੇ? ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਤੂੰ ਅਕਸਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿਣੈਂ? ਇਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਏ, ਮੁੰਡਿਆ ਤੇ ਲੋਕ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਕਪੜਿਆਂ 'ਚ ਬਝੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਹੇਠੋਂ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਨੇ। ਬੰਦਾ ਜਦੋਂ ਘਰ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ 'ਚ ਹੋਏ, ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦੈ; ਪਰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਕਿਵੇਂ ਏ, ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ।”

“ਪਰ ਉਹ ਘਰ ਹੋਣ ਜਾਂ ਏਥੇ, ਖਿਆਲ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਹੀਉ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।”

“ਕੌਣ ਕਹਿ ਸਕਦੈ, ਉਹਦੇ ਗਵਾਂਢੀ ਨੂੰ ਕੀ ਖਿਆਲ ਆ ਰਿਹੈ?” ਮੇਰੇ ਵਲ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਝਾਕਦਿਆਂ ਬੁੱਢੜੇ ਨੇ ਵਜ਼ਨੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ। “ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਖਿਆਲ ਜੁਆਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਨੇ - ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣੀਦਾ ਨਹੀਂ। ਸ਼ੈਦ, ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਲੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਰੋਣ ਤੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ: ‘ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਮੈਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਈਂ, ਤੇਰੇ ਪਵਿਤਰ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪਾਪ ਕਮਾਇਐ!’ ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਉਹਦਾ ਘਰ ਉਹਦੀ

ਖਾਨਕਾਹ ਹੋਵੇ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਰੱਬ ਨਾਲ ਕੱਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਮੱਕੜੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਨੁੱਕਰ 'ਚ: ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਬੁਣੋ, ਪਰ ਆਪਣਾ ਭਾਰ ਨਾ ਭੁੱਲੋ, ਤਾਂ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਸੰਭਾਲ ਸਕੇ।”

ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਦਾ, ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਭੇਤ ਦਸ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਤੂੰ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਕਰ ਰਿਹੈਂ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਲਈ ਤੂੰ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਏਂ। ਏਸ ਉਮਰ 'ਚ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਦੂਜੇ ਲਫਜ਼ਾਂ 'ਚ ਵੇਖ ਤੇ ਯਾਦ ਰਖ, ਤੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਰੱਖ। ਦਿਮਾਗ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਹੁੰਦੈ; ਭਰੋਸਾ ਆਤਮਾ ਲਈ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਪਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਇਕ ਹੱਦ ਏ। ਕਈ ਲੋਕੀਂ ਏਨਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ ਗੁਆ ਬਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਆਪਣਾ ਰੱਬ ਗੁਆ ਬਹਿੰਦੇ ਨੇ।”

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਅਮਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਬਦਲਣਾ ਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹੋਣਾ ਚਿਤਾਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਏ ਵਪਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਜਾਂ ਜਾਅਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਨੇ ਤੋਂ ਚੋਖੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਨਾਨਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਸੁਣਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੰਤਵ ਇਕੋ ਹੁੰਦਾ ਸੀ: ਦੌਲਤ ਰੱਬ ਤੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਪਾਪ ਕਮਾ ਕੇ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲੀਯੇਵ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਗੱਲ ਉਹ ਲਗਨ ਨਾਲ, ਹਉਕੇ ਭਰ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ।

“ਵੇਖ, ਲੋਕੀਂ ਕਿਵੇਂ ਰੱਬ ਨਾਲ ਛਲ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵੇਖਦੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਅੱਥਰੂ ਵਹਾਂਦੈ: ਉਫ ਮੇਰੇ ਲੋਕੋ, ਮੇਰੇ ਲੋਕੋ, ਤੁਸੀਂ ਨਰਕੀਂ ਪੈਣੈਂ।”

ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ:

“ਪਰ ਤੂੰ ਆਪ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਛਲ ਖੇਡਣੈਂ।”

ਉਹਨੇ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕੀਤਾ।

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ!” ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ: “ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਚਾਰ ਪੰਜ ਰੂਬਲ ਬਣਾ ਲੈਣੈਂ - ਬਸ ਏਨੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਪੜ੍ਹਦਾ ਵੇਖਦਾ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਲੈ ਲੈਂਦਾ, ਪੁਛਦਾ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੌਕ-ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਤੱਕ ਸੂ ਜ਼ਰਾ - ਏਸ ਬਾਂਦਰ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਈ!”

ਫੇਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਐਨ ਤਰਾਸ਼ੇ ਹੋਏ ਅਭੁੱਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਖਿਆ ਦੇਂਦਾ:

“ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈ - ਕੰਮ ਆਏਗੀਆ। ਦੋ ਕਿਰੀਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਈ ਪਾਦਰੀ ਸਨ। ਇਕ ਅਸਕੰਦਰੀਆ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਯਰੂਸ਼ਲਮ ਦਾ। ਪਹਿਲਾ ਲਾਅਨਤੀ ਕਾਫ਼ਰ

ਨੇਸਤੋਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਆਪਣੀ ਇਸ ਅਸਲੀਲ ਸਿਖਿਆ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਰੀਅਮ ਇਕ ਆਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਨੇ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਈਸਾ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਤਾਰਨ-ਹਾਰ ਨੂੰ; ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਈਸਾ ਦੀ ਮਾਤਾ ਕਹਿਣੈ ਚਾਹੀਦੈ, ਲੱਗੀ ਆ ਸਮਝ। ਇਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕੁਫਰ ਤੇ ਯਰੂਸ਼ਲਮ ਦਾ ਕਿਰੀਲ ਕਾਫ਼ਰ ਆਰੀਅਸ ਨਾਲ ਲੜਿਆ....।”

ਮੈਂ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਹਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਾਂ। ਉਹ ਕੂਲੇ, ਮੋਮੀ ਹੱਥ ਦਾੜੀ ਉਤੇ ਫੇਰਦਾ ਤੇ ਫੂਕ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਇਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਚ ਮੈਂ ਜਰਨੈਲ ਆਂ; ਵਿਟ੍ਰੁਸੰਡੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਕੋਨੀਤੀਆਂ, ਪਾਦਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਹਿਰੀ ਜੀਭਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਾਸਕੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਤੋਂ ਵਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਉਹ ਫੈਂਟਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਨਕਸੀਰ ਫੁੱਟ ਪਈ। ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ ਸਹੀ ਤੂੰ!”

ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਾਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕਣ ਲਗੀਆਂ।

ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਨਕਸੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ, ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੁਕਟ ਦਾ ਡਲ੍ਹਕਦਾ ਲਾਲ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹਦਾ ਜ਼ਕਰ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਸੀ:

“ਸੁਹਣਾ ਜਵਾਨ ਸੀ ਉਹ, ਦਿਓ ਦਾ ਦਿਓ। ਮਿੰਬਰ ਤੇ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਨਕ ਤ੍ਰਿਪ ਰਿਹਾ ਸਾਸੂ - ਤ੍ਰਿਪ-ਤ੍ਰਿਪ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੁੰਦ ਉਹ ਇੰਝ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ-ਬੱਬਰ, ਆਵਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਗੂੰਜਦਾ ਟਲ। ਤੇ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਫਜ਼ ਛੁਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਖੋਭਦਾ ਰਿਹਾ, ਡੋਲ ਡੋਲ, ਐਨ ਪਸਲੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਤੇ ਉਹ ਭਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਹਿਸ ਕੁਫਰ ਤੋਲਣ ਲਗਾ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਇੰਝ ਤਪ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਚੁਲ੍ਹੇ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ। ਵਾਹ, ਉਹ ਵੀ ਦਿਨ ਸਨ!”

ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕੱਟੜ-ਵਾਦੀ ਵੀ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਖੋਮੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਗਲ੍ਹੜ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਢਿਡ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਅੱਖ; ਉਹ ਫੁੰਕਾਰ-ਫੁੰਕਾਰ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕ ਬਿੰਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕੋਟ ਪਾਈ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਬੁੱਢਾ ਲੂਕੀਅਨ ਸੀ, ਚੂਹੇ ਵਾਂਗ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤੇ ਚੁਸਤ, ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਨਰਮ, ਤੇ ਛੁਹਲਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕੋਚਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਡਾ ਸਾਰਾ, ਮੱਥੇ-ਸੜਿਆ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਉਹਦੀ ਕਾਲੀ ਦਾੜੀ ਸੀ, ਅਹਿਲ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਨੱਖੇ, ਪਰ ਅਸੁਖਾਵੇਂ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਸੱਖਣਾ ਹਾਵ-ਭਾਵ।

ਸਮਝੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਅਗੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਧੂਫਦਾਨੀਆਂ ਤੇ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵੇਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ; ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ

ਆਉਂਦੇ - ਵੋਲਗਾ ਪਾਰੋਂ ਆਇਆ ਕੋਈ ਬੁੱਢਾ ਜਾਂ ਬੁੱਢੀ, ਜਿਹੜਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਰੀਦ ਲੈਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ।

ਜਦੋਂ ਸੌਦਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਵਾੜ ਉਤੇ ਕਾਂਵਾਂ ਵਾਂਗ ਫੱਟੇ 'ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਬੰਦਾਂ ਤੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਸਤ ਵਾਲੀ ਖੰਡ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਤੇ ਨਿਕੋਨੀ ਗਿਰਜੇ ਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਗਿਣਵਾਂਦੇ; ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਪਵਿਤਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ; ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗਿਰਜਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਾ 103 ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਰਜ਼ੀ ਦਾ ਅਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਕੇ ਉਹ ਕਚਹਿਰੀ ਨੂੰ ਲੈ ਗਈ ਸੀ।

ਦਫ਼ਾ 103 ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਕਥ ਦਾ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹ ਇੰਝ ਠੰਡ-ਠੰਡੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਿਆਲੇ ਦੇ ਕੱਕਰ ਵਾਂਗ ਅਟੱਲ ਹੋਵੇ।

ਪੁਲਿਸ, ਤਲਾਸ਼ੀ, ਕੈਦ, ਕਚਹਿਰੀ, ਸਇਬੇਰੀਆ ਜਿਹੇ ਲਫਜ਼-ਲਫਜ਼, ਜਿਹੜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲਈ ਭੋਗੇ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਵਰਤਦੇ - ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਲਾਲ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਵਾਂਗ ਡਿਗਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਬ੍ਰਿਧ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਸੁਭ-ਇੱਛਾ ਜਗਾ ਦੇਂਦੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨੀ ਸਿਖਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਡੋਲਦੇ।

ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਾਤੀ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਡੋਲ ਹੱਠ ਦੀ ਸੋਝੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਹੇਠਾਂ - ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਈ ਇੰਝ ਲਗਦਾ - ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਹੀ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਅਟੁੱਟ ਭਰੋਸਾ ਤੇ ਇਹਦੇ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਦੁਖ ਝੱਲਣ ਦੀ ਤਤਪਰਤਾ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਬੈਠਾ, ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਲਗੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਠ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਹਿਲਤਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਸ ਲੀਕ ਤੋਂ ਅਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਪਹਿਲੋਂ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸੱਚੀ-ਮੁਚੀ ਹੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਮਿਆਦ-ਮੁੱਕੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੇ ਘਸੇ-ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਗੁੰਝਲ ਵਿੱਚ ਫਾਬੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਿਸੱਤਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਲ ਵਧਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਜੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਹੇਠਾਂ ਰਿੜ੍ਹ ਪੈਣਾ ਸੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਪਹਾੜੀ ਢਲਵਾਨ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਛਾਖੜ ਦੀ ਨਿਰਜਿੰਦ ਸ਼ਕਤੀ ਹੱਥੋਂ, ਤੇ ਦੁਖ ਤੇ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗੀ ਪਿਆਰ ਹੱਥੋਂ, ਮੁਰਦਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਜੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਭੋਗਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ,

ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅੰਦਰ ਸੁਕ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਜਰੇ, ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਬਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਧਰਮ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਏਨੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਤੇ ਏਡੇ ਝੂਠੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਵਾਰਿਆ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੌਕ ਹੀ ਪੱਕਾ ਧਰਮ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇੰਝ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਏਨੀ ਧੂੜ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵਿਗਾੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵ ਤੁਅੱਸਬਾਂ ਤੇ ਅਟੱਲ ਅਕੀਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜੇ-ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਹਿੱਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਮੁੜ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਬੱਝ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਕਾ ਬੇ-ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ।

ਇਹ ਆਦਤ-ਰਾਹੀਂ-ਧਰਮ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸਨਾਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅੰਦਰ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਪੱਥਰ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਿੱਚ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਨੀਵੀਂ ਹੈ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਗਦੀ ਹੈ, ਮੁੜੀ-ਤੁੜੀ ਹੋਈ ਤੇ ਲਿੱਸੀ-ਲਿੱਸੀ। ਇਸ ਹਨ੍ਹੇਰ-ਮਨ੍ਹੇਰ ਧਰਮ ਅੰਦਰ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਕਿਰਨਾਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਦਲੇ, ਖੁਣਸ ਤੇ ਬੀਰਖਾ ਦੀਆਂ, ਘ੍ਰਿਣਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਕੇ ਸਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅੱਗ ਤਰੱਕ ਦੀ ਨਿਰੀ ਫਾਸਫੋਰਸੀ ਲੋਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅੱਖੇ ਜਿਉਣ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁੱਤ ਢਾਹ ਸੁੱਟਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੇ ਪੁਟਣ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਵਰ੍ਹੇ ਲਗੇ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਰੁੱਖੀ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਜਾਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਓੜਕਾਂ ਦੀ ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਤਾਕਤ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੋਣ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੋ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਕਚਹਿਰੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੇਲ੍ਹੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੇ ਥਕਾਵੇਂ ਰਾਹ ਉਤੇ ਟੁਰਨ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਿਚਾਅ ਵਿੱਚ, ਲੁਕ ਛੁਪ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਪਰ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਬੁੱਢੜੇ ਨਿਕੋਨੀਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਤਮਾ ਪਿਛੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਪ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ-ਬੁਝਦਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਕ-ਅੱਖਾ ਪਾਖੋਮੀ ਜਦੋਂ ਰੋਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਚੇਤਾ ਵਿਖਾਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜੀਅ ਕਰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਪਵਿਤਰ ਪੋਥੀਆਂ ਇੰਝ “ਉਂਗਲਾਂ 'ਤੇ” ਯਾਦ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਯਹੂਦੀ ਕਾਤਬਾਂ ਨੂੰ ਤਾਲਮੂਦ ਯਾਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਨਰਮ, ਨੱਕ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਅਗੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ

ਫਰਸ਼ ਵਲ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਦਾ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਇਕ ਅੱਖ ਇੰਝ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਸ਼ੂਟਾਂ ਵਟਦੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਲਭ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਪਾਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਮਾਈਸ਼ੇਤਸਕੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ “ਰੂਸ ਦੇ ਅੰਗੂਰ” ਵਰਤਦਾ। ਉਹਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ “ਸੂਰਮੇ ਤੇ ਨਿਡਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਅਤਿ ਸਬਰ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ਼ ਝੱਲੇ ਦੁੱਖ” ਚੇਤੇ ਸੀ। ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲੀਯੇਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਹਦੀ ਗਲਤੀ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

“ਗਲਤ ਏ! ਇਹ ਦੇਨਿਸ ਜਤੀ ਨਾਲ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪੂਜ ਸਿਪਰੀਅਨ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ।”

“ਦੇਨਿਸ? ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਦੇਨਿਸ? ਦੀਓਨੀਸੀਅਸ ਨਾਂ ਏ ਉਹਦਾ।”

“ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਘੁੰਤਰਾਂ ਨਾ ਕੱਢੀ ਜਾ।”

“ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸਬਕ ਨਾ ਦੇ ਪਿਆ।”

ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਲਾਲ ਹੋਏ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਲ ਖਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਤਕਦੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ:

“ਸ਼ਰਾਬੀਆ, ਬੇਸ਼ਰਮ ਮਕੌੜਿਆ, ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਵਲ ਵੇਖ!”

ਪਾਖੋਮੀ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਸੁਆਲ ਕੱਢ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੇ ਅਭਿੱਜ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ:

“ਤੇ ਤੂੰ ਬੱਕਰਾ ਏਂ ਤੇ ਬਦਕਾਰ ਏਂ ਤੇ ਇਸ਼ਕੀ ਟਿੱਡਾ ਏਂ।”

ਸਹਾਇਕ ਬਾਂਹਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾਈ, ਖੋਰ ਨਾਲ਼ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਖਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਹਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦੇਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਹੋਣ:

“ਸੁਣਾ ਦੇ ਸੂ! ਠੀਕ ਏ।”

ਇਕ ਦਿਨ ਬੁੱਢਿਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲਯੇਵ ਨੇ ਪਾਖੋਮੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਚਪੇੜ ਠੋਕੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ, ਥਕੇਵੇਂ ਨਾਲ਼ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਪੁੰਝਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਕੜਕੇ ਮਾਰਦਾ ਗਿਆ:

“ਠਹਿਰ ਜਾ ਤੂੰ - ਇਹ ਪਾਪ ਵੀ ਤੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਲਗੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਪਾਪ ਲਈ ਤੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤੈ! ਥੂ ਤੇਰੇ 'ਤੇ!”

ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕਚਿਆਈ ਤੇ “ਨਫੀਪੁਣੇ” ਵਿੱਚ ਢਹਿ ਪੈਣ ਦਾ ਅਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਕੇ ਉਚੇਚੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

“ਸਭ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਈ ਉਕਸਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦੈ, ਉਹ ਬਾਂਗ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੁਰਗਾ!”

“ਮਨਫੀ ਪੁਣਾ” ਉਹਨੂੰ ਚਿੜਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਖ ਹੀ ਡਰਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ:

“ ‘ਮਨਫੀ ਪੁਣਾ’ ਸਭ ਤੋਂ ਕੋਝਾ ਕੁਫਰ ਏ, ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਰਾਹ ਰੁਕਿਆ ਹੁੰਦੈ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਸਕਾਂ ਵਲ ਹੀ ਵੇਖੋ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਅੰਜੀਲ ਨੂੰ ਈ ਮੰਨਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਅੰਜੀਲ ਸਾਰਾਤਵ ’ਚ ਜਰਮਨਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਸੀ – ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੂਥਰ ਤੋਂ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਏ: ‘ਖੈਰ ਜੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਲੂਥਰ ਹੁੰਦਾ; ਲੂਥਰ ਲੂਸੀਫੇਰ ਤੋਂ, ਲੂਥਰ-ਲੁਚ; ਲੁੱਚਾ ਲੂਥਰ।’ ਜਰਮਨਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਬੇ-ਹਯਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦੈ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪਰਮ ਵਲੋਂ ਆਇਐ, ਓਥੋਂ ਦੇ ਕਾਫਰਾਂ ਤੋਂ....”

ਆਪਣੀ ਲੰਡੀ ਲਤ ਜ਼ਮੀਨ ’ਤੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਹ ਕੋਰੀ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਢਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਖੁਰਚ-ਖੁਰਚ ਕੇ, ਇਹਨਾਂ ’ਤੇ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ ਸਖਤੀਆਂ, ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦੈ ਸੂਲੀ ’ਤੇ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੋਂ ਰੂਸੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਸੱਚਾ ਪੂਰਬੀ ਧਰਮ ਏ, ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਰੂਸੀ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਧਰਮ ਪਰਮ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੋਇਐ – ਇਹ ਵਿੰਗ-ਤੜਿੰਗੀ ਆਜ਼ਾਦ-ਖਿਆਲੀ। ਜਰਮਨਾਂ ਤੋਂ, ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਤੋਂ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਲਾ ਹੋ ਸਕਦੈ? ਪਿਛੇ 1812 ਵਲ ਤਾਂ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਵੇਖੋ....”

ਆਪਣੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁੰਡੇ-ਖੁੰਡੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੇਟੀ ਮੇਰੀ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲੈਂਦਾ, ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿਚ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਕਦੀ ਪਿਛੇ ਵਲ ਝਟਕ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਉਚੇ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਰਗੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦਾ:

“ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਆਪਣੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ’ਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਭੌਂਦੀ ਫਿਰਦੀ ਏ; ਖੁੰਘਾਰ ਬਘਿਆੜ ਵਾਂਗ ਭੌਂਦੀ ਫਿਰਦੀ ਏ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ, ਰੱਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੁਗਾਤ ਦੀ, ਖੇਹ-ਖਰਾਬੀ ਲਈ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਉਕਸਾਈ ਹੋਈ। ਇਹਦੇ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ, ਦਿਮਾਗ ’ਚ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਨੇ ‘ਮਨਫੀਪੁਣੇ’ ਦੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ: ਕਿ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵੀ ਰੱਬ ਦੀ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਏ, ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦਾ ਵਡਾ ਭਰਾ – ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ ਖਾਂ! ਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਖਲਾਫ ਵਰਜੀ ਕਰੋ, ਕੰਮ ਛੱਡ ਦਿਓ, ਆਪਣੀਆਂ ਵਹੁਟੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਛੱਡ ਦਿਓ; ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ – ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੇਮ ਦੀ ਨਹੀਂ – ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਜੀ ਆਉਂਦਾ ਸੂ, ਜਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਸੂ, ਰਹੇ ਪਿਆ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਓਸੇ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਦਾ, ਉਸ ਕੀੜੇ-ਕਾਢੇ ਦਾ ਈ ਕਾਰਾ ਏ...”

ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਹਾਇਕ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ, ਡਿਓੜੀ ਵਿੱਚ ਕੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ’ਤੇ ਬੁੱਢੜਾ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸੱਖਣ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ:

“ਉਹ, ਬੇ-ਪਰ ਆਤਮਾਉ, ਉਹ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਤੂਰਿਓ, ਕਿਦ੍ਹੀ ਓਟ ਲਾਂਗਾ ਮੈਂ ਭੱਜ ਕੇ?”

ਫੇਰ ਸਿਰ ਪਿਛੇ ਝਟਕਦਾ ਤੇ ਤਲੀਆਂ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਰਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸਲੇਟੀ, ਸਿਆਲ-ਠਰੇ ਅਸਮਾਨ ਵਲ ਟਕ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹਦਾ ਵਤੀਰਾ ਮੇਰੇ ਵਲ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਪੜਦਾ ਵੇਖਦਾ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਥਾਪੀ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ, ਮੁੰਡਿਆ, ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ, ਕੰਮ ਆਈਗਾ ਈ। ਤੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਸਿਰ ਲਗਦੈ; ਤੂੰ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ, ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਏ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਆਡਾ ਲਾਈ ਰਖਣੈਂ। ਕੀ ਖਿਆਲ ਈ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਤੈਨੂੰ ਕਿਥੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇਗੀ? ਨਹੀਂ ਮੁੰਡਿਆ, ਮੁਜਰਮ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਦਸਤੇ ਤੋਂ ਅਗੇ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ, ਪਰ ਇਹ ਨਾ ਭੁੱਲੀਂ – ਕਿਤਾਬ ਕਿਤਾਬ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ ਵੀ ਹੰਘਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ “ਖਿਲੀਸਤੀਆਂ” ਵਿਚ ਦਾਨੀਆਲ ਨਾਂ ਦਾ ਕਿ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ – ਨਾ ਪੁਰਾਣੀ ਨਾ ਨਵੀਂ – ਤੇ ਉਹਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਟ ਘੱਤੀਆਂ। ਇਹਦੇ 'ਚ ਵੀ ਅਕਲ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਫੇਰ ਉਹ ਖੋਟੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਏ, ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਘਚੋਲੀ ਜਾਂਦੈ....”

ਉਹ ਇਸ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਤ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਲੈਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਕਰ ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾਈ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਵੜਿਆ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਤਲਖ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਏ – ਕਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਥਾਂ ਲਭਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ। ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਐ! ਮੈਂ ਏਥੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬੈਠਨਾਂ। ਸ਼ੈਦ ਏਥੇ ਆ ਵੜੇ।”

“ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪਤੈ ਨਾ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ!” ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਤਲਖੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਠੀਕ ਏ – ਤੂੰ ਸਿਰਫ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਈ ਪਛਾਣਨੈਂ – ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। ਚਲ ਇਕ ਗਲਾਸ ਚਾਹ ਦਾ ਪਿਆ ਖਾਂ।”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਕੋਤਲੀ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜਿਆ, ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੁੱਢੜਾ ਲੂਕੀਅਨ ਸੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਖਖਿਆਂਦਾ, ਤੇ ਬੂਹੇ ਪਿਛੇ ਹਨੇਰੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਓਪਰਾ ਆਦਮੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਨਮਦੇ ਦੇ ਉਚੇ ਬੂਟ ਤੇ ਹਰੀ ਪੇਟੀ ਵਾਲਾ ਗਰਮ ਕੋਟ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਟੋਪ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਾ ਲਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚੁਪੀਤੀ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਆਤਮਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਉਸ ਸਹਾਇਕ ਵਾਂਗ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਨੂੰ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਬਰਤਰਫ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਏਸ ਗੱਲੇ ਉਹਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋਵੇ।

ਉਹਦੇ ਪਾਸੇ ਤੱਕਦਿਆਂ, ਪਿਓਤੋਰ ਵਾਸੀਲਯੇਵ ਰੁਖੀ ਵਜ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਓਪਰਾ ਆਦਮੀ ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਝਟਕ-ਝਟਕ ਕੇ ਟੋਪੀ ਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ: ਬਾਂਹ ਉਚੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਟੋਪ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਝਟਕਾ ਦੇਂਦਾ, ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ, ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਜਾ ਕੇ ਅਟਕ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਫੇਰ ਉਪਰ ਖਿਚ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਘੁਟ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਇਹ ਝਟਕੇ ਪਾਗਲ ਇਗੋਸ਼ੇ, “ਬੋਝੇ ਵਿੱਚ ਮੌਤ,” ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ।

“ਬੜੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਡੇ ਗਹਿਰੇ ਪਾਣੀ 'ਚ ਤਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਘਚੋਲਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ,” ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲਯੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਅਡੋਲ ਤੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ:

“ਤੇਰਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਏ?”

“ਫੇਰ ਕੀ ਏ, ਜੇ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਏ ਤਾਂ?”

ਆਦਮੀ ਨੇ ਅਡੋਲ ਹੀ, ਪਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਪੁਛਿਆ:

“ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੇਂਗਾ, ਮੇਰੇ ਬੰਦਿਆਂ?”

“ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕਹਿਨਾਂ - ਇਹ ਮੇਰਾ ਮਾਮਲਾ ਏ।”

“ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਬੰਦਿਆਂ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਏ” ਓਪਰੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤੇ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ। “ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਨਾ ਮੋੜ, ਤੇ ਨਾ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪੇਟੀ ਬੰਨ੍ਹ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤਾ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਏ।”

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲਗੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲਯੇਵ ਨੂੰ “ਮੇਰੇ ਬੰਦਿਆਂ,” ਆਖਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਵੇਗਮਈ ਅਡੋਲ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇੰਝ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਪਾਦਰੀ “ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਇਸ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦਾ ਕਰਤਾਰ....” ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਸਾਹਮਣੇ ਹੱਥ ਲਹਿਰਾਂਦਾ, ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਅਗੇ ਵਲ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੋਣੈਂ, ਮੈਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਣ ਵਾਲਾ? ਮੈਂ ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਪਾਪੀ ਨਹੀਂ।”

“ਸਮਾਵਾਰ ਕਿਵੇਂ ਪੁੜ-ਪੁੜ ਤੇ ਫੁਟ-ਫੁਟ ਕਰ ਰਿਹੈ,” ਲੂਕੀਅਨ ਨੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਓਪਰਾ ਆਦਮੀ, ਧਿਆਨ ਦਿਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਸਿਰਫ਼ ਰੱਬ ਈ ਜਾਣਦੈ, ਪਵਿਤਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਬਹੁਤੇ ਕੌਣ ਘਚੋਲ ਰਿਹੈ। ਸ਼ੈਦ ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਪਾਪ ਏ, ਕਿਤਾਬੀ, ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਾਪ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਵਿਦਵਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਬਸ ਜਿਉਂਦਾ ਸਿਧਾ-ਸਾਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹਾਂ।”

“ਮੈਥੋਂ ਤੇਰੀ ਸਾਦਗੀ ਕੋਈ ਭੁੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ - ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆਂ ਏਂ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ!”

“ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਤੁਸੀਂ ਘਚੋਲਦੇ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪਾੜ੍ਹਓ, ਮਕਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਓ, ਸਿਧੇ-ਸਾਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰੂਪਣ ਵਾਲਿਓ...। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਏ - ਦਸ ਸਕਣੈਂ, ਮੈਂ ਕੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਨਾਂ?”

“ਕੁਫ਼ਰ ਦੀ!” ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲਯੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਓਪਰੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਅਗੇ ਸਿਰਫ ਤਲੀ ਕੀਤੀ ਰਖੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਤੂੰ ਸੋਚਣੈਂ, ਤੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾੜੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਾੜੇ 'ਚ ਲਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਚੰਗੀ ਬਣਾ ਰਿਹੈਂ? ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹਾਂ - ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ! ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹਾਂ - ਐ ਬੰਦੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਦ-ਖਲਾਸ ਕਰ! ਕਿਉਂ ਜੋ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਘਰ, ਵਹੁਟੀ, ਤੇ ਤੇਰੇ ਮਾਲ-ਅਸਬਾਬ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਈ ਕੀ ਏ? ਐ ਬੰਦੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਦ-ਖਲਾਸ ਕਰ, ਉਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਤੋਂ, ਜਿਹੜਾ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਕਤਲ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਏ - ਸੋਨੇ, ਰੂਪ ਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਿਜ਼ਕ ਤੋਂ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਤ੍ਰੱਕ ਨੇ! ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਏਸ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸੁਰਗ ਦੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇਗੀ! ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਵਸਤ ਤੋਂ ਵਾਂਜਿਆਂ ਰਖ ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ, ਸਭੇ ਬੰਧਨ, ਸਭੇ ਗੰਢਾਂ, ਤੋੜ ਘਤ, ਸਭੇ ਕੁਝ, ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਏਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰਖਦੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਈਸਾ-ਵਿਰੋਧ ਨੇ ਘੜਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸੌੜੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚਲਦਾ ਹਾਂ, ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਅਡੋਲ, ਏਸ ਹਨੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ....।”

“ਤੇ ਤੂੰ ਰੋਟੀ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਪਿੰਡੇ ਲਈ ਓਡਣ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਏਂ? ਇਹ ਸਭ ਏਸੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨੇ।” ਬੁੱਢੜਾ ਖਿੰਝ ਕੇ ਬੋਲਿਆ।

ਇਹਨਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ; ਉਹ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੀਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਲਗਦਾ ਇੰਝ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਰਮ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ:

“ਐ ਬੰਦੇ, ਤੇਰੀ ਦੌਲਤ ਕਿਥੇ ਏ? ਦੌਲਤ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਹੀ ਲਭਦੀ ਏ। ਉਹਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਬੇ-ਦਾਗ ਹੋ ਖਲੋ; ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਤਰੁੰਡ ਲੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ : ਤੂੰ ਵੀ ਕੱਲਾ; ਉਹ ਵੀ ਕੱਲਾ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਕੋਲ ਤੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪੜੇਂਗਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹਦੇ ਵਲ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਕਥਨ ਏਂ: ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਹਰ ਵਸਤ ਤੱਜ ਕੇ, ਤੇ ਉਹ ਅੱਖ ਕਢ ਕੇ, ਜਿਹੜੀ ਭਰਮਾਂਦੀ ਏ, ਮੁਕਤੀ ਲੱਭ। ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤਤ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਲੈ - ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਤੇਰੀ ਆਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ-ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਦੈਵੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਡਲ੍ਹਕੇ...”

“ਜਾ ਓਏ, ਕੁੱਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਤੈਨੂੰ!” ਉਠ ਖਲੋਂਦਿਆਂ ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲਯੇਵ ਨੇ

ਆਖਿਆ। “ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਅਕਲ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਲਗਦੈ, ਤੂੰ ਅਗੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਘਰ ਗਿਐਂ।”

ਬੁੱਢੜਾ ਲੰਛਾਂਦਾ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਡਿਉੜੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਨੂੰ ਤੌਖਲਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਪੁਛਿਆ:

“ਜਾ ਰਿਹੈਂ ? ਪਰ ਕਾਹਨੂੰ ?”

ਨਰਮ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਲੂਕੀਅਨ ਨੇ ਤਸੱਲੀ ਦੋਂਦਿਆਂ ਅੱਖ ਮਾਰੀ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।”

ਪਰ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਉਹਨੂੰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਗਿਆ।

“ਤੂੰ ਵੀ, ਏਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਯਬੂਲਾ, ਆਪਣੇ ਗੁਣੋਂ ਖਾਲੀ ਬੀਜ ਬੀਜ ਰਿਹੈਂ। ਇਹਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਏ! ਦੋ ਵਾਲੀ ਗੌਈ ਉਸਤਤੀ - ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਗੌਈ...”

ਲੂਕੀਅਨ ਵੀ, ਉਹਨੇ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਡਿਉੜੀ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਓਪਰਾ ਆਦਮੀ ਸਹਾਇਕ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਹਾਰੀ ਨਹੀਂ ਨੇ ਜਾ ਸਕਦੀ - ਨਹੀਂ ਨੇ ਜਾ ਸਕਦੀ! ਇੰਝ ਭੱਜਦੇ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਧੂੰਆਂ ਅੱਗ ਤੋਂ!”

ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਤੱਕਿਆਂ ਤੇ ਰੁਖਾਈ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।”

ਓਪਰਾ ਆਦਮੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਤੌਭਕ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਟੋਪ ਹੇਠਾਂ ਖਿਚਿਆ ਤੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਨ ਲਗਾ:

“ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ? ਇਹ ਗੱਲਾਂ - ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਇਹਨਾਂ 'ਚ ਪਿਆ ਜਾਏ।”

ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਉਹ, ਸਿਰ ਲਮਕਾਈ, ਚੁਪ ਚਾਪ ਓਥੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਤੇ ਤਿੰਨੇ ਦੇ ਤਿੰਨੇ, ਅਲਵਿਦਾ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ, ਚਲੇ ਗਏ।

ਓਪਰਾ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਤ ਵਿਚ ਬਲਦੀ ਇਕ ਧੂਣੀ ਦੇ ਵਾਂਗ ਉਗਮ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਦੇ ਮਚ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਦੀ ਮੱਠੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਇਹ ਅਸਰ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਏਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਲਾਂਜਲੀ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ।

ਉਸ ਸ਼ਾਮੀਂ ਕਿਸੇ ਸੁਖਾਲੇ ਵੇਲੇ, ਮੈਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਇਕ ਚੁੱਪੀਤੇ ਤੇ ਸ਼ਰੀਫ ਆਦਮੀ ਈਵਾਨ ਲਾਰੀਓਵਿਚ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ, ਉਹ ਸਾਡੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਾ ਹੌਡ ਮਾਸਟਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਸੁਣ ਲਿਆ, ਉਹ ਆਖਣ ਲਗਾ:

“ਜ਼ਰੂਰ ਦੌੜਾਕ ਹੋਣੈਂ - ਇਹ ਇਕ ਫਿਰਕਾ ਏ, ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।”

“ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ?”

“ਦੌੜ ਕੇ - ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਗਿਰਦੌਰੀ ਕਰਦਿਆਂ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦੌੜਾਕ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਉਪਰਲੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਤਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ, ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੇ ਲਗਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦੀ ਫਿਰਦੀ ਏ!”

ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾਫੀ ਕੁੜਿਤਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਕੋਈ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਕਿਵੇਂ ਤਿਆਗ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਸੁਆਦਲਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਫਿੱਕੀ ਪੈ ਗਈ।

ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ, ਭੈੜੇ ਵੇਲੇ, ਉਹ ਫੇਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਪੈਂਦਾ, ਪੈਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਿੱਟੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਜੰਗਲ ਵਲ ਨੂੰ ਟੁਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ; ਉਹ ਚਿੱਟਾ ਹੱਥ ਝਟਕ ਕੇ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਦਾਗ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਟੋਪ ਪਿਛੇ ਧਕ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ:

“ਮੈਂ ਸਿਧੇ ਤੇ ਸੌਖੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਟੁਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤਿਆਗਦਾ ਹਾਂ। ਸਭੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਘੱਤੋ!...”

ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਓ ਦਿਸਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਸਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਚ ਰੁਖ ਦਾ ਸੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਇਕ ਡਬ-ਖੜਬਾ ਕੁੱਤਾ, ਜਿਦ੍ਰੀ ਜੀਭ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਹੁੰਦੀ....।

13

ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਇਕ ਅੱਧ-ਪਥਰੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਾਰੀਆਂ ਹਾਤੇ ਉਪਰ ਤੇ ਦੋ ਬਾਗ ਉਪਰ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ; ਦੂਜੇ ਦੀ ਇਕ ਬਾਰੀ ਬਾਗ ਸਾਹਮਣੇ ਤੇ ਇਕ ਸੜਕ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਬਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤੇ ਚੌਰਸ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਤਰੰਗੀਆਂ ਭਾਗਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸਿਆਲੇ ਦੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ, ਖਿੰਡਰੀ ਜਿਹੀ ਲੋਅ ਨੂੰ ਮਸਾਂ-ਮਸਾਂ ਹੀ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੇਂਦਾ ਸੀ।

ਦੋਵੇਂ ਕਮਰੇ ਮੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਉਤੇ ਇਕ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ-ਦੋ ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਉੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਲਾਟੂ ਰੱਸੀਆਂ ਨਾਲ ਛਤ ਤੋਂ ਲਮਕਾਏ ਪਏ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਤੀਆਂ ਦੀ ਸੀਤ, ਚਿੱਟੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਾਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਰਤਾ ਕੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਚਿਤਰਨ ਵਾਲੇ ਚਕੋਰ ਤਖਤਿਆਂ ਉਤੇ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੇ।

ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਤਪਸ਼ ਤੇ ਗੁੰਮਸ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਪਾਲੇਖ, ਖੋਕੂਈ ਤੇ ਮਸਤੇਰਾ ਦੇ ਵੀਹ ਕੁ “ਰੱਬ-ਪੇਂਟਰ” ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਗਲਮੇ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਰੰਗਦਾਰ ਸੂਤੀ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਤੋਸ਼ਕ ਦੇ ਕਪੜੇ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਪਤਲੂਨਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਪੈਰੋਂ ਵਾਹਣੇ ਸਨ ਤੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਖੌਸੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੇਂਟਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮਖੋਰਕਾ ਦੇ ਬੰਗੇ ਪੂੰਝੇ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੋਟੇ ਪਏ ਸਨ ਹਵਾ ਸੁਕਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇਲ, ਲਾਖ ਦੇ ਗੰਦੇ ਆਂਡਿਆਂ ਦੀ

ਹੁਆੜ ਨਾਲ ਬੋਝਲ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਤੱਤੀ ਲੁਕ ਵਾਂਗ ਸੰਘਣਾ ਇਕ ਵਲਾਦਮੀਰੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵਹਿ ਨਿਕਲਿਆ:

“ਲੋਕੋ ਵੇ, ਨਹੀਂ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਹਯਾ,
ਲੈਣ ਦਿੱਤੀ ਜੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮੁਟਿਆਰ ਭਰਮਾ।”

ਉਹ ਹੋਰ ਗੌਣ ਵੀ ਗੌਂਦੇ ਸਨ, ਐਨ ਏਨੇ ਹੀ ਰੁੱਖੇ, ਪਰ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ-ਭਾਉਂਦਾ ਗੌਣ ਸੀ। ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਗਾਲ੍ਹੜ ਦੀ ਲੂਈ ਦੀ ਉਸ ਕੂਚੀ ਦੀਆਂ ਛੋਹਾਂ ਵਿਚ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਂਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਤਸਵੀਰ ਉਲੀਕ ਰਹੀ, ਸੰਤ ਦੇ ਚੋਲੇ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਰਹੀ, ਜਾਂ ਨਿਤਾਣੇ ਮੂੰਹਾਂ ਉਤੇ ਦੁਖ-ਪੀੜ ਦੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਪਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਖੁਦਾਈਕਾਰ ਗੋਗੋਲੇਵ ਦੇ ਹਥੌੜੇ ਦੀ ਠਕ-ਠਕ ਸੁਣੀ ਦੀ। ਉਹ ਵਡੇ ਸਾਰੇ ਕਿਰਮਚੀ ਨਕ ਵਾਲਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਬੁੱਢਾ ਸੀ। ਹਥੌੜੇ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਠਕ-ਠਕ ਗੌਣ ਦੇ ਮੱਠੇ ਵਹਾਅ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰੁਖ ਟੁਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕੀੜੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਇਹਨਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਚੰਦਰੇ ਦਿਮਾਗ ਨੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਬੋਝੇ ਹੋਏ ਅਮਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੁਹਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਟੀਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਤਰਖਾਣ ਪਾਨਫਿਲ, ਇਕ ਕਮੀਨਾ ਤੇ ਖੋਰੀ ਬੰਦਾ, ਸਨੋਬਰ ਤੇ ਲਿੰਦਿਨ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨੇ ਰੰਦੇ ਤੇ ਸੁਰੇਸ਼ ਨਾਲ ਚੇਪੇ ਹੁੰਦੇ; ਰੋਗੀ ਮੁੰਡਾ ਦੇਵੀਦੇਵ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਾਂਦਾ; ਉਹਦਾ ਦੋਸਤ ਸੋਰੋਕਿਨ ਫੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰਾ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ, ਮਿਲਯਾਸ਼ਿਨ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮੂਲ ਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਉਤਾਰੀ ਹੋਈ ਤਸਵੀਰ ਪਿੰਸਲ ਨਾਲ ਉਲੀਕਦਾ; ਬੁੱਢਾ ਗੋਗੋਲੇਵ ਸੁਨਹਿਰਾ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਨਮੂਨੇ ਖੁਣਦਾ; “ਸਾਦਾ” ਪੇਂਟਰ ਦਿਸ਼ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਸ਼ਾਕਾਂ ਬਣਾਂਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਕੰਧ ਨਾਲ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਦਾ ਨਾ ਸਿਰ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਹੱਥ, ਤੇ ਉਹ ਉਡੀਕਦੀ, ਕਦੋਂ “ਨੁਹਾਰ” ਪੇਂਟਰ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਣ।

ਆਲਿਆਂ ਜਾਂ ਕੁਰਬਾਨਗਾਹਾਂ ਦੇ ਬੂਹਿਆਂ ਲਈ ਬਣੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਮੂੰਹਾਂ, ਹੱਥਾਂ ਜਾਂ ਲੱਤਾਂ ਤੋਂ – ਸਿਰਫ ਖਾਲੀ ਪੋਸ਼ਾਕਾਂ, ਸੰਜੋਅ ਜਾਂ ਅਰਖੈਂਗਲਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕੋਟ ਪਾਈ ਵੇਖ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਗੂਹੜੇ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਫੱਟਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਰੇ ਹੋਏ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵਾਲ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਦੀ ਉਹ ਉਥੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਭਾਰਾ ਕਲਬੂਤ ਛਡ ਕਿਸੇ ਅਲੋਕਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਜਦੋਂ “ਨੁਹਾਰ” ਪੇਂਟਰ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲੈਂਦੇ, ਉਹ ਇਕ ਕਾਰੀਗਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਹੜਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬਾਡਰ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਉਤੇ ਧਾਤ ਦੀ ਪਾਲਸ਼ ਕਰਦਾ। ਉਤੇ ਉਕਰਾਈ ਵੀ ਇਕ ਖਾਸ ਕਾਰੀਗਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ ਮੂਰਤੀ

ਉਤੇ ਲਾਖ ਦਾ ਪਾਲਸ਼ ਆਪ ਬੀਵਾਨ ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਸੀ ਤੇ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ।

ਉਹਦਾ ਬੱਗਾ ਪੂਣੀ ਮੂੰਹ, ਸੁਹਣੀ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਧੌਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਭੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਸ ਹੀ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤੇ ਉਦਾਸ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਮੁਲਾਇਮੀ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਵਲ ਤਕ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਉਹਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬੰਮੀ-ਵਾਲੇ-ਸਿਮਿਊਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ - ਉਹ ਉਵੇਂ ਹੀ ਪਤਲਾ ਤੇ ਮਾੜਚੂ ਸੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੂਰ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨੀੜ ਲਾ ਕੇ ਤੱਕਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਟਕ-ਬੱਝੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਹੀਓ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ, ਝੰਡਿਆਂ ਦਾ ਪੇਂਟਰ, ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨਾਂ ਦਾ ਸੁਹਣਾ, ਤਗੜਾ ਡੋਨ ਕਾਸਕ, ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਗੁਟ ਹੋ ਕੰਮ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਦੰਦ ਕਚੀਚਦਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚਦਿਆਂ ਚੁਪ ਚੁਪ ਹੀ ਲੋਹੇ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮੁਕਿਆ ਨਾਲ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਠੁਕਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਦਾ ਛਹਲਾ ਸਰੀਰ, ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤਾ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਇੰਝ ਭੁਆਟਨੀਆਂ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਚੂਹਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲੀ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੌਂਦਲੇ ਪਏ ਲੋਕੀਂ ਨੁੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕਣ ਲਈ ਭੱਜ ਉੱਠੇ, ਓਥੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉਚੀ-ਉਚੀ ਕਹਿਣ ਲਗੇ:

“ਠੋਕ ਸੂ।”

“ਨੁਹਾਰ” ਪੇਂਟਰ ਯੇਵਗੋਨੀ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਟੂਲ ਮਾਰ ਕੇ ਖੌਰੂ ਪਾ ਰਹੇ ਆਕੜਖਾਨ ਨੂੰ ਚਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਸਕ ਫਰਸ਼ ਉਤੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪਧਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਤੌਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਸ਼ੇਰ ਵਰਗੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਚਿਥ ਤੇ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨੇ ਯੇਵਗੋਨੀ ਨੂੰ ਝੱਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕੁਦ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਅਰਕਾਂ ਵੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਦਬ ਕੇ ਕਾਸਕ ਉਤੇ ਜਾ ਪੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ; ਉਹਦੇ ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਨੇ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦੀ ਮਿਝ ਕਢ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਓਸੇ ਹੀ ਪਲ ਟੋਪ ਤੇ ਕੋਟ ਪਾਈ ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਿਤਾਨੋਵ ਵਲ ਉਂਗਲ ਉਗਰਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਡੋਲ, ਆਮ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ:

“ਬਾਹਰ ਲਾਂਘੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਓ; ਠੰਡਾ ਪੈ ਜਾਣ ਦਿਓ ਸੂ।”

ਉਹਨਾਂ ਕਾਸਕ ਨੂੰ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚੋਂ ਧਰੀਕ ਕਢਿਆ, ਮੇਜ਼ ਕੁਰਸੀਆਂ ਫੇਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਾਰੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਕੰਮ ਫੇਰ ਛੋਹ ਲਿਆ।

“ਉਹਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬੜਾ ਹੋਵੇਗਾ,” ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਰਾਮ

ਨਾਲ਼ ਰਾਇ ਦਿੱਤੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਉਹਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਬੁਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਤਗੜੇ, ਬੇ-ਮੁਹਾਰੇ ਲੋਕ ਇੰਝ ਫਟਾ-ਫਟ ਹੀ ਉਹਦਾ ਆਖਾ ਕਿਉਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਵਿਖਾਂਦਾ, ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ, ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਤੋਂ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਉਸਤਾਦ ਉਹਦੀ ਸਲਾਹ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਲੈਂਦੇ। ਉਹਨੇ ਜਿੰਨਾ ਵਕਤ ਤੇ ਲਫਜ਼ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨੂੰ ਸਿਖਾਣ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ, ਓਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

“ਕਲਾਕਾਰ - ਇਹ ਏ ਤੇਰਾ ਨਾਂ, ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ। ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਰਗਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ - ਅਤਾਲਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ। ਆਇਲ ਪੇਂਟਿੰਗ ਗੂਹੜੀਆਂ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਏ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਵੇਖ, ਜਿਹੜਾ ਤੂੰ ਏਥੇ ਲਾਇਐ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਮਰੀਅਮ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇੰਝ ਸੀਤ ਤੇ ਠਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ। ਗਲ਼ਾਂ ਗੋਲ ਤੇ ਲਾਲ ਨੇ, ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਰਲਦੀਆਂ। ਤੇ ਉਹ ਠੀਕ ਥਾਂ ਰਖੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ - ਇਕ ਨਕ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇੜੇ ਏ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਤ੍ਰਹਿ ਕੇ ਪੁੜਪੁੜੀ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ ਏ, ਤੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਹ ਖ਼ਚਰਾ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਗਦੈ ਤੇ ਤੂੰ, ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ, ਕੰਮ ਦਿਲ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”

ਕਾਸਕ ਨੇ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੂੰਹ ਮਰੋੜਿਆ। ਫੇਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਨਾਨੜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼, ਬੇਸ਼ਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ਼ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਭਰੜਾਈ, ਸੁਖਾਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਵਾਹ! ਈਵਾਨ ਲਾਰੀਓਨਿਚ, ਮੇਰਾ ਇਹ ਕੋਈ ਕੰਮ ਏ! ਮੈਂ ਜੰਮਿਆ ਸਾਂ ਸੰਗੀਤ ਰਚਣ ਲਈ ਤੇ ਆ ਪਿਆ ਆਂ ਮੈਂ - ਇਕ ਖਾਨਕਾਹ 'ਚ।”

“ਜੇ ਤੂੰ ਪੂਰੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰੇਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਣੈਂ।”

“ਮੈਂ ਕੌਣ ਆਂ ਇੰਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ? ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਕੋਚਵਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਤੇਜ਼ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ 'ਤਰੋਇਕਾ' ਦਾ ਵਾਹ...!”

ਤੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਚੁੱਪਟ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨੇ ਲੰਮੀ, ਅਲੜ ਹੇਕ ਲਾਈ:

“ਵਾਹ-ਹਾ-ਹਾ, ਮੈਂ ਜੋਸਾਂ ਤਰੋਇਕਾ ਫਟਾ-ਫਟ।

ਦੋ ਸੁਰੰਗ ਤੇ ਇਕ ਕੁਵੈਤ,

ਵਾਹ-ਹਾ-ਹਾ, ਮੈਂ ਹਿੱਕ ਲਜਾਸਾਂ ਡਲੁਕਵੇਂ

ਵਰੋਲੇ 'ਚੋਂ ਝਟਾ-ਪਟ,

ਸੱਚੀ ਆਪਣੀ ਮਹਿਬੂਬ ਕੋਲ - ਕਿਤੇ ਦੂਰ!”

ਈਵਾਨ ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਨੀਲੇ, ਅਫਸੋਸੇ ਨਕ ਉੱਤੇ ਐਨਕ ਠੀਕ ਕੀਤੀ ਤੇ ਟੁਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ

ਗੀਤ ਚੁਕ ਲਿਆ, ਉਹ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਵਹਿਣ ਬਣ ਗਈਆਂ, ਤੇ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਪੂਰੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਚੁਕ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਗੇ-ਪਿਛੇ ਝੁਲਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਹੈ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੀ ਪਛਾਣ ਗੂਹੜੀ
ਜਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦੀ ਏ ਪਿਆਰੀ ਮੇਰੀ....”

ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਪਾਸ਼ਕਾ ਓਦਿਨਤਸੋਵ ਨੇ ਆਂਡੇ ਦੀ ਜ਼ਰਦੀ ਵਖਰੀ ਕਰਨੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਛਿੱਲੜ ਫੜੀ ਆਪਣੀ ਸੁਹਣੀ ਮਰਦਾਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਨਸ਼ਿਆਏ ਉਹ ਹਰ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਭੁੱਲ ਗਏ, ਉਹ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਇੱਕੋ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਗੁਟ ਸਨ। ਉਹ ਕਾਸਕ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖਦੇ, ਜਿਹੜਾ ਜਦੋਂ ਗੌਂਦਾ ਸੀ, ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਾ ਲਾਟ ਤੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲੇ, ਹਰ ਕੋਈ ਉਹਦੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਵੇਖਦਾ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਬਾਹਵਾਂ ਹਿਲਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਉਹ ਇੰਝ ਲਹਿਰਾਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੇ ਉਡਾਰੀ ਲਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗੌਂਣ ਛੱਡ ਕੇ ਕੂਕ ਪੈਂਦਾ: “ਆਓ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਚੀਨਾ-ਚੀਨਾ ਕਰ ਦਈਏ!” ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ, ਸਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਬੀਬੇ-ਰਾਣੇ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਉਸਤਾਦ ਸਨ, ਪੰਜਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਨੂੰ ਥੇਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਉਹ ਘਟ ਵਧ ਹੀ ਗੌਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਅਥਰੇ ਗੌਂਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਜੇਤੂ ਤੇ ਝੱਲੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਝੂਣ ਲੈਂਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਚ ਕਿੰਨਾਂ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਟਿਲ ਲਾ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਬਲਵਾਨ ਸਾਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੌਂਣਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਗਵੱਈਏ ਉੱਤੇ ਤੇ ਉਸ ਜ਼ੋਰ ਉੱਤੇ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੀਸ ਆਉਂਦੀ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਿਸੇ ਤੁਭਕਦੇ ਰੁਅਬ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਇੰਝ ਫੁਲਾ ਦੇਂਦਾ ਕਿ ਪੀੜ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ, ਮੈਂ ਰੋ ਪਵਾਂ ਤੇ ਗੌਂ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੂਕ-ਕੂਕ ਆਖਾਂ:

“ਮੈਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਿੰਨੇ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਹੋ!”

ਗੁੱਛਮ-ਗੁੱਛਾ ਬੋਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਪੀਲਾ, ਰੋਗੀ, ਦੇਵੀਦੋਵ ਵੀ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਆਂਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਕਾਂ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪਟ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦਾ।

ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਵਾਲੇ, ਅੱਥਰੇ ਗੌਂਣ ਸਿਰਫ ਕਾਸਕ ਹੀ ਛੋਹਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੇਂਟਰ ਉਦਾਸ ਤੇ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ “ਦਿਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੱਥਰ” “ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਥਾਣੀਂ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਥਾਣੀਂ,” ਜਾਂ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਵਾਲਾ ਗੌਂਣ: “ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ, ਜੁਝਾਰ

ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕਰਨ ਮੁਆਇਨਾ।”

ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ, ਸਾਡੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣੇ ਨੁਹਾਰ ਪੇਂਟਰ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਤੇ, ਉਹ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਗੀਤ ਗੌਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ, ਪਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਹੀ ਸਫਲ ਹੁੰਦੀ। ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸੁਰ-ਮੇਲਾਂ ਦੀ ਲਟਕ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਸਿਰਫ ਉਹਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੇ, ਤੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਗੌਣ ਉੱਤੇ ਟੀਕਾ-ਟਿਪਣੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਉਹ ਪੰਤਾਲੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਗੰਜ ਦੁਆਲੇ ਕੁੰਡਲਾਏ ਟਪਰੀਵਾਸਾਂ ਵਰਗੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਅੱਧਾ ਚੰਨ ਸੀ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਵਰਗੇ ਸੰਘਣੇ ਭਰਵੱਟੇ ਸਨ। ਸੰਘਣੀ ਨੋਕਦਾਰ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉਹਦੇ ਕਣਕ-ਵੰਨੇ, ਸੁਹਣੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ, ਗੈਰ-ਰੂਸੀ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸ਼ਿਗਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਤੋਤੇ ਵਰਗੇ ਨਕ ਹੇਠਾਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਿੱਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਦੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਕਰਕੇ ਬੇ-ਲੋੜੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਨ - ਖੱਬੀ ਸੱਜੀ ਨਾਲੋਂ ਦਿਸਵੀਂ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੱਡੀ ਸੀ।

“ਪਾਸ਼ਕਾ!” ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਸ਼ਗਿਰਦ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਮਰਦਾਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਂਦਾ। “ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ, ‘ਉਸਤਤ ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਦੀ’! ਸੁਣੋ ਵਾਈ!”

ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਉਤੇਰਨ ਨਾਲ ਪੁੰਝਦਾ, ਪਾਸ਼ਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ, “ਉਸ-ਸ-ਸ-ਤਤ-ਤ...”

“ਤੇ-ਰੇ-ਰੇ ਨਾਂ ਦੀ-ਦੀ।” ਕਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਟੁਣਕ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਤੇ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕੂਕਦਾ:

“ਹੌਲੀ, ਸਿਤਾਨੋਵ! ਵਾਜ਼ ਐਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਨੀਵੀਂ ਕਰ ਲੈ!”

ਸਿਤਾਨੋਵ ਅਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੜਕਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਇੰਝ ਲਗਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੀਪੇ ਦਾ ਥੱਲਾ ਕੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਦਾਸ ਪ੍ਰ-ਮੇ-ਸ਼-ਰ ਦੇ...”

“ਬਸ ਓਏ, ਇਉਂ ਨਹੀਂ! ਤੁਸੀਂ ਇੰਝ ਗੌਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਧਰਤੀ ਕੰਬ ਉੱਠੇ ਤੇ ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣ!”

ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਕੁਝਲ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਦੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਰਵੱਟੇ ਹੇਠ-ਉਤਾਂਹ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਾਟ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਅਦਿਸਵੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਬ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

“ਦਾਸ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ - ਆਈ ਜੇ ਸਮਝ?” ਉਹ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁਛਦਾ: “ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੋੜ ਗੁਦੇ ਤੱਕ, ਖੋਲ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਉਸਤਤ ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਦੀ, ਉਹ ਦਾਸੋ! ਭਲੇ ਲੋਕੋ, ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ?”

“ਜਿਵੇਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਗੌਂ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦੈ,” ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ।

“ਚੰਗਾ ਫੇਰ, ਰਹਿਣ ਦਿਓ ਸੂ।”

ਕੁਝ-ਕੁਝ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲਗ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਸਤਾਦ ਸੀ - ਉਹ ਚਿਹਰਾ ਬਿਜ਼ਨਉਤਿਨੀ ਢੰਗ ਦਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਅਤਾਲਵੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਲੇ ਦਾ ਆਰਡਰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਮੂਲ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਰਸੀਆ ਸੀ। ਫਿਓਦੋਰੋਵ, ਸਮੋਲੈਂਸਕ ਤੇ ਕਜ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਮਰੀਅਮਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ। ਪਰ ਮੂਲ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਦਿਆਂ ਪਰਖਦਿਆਂ ਉਹ ਚਿਲਕ ਕੇ ਗਿਲਾ ਕਰਦਾ:

“ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਮੂਲ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਨੇ - ਹੋਰ ਕੀ ਕੀਤਾ ਨੇ - ਬੰਨ੍ਹ ਈ ਦਿੱਤਾ ਨੇ!”

ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਉੱਤੇ-ਪਵੇਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਾਣ ਦੀ ਚਾਹ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਹਸਮੁਖ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ, ਗੁੰਗੇ-ਬੋਲੇ ਵਾਂਗ, ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਲਫਜ਼ ਕਿਹਾ, ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ-ਭਰੀ ਤੇ ਦੁਰਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਿਸੇ ਹੋਈਏ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਗੌਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਦੜ ਵੱਟੀ ਰੱਖਦਾ ਤੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇੰਝ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰਦੇ। ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਤਿਰਛੇ ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਉੜਿਆ, ਉਹਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਾ ਗੋਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਟਿਕਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਹੀਨ ਕੂਚੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਉਲੀਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਿਹੜਾ ਓਨੇ ਹੀ ਪਕੇ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਤੇ ਓਪਰਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ।

ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹ ਐਨ ਤਰਾਸ਼ੇ ਹੋਏ ਤੇ ਠੋਸ-ਲਗੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ।

“‘ਪਰੇਦਤੇਚਾ’ - ਇਹਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੋਇਆ? ‘ਤੇਚ’ ਦਾ ਪੁਰਾਣੀ ਸਲਾਵੋਨਕ ਵਿੱਚ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ‘ਜਾਣਾ’ ਤੇ ‘ਪਰੇਦ’ ਦਾ ਮਤਲਬ ਏ ‘ਪਹਿਲੋਂ’, ਇਸ ਲਈ ‘ਪਰੇਦਾਤੇਚ’ ਦਾ ਮਤਲਬ ਏ ਪਹਿਲੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲਾ, ਮਤਲਬ ਏ ਪੇਸ਼ਰੋ, ਤੇ ਬਸ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ।”

ਹਰ ਕੋਈ ਚੁਪ-ਚੁਪ ਖਖਿਆਇਆ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਚੋਰ-ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਵਲ ਤਕਿਆ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਓਪਰੇ ਲਫਜ਼ ਚੁਪ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਦੇ ਰਹੇ।

“ਉਹਨੂੰ ਭੇਡ ਦੀ ਖਲ ‘ਚ ਨਹੀਂ ਬਨਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਸਗੋਂ ਪਰਾਂ ਨਾਲ....”

“ਭਲਾ ਕਿਦ੍ਰੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹੈਂ?” ਕੋਈ ਪੁਛਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦਾ।

ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇਂਦਾ, ਜਾਂ ਤੇ ਉਹਨੇ ਸਵਾਲ ਨਾ ਸੁਣਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੀ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਫੇਰ, ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਮੁੜ ਚੁਪ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ ਕਿਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ:

“ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਤੇ ਕਿਹਨੂੰ ਗਿਆਨ ਏਂ, ਇਹਨਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਪੋਥੀਆਂ ਦਾ? ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕੀ ਏ? ਜਿਉਂਦੀ ਜਾ ਰਹੇ ਆਂ - ਬੇ-ਪਰ... ਆਤਮਾ ਕਿੱਥੇ ਏ - ਆਤਮਾ? ਐਹ ਪੁਛ ਰਿਹਾਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਮੈਂ! ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਮੂਲ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹੈ ਨੇ - ਇਹ ਠੀਕ ਏ। ਪਰ ਦਿਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।”

ਉੱਚੀ ਬੋਲੀਆਂ ਇਹ ਸੋਚਾਂ ਸਿਤਾਨੋਵ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਲੈ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਲਗਭਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਟਿਚਕਰ ਨਾਲ਼ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ:

“ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਇਹ ਦੌਰ ਚੜ੍ਹਾਣ ਨਿਕਲੇਗਾ।”

ਉੱਚਾ-ਲੰਮਾ, ਛੀਟਕਾ ਸਿਤਾਨੋਵਾ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਗੋਲ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲਾ, ਬਾਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਉਦਾਸ ਤੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਨੀਝ ਲਾ ਲੈਂਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਫਿਓਦੋਰੋਵ ਮਰੀਅਮ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਉਤਾਰਾ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਉੱਚੀ, ਜੁਸ਼ੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਉੱਠਿਆ ਸੀ:

“ਖ਼ਤਮ, ਪਵਿੱਤਰ ਮਾਤਾ, ਅਥਾਹ ਕਟੋਰੀ, ਜਿਦ੍ਰੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ 'ਚ ਨੁਚੜੇ ਅਥਰੂ ਕਿਰਨਗੇ...”

ਫੇਰ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੋਟ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਾਂਦਿਆਂ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ - ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੇਕੇ ਨੂੰ। ਨੌਜਵਾਨ ਹਸ ਪਏ ਤੇ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲਗੇ। ਜਿਹੜੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਰਸ਼ਕ ਨਾਲ਼ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ; ਪਰ ਸਿਤਾਨੋਵ ਮੂਰਤੀ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਘੋਖਿਆ-ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਆਖਣ ਲਗਾ:

“ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਗੁਟ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਸਵੀਰ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਨਾਲ਼ ਗੁਟ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਹ ਹਰ ਕੋਈ ਈ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ।”

ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਦੇ ਦੌਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਆਦਤ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ ਦੀ ਆਮ ਬੇ-ਪਰਹੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ: ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਇੱਕ ਰੁੱਕਾ ਲਿਖਦਾ ਤੇ ਪਵੇਲ ਨਾਲ਼ ਘਲ ਦੇਂਦਾ, ਤੇ ਫੇਰ ਖਾਣੇ ਦੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਰਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਨੂੰ ਆਖਦਾ:

“ਅੱਜ ਮੈਂ ਗੁਸਲ-ਘਰ ਜਾ ਰਿਹਾਂ।”

“ਚੋਖੇ ਚਿਰ ਲਈ -”

“ਹੂੰ, ਬਸ -”

“ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਇਹਨੂੰ ਮੰਗਲਵਾਰ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਾ ਪੈਣ ਦਈਂ!”

ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਆਪਣਾ ਗੰਜਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਂਦਾ, ਉਹਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਕੰਬ ਉੱਠਦੇ।

ਗੁਸਲ-ਘਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਂਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ, ਪੇਸ਼ ਤੇ ਗਲੂਬੰਦ ਪਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਵਾਸਕਟ ਨਾਲ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਜੰਜੀਰੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਪਵੇਲ ਨੂੰ ਤਾੜਦਾ:

“ਅੱਜ ਸ਼ਾਮੀਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਰਨਾ। ਲੰਮੀ ਮੇਜ਼ ਨੂੰ ਧੋਣਾ ਤੇ ਚੰਗਾ ਰਗੜਨਾ ਸੂ।”

ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰੌਂ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਪੇਂਟਰ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ ਠੀਕ ਕਰਦੇ, ਭੱਜੇ ਭੱਜੇ ਗੁਸਲ-ਘਰ ਜਾਂਦੇ, ਤੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ; ਖਾਣੇ ਪਿਛੋਂ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਬੀਅਰ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਆ ਨਿਕਲਦਾ। ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਇਕ ਏਡੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਮਾਨੋਂ ਕੋਈ ਅਜੂਬਾ ਲਗਦੀ। ਕੱਦ ਉਹਦਾ ਛੇ ਫੁੱਟ ਪੰਜ ਇੰਚ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਖਿਡੌਣੇ ਜਾਪਦੇ ਤੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਲੰਮ-ਸਲੰਮਾ ਸਿਤਾਨੋਵ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਗੱਠੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਉਹਦੀ ਠੋਡੀ ਹੇਠ ਗੁੱਛਾ-ਮੁੱਛਾ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਚਾਲ-ਢਾਲ ਢਿੱਲੀ ਤੇ ਭੱਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਘੋੜੀ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਉਹਦਾ ਗੋਲ, ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਚਿਹਰਾ, ਅਜੇ ਵੀ ਤਾਜ਼ਾ ਤੇ ਕੂਲਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਸਸਤੀ ਗੁੱਡੀ ਵਾਂਗ ਪੋਚਿਆ ਲਗਦਾ, ਤੀਵੀਂ ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਵਲ ਚੌੜੀ, ਨਿੱਘੀ ਤਲੀ ਵਧਾ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਬੇ-ਲੋੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ:

“ਕੀ ਹਾਲ ਏ। ਅੱਜ ਬੜੀ ਠੰਢ ਏ। ਕਿੰਨੀ ਬੋ ਆਉਂਦੀ ਏ, ਤੁਹਾਡੇ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ! - ਰੋਗਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਏਗੀ। ਕੀ ਹਾਲ ਜੇ।”

ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਗੜੀ ਤੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਸੀ, ਚੌੜੇ ਪਾਟ ਵਿੱਚ ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕਣਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੋਲਦੀ ਸੀ, ਅਕ ਜਾਈਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬੇ-ਰਸ ਤੇ ਫੁਹਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਲਫ਼ਜ਼ ਉਚਾਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਮਚੀ ਜਿਹੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਫੁਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਗੋਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ।

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਫੁਟ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗੋਸ਼ੇ ਕਰਦੇ।

“ਔਰਤ ਏ ਨਾ ਫੇਰ!”

“ਗਿਰਜੇ ਦਾ ਮੁਨਾਰਾ ਏ ਪੂਰਾ!”

ਬੁੱਲ੍ਹ ਗੁਲਾ ਕੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਹੇਠ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਮਾਵਰ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਵਾਲੇ ਮੇਜ਼ ਅਗੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਵਲ ਚੰਗੀਆਂ, ਘੋੜੀ ਵਰਗੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦੀ।

ਹਰ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਮੁੰਡਿਆ ਮੁੰਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਗੋਂ ਉਹਦਾ ਰੋਅਬ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਉਹਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡੇ ਵਲ ਲਾਲਚੀਆਂ ਵਾਂਗ ਝਾਕਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਹਦੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮੇਟਦੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਦੀਆਂ, ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ। ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਤਕੱਲਫ਼ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੁਲਾਂਦਾ, “ਗਵਾਂਢਣ” ਸਦਦਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ, ਨਿਉਂ ਜਾਂਦਾ।

“ਨਾ ਨਾ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਖੇਚਲ ਨਾ ਕਰੋ”, ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਲਮਕਾ ਮਿੱਠੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਆਖਦੀ, “ਕਿਵੇਂ ਖੇਚਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਸੱਚੀ!”

ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਕਦੀ ਵੀ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅਰਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅਰਕਾਂ ਵੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਘੁਟੀ ਰੱਖਦੀ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਪਕਾਈ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਦੀ ਨਸ਼ਿਆਵੀਂ ਹਵਾੜ ਆਉਂਦੀ।

ਤਰੰਗ ਨਾਲ ਥਥਿਆਂਦਾ ਬੁੱਢਾ ਗੋਗੋਲੇਵ ਉਹਦੀਆਂ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਨੂੰ ਅਦਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਸੁਣਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਡੀਕਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਲੋਕ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਉਹ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਖੁਦ ਆਪਣਾ ਹਿਸਾ ਪਾਉਂਦੀ:

“ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਮੈਂ ਸੁਹਣੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਦੇ ਤਜਰਬੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੀਹਾਂ ਦੀ ਹੋਈ, ਮੈਂ ਏਨੀ ਮਨਮੋਹਣੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਤੱਕਣ ਲਗ ਪੈਣ, ਤੇ ਇਕ ਸੇਠ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੱਘੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜੋੜੀ...”

ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗੁਟ ਤੇ ਖੁੱਥੜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਆਪਣੀ ਵਿਰੋਧੀ ਨਜ਼ਰ ਲਿਸ਼ਕਾਈ ਤੇ ਖਰੁਵਾ ਹੋ ਬੋਲਦਾ:

“ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਬਦਲੇ?”

“ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਬਦਲੇ, ਕੁਦਰਤੀ ਈ।” ਪ੍ਰਾਹੁਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ।

“ਪਿਆਰ ਦੇ,” ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਘਬਰਾ ਕੇ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦਾ। “ਕੀ ਮਤਲਬ ਏ ਤੁਹਾਡਾ, ਪਿਆਰ ਦੇ ਤੋਂ?”

“ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸੁਹਣੇ ਜਣੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ,” ਉਹ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ।

ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਹਿਲ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਸਿਤਾਨੋਵ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨੂੰ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦਾ:

“ਪਾਗਲ ਏ - ਜਾਂ ਏਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਈ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਡਾਢਾ ਸੂਲ ਉੱਠੇ, ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਇਹਦੇ 'ਚ।”

ਸ਼ਰਾਬ ਨੇ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਚਿਟਿਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ 'ਤੇ ਮੁੜਕੇ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਪਰੋ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਖਚਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾੜਨਾ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਬਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਬੁੱਢੇ ਗੋਗੋਲੇਵ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੋਝਾ ਨੱਕ ਝਟਕਿਆ ਤੇ ਚੁੰਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਪੁਛਿਆ:

“ਕਿੰਨੇ ਬਾਲ ਹੋਏ ਸਾਜੇ?”

“ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ।”

ਇਕ ਲੰਪ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਦੂਜੀ ਚੁਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿੰਮੀ ਨਿੰਮੀ ਲੋਅ ਨਾਲ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਖੂਝੇ ਸੰਘਣੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇ-ਨਕਸ਼ ਬੁੱਤ ਝਾਕਦੇ ਸਨ। ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਖਣੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਹੌਲ ਪਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਜਗਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿੰਮੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰੰਗੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਭੇਤ-ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਡਾਰੀ ਲਾ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਲਾਟੂ ਉਚੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਛੱਤ ਦੇ ਕੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਤੇ ਓਥੇ ਪੂੰਝੇ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨੀਲੀਆਂ ਡਲੁਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਕਰਦਾ ਬੈਚੈਨੀ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ, ਉਹਦੀ ਗੰਜੀ ਟੋਟਣੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਨਿਵੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਵਲ। ਉਹਦੀਆਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹਿਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਲਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਉਕਾਬੀ ਨਕ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿੱਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੇ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਕਾਲਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਦੋਸਤੋ, ਰਜ ਕੇ ਖਾਓ ਤੇ ਪੀਓ,” ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਗੂੰਜਵੀਂ ਮਰਦਾਨਾ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ।

ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਸੁਰ ਅਲਾਪੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬੋਰਡ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਹੋਵੇ:

“ਕਮਾਲ ਏਂ, ਤੂੰ ਵੀ ਗਵਾਂਢੀਆ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਤਕਲੀਫ਼ ਕਰਣੈਂ? ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਖਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦਾ।”

“ਮੌਜ ਲਓ, ਭਲੇ ਲੋਕੋ,” ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕੂਕਿਆ। “ਅਸੀਂ ਦੋਸਤੋ, ਸਾਰੇ ਰੱਬ ਦੇ ਦਾਸ ਹਾਂ; ਆਓ ਗੌਂਈਏ ‘ਉਸਤਤ ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਦੀ’।

ਗੌਂਣਾ ਅਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ; ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਖਾਧ-ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਵੋਦਕਾ ਨਾਲ ਨਰਮ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨੇ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਚੁਕ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਢੋਡਰ ਕਾਂ ਵਾਂਗ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਕਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਵਿਕਟਰ ਸਲਯੂਤਿਨ ਡਫ਼ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਥਪਾ-ਥਪ ਸੁਣੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਦੀਆਂ ਪਤਰੀਆਂ ਦੀ ਛਣਾ-ਛਣ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਕੋਈ ਰੂਸੀ ਨਾਚ!” ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। “ਗਵਾਂਢਣੇ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰ ਕੇ!”

ਉਹ ਟੁਰਦੀ ਟੁਰਦੀ ਫਰਸ਼ ਦੇ ਅੱਧ-ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਗਈ ਤੇ ਓਥੇ ਇੰਝ ਠੋਸ ਹੋ ਕੇ ਖਲੋ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦਾ ਮੁਨਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਚੌੜੀ ਭੂਰੀ ਸਕੱਰਟ ਤੇ ਇਕ ਪਤਲੀ ਪੀਲੀ ਮਲਮਲ ਦਾ ਕਮਰਬੰਦ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰ ਤੇ ਲਾਲ ਰੁਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਨੇ ਕੋਈ ਚੁਲਬੁਲੀ ਸੁਰ ਛੇੜੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਨਿੱਕ-ਮੁਨਿਕੀਆਂ ਘੁੰਗਰਾਂ ਛਣਕੀਆਂ, ਡਫ ਨੇ ਭਾਰੇ ਦੱਬੇ-ਘੁਟੇ ਸਾਹ ਕਢੇ, ਜਿਹੜੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਗਦੇ ਤੇ ਇੰਝ ਜਾਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸ਼ੁਦਾਈ ਸਿਸਕੀਆਂ ਤੇ ਹਉਕੇ ਭਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੂੰ ਨੱਚਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਬਸ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਚੁਕ-ਚੁਕ ਰਖਦਾ, ਆਪਣੇ ਲਿਸ਼ਕਵੇਂ ਬੂਟਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਡੀਆਂ ਖੜਕਾਂਦਾ ਜਾਂ ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਗ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੜਾਪੀਆਂ ਮਾਰਦਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਬੇ-ਤਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਗਦੇ, ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਰੋੜੇ ਚਾੜ੍ਹਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਧੰਮੁੜੀ ਜਾਲੇ ਵਿੱਚ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਮੱਛੀ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਚਾੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਗੀ ਝਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਪਰ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹਦੇ ਕੁੜਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤੱਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਚਮੁੱਟੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਅਚਰਜ਼ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਕਦੀ ਉਹ ਸਾਊ ਤੇ ਸ਼ਰਮੀਲਾ ਲਗਦਾ, ਕਦੀ ਮਾਣ-ਮੱਤਾ, ਕਦੀ ਮੱਥੇ-ਸੜਿਆ। ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਉਹਨੂੰ ਦੰਗ ਕਰ ਦੇਂਦੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੂਕ ਉਠਦਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ, ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਬੇ-ਹਾਲ ਲਗਦਾ। ਮੁੱਠਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਵੱਲ ਗੰਗਦਾ ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਹੀ, ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਪੈਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਹਦੀ ਸਾਹਮਣੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਲੈਂਦਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਉਲਾਰ ਲੈਂਦਾ, ਆਪਣੇ ਭਰਵੱਟੇ ਤਾਣ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਭਖੀ ਹੋਈ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸੁੱਟਦਾ। ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦੀ, ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਡੋਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦੀ:

“ਤੂੰ ਥਕਾ ਲਏਂਗਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਗਵਾਂਢੀਆਂ!”

ਉਹ ਤੁਠ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਉਹ ਅੱਖਾਂ, ਤਿੰਨ ਕੋਪਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਿੱਡੀਆਂ, ਮਟੀਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਈਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕੋਝੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ।

ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਨੱਚਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਦੇਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਝੁਲਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਖੜਾਕ ਕੀਤਿਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਉਹਨੇ ਰੁਮਾਲ ਫੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਹ ਗੜ੍ਹਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਹਿਰਾਂਦੀ;

ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਉਹ ਲਕ ਉੱਤੇ ਰਖਦੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇੱਕ ਵਡਾ ਸਾਰਾ ਜਗ ਲਗਦੀ।

ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਜਦੋਂ ਇਸ ਬੁਤ ਦੀ ਪ੍ਰਦਖਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਉਲਟੇ ਭਾਵ ਜਾਗਦੇ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ, ਉਹ ਏਥੇ ਕੱਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਦਸ ਜਣੇ ਨਚ ਰਹੇ ਸਨ: ਇਕ ਸ਼ਰਮਾਕਲ ਤੇ ਨਿਮਾਣਾ ਸੀ; ਇਕ ਹੋਰ ਸੜੂ ਤੇ ਯਰਕਾਊ; ਤੇ ਤੀਜਾ ਆਪ ਯਰਕਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦਿਓ ਜਿਡੀ, ਕਰਹਿਤਵੀਂ ਤੀਵੀਂ ਤੋਂ ਖਿਸਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦਾ। ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹ ਦੰਦ ਵਿਖਾਂਦਾ ਤੇ ਫੱਟੜ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਪਿੰਡਾ ਮਰੋੜਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਆ ਨਿਕਲਦਾ। ਇਹ ਕੋਝਾ ਨਾਚ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖਾ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਤੇ ਬਾਵਰਚੀਆਂ ਤੇ ਧੋਬਨਾਂ ਤੇ ਕੁੱਤੇ-ਕੁਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੰਦਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਜਗਾ ਦੇਂਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਸਿਦੋਰੋਵ ਦੇ ਅਡੋਲ ਹੀ ਕਹੇ ਲਫਜ਼ ਚੇਤੇ ਆਏ:

“ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਹਰ ਕੋਈ ਈ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ। ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਨੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਪਿਆਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ – ਸਿਰਫ ਮੌਜ ਮੇਲੇ ਲਈ ਕਰਦੇ ਨੇ।”

ਮੇਰਾ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਕਿ “ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਹਰ ਕੋਈ ਈ ਝੂਠ ਬੋਲਦੈ।” ਤਾਂ ਕੀ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਸੀ? ਤੇ ਯਕੀਨਨ, ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹਨੇ ਇਕ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਬੀਮਾਰੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾੜੀ; ਸਗੋਂ, ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਇਕ ਕਮਰਾ ਲੈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਚੇਚੀ ਨਰਮਾਈ ਤੇ ਸੰਘ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਤੀਵੀਂ ਝੂਲਦੀ ਰਹੀ, ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਉਹੀਓ ਸਿਕੇਬੰਦ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸੀ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਰੁਮਾਲ ਹਿੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁੜਲ ਖਾਂਦਾ ਟਪ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਤਕਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ: ਕੀ ਆਪ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛਲ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀ ਹੱਵਾ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਏਸ ਘੋੜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।

ਬੇ-ਨਕਸ਼ ਮੂਰਤੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਝਾਕਦੀਆਂ, ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਵਜਦੀ, ਬੱਤੀਆਂ ਸਾਹ-ਘੋਟੂ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਨਿੰਮੀਆਂ ਨਿੰਮੀਆਂ ਜਗਦੀਆਂ, ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਘਸਰ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਘੂੰ-ਘੂੰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਹੌਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਦ-ਮੰਦ ਵਾਲੀ ਬਾਲਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਤ੍ਰਿਪ-ਤ੍ਰਿਪ ਹੁੰਦੀ ਸੁਣੀਂਦੀ।

ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਭਿਆਨਕ ਹਦ ਤੱਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ! ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਅਕ ਗਿਆ। ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨੇ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਸਾਲਯੂਤਿਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੂਕਿਆ:

“ਆ, ਫੱਟਿਆ 'ਚੋਂ ਧੂੰਆਂ ਕੱਢ ਦਈਏ!”

ਉਹ ਵਾਨਿਕਾ ਤਸਿਗਨੋਕ ਵਾਂਗ ਨੱਚਿਆ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉਡ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਪਾਵੇਲ ਓਦਿਨਤਸੋਵ ਤੇ ਸੋਰੋਕਿਨ ਨੇ ਕੁਝ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਛੁਹਲੇ ਗੇੜੇ ਖਾਧੇ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰੋਗੀ ਦੇਵੀਦੋਵ ਵੀ ਧੂੜ ਤੇ ਧੂੰਏਂ ਤੇ ਵੋਦਕਾ ਤੇ ਭੰਨੀ ਹੋਈ ਸਾਸੇਜ਼ ਦੀ ਖੱਟੀ ਹੁਆਂੜ ਨਾਲ਼ ਖੰਘਦਾ ਫ਼ਰਸ਼ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਘਸਰ ਗਿਆ। ਸਾਸੇਜ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਚਮੜੇ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਨਚਦੇ, ਗੱਦੇ ਤੇ ਕੂਕਦੇ ਹੀ ਗਏ, ਪਰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੌਜ ਮੇਲੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਛੁਹਲੇਪਣ ਤੇ ਜੇਰੇ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਸਿਤਾਨੋਵ, ਜਿਨੂੰ ਹੁਣ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਰੌਂਦੂ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਪੁਛਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲ ਗਿਆ:

“ਦਸ ਖਾਂ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਿਆਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੈ?”

ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੁਕੜੇ ਮੋਢੇ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ:

“ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ਼ੋਂ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ, ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਏ?”

ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ, ਜਿਸ ਜੋੜੇ ਦੀਆਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਚਲੇ ਗਏ ਨੇ?” ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸ ਸਲੇਟੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਹੂੰਝਦਿਆਂ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਉਹ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਪਰਤਣਾ ਸੀ। ਗੁਸਲ-ਘਰ ਦਾ ਫੇਰਾ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਕੋਈ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਆਪਣੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਚੁਪ-ਚਾਪ, ਨਾਸਾਂ ਫੁਲਾਈ, ਅਭਿਜ।

ਸਿਤਾਨੋਵ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਢਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਕਾ ਸੁਹਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਨਿਖਰੀਆਂ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਅੱਖਾਂ ਸਨ।

ਉਹਦਾ ਵਤੀਰਾ ਮੇਰੇ ਵਲ ਦੋਸਤਾਂ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ ਮੇਰੀ ਕਾਪੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਮਿਥਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਕਿ ਏਥੇ, ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਤੋਂ ਸਿਵਾ, ਉਹਨੂੰ ਕੌਣ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਗੱਲ ਟਕੋਰ ਲਾ ਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਮੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹ ਦੁਪਹਿਰ ਜਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਬਹਿੰਦੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਸਲੀਬ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦੇ, ਤੇ ਸੰਝ ਵੇਲੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ। ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਐਤਵਾਰ ਗਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਿਤਾਨੋਵ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਨਾਸਤਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

“ਰੱਬ ਕੋਈ ਨਹੀਂ,” ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ।

“ਤਾਂ ਫੇਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਕਿਥੋਂ ਏ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਰੱਬ ਹੋ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ?”

“ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂਉਂ – ਰੱਬ ਉਚਾਈਆਂ ਏ,” ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪਸਾਰਦਿਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਫਰਸ਼ ਵਲ ਸੈਣਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। “ਬੰਦਾ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਏ। ਹੈ ਨਾ? ਪਰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ: ਰੱਬ ਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੂਰਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੋਗੋਲੇਵ ਨੂੰ ਕਿਦੀ ਸੂਰਤ ਮਿਲੀ ਸੀ?”

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬੌਂਦਲ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਗੰਦਾ, ਸ਼ਰਾਬੀ ਗੋਗੋਲੇਵ ਓਨਾਨ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਮੁਜਰਮ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਾਨੀ ਦੀ ਭੈਣ, ਯਰਮੋਖਿਨ, ਵਯਾਤਕਾ ਦਾ ਫੌਜੀ, ਵੀ ਚੇਤੇ ਆਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰੱਬ ਦੀ ਸੂਰਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਲਦੇ ਸਨ?

“ਲੋਕੀਂ ਤਾਂ ਸੂਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ,” ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਆਖਿਆ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਫਟਾ-ਫਟ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ:

“ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ, ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ – ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀ ਈ।”

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੁਖੱਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਨਿਸ਼ੰਗ ਹੋ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ।

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ,” ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ। “ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਈ ਨਹੀਂ।”

ਇਹ ਵੀ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬੋਲਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਝਕਦੇ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਜੀਬ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਸੁਹਣੀਆਂ, ਰੂਹ-ਟੁੰਬਵੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ੇਅਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਗਲ੍ਹਾਂ ਤਪਾ ਛਡਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਉਹ “ਗਾਵਰੀਲੀਆਦਾ” ਲੈ ਬੈਠਾ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨੇ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਪੁਸ਼ਕਿਨ? ਇਹ ਨਹੀਂ ਧਿਆਨ ਜੋਗਾ। ਪਰ ਬੈਨੀਦਿਕਤੋਵ – ਇਹ ਏ, ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਜਿਦੇ ਵਲ ਗਹੁ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਉਹ ਪੋਲੇ ਪੋਲ ਪੜ੍ਹਦਾ:

“ਵੇਖੋ ਸੀਨਾ ਕਮਾਲ ਦਾ
ਸੁਹਣੀ ਏਸ ਬੀਬੀ ਦਾ।”

ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉਚੇਚਾ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ-ਭਰੇ ਮਾਣ ਨਾਲ਼ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ:

“ਨਾ ਵਿੰਨ੍ਹ ਸਕੇ ਉਕਾਬ ਦੀ ਔਖ ਨੇਜੇ ਵਰਗੀ
ਇਹ ਦਰ ਲਾਸਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ,
ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਝਾਤ।

“ਸਮਝ ਆਈ ਆ?”

ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਉਹਨੂੰ ਇੰਝ ਖੀਵਿਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਿਆ।

14

ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਠਦਾ, ਮੈਂ ਪੇਂਟਰਾਂ ਲਈ ਸਮਾਵਰ ਭਖਾਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਬਾਵਰਚੀਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ, ਪਾਵੇਲ ਤੇ ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ, ਆਂਡਿਆਂ ਦੀ ਸਫ਼ੈਦੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਰਦੀ ਵਖ ਕਰਦੇ, ਜਿਹੜੀ ਰੰਗ ਰਲਾਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਛੱਤੀ ਗਲੀ ਵਲ ਟੁਰ ਪੈਂਦਾ। ਸ਼ਾਮੀਂ, ਮੈਂ ਰੰਗ ਰਲਾਣੇ ਹੁੰਦੇ, ਤੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ “ਵੇਖਣਾ” ਹੁੰਦਾ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਮੈਂ ਡੂੰਘੀ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ਼ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕੀਂ ਇਹਨਾਂ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸਹੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਅਕੇਵੇਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਝਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਪੇਂਟਰਾਂ ਨੂੰ ਸਟੀਮਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਤੱਕਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਇਕ ਉਚੇਚੀ ਥਾਂ ਬਣ ਗਈ - ਇਕ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਥਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਪਿਆ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਕੁਝ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਕੁਝ ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੱਕਿਆ। ਅਸਲੋਂ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਹੀ ਮਾਸਕੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਪਾਉਂਦੀ ਘੂਟੀ ਵਟ ਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ:

“ਮਾਸਕੋ ਰੋਂਦਿਆਂ ਰੋਂਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਤੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਓਥੇ ਔਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਰਖਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ!”

ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਯਾ ਜਾਂ ਵਲਾਦਮੀਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਜ਼ਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪੁਛਦੇ:

“ਓਥੇ ਬੜੇ ਰੂਸੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ? ਤੇ ਓਥੇ ਗਿਰਜੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ?”

ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪਰਮ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਸੀ, ਉਹ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ ਕਿ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਯੂਰਾਲ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸੀ !

“ਉਹ ਓਥੋਂ, ਕੈਸਪੀਅਨ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਕਟੜਾ ਤੇ ਸਟਰਜਨ ਮੱਛੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ? ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਏ, ਯੂਰਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਓਸ ਸਮੁੰਦਰ 'ਚ ਹੋਣੈ !”

ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਇੰਗਲਸਤਾਨ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸੀ ਤੇ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਕਾਲੂਗਾ ਦੇ ਰਾਠਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਸੀ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਮੌਜੂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਂਦਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਅਤਬਾਰ ਘਟ ਵਧ ਹੀ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪਲਾਟਾਂ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਡਾਢੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ । ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵਡੇਰੇ ਵੀ ਸੱਚ ਨਾਲੋਂ ਗਲਪ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ । ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੜੀ ਬਣਾਈ ਹੁੰਦੀ, ਮੌਕੇ ਜਿੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਨੇ ਨਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ, ਓਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਹ ਸੁਣਦੇ । ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਵਿੱਖ ਵਲ ਅਰਮਾਨ-ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦੇ ਸਨ, ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਕੋਝ ਤੇ ਗੁਰਬਤ ਨੂੰ ਮੇਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਚ ਤੇ ਗਲਪ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਸੀ । ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭਿਆ - ਨਾ ਸਮੂਰੀ, ਨਾ ਭਠ-ਝੋਖਾ ਯਾਕੋਵ, ਨਾ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ, ਨਾ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ, ਨਾ ਨਤਾਲੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਧੋਬਨਾਂ ।

ਦੇਵੀਦੋਵ ਦੇ ਟਰੰਕ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀਤਸਿੰਕੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਟਾ-ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਬੁਲਗਾਰਿਨ ਦਾ ‘ਈਵਾਨ ਵਾਈਜ਼ੀਗਿਨ’ ਤੇ ਬੈਰਨ ਬਰੈਮਬਿਊਸ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਪਈ ਸੀ । ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੇਂਟਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਾਢਾ ਧਿਆਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ।

“ਪੜ੍ਹਾਈ ਰੌਲੇ ਤੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਹੂੰਝ ਦੇਂਦੀ ਏ, ਤੇ ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਏ,” ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਿਆਲ ਦੱਸਿਆ ।

ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ; ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭਦਾ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਂਦਾ । ਉਹ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸ਼ਾਮਾਂ ਸਨ, ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵਰਗੀ ਚੁਪ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ; ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਲਾਟੂ ਉੱਤੇ ਸੀਤ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਲਟਕੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਮੇਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਉੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਗੰਜੇ ਜਾਂ ਰੋਡੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲੋਅ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ । ਮੈਨੂੰ ਅਡੋਲ, ਸੋਚਾਂ-ਭੁੱਬੇ ਚਿਹਰੇ ਦਿਸਦੇ; ਕਦੀ ਕਦੀ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ । ਇਹਦਾ ਸੰਗਾਊ, ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ

ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਾ ਰਲਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਪਲੀਂ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲੱਭ ਪਈ ਲਗਦੀ।

“ਇਹਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦੈ, ਜਦੋਂ ਬਾਰੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹੀਦੀਆਂ ਨੇ, ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਤਾਜ਼ਾ ਹਵਾ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਈਦੀ ਏ,” ਇਕ ਦਿਨ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਆਖਿਆ:

ਕਿਸੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆਂ ਬਿਨਾਂ, ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਖਿਆਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਮੰਗਤੇ ਵਾਂਗ ਹਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮੰਗ-ਤੰਗ ਕੇ ਕੰਮ ਚਲਾਂਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਅੱਗ ਬੁਝਾਣ ਵਾਲੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲਰਮਨਤੋਵ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ, ਤੇ ਉਸ ਓੜਕਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਰੋਸ਼ਨ ਵਿਖਾਲਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਮੈਂ ‘ਸ਼ੈਤਾਨ’ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਤਾਬ ਵਲ ਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਫੇਰ ਕੂਚੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਸੋੜ ਲਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉਹ ਅਗੇ-ਪਿਛੇ ਝੁਲਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਕੁਰਸੀ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਚੁਪ ਭਰਾਵੋ,” ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡਦਿਆਂ ਤੇ ਸਿਤਾਨੋਵ ਦੇ ਮੇਜ਼ ਵਲ ਆਉਂਦਿਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਕਿਹਾ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦਰਦੀਲਾ ਖੁਮਾਰ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਾਟ ਗਈ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਥਰੂਆਂ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਤਰਾਂ ਦਿਸਣੋਂ ਹਟ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਮਰੇ ਦੀ ਚੁਪੀਤੀ, ਇਹਤਿਆਤ-ਭਰੀ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਦਾ ਖੁਮਾਰ ਬਹੁਤਾ ਸੀ; ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਭਰਦੀ ਉਭਰਦੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮਿਕਨਾਤੀਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਖਿਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਮੁਕਾ ਲਿਆ, ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੇਂਟਰ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਸੰਘਣੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਮੁਸਕਰਾ ਤੇ ਮੱਥੇ ਵਟ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਨ।

“ਪੜ੍ਹੀ ਚਲ, ਪੜ੍ਹੀ ਚਲ,” ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਧਸਦਿਆਂ, ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹ ਲਈ, ਉਹਨੇ ਕਿਤਾਬ ਫੜੀ, ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕੱਛ ਵਿੱਚ ਦੇ ਲਈ:

“ਭਲਕੇ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਨੀ ਪਏਗੀ ਆ, ਭਲਕੇ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਸਾਂਭ ਰਖਾਂਗਾ।”

ਉਹ ਟੁਰ ਪਿਆ, ਲਰਮਨਤੋਵ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ ਦੀ ਦਰਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਰਖ ਕੇ ਜੰਦਰਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕੰਮ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਚੁਪ ਛਾ ਗਈ।

ਲੋਕੀਂ ਅਡੋਲ ਹੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ; ਸਿਤਾਨੋਵ ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਓਥੇ ਅਹਿਲ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ, ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਘੁਟਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਕੂਚੀ ਥੱਲੇ ਰਖਦਿਆਂ ਸਖ਼ਤਾਈ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

“ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਰੱਬ ਦੇ ਦਾਸੇ – ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਇਹ।”

ਉਹਨੇ ਮੋਢੇ ਹਿਲਾਏ, ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਮੈਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਨਾ: ਇਕ ਕਾਲਾ ਜਤ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡਾ, ਲਾਟਾਂ ਤੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਪਰ, ਲਾਲ ਸਿਰ ਤੇ ਮੂੰਹ, ਪੈਰ ਤੇ ਹੱਥ ਫਿੱਕੇ ਨੀਲੇ, ਜਿਹੇ ਜਿਹੀ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਰਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ।”

ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਟੂਲ ਉੱਤੇ ਓਪਰੀ ਜਿਹੀ ਉਤਾਵਲ ਨਾਲ ਮਰੋੜੇ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਂਗਲਾਂ ਥਪਥਪਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਬਾਰੇ, ਹੱਵਾ ਬਾਰੇ, ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ, ਤੇ ਸੁਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਠੀਕ ਏ!” ਉਹਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। “ਜੇ ਸੰਤ ਪਾਪਣਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਵੀ ਪਾਪ ਕਮਾਂਦੇ ਨੇ, ਤਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਚੀ ਆਤਮਾ ਭਰਮਾ ਲੈਣ ਤੇ ਮਾਣ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏਗਾ।”

ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ; ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ, ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਕੰਧ-ਘੜੀ ਵੱਲ ਸੀ; ਤੇ ਜਦੋਂ ਨੌਂ ਵਜੇ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਕਦਮ ਹੀ ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿਤਾਨੋਵ ਤੇ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਬਾਹਰ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਓਥੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ, ਸਿਤਾਨੋਵ ਬੋਲਿਆ:

“ਕਾਫ਼ਲੇ ਆਵਾਰਾ ਫਿਰਨ

ਉਂਦਲੇ ਪੁਲਾੜਾਂ ਥਾਣੀ”

“ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲਫਜ਼ ਲੱਭਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਵੇ!”

“ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਲਫਜ਼ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ,” ਡਾਢੀ ਠੰਢ ਨਾਲ ਕੰਬਦਿਆਂ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਆਖਿਆ। “ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਸ ਰਿਹੈ। ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ੈਤਾਨ 'ਤੇ ਤਰਸ ਕਰਾ ਲਵੇ! ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਰਸ ਉਹਦੇ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਏ, ਹੈ ਨਾ?”

“ਆਹਖੋ, ਆਉਂਦਾ ਏ,” ਸਿਤਾਨੋਵ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਵੇਖਿਆ ਈ, ਬੰਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦੈ!” ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਅਭੁੱਲ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੇ ਲਾਂਘੇ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ:

“ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਵਰਕਸ਼ਾਪ 'ਚ ਓਸ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗਲ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਏਸ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਣੀ ਏਂ।”

ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਹਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਹੱਛਾ ਇਹ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਪਾਪ ਮੰਨਵਾਣ ਵੇਲੇ ਪੁਛਿਆ ਸੀ!

ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬੇ-ਧਿਆਨੇ, ਆਮ ਰੌਲੇ ਤੇ ਗੱਲ-ਕੱਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਖਾਧੀ ਗਈ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਚੀਜ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਪਿਛੋਂ, ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਚਲੇ ਗਏ, ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਕੱਢੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਐਹ ਲੈ, ਫੇਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਕਾਹਲੀ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ।”

ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਬਿਸਤਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਠੇ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਵੱਲ ਆ ਗਏ, ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪੱਥਲੇ ਮਾਰ ਬਹਿ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਕੱਪੜੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਾਏ ਹੋਏ, ਲੱਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹੇਠ ਪਸਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹ ਲਈ, ਮੇਜ਼ ਨੂੰ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਠਕੋਰਦਿਆਂ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਇਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ! ਵਾਹ, ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ, ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ.... ਤੇਰੇ ਨਾਲ, ਭਰਾਵਾ, ਇੰਝ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ?”

ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਉੜ ਕੇ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹਸਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਖਵਾਇਆ:

“ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ 'ਚ ਉਤਾਰ ਲੈਣੈਂ।”

ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਉਠਿਆ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਪਰ ਅਚਣਚੇਤ ਹੀ ਉਹ ਖਲੋ ਗਿਆ ਤੇ ਪੀੜ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਅਸੀਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਤੂਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜਿਉਂਦੇ ਆਂ, ਕਾਹਦੇ ਕਰਕੇ? - ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ: ਨਾ ਰੱਬ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ, ਨਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਲਈ? ਸਾਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ? ਜੌਬ ਦਾਸ ਸੀ, ਤਦ ਰੱਬ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਕਲਾਮ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਮੂਸਾ ਨਾਲ ਵੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਿਦ੍ਹੇ ਆਂ?”

ਉਹਨੇ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਲੈ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ:

“ਚਲਨਾ ਈਂ ਠੇਕੇ?”

“ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲਿਆਂ,” ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ, ਮੈਂ ਬੂਹੇ ਲਾਗੇ ਪਵੇਲ ਓਦਿੰਤਸੋਵ ਨਾਲ, ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹ ਸ਼ੁੱ-ਸ਼ੁੱ ਕਰਦਾ ਤੇ ਪਲਸੇਟ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਇਕਦਮ ਹੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰੋਣ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਕੀ ਹੋਇਆ ਈ?”

“ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਹਿਰਖ ਆ ਰਹੀ ਏ,” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। “ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾਂ, ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਜਾਗਦੇ ਪਏ ਰਹੇ, ਗੋਸ਼ੇ ਕਰਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਵਸਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਮਿਹਰ ਚੇਤੇ ਕਰਦੇ ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਲਭਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੇ ਤਰਸ ਨੂੰ ਡੂੰਘਿਆ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ।

ਪਾਵੇਲ ਓਦਿੰਤਸੋਵ ਤੇ ਮੈਂ ਪੱਕੇ ਯਾਰ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਤੀਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਤੱਕ ਉਹ ਪੱਕਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮਾਸਕੋ ਦੀ ਖਿਤੋਰੋਵ ਮਾਰਕਿਟ ਵਿੱਚ ਆਵਾਰਾ ਫਿਰਦਿਆਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਟਾਈਫਸ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਣ ਦੀ ਦਸ ਪਈ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਹੌਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵਧੀਆ ਆਦਮੀ ਐਵੇਂ ਹੀ ਮਰ ਮੁਕ ਗਏ ਹਨ। ਹਰ ਥਾਂ ਹੀ ਲੋਕ ਹੰਢ ਤੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਇਹ ਅਸਲੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਬੇ-ਮਤਲਬ ਉਹ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਹੰਢ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੰਢਦੇ...

ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਵੇਲ, ਗੋਲ ਸਿਰ ਵਾਲਾ, ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਛੁਹਲਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਦਾ ਗੁਣ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਤੇ, ਬਿੱਲੀਆਂ ਤੇ ਪੰਛੀ ਬਣਾਨ ਦੀ ਕਮਾਲ ਜਾਂਚ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪੇਂਟਰਾਂ ਦੇ ਹਸਾਉਣੇ ਕਾਰਟੂਨ ਬਣਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪਰ-ਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ: ਸਿਤਾਨੋਵ ਇਕ ਟੰਗ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਸੋਗੀ ਜੰਗਲੀ ਮੁਰਗ ਹੁੰਦਾ; ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਛਿੱਜੀ ਕਲਗੀ ਤੇ ਗੰਜੇ ਮੱਥੇ ਵਾਲਾ ਕੁੱਕੜ ਹੁੰਦਾ; ਰੋਗੀ ਦੇਵੀਦੋਵ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਦਾਸ ਟਟੀਹਰੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਕਾਰਟੂਨ ਵੱਡੇ ਖੁਦਾਈਕਾਰ, ਗੋਗੋਲੋਵ ਦਾ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਚਾਮ-ਚਿਠ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਦ੍ਰੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਕੰਨ, ਦੈਂਤੀ ਨੱਕ, ਤੇ ਛੇ-ਛੇ ਪੱਚਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪੈਰ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਗੋਲ, ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਦਾਇਰੇ ਝਾਕਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਸਿਰਿਆਂ ਭਾਰ ਖਲੋਤੇ ਮਸਰਾਂ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਦਿਖ ਚਤੰਨ, ਤੇ ਲੁੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਪੇਂਟਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਟੂਨ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੋਗੋਲੋਵ ਦਾ ਕਾਰਟੂਨ ਕਰਹਿਤਵਾਂ ਲਗਾ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

“ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਤੂੰ ਇਹਨੂੰ ਪਾੜ ਦੇਵੇਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੇ ਬੁੱਢੜੇ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ, ਔਖੀ ਬਣ ਜਾਏਗੀ ਆ।”

ਗੰਦਾ, ਕੋਝਾ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਟ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬੁੱਢੜਾ ਅਸਹਿ ਹਦ ਤੱਕ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ, ਅਣਥਕ ਹੋਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਦ ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦਾ ਮੁਖਬਰ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਏਸ ਗੱਲੇ ਕਿ ਮਾਲਕਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਆਪਣੀ ਭਤੀਜੀ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾ ਦਾ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਮੁਖੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਏਸੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਗੋਗੋਲੇਵ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦੇ ਸਨ।

ਪਾਵੇਲ ਖੁਦਾਈਕਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤੰਗ ਕਰੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਟੀਚਾ ਗੋਗੋਲੇਵ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿੰਦ ਵੀ ਚੈਨ ਨਾ ਲੈਣ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਲ ਰਲਣ ਵਾਲਾ ਚੰਗਾ ਸਾਥੀ ਲੱਭ ਗਿਆ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਸਾਡੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲੁਤਫ਼ ਲੈਂਦਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਖਰੂਵੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਪੇਂਟਰ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ:

“ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਵਾਈ। ਬੀਂਢੇ-ਕੁਜ਼ਮੇ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫੜ ਲੈਣੈਂ ਕਦੀ!”

“ਬੀਂਡਾ-ਕੁਜ਼ਮਾ” ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਔਲ ਸੀ।

ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਚਿਤਾਉਣੀਆਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਂਦੇ। ਅਕਸਰ ਅਸੀਂ ਖੁਦਾਈਕਾਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਰੋਗਨ ਮਲ ਦੇਂਦੇ, ਓਦੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚੂਰ ਪਿਆ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਸਪੰਚ ਵਰਗੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਸੁਨਹਿਰਾ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਉਹ ਸੁਨਹਿਰਾ ਮਸਾਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾ ਕੱਢ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਅਸੀਂ ਬੁੱਢੜੇ ਨੂੰ ਕਹਿਰ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਂਦੇ, ਮੈਨੂੰ ਸਟੀਮਰ, ਤੇ ਵਯਾਤਕਾ ਦਾ ਮਧਰਾ ਫੌਜੀ ਚੇਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਰ ਮੈਨੂੰ ਚੈਨ ਨਾ ਲੈਣ ਦੇਂਦੀ। ਗੋਗੋਲੇਵ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਅਗੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ; ਉਹ ਅਕਸਰ ਸਾਨੂੰ ਬੇ-ਧਿਆਨੇ ਆ ਫੜਦਾ ਤੇ ਖੂਬ ਫੈਂਟਾ ਚਾੜ੍ਹਦਾ। ਹਰ ਫੈਂਟੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮਾਲਕਣ ਅਗੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾਂਦਾ।

ਉਹ ਵੀ ਆਦਤਨ ਗੁਟ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਏਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਰੌਣਕਨ ਤੇ ਖੁਸ਼-ਮਜ਼ਾਜ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਫੁੱਲੇ-ਫੁੱਲੇ ਹੱਥ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਤੇ ਇੰਝ ਕੜਕਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਡਰਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ:

“ਸ਼ੈਤਾਨੋ, ਫੇਰ ਲਗ ਪਏ ਓ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਨ! ਵਡੇਰਾ ਆਦਮੀ ਏ; ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ! ਉਹਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਨ੍ਹੇ ਪਾਈ ਸੀ?”

“ਅਸੀਂ ਪਾਈ ਸੀ।”

ਮਾਲਕਣ ਅੱਖ ਝਮਕਦੀ।

“ਹੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਮੂੰਹੋਂ ਮੰਨਦੇ ਵੀ ਨੇ, ਦਫਾ ਹੋਣੇਂ! ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜੇ, ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰੀਂਦੀ ਏ?”

ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੀਹ ਕਰਕੇ ਭਜਾ ਦੇਂਦੀ, ਤੇ ਓਸ ਸ਼ਾਮੀਂ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਅਗੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾਂਦੀ:

“ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਐ,” ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ! “ਤੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੈਂ, ਅੰਜੀਲ ਤੱਕ ਵੀ, ਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਟਲਦਾ। ਧਿਆਨ ਰੱਖ, ਭਰਾਵਾ!”

ਮਾਲਕਣ ਇਕਲਾਪੀ ਰੂਹ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ, ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੀ ਲਈ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਬਾਰੀ ਅਗੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਗਾਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ:

ਦੁਖ ਮੇਰੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਿਆਲ,
ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੈ ਮੇਰੇ ਗਮ ਦੀ ਖਬਰ,
ਨਾ ਕੋਈ ਤਰਸ ਕਰੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਿਆਰ,
ਨਾ ਕੋਈ ਸੁਖ ਦੇਣ ਲਈ ਕਰੇ ਖੇਚਲ।

ਉਹ ਸ਼ੜ੍ਹ ਕਰਦੀ ਤੇ ਉਮਰ ਨਾਲ ਡੋਲਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਵੈਣ ਪਾਂਦੀ: “ਉ-ਉ-ਉ-ਉ!”

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ ਉਹ ਦੁੱਧ ਦਾ ਜਗ ਫੜੀ ਪੌੜੀਉਂ ਉਤਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹਦੇ ਗੋਡੇ ਬਹਿ ਗਏ, ਤੇ ਉਹ ਢਹਿ ਪਈ। ਪੌੜੀਉਂ ਪੌੜੀ ਲੁੜਕਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਤਰਾਈ ਜਾਰੀ ਰਖੀ, ਜਗ ਉਹਦੇ ਪਸਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਫੜਿਆ ਰਿਹਾ, ਦੁੱਧ ਉਹਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਡੁਲ੍ਹ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹ ਜਗ ਨੂੰ ਝੜਕਦੀ ਰਹੀ:

“ਵੇਖ, ਕਿਵੇਂ ਡੁਲ੍ਹਦਾ ਜਾ ਰਿਹੈਂ, ਸ਼ੈਤਾਨਾ, ਵੇਖ!”

ਉਹ ਮੋਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਪੋਲੀ ਤੇ ਪਿਲਪਲੀ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਚੂਹੇ ਫੜਨਾ ਬੀਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਤੂੜੇ ਪਏ ਢਿਡ ਕਰਕੇ, ਪਸਰੀ ਪਈ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾਅਵਤਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਚੇਤੇ ਤੇ ਮਿਆਉਂ-ਮਿਆਉਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ।

“ਉਹ-ਹੋ,” ਮੱਥਾ ਵੱਟਦਾ ਸਿਤਾਨੋਵ ਸੋਚੀਂ ਡੁਬ ਜਾਂਦਾ। “ਕਦੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਵਰਕਸ਼ਾਪ 'ਤੇ ਇਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਆਦਮੀ ਇਹਨੂੰ ਚਲਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਐ, ਤੇ ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਸਾਰਾ 'ਬੀਂਡੇ-ਕੁਜ਼ਮਾਂ' ਦੀ ਝੋਲੀ 'ਚ ਪੈਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹੈਂ। ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਅਸੀਂ। ਤੇ ਜਾਪਦੈ, ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਹਦੇ ਲਈ। ਅਸਲੋਂ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਈ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਕੁੜਕ ਜਾਂਦੈ, ਤੇ ਬਸ ਫੇਰ ਜੀ ਇਹੋ ਈ ਕਰਦੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦੇਵੇ, ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਬਹੇ, ਤੇ ਲੇਟਿਆਂ-ਲੇਟਿਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਅਸਮਾਨ 'ਤੇ ਨੀਝ ਲਾਈ ਰਖੇ।”

ਪਾਵੇਲ ਓਦਿੰਤਸੋਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਤਾਨੋਵ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਲਾਗ ਲਗ ਗਈ। ਵੱਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿਗਰਟ ਨੂੰ ਸੂਟੇ ਲਾਂਦਿਆਂ ਉਹ ਰੱਬ, ਸ਼ਰਾਬ, ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਨਿਸਫਲਤਾ ਬਾਰੇ ਫਿਲਾਸਫੀਆਂ ਛਾਂਟਦਾ: ਕੁਝ ਲੋਕੀਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਨ 'ਤੇ ਲਾ ਦੇਂਦੇ ਨੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੂਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਾ ਪਛਾਣਦਿਆਂ, ਬਸ ਜਾਇਆ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਨੇ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਉਹਦਾ ਤਿੱਖੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ, ਲੁਭਾਉਣਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਚਿਹਰਾ ਢਲਿਆ ਤੇ ਝੁਰੜਾਇਆ ਲਗਦਾ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੁੰਢੇ ਹੋਏ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਗੋਡਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁਟ ਕੇ ਵਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਚਕੋਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਠਰੇ ਹੋਏ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਲ 'ਤੇ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਢਿਲਕੀ, ਢਾਰੇ ਦੀ ਛਤ ਵਲ ਝਾਕ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਪੇਂਟਰ ਸੁਤਿਆਂ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਬਰੜਾਂਦੇ; ਕੋਈ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਸੁਫ਼ਨਾ ਵੇਖਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਚਿਥਦਾ; ਦੇਵੀਦੋਵ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਿਹਾ ਸਿਹਾ ਵਕਤ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਲੇ ਫੱਟੇ 'ਤੇ ਪਏ ਖੰਘ-ਖੰਘ ਕੇ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ “ਰੱਬ ਦੇ ਦਾਸ” ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ, ਸੋਰੋਕਿਨ ਤੇ ਪਰਸ਼ਿਨ ਨੀਂਦਰ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਜੂੜੇ, ਨਾਲ਼ ਨਾਲ਼ ਪਸਰੇ ਹੁੰਦੇ। ਕੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬੇ-ਨਕਸ਼, ਬੇ-ਬਸ, ਬੇ-ਪੈਰ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਝਾਕਦੀਆਂ। ਤੇਲ, ਗੰਢੇ, ਆਂਡਿਆਂ ਤੇ ਫਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰਕਦੇ ਗੰਦ ਦੀ ਬੋ ਸਮਝੋ ਸਾਹ ਲੈਣ ਜੋਗੇ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇਂਦੀ।

“ਬਹੁਤ ਤਰਸ ਆਉਂਦੈ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ 'ਤੇ!” ਪਾਵੇਲ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਹਿੰਦਾ। “ਹੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ!”

ਇਹ ਤਰਸ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਿਤ ਬਹੁਤਾ ਸੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ, ਭੈੜੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਅਸਹਿ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰੁੱਖੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲੈਂਟ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਦੀ ਉਦਾਸ ਟਨ-ਟਨ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਝੱਖੜ ਝੁਲਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦੇਂਦੇ, ਪਿਟਾ ਤੇ ਰੁਆ ਦੇਂਦੇ, ਉਦੋਂ ਉਦਾਸੀ ਇਕ ਭਾਰੇ ਪਰਦੇ ਵਾਂਗ, ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਉੱਤੇ ਛਾ ਜਾਂਦੀ, ਪੇਂਟਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹ ਘੋਪਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਪੀੜ ਕਢਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੇਕਿਆਂ ਵੱਲ ਜਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿੱਚ ਧਕਦੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੇਦਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਭੁਲਾਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਦੀਆਂ।

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ, ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ਼ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਦਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਪਾਵੇਲ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਵਰਤਦੇ। ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਰੋਗਨ ਤੇ ਕਾਲਖ਼ ਪੋਚ ਕੇ ਤੇ ਸਿਣੀ ਦੇ ਬਣਾਏ ਵਾਲ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਲਾ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ਼ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੱਸਣ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦੇਂਦੇ। ਮੈਨੂੰ ‘ਇਕ ਫੌਜੀ ਹੱਥੋਂ ਮਹਾਨ ਪੀਟਰ ਬਚਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਕਿੱਸਾ’ ਯਾਦ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੇਵੀਦੋਵ ਦੇ ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਖੇਡਣ ਲਗ ਪਏ, ਨੱਚਦੇ-ਟਪਦੇ ਖਿਆਲੀ ਸਵੀਡਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਲਾਂਹਦੇ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਹਾਸੇ ਛੁਟ ਪਏ।

ਪੇਂਟਰਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤਸਿੰਗੀ ਯੂ-ਤੋਂਗ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਖਾਸ ਹੀ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਾਸ਼ਕਾ ਉਸ ਅਭਾਗੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਪਾਰਟ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚੰਗਿਆਈ

ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਪਾਰਟ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਸਾਂ: ਦੋਵਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਰੰਗ-ਮੰਚ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ, ਚੰਗੀ ਆਤਮਾ ਦਾ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਪੱਥਰ ਦਾ ਵੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਚੰਗਾ ਬਣਨ ਦੇ ਹਰ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਪਿਛੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਿਆ ਸ਼ੈਤਾਨ ਬਹਿ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਦਰਸ਼ਕ ਹਸਦੇ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਖ-ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਕਿੰਨੇ ਸੁਖਾਲੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

“ਵਾਹ ਓਏ ਮਸਖਰਿਓ! ਓਏ ਬਾਜ਼ੀਗਰੋ!” ਉਹ ਕੂਕ-ਕੂਕ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ।

ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸੀਂ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਂਦੇ, ਓਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਖਿਆਲ ਪੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਗਮ ਦੀ ਰਸਾਈ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖੀ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਖੇੜਾ ਕਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਕਦਰ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਰੂਸੀ ਦਿਲ ਦੀ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਪੀੜ ਦੇ ਤੌੜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਡਾਢੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੇੜੇ ਬਾਰੇ ਵਾਸਹ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਨਾ ਜਿਊਣ ਦੀ ਕੋਈ ਮਰਜ਼ੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਬੋਝਲ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਰੂਸੀ ਮੌਜ-ਮੇਲਾ ਅਚਣਚੇਤ ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਣ-ਦਿਸਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜ਼ਾਲਮ ਨਾਟਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਨਾਚ ਨਚਦਿਆਂ ਨਚਦਿਆਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾਂਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਪਸ਼ੂ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਕੜਕਦਾ, ਗੜਕਦਾ ਤੇ ਚਿਕਨਾ-ਚੂਰ ਕਰਦਾ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਹਰ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਟੁਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ....

ਬਾਹਰਲੇ ਹਲੂਣਿਆਂ ਨਾਲ ਜਗਾਇਆ ਇਹ ਧੱਕੇ ਦਾ ਮੌਜ-ਮੇਲਾ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਖਿੜਾ ਦੇਂਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਘੜ ਲੈਂਦਾ, ਉਹੋ ਕੁਝ ਸੁਣਾਣ ਤੇ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰ ਵਿਖਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਗਾਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਚਾਹ ਕਿਵੇਂ ਅਤਿ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਮੇਰੇ ਯਤਨ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ; ਪੇਂਟਰ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਉਹ ਹਨ੍ਹੇਰਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਖਿੰਡ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗਾੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਘੁਟਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ।

ਮੁਸ਼ੀ ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਬਦਮਾਸ਼ ਏਂ ਤੂੰ ਨਿਕੜੂ ਜਿਹਾ, ਰੱਬ ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਕਰੇ!”

“ਸੱਚੀ, ਲੁਤਫ਼ ਲਿਆ ਦੇਂਦੈ!” ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦਾ। “ਜਾ ਕੇ ਸਰਕਸ 'ਚ, ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਥੇਟਰ 'ਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਲ ਜਾਂਦਾ? ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਜੋਕਰ ਬਣੇਂ ਤੂੰ।”

ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਤੇ ਸਿਤਾਨੋਵ ਹੀ ਥੀਏਟਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਯੂਲਟਾਈਡ ਤੇ ਸ਼ਰੋਵੇਟਾਈਡ ਵੇਲੇ। ਵੱਡੇ ਉਸਤਾਦ

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਂਦੇ ਕਿ ਉਹ ਯੁਰਦਨ ਵਿੱਚ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਬਪਤਿਸਮੇ ਵਾਲੇ ਕੇਕ ਵਿੱਚ ਟੁੱਬੀ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰਨ। ਸਿਤਾਨੋਵ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ:

“ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਐਕਟਰ ਬਣ ਜਾ।” ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ‘ਐਕਟਰ ਯਾਕੋਵਲੋਵ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ’ ਦਾ ਟੁੱਬਵਾਂ ਹਾਲ ਸੁਣਾਂਦਾ।

“ਤੂੰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਰਹਿ ਸਕਣੈ!”

ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸਟੂਅਰਟ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨੂੰ ਉਹ “ਲੁੱਬੜੀ” ਸਦਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ‘ਸਪੀਨੀ ਰਾਠ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਚੇਚੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ।

“ਮੈਕਸਮੇਮਿਚ, ਡੋਨ ਸੀਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਨ ਰਾਠਾਂ ਦਾ ਰਾਠ ਸੀ। ਸੱਚੀ-ਮੁਚੀ ਈ ਉਹਦੀ ਗੀਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ!”

ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ‘ਸਪੇਨੀ ਰਾਠ’ ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਘੰਟਾ-ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਚੌਂਕ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਫ਼ਾਇਰਮੈਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਕੁਟ ਕਢਿਆ। ਕੋਈ ਚਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਇਹ ਝਾਕੀ ਤੱਕਦੀ ਰਹੀ, ਫ਼ਾਇਰਮੈਨਾਂ ਨੂੰ ਹਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦੇਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਿਤਾਨੋਵ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਕੁਦ ਪਿਆ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਿਆ ਤੇ ਕੜਕਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ:

“ਲੈ ਜਾਓ ਸੂ!”

ਆਪ ਉਹ ਓਥੇ ਲੜਨ ਲਈ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਕੱਲਾ।

ਫ਼ਾਇਰ ਹਾਊਸ ਕੁਝ ਦਰਜਨ ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਫ਼ਾਇਰਮੈਨ ਸੁਖਾਲੇ ਹੀ ਮੱਦਦ ਮੰਗਵਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਫ਼ੈਂਟਾ ਚਾੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਭੱਜ ਉੱਠੇ।

“ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ!” ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਕੜਕਾ ਮਾਰਿਆ।

ਐਤਵਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁੱਕੇ ਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਪੀਟਰ ਤੇ ਪਾਲ ਦੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਵਾਲੇ ਲਕੜ ਦੇ ਟਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ। ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੜਾਕਾ - ਅਸਲੋਂ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਿਰ ਤੇ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮੋਰਦੇਵੀਅਨ ਦਿਓ - ਅਗੇ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਟਿਕੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੰਦੀ ਬਾਂਹ ਉੱਤੇ ਪੁੰਝਦਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਂਦਾ:

“ਆਉਣਾ ਜੇ ਤਾਂ ਆ ਜਾਓ, ਏਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਠੰਡ ਲਗੇ!”

ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਲੜਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੋਰਦੇਵੀਅਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਹਰਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ।

“ਜੇ ਇਹਦੀ ਖੁੰਬ ਨਹੀਂ ਠਪ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਿਸ ਕੰਮ ਦਾ?” ਹਫਿਆ ਤੇ

ਲਹੂ ਨਾਲ਼ ਲਿਬੜਿਆ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਕੂਕਦਾ।

ਅਖੀਰ ਇਹ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਟੀਚਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਸਖਤ ਸਿਖਲਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ; ਉਹਨੇ ਪੀਣੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਰਾਤੀਂ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਮਾਲਸ਼ ਕਰਦਾ ਤੇ ਪੱਠੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਦੋ ਪੂਡ ਦੇ ਵੱਟਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦਾ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਕੰਮ ਨਾ ਆਈ। ਅਖੀਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਟੋਟੇ ਸਿਉਂ ਲਏ ਤੇ ਸਿਤਾਨੋਵ ਅਗੇ ਫੜ੍ਹ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ:

“ਹੁਣ ਮੋਰਦੇਵੀਅਨ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ!”

“ਕਢ ਦੇ ਨੇ ਵਿੱਚੋਂ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਭੇਤ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਣੈਂ,” ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ਼ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ।

ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਝ ਕਰੇਗਾ, ਪਰ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਮ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਮੋਰਦੇਵੀਅਨ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ:

“ਠਹਿਰ ਜਾ, ਵੈਸੀਲੀ ਈਵਾਨੋਵਿਚ! ਪਹਿਲੋਂ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਲੜਾਂਗਾ!”

ਕਾਸਕ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਕੜਕਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਲੜਨਾ! ਦੂਰ ਹੋ ਜਾ ਏਥੋਂ!”

“ਲੜੇਂਗਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਤੂੰ?” ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਗੱਡੀ ਅਗੇ ਵਧਦਿਆਂ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਆਖਿਆ। ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਮਿੰਟ ਕੁ ਲਈ ਝਿਜਕਿਆ, ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤਾਨੇ ਧਰੂਹ ਲਾਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਟੁਰ ਗਿਆ।

ਇਹ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਲਈ ਅਣ-ਸੁਖਾਵੀਂ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਤੇ ਇੱਕ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਲਗਦਾ ਆਦਮੀ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਵੇਖ ਭਾਈ, ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਜ਼ਾਤੀ ਝਗੜੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਨਿਪਟਾਣੇ।”

ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਲੋਕੀਂ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਚਿਲਕਾਰੇ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਏ; ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਉਹ ਚੁਪ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਲਗਦੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਕਤਲ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ?”

ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਲਗਦਾ ਆਦਮੀ ਇਕ ਦਮ ਸਮਝ ਗਿਆ; ਉਹਨੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਟੋਪ ਵੀ ਹਿਲਾਇਆ:

“ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਏ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲੋਂ ਤੇਰਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ।”

“ਪਰ ਵੇਖੋ, ਐਵੇਂ ਧੁਮਾਂਦੇ ਨਾ ਫਿਰਨਾ।”

“ਧੁਮਾਵਾਂ ਕਿਉਂ ਮੈਂ? ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਜਿਹੇ ਲੜਾਕੇ ਘਟ ਈ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾ ਚਾਹੀਦੈ - ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਏ ਇਹਦੀ। ਪਰ

ਹੁਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਲੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੇ ਦਸਤਾਨੇ ਵੇਖ ਲਵਾਂਗੇ।”

“ਤੁਸੀਂ ਜਾਣੋ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਜਾਣੇ!”

ਜਦੋਂ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਲਗਦਾ ਆਦਮੀ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਸਾਡਾ ਪਾਸਾ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਓ ਪਾਗਲਾ, ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਸਾਈ ਇੰਝ? ਕਾਸਕ ਨੇ ਉਹਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਤੇ ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋ ਗਈ ਏ।”

ਅਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਤੇ ਮੁੜ-ਘਿੜ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਝੜਕਦੇ ਰਹੇ, ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਲੁਤਫ਼ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ: “ਜੂਠ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ...”

ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਮੋਰਦੋਵੀਅਨ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ, ਹਰ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੋਰਦੋਵੀਅਨ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖਲੋ ਗਿਆ, ਮੁੱਕੇ ਭੁੜਕਾਣ ਲਗਾ ਤੇ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਪਗੜ ਏ - ਜ਼ਰਾ ਗਰਮ ਹੋਣ ਲਈ!”

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਫੜ ਲਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਿਛੇ ਖਲੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਕ ਕੇ ਚੌੜਾ ਪਿੜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਲੜਾਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘਸੁੰਨ ਫੇਰਦੇ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਸੱਜੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਠਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਲੜਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਤਿੜਕ-ਤਿੜਕ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹਰ ਪਾਸੇ ਚੁਪ ਛਾ ਗਈ। ਕਿਸੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਤਣਾ-ਤਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝੱਲੀ ਗਈ, ਲਾਲਚੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵਜੋਂ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕੀਤੀ:

“ਹੁਣ ਵੱਜਣ ਨਾ ਇਕ ਦੂਜੇ 'ਚ।”

ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਉਗਰਿਆ 'ਤੇ ਮੋਰਦੋਵੀਅਨ ਨੇ ਖੱਬਾ ਬਚਾਅ ਲਈ ਉਚਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸਿਤਾਨੋਵ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥੋਂ ਢਿਡ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਠੁੱਕੀ। ਉਹ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦਾ ਪਿਛੇ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿਫ਼ਤ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਨੌਜਵਾਨ ਤਾਂ ਹੈਂ, ਪਰ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ?”

ਫੇਰ ਉਹ ਜੁਟ ਪਏ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਠੋਕਦੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਹੀ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ, ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਜੋਸ਼ ਨਾ ਰੌਲਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ:

“ਪੈ ਜਾ ਸੂ, ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ! ਸੁਜਾ ਦੇ ਸੂ ਬੂਥੀ!”

ਮੋਰਦੋਵੀਅਨ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨਾਲੋਂ ਤਗੜਾ ਬਹੁਤ ਸੀ, ਪਰ ਛੁਹਲਾ ਘਟ; ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਘਸੁੰਨ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਘਸੁੰਨ ਠੁਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਚੰਡਾਈ ਦਾ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਗਜ਼ਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨੇ

ਚਾਣਚਕ ਹੀ, ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਠੋਕੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਘਸੁੰਨ ਨਾਲ਼ ਸਿਤਾਨੋਵ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ।

“ਛੁਡਾ ਦਿਓ ਨੇ। ਸਾਵੇਂ ਰਹਿ ਗਏ!” ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਇਕਦਮ ਕੂਕ ਉੱਠੀਆਂ। ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਛੇਤੀ ਨਾਲ਼ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੜਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲਿਆ।

“ਇਹ, ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਵਾਲਾ, ਤਗੜਾ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਛੁਹਲਾ ਬੜਾ ਏ,” ਮੋਰਦੋਵੀਅਨ ਨੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਕਿਹਾ, “ਚੰਗਾ ਲੜਕਾ ਬਣੇਗਾ ਕਦੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

ਸਭ ਮੁੰਡੇ, ਜਿਹੜੇ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਘਸੁੰਨ-ਮੁੱਕੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਸਿਤਾਨੋਵ ਹੱਡੀਆਂ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪਏ। ਜੋ ਉਹਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਹਦੀ ਕਦਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੇ ਸਨੇਹ ਤੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਇਨਸਾਫ਼-ਪਸੰਦ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸੀ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰਾ ਉਹਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ; ਪਰ ਲੜਾਕੂ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਉਹਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਣ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਵਾਹ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਫੂਕ ਲਈ ਰਖਣੈਂ, ਸਿਤਾਨੋਵ, ਤੂੰ!” ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ। “ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਸਮਾਵਰ ਵਾਂਗ ਮਾਂਜੀ ਹੋਈ ਏ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਖਾਂਦਾ ਫਿਰਨੈਂ – ਵੇਖ ਖਾਂ ਕਿੱਡੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹੈਂ! ਪਰ ਰੂਹ ਹੈ ਤੇਰੀ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਤੇ ਨਾਲ਼ੇ ਤੂੰ ਦਿਮਾਗ-ਚੱਟੂ ਏਂ!”

ਸਿਤਾਨੋਵ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਲਰਮਨਤੋਵ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਉਤਾਰਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਉਤਾਰਨ 'ਤੇ ਲਾਂਦਾ ਤੇ ਇਕ ਵਾਲੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਪਰ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਹੈ ਨੇ। ਜਾ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦਾ?”

“ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ਼ ਉਤਾਰਨਾ ਚੰਗਾ ਰਹਿੰਦੈ,” ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਆਪਣੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਹੋਈ ਖੁਸ਼-ਨਵੀਸੀ ਦਾ ਸਫ਼ਾ ਮੁਕਾ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਸੁੱਕਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਪੜ੍ਹਦਾ:

“ਨਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਕੋਈ, ਨਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕੋਈ,
ਏਸ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਤੁਰ ਵਹਿਣਾ,
ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਉਡਾਰ ਹੋਈ,
ਤੇ ਰੂਪ ਨੇ ਝਟ ਕੁ ਰਹਿਣਾ।”

“ਗੱਲ ਸੱਚ ਏ,” ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੋੜਦਾ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ। “ਵਾਹ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਂਪ ਲਿਆ!”

ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨਾਲ਼ ਸਿਤਾਨੋਵ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵੇਖ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨਾਲ਼ ਲੜਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ, ਉਹ

ਉਹਨੂੰ ਸਬਰ ਨਾਲ ਹੋੜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ।

“ਪਰਾਂ ਰਹੋ! ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾ।”

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਤਾਨੋਵ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨੂੰ ਬੇ-ਤਰਸੀ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ, ਸੱਚੀ-ਮੁਚੀ ਹੀ ਏਨੀ ਬੇ-ਤਰਸੀ ਨਾਲ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪੇਂਟਰ, ਜਿਹੜੇ ਲੜਾਈ ਵੇਖਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ, ਅਗੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਦੇਂਦੇ।

“ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਾ ਰੋਕੀਏ, ਉਹ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਇਹਦੀ ਜਾਨ ਕੱਢ ਦੇਵੇ, ਇਹ ਸੋਚਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਆਪਣਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਏਗਾ ਸੂ,” ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ।

ਉਦੋਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ, ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਿਤਾਨੋਵ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹਦੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਭਾਗੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਈਰਖਾ ਜਗਾਣ ਲਈ ਗੰਦੇ, ਪਰ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਿਤਾਨੋਵ ਬਿਨਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿਤਿਆਂ ਜਾਂ ਗੁੱਸਾ ਕੀਤਿਆਂ ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਵੀ ਹਸਦਿਆਂ, ਕਾਸਕ ਦੀਆਂ ਚਿੜਾਉਂਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੋਲ-ਕੋਲ ਸੌਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਚਿਰਾਕੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਦੇ ਜਾਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗੱਲ-ਕਥ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉੱਕਾ ਹੀ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਏਨੀ ਨਿਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ, ਕਾਸਕ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ:

“ਤੂੰ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹੈਂ ਏਥੇ?”

ਤੇ ਸਿਤਾਨੋਵ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਗੌਲਦਾ।

ਪਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ।

‘ਮੈਕਸੀਮਿਚ’ ਕਾਸਕ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਜੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਬੜੇ ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਦਾ?”

“ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦਦਾ।”

“ਤੇ ਹੋਰ ਕੀ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

“ਉਹ-ਹੋ!” ਮੂੰਹ ਭੁਆਂਦਿਆਂ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਮਾਯੂਸੀ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ।

“ਵੇਖਿਆ ਈ?” ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੇ ਅਡੋਲ ਹੀ ਕਿਹਾ। “ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦਾ - ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਨਾ ਜਵਾਨ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿਨਾਂ, ਕੱਲੀ ਦੌਲਤ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਏ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੈ।”

“ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?” ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ। ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੇ ਹਾਂ - ਨੀਂਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ,”

ਕਾਸਕ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੀ ਬਹਿਸ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਲੋਕੀਂ ਦਿਨੇ ਕਰਦੇ ਹਨ: ਰੱਬ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ, ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਮਕਰ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ, ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਹਾਬੜ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੋਈ ਖੋਲ੍ਹੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਗੁੰਝਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਸਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਇਕੋ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਬਣਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਬਣਾਣ ਦੀ ਦਿਲੀ ਚਾਹ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪੇਂਟਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਝਾਤ ਪੁਆਂਦਿਆਂ, ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਨੀ ਸੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਧਰਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕੀਂ, ਝੱਖੜ-ਛੇੜੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਤਲ 'ਤੇ ਪਏ ਸੁੱਕੇ ਪਤਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੇਧ ਜਾਂ ਟੀਚੇ ਤੋਂ, ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਰੁੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਨਾ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਭੈੜਾ ਕਹਿੰਦੇ।

ਪੇਂਟਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਫ਼ੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਪਛਤਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਝਗੜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਡਾਢੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਲਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਆਫ਼ੇ ਲਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੇਗੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਏਥੇ, ਗੰਦ ਵਾਲੀ ਬਾਲਟੀ ਕੋਲ, ਫ਼ਰਸ਼ ਦੇ ਫੱਟੇ ਸੜ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੇਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬੋ ਵਾਲੀ ਸਿਲ੍ਹੀ, ਸੀਤ ਹਵਾ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਯਖ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਪਾਵੇਲ ਤੇ ਮੈਂ ਛੇਕ ਨੂੰ ਪਰਾਲੀ ਤੇ ਲੀਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਸਰ ਲੋਕੀਂ ਨਵਾਂ ਫ਼ਰਸ਼ ਲਾਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਛੇਕ ਨਿਤ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਝਖੜ ਵਾਲੇ ਦਿਨੀਂ ਹਵਾ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਰਮ ਵਾਂਗ ਵਜਦੀ ਨਿਕਲਦੀ ਤੇ ਖੰਘ ਤੇ ਜੁਕਾਮ ਲਾ ਦੇਂਦੀ। ਰੋਸ਼ਨਦਾਨ ਦੀ ਧਾਤ ਦੀ ਚਕਲੀ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਗੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਵਾਂਦੀ; ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਤੇਲ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਨ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਏਸ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁੰਨਾ ਲਗਦੈ।”

ਗੁਸਲ-ਘਰ ਤੋਂ ਮੁੜਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੰਦੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਪਾਂਦੇ। ਏਥੇ ਗੰਦਗੀ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੌਲਦਾ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਔਖੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸੁਖਾਲੇ ਹੀ ਠੀਕ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ।

ਅਕਸਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ:

“ਬੰਦੇ ’ਤੇ ਤਰਸ ਕੌਣ ਕਰਦੈ ? ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਰੱਬ ਆਪ ਵੀ ਨਾ।”
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਪਾਵੇਲ ਨੇ ਮਰ ਰਹੇ ਦੇਵੀਦੋਵ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੰਦ-ਮੰਦ ਤੇ ਕੀੜੇ ਚੂੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਨੁਹਾਇਆ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਡਾ ਮੌਜੂ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਨੁਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਖਣ ਲਗ ਪਏ, ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਾਡੇ ਝੱਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੁਆਂ ਕੱਢ ਦਿਓ ਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਇੰਝ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਣ ਲਗ ਪਏ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਤੇ ਹਾਸੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਈਏ।

ਦੇਵੀਦੋਵ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਤੋਂ ਲੈਂਟ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਖੰਘਦਾ, ਲਹੂ ਤੇ ਪਾਕ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਬੋਬੇ ਥੁਕਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਗੰਦ ਵਾਲੀ ਬਾਲਟੀ ਤੋਂ ਉਕ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਫਰਸ਼ ’ਤੇ ਜਾ ਪੈਂਦੇ, ਆਪਣੇ ਫੱਟੇ ’ਤੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਰਾਤੀਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਸਾਮੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸਾਨੂੰ ਜਗਾ ਦੇਂਦਾ।

ਲਗਭਗ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ:

“ਇਹਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।”

ਪਰ ਪਹਿਲੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਦੇਵੀਦੋਵ ਦਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਨਵਾਂ ਕਰਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਏਸ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਜਾਣਾ; ਫੇਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਲ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਿਆ; ਅਖੀਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗੇ:

“ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦੈ ? ਮਰ ਇਹਨੇ ਹਰ ਹਾਲੇ ਛੇਤੀ ਜਾਣੈ।”

“ਆਹਖੋ, ਛੇਤੀ ਈ,” ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਵਾਇਦਾ ਕਰਦਾ।

ਉਹ ਚੁਪੀਤਾ ਜਿਹਾ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਖਿੰਡਾਣ ਲਈ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਵਾਹ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਕਾਲਾ, ਪੀਲਾ-ਵਸਾਰ ਮੂੰਹ ਫੱਟੇ ਦੇ ਸਿਰੇ ’ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਸ਼ੁਕਰਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ:

“ਭਲੇ ਲੋਕੋਂ, ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੋ, ਜਿਹੜਾ ਉਪਰਲੇ ਫੱਟੇ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ!”

ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਯਬੂਲੀ ਮਾਰਦਾ:

“ਏਥੇ ਆਪਣੇ ਫੱਟੇ ’ਤੇ ਟਿਕਿਆ

ਨਾ ਕੋਈ ਮੈਂ ਵਿਘਣ ਪਾਵਾਂ,

ਭਾਵੇਂ ਚੱਬਣ ਟਿੱਡੀਆਂ ਮਾਸ ਮੇਰਾ

ਜਾਗਾਂ ਜਦੋਂ, ਜਾਂ ਸੌਂ ਜਾਵਾਂ।”

“ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਜੇ ਹਾਰਦਾ!” ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦੇ ਉਹਦੇ ਸਰੋਤੇ ਆਖਦੇ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਤੇ ਪਾਵੇਲ ਚਲ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੇ, ਉਹ ਬਨੌਟੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਾ:

“ਚੰਗੇ ਦੋਸਤੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕਰਾਂ ? ਵਧੀਆ, ਤਾਜ਼ਾ ਮਕੜੀ ਪਸੰਦ ਕਰੋਗੇ ?”

ਮੌਤ ਬੜੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਈ, ਤੇ ਇਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਤੰਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੈਂ ਮਰਦਾ ਲਗਦਾ ਈ ਨਹੀਂ!” ਉਹ ਅੱਧ-ਲੁਕੀ ਖਿੜ ਨਾਲ਼ ਕਹਿੰਦਾ।

ਮੌਤ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਉਹਦੀ ਨਿਡਰਤਾ ਨੇ ਪਾਵੇਲ ਨੂੰ ਸਹਿਮ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਦਾ।

“ਮੈਕਸੀਮਿਚ!” ਸ਼ੈਦ ਮਰ ਗਿਆ ਉਹ... ਉਹਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣੈਂ ਤੇ ਮਰ ਜਾਣੈਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਈ ਪਏ ਰਹਿਣੈਂ। ਹੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਮੋਇਆਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਡਰ ਲਗਦੈ ਮੈਨੂੰ!”

ਜਾਂ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਉਹਨੂੰ ਜਿਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਈ ਕੀ ਸੀ। ਵੀਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਈ ਮਰ ਚਲਿਆ।”

ਇਕ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਆਖਿਆ, ਡਰ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਆਨੇ ਟੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ:

“ਸੁਣੀਂ!”

ਉਪਰ ਫੱਟੇ ਤੋਂ ਦੇਵੀਦੋਵ ਦੇ ਭਾਰੇ-ਭਾਰੇ ਸਾਹ ਤੇ ਤੇਜ਼, ਪਰ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਸੁਣੀਂ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਏਥੇ, ਚੱਲ ਏਥੇ ਈ ਸਹੀ....”

ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਹਿਚਕੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ।

“ਮਰ ਰਿਹੈ, ਸੱਚੀਂ, ਵੇਖ ਲਈ ਆਪੇ!” ਪਾਵੇਲ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕੀਤੀ।

ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਾਤੇ ਤੋਂ ਬਰਫ਼ ਗੱਡੇ ਵਿੱਚ ਲਦ ਕੇ ਬੰਨੇ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ; ਥਕੇਵੇਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ, ਤੇ ਰੋਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ।

“ਯਸੂਹ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਈ, ਰੋਈਂ ਨਾ,” ਪਾਵੇਲ ਨੇ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ। “ਸੱਚੀਂ ਨਾ ਰੋਈਂ।”

ਇਕਦਮ ਹੀ ਟਪ ਖਲੋਂਦਿਆਂ ਉਹ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਕੂਕਣ ਲਗਾ:

“ਉੱਠ! ਦੇਵੀਦੋਵ ਮਰ ਗਿਆ!”

ਕੁਝ ਲੋਕੀਂ ਜਾਗ ਪਏ, ਤੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਨਿਕਲ ਆਏ, ਖਿੜ ਕੇ ਪੁਛਣ ਲਗੇ, ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਫੱਟੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਯਕੀਨੀ ਈ, ਲੱਗਦੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ - ਭਾਵੇਂ ਪਿੰਡੇ 'ਚ ਰਤਾ ਮਾਸਾ ਨਿਘ ਹੈ ਸੂ।”

ਹਰ ਕੋਈ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ। ਕੰਬਲ ਨੂੰ ਖਿਚ ਹੋਰ ਘੁਟ ਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਚੰਗਾ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੇ ਸੂ!”

“ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਬਾਹਰ ਰਾਤ 'ਚ ਲੈ ਜਾਓ ਸੂ।” ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

ਹੇਠ ਉਤਰ ਕੇ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨੇ ਬਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਝਾਕਿਆ, ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਓਥੇ ਈ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦਈਏ ਸੂ - ਉਹ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਰਾਹ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।”

ਪਾਵੇਲ ਨੇ ਸਿਰ ਸਰਹਾਣੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿਸਕੀਆਂ ਭਰਨ ਲਗਾ।

ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਜਾਗ ਤੱਕ ਨਾ ਆਈ।

15

ਪੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਰਫ ਪੰਘਰ ਗਈ ਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਘੁਲ ਗਏ, ਗਿੱਲੀ ਬਰਫ ਤੇ ਮੀਂਹ ਬਣ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਆ ਪਏ; ਸੂਰਜ ਆਪਣਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਗੇੜ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਵਕਤ ਲੈਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਪੌਣ ਹੋਰ ਨਿੱਘੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਬਸੰਤ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਸੜਕਾਂ ਨਸਵਾਰੀ ਚਿੱਕੜ ਨਾਲ ਕੱਜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਥੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨਾਦੀਆਂ ਕੁਲ-ਕੁਲ ਕਰਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਰੈਸਤਾਂਤਸਕਾਯਾ ਚੌਕ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਟਾਕੀਆਂ ਉੱਤੇ, ਜਿਥੋਂ ਬਰਫ ਪੰਘਰ ਗਈ ਸੀ, ਚਿੜੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਟਪੋਸੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਲੋਕ ਚਿੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਹਲੇ ਪੈਣ ਲਗ ਪਏ। ਬਸੰਤ ਦੀ ਸਰ-ਸਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਤੇ ਅਗੇ ਲੈਂਟ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਸੁਣੀਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਤ ਤੱਕ ਵੱਜੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਪੋਲੇ-ਪੋਲੇ ਹੁਝਕੇ ਦਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਾਂਗ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਟੁਣ-ਟੁਣ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਪੀੜ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ; ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਘੰਟੀਆਂ ਸੀਤ ਜਿਹੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ:

“ਬੜ-ੜ-ੜਾ, ਬੜਾ ਚਿਰ; ਬੜ-ੜ-ੜਾ...।”

ਮੇਰੇ ਨਾਂ - ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ, ਅਲੈਕਸਈ, ਦੀ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਸਾਰੀ ਤਕਰੀਰ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇਗੀ।

“ਤੇ ਤੂੰ ਕੌਣ ਏਂ,” ਭਰਵੱਟੇ ਤਣਦਿਆਂ ਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ ਟਕੋਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ। “ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ, ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਯਤੀਮ, ਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ, ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਚੌਣੀ ਉਮਰ ਵਾਲਾ, ਤੇਰੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਰੀਫ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਭੱਜਿਆ, ਸਗੋਂ ਤੂੰ ਉਹਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਇੰਝ ਕਰੀਦੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹਾਲਾਤ ਅਗੇ ਡਟ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਦਾਸਾਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਬਾਰੇ ਬੋਲਿਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦਾਸਾਂ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਕਦੀ ਵੀ ਸਮਝ ਨਾ ਆਇਆ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਵੀ

ਇਹਦਾ ਫਰਕ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦੀ ਤਕਰੀਰ ਅਕਾਵੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਉਹਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਣ ਲਗ ਪਏ, ਤੇ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀ ਫੜੀ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਟੁੰਬਿਆ ਹੋਇਆ, ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਖੜਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਅਹੁੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਓੜਕ ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਖਿੜ ਕੇ ਬੁਲਾਰੇ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੋਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਲਗਦੀ ਏ। ਬਸ ਰਹਿਣ ਦੇ - ਉਹਦੇ ਕੰਨ ਨੀਲੇ ਪੈ ਰਹੇ ਨੇ।”

ਪਰ ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਤਾਰੀਫ ਕੀਤੀ।

“ਤੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਏ ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਕ ਏਂ। ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਏ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਕਰ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਜਾਂ ਝਿੜਕਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦੈ, ਓਦੋਂ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਇਹਦੇ ਲਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਏਂ।”

ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਡਲੁਕਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦਾ ਮਿਹਰ-ਭਰਿਆ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਹੇ ਸਨ; ਜੇ ਇਹ ਰਸਮ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਮੇਰਾ ਬਸ ਏਸੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰੋਣ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਸਾਂ। ਤਾਂ ਵੀ, ਓਸੇ ਹੀ ਸਵੇਰੇ, ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਮੇਰੇ ਵਲ ਸੈਣਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪਿਓਤਰ ਵੈਸੀਲਯੇਵ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਆਦਮੀ ਏਂ - ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।”

ਓਸ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਨਿੱਤ ਵਾਂਗ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਛੱਤੀ ਗਲੀ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਘਰ ਜਾ, ਤੇ ਭੜੋਲੇ ਦੀ ਛਤ ਤੋਂ ਬਰਫ ਹੁੰਝ ਦੇ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਠੰਡੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਮਾਂ ਕਰ ਦੇ।”

ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਂ-ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ; ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਵਧਾਈਆਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲੇ, ਬਾਹਰ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ, ਬਰਫ ਹੁੰਝਣ ਲਈ ਭੜੋਲੇ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਤੇ ਬਰਫ ਓਸ ਸਿਆਲੇ ਓਥੇ ਢੇਰਾਂ ਦੀ ਢੇਰ ਪਈ ਸੀ। ਪਰ, ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਤਹਿਖਾਨੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹ ਬੇਲਚੇ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟੀ ਬਰਫ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਵੇਖੀ, ਮੈਂ ਇਕ ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਬਰਫ ਗਿੱਲੀ ਤੇ ਪੀਡੀ ਸੀ, ਤੇ ਲਕੜੀ ਦਾ ਬੇਲਚਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਧਾਤ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਐਨ ਓਸੇ ਹੀ ਪਲ ਇਸ ਰੂਸੀ ਅਖਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਹਾਇਕ ਫਾਟਕ ਕੋਲ ਆ ਨਿਕਲਿਆ: “ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮਗਰੇ ਮਗਰ ਗਮ ਹੁੰਦਾ ਏ।”

“ਹੂੰ,” ਮੇਰੇ ਵਲ ਆਉਂਦਿਆਂ, ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਕਾਰੀਗਰ ਏ, ਤੈਨੂੰ ਪਵੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਮਾਰ! ਤੇਰੀ ਏਸ ਖੋਪਰੀ ਤੇ ਇਕ ਠੋਕਣੀ ਏਂ ਮੈਂ....”

ਉਹਨੇ ਬੇਲਚੇ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਹੱਥੀ ਚੁੱਕ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਉਲਾਰੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਸਿਰ ਹੇਠਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

“ਮੈਨੂੰ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ!”

ਉਹਨੇ ਸੋਟੀ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਦੇ ਮਾਰੀ; ਮੈਂ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਡੱਬਾ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਐਨ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਦੇ ਮਾਰਿਆ। ਬੜ-ਬੜ ਕਰਦਾ ਉਹ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਕੁ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਮੰਗੋਤਰ, ਰੁੱਖੇ ਕਿੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਇਕ ਕਲਮਲਾਉਣੀ ਜਵਾਨ ਤੀਵੀਂ, ਪੌੜੀਉਂ ਹੇਠ ਭੱਜਦੀ ਆਈ।

“ਮੈਕਸੀਵਿਚ! ਤੈਨੂੰ ਉੱਪਰ ਬੁਲਾਂਦੇ ਨੇ!”

“ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ,” ਮੈਂ ਆਖਿਆ।

“ਕੀ ਕਿਹਾ ਈ - ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਤੂੰ?” ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਨੇ ਅਡੋਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦਸ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਫਿਕਰ ਦੇ ਵੱਟਾਂ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਉਹ ਆਪ ਉੱਪਰ ਗਿਆ:

“ਇਹ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਈ ਦਲੇਰੀ ਏ, ਮੁੰਡਿਆ।”

ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਘੂਕਣ ਲਗ ਪਈ।

“ਤੈਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਹੁਣ ਛੁੱਟੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾ ਲੈਣੀ ਏਂ,” ਕਾਪੇਂਦਯੂਖਿਨ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਡਰਿਆ ਨਾ। ਸਹਾਇਕ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਬੰਧ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਖਿਚਾਅ ਵਾਲੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਠਲ, ਨਿਤ ਵਧਦੀ ਨਫਰਤ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਅਜੀਬ ਸਲੂਕ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੇਖ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ।

ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਜਾਣ ਕੇ ਸਿੱਕੇ ਖਲੋਰ ਦੇਂਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਬੁਹਾਰੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਲਭ ਪੈਂਦੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਲਈ ਰੱਖੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਅੰਤ ਮੈਨੂੰ ਸੁਝ ਪਿਆ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸੁੱਟਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਸੁੱਟਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ।”

ਚਾਣਚਕ ਫੜੇ ਜਾਣ 'ਤੇ, ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੜਕ ਕੇ ਪਿਆ:

“ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੁੰਨਾ ਏਂ, ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ! ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ, ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾਂ!” ਪਰ ਇੱਕ ਦਮ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ: “ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਖਿਆਲ ਆਇਐ, ਮੈਂ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰਨਾਂ? ਉਹ ਐਵੇਂ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ।”

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹੋੜ ਦੇਂਦਾ, ਕਹਿੰਦਾ:

“ਤੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਇਹ। ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਤੂੰ ਗਿਆਨੀ ਬਣਨ ਦੀ

ਸੋਚ ਰਿਹੈ, ਹੈ ਨਾ ? ਓਏ ਖਾਊ ਯਾਰਾ !”

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਿੱਕਾ ਚੁਰਾਂਦਿਆਂ ਫੜਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜਾਰੀ ਰਖੀਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਵੀਹ ਕੋਪਕਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮੇਰੇ ਬੁਹਾਰੀ ਦੋਂਦਿਆਂ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਕਿਸੇ ਤੇੜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਉਹਦੀ ਚੋਰੀ ਦਾ ਅਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਖੇਡ ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਛੱਡ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਅਸਲੋਂ ਓਸੇ ਹੀ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਬਲਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕੇਤਲੀ ਫੜੀ ਸ਼ਰਾਬ ਖਾਨੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗੁਟਕਾ ਚੋਰੀ ਕਰਵਾ - ਛੇਤੀ ਈ ਸਾਡੇ ਨਵੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ - ਤਿੰਨ ਪੇਟੀਆਂ।”

ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਘਾਬਰੇ ਲਗਦੇ ਸਨ।

ਗਵਾਂਢੀ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਖਚਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਮਾੜਚੂ, ਸੁੱਕਾ-ਸੜਿਆ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਹਾਇਕ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੈ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹ ਦੌਰ ਲਾਣ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਦਾ ਮਾਲਕ ਉਹਨੂੰ ਕੱਢ ਦੇਂਦਾ, ਬਸ ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਫੇਰ ਰਖ ਲਵੇ। ਉੱਤੋਂ-ਉੱਤੋਂ ਉਹ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ, ਮਾਲਕ ਦੀ ਮਾੜੀ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਚਾਹ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਘੁੰਮੰਡ-ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਟੁੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਖਰਾਬ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਸਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੇ ਦੰਦ ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਪੱਕੇ ਸਨ।

ਇਕ ਤਜਰਬੇ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋਰ ਵਜ੍ਹਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਹਾਇਕ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਪਿਆਰ-ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ, ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਮੇਰੀ ਟੋਪੀ ਲਾਹ ਮਾਰੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਲੜਨ ਲਗ ਪਏ। ਉਹ ਧਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਗੈਲਰੀ ਤੋਂ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਵੱਲ ਧੱਕਣ ਲਗਾ। ਜੇ ਉਹ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਉਕਰਾਈਆਂ ਟੁੱਟ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਚਿਤਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਸੁਖਾਲੇ ਹੀ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਦਾੜੀ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਫੱਟੜ ਨਕ ਨੂੰ ਪਲੋਸਦਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਣ ਲਗ

ਪਿਆ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰੇ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੱਲੇ ਸਾਂ, ਸਾਡੇ ਦੋਵੇਂ ਮਾਲਕ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਉਪਰਲੀ ਤੇ ਇਕ ਅੱਖ ਹੇਠਲੀ ਸੋਜ਼ ਨੂੰ ਮਲਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ-ਸਫਾਈ ਨਾਲ਼ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੂੰ ਸੋਚਦਾ ਹੋਏਂਗਾ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪਿਛੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਈ ਪੈ ਗਿਆ ਸਾਂ? ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ; ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ। ਮੈਂ ਮਾੜਚੂ ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ। ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ‘ਠੁਕਾਈ ਕਰ ਇਹਦੀ’, ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ‘ਤੇ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਵਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਾ। ਚੰਗਾ ਘਾਟਾ ਪਵੇਗਾ ਨੇ।’ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਏ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇੰਝ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾਂ। ਵੇਖ ਖਾਂ, ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਈ!”

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ‘ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਰਸ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅੱਧਾ ਭੁੱਖਾ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਟਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਲਈ ਚਾ ਆਖਣ, ਦੇ ਦੇਂਗਾ ਤੂੰ?”

“ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦਵਾ ਕੇ ਰਹੇਗਾ,” ਉਹਨੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਤਰਸ-ਯੋਗ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ਼ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵੇਲੇ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਕੋਪਕ ਵੀ ਨਹੀਂ; ਘਰ ‘ਚ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੁੱਢੜੀ ਮੈਨੂੰ ਟੋਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਸਟੋਰ ‘ਚੋਂ ਇੱਕ ਮੂਰਤੀ ਚੁਰਾ ਦੇਵੇਂ, ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਵੇਚ ਦਿਆਂਗਾ। ਕਰ ਦੇਂਗਾ ਮੇਰੇ ਲਈ? ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਧਰਮ-ਪੋਥੀ ਈ?”

ਬੂਟਾਂ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣ ਲਗਾ: ਏਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾ ਦੇਣਾ ਏਂ। ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਉਹਨੂੰ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਗਲੇ ਕਈ ਰੂਬਲ ਮੁਲ ਦੀ ਧਰਮ-ਪੋਥੀ ਚੁਰਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡਾ ਜੁਰਮ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਆਹਖੇ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲਗਦਾ ਅਜੀਬ ਹੀ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਲਾਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਜ਼ਾਬਤਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ, ਆਪਣਾ ਸਾਰੀ ਅਣਭੋਲ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਹਦੇ ਪਿਛੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਬੁਰਿਆਈ ਲੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ, ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਇਸ ਤਰਸ-ਯੋਗ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਧਰਮ-ਪੋਥੀ ਚੁਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਇਹ ਚੋਰੀ ਚੇਤੇ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਡਰ ਗਿਆ। ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਉਸ ਸਖ਼ਾਵਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ; ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਕੀਮਤ ‘ਤੇ ਵਿਖਾਈ ਸੀ; ਦੂਜੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਵਿਖਾਣ ਦੇ ਸਸਤੇਪਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੀ ਕਮੀਨਗੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਘਿਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਤਸੀਹੇ ਝਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ ਉਹ ਆ ਗਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਟੋਰ ਵਿੱਚ ਖੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਗਵਾਂਢੀ ਦਾ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਇੱਕ ਧਰਮ-ਪੋਥੀ ਮੰਗਣ ਲਗਾ:

“ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਦਸ ਦਿੱਤੀ ਸਾਈ?” ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਆਹਖੋ,” ਉਹਨੇ ਨੀਚਾਂ ਵਾਂਗ ਮੰਨ ਲਿਆ। “ਮੈਥੋਂ, ਭਰਾਵਾ, ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ।”

ਮੈਂ ਝੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਝਾਕਣ ਲਗਾ। ਉਹ ਘਾਬਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਰਦਨਾਕ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਉਹ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ ਗਿਆ।

“ਤੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਬੁਝ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਮੇਰੇ ਨੇ, ਤੇ ਤੇਰੇ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ....”

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ, ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਠਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ; ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਬਾਲ-ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਘਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜੇ ਇੰਝ ਹੀ ਹੋਣ ਹੈ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਡੁਬਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਡੁੱਬਾਂ! ਮੈਂ ਇੱਕ ਧਰਮ-ਪੋਥੀ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਹੱਥ ਘਸੋੜ ਦਿੱਤੀ; ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਟ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਲਿਆ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਫਟਾ-ਫਟ ਹੀ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਧਰਮ-ਪੋਥੀ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ।

“ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਇਹ! ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਾ ਕੇ ਰਹਿਣੈਂ,” ਕਹਿੰਦਾ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝ ਨਾ ਲਗਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਾ ਕੇ ਕਿਉਂ ਰਹਿਣਾ ਸੀ? ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ, ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਧਰਾ ਸਹਾਇਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਜਦੋਂ ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਉਦਾਸਿਆ ਤੇ ਚੁਪੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਉਹ ਕੱਲੇ ਸਾਂ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦੇਣ ਤੇ ਤੂੰ ਵਰਕਸ਼ਾਪ 'ਚ ਰਹੇਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕੁਜ਼ਮਾ ਕੰਨ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਧਰਦਾ। ਤੇਰੇ ਵੈਰ ਪਿਆ ਹੋਇਐ....”

ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੈਰੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ - ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਮੰਗਤੇਰ ਚੰਚਲ ਮੁਟਿਆਰ। ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਸਨ; ਉਹ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੇ ਰਾਹ ਕੋਲ ਉਹਨੂੰ ਉਡੀਕਦੇ ਤੇ ਚੁੰਡਦੇ। ਉਹ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰਦੀ, ਕਤੂਰੇ ਵਾਂਗ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚੜ੍ਹ-ਚੜ੍ਹ ਕਰ ਛੱਡਦੀ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਰਾਤ ਤੱਕ ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਚੂਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਬੋਝੇ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਚੌਹਾਂ ਪਾਸੇ ਤਕਦੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਉਹਦਾ ਬੇ-ਰਸ ਮੂੰਹ ਵੇਖ ਕੇ ਜੀ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਪਾਵੇਲ ਨੂੰ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਵੇਂ ਜਵਾਬ ਹੁੰਦੇ, ਤੇ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਅੱਖੇ ਵਾਕ ਦਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਰਲ ਕੇ ਫੁਹਸ਼ ਲਫ਼ਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੇ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪੇਂਟਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਤੂੰ ਬੜੀ ਬੇ-ਸ਼ਰਮ ਕੁੜੀ ਏਂ!”

ਇਸ ਦਾ ਉਹਨੇ ਇਕ ਫੁਹਸ਼ ਗੱਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਜੇ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਰਮ ਆਵੇ
ਮੁੰਡਾ ਹਰ ਇੱਕ ਚੁਪ-ਚੁਪ ਲੰਘ ਜਾਵੇ।”

ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੱਕੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਘਿਣਾਉਣੀ ਲਗਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਭੱਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਗੇ ਵਧ-ਵਧ ਆਉਣਾ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾ ਛੱਡਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਖ ਕਿ ਉਹਦੇ ਵਾਧੇ ਮੈਂ ਰੋਕ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਦ ਫੜ ਲਈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਪਾਵੇਲ ਹੇਠਾਂ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਅਚਾਰ ਦੇ ਪੀਪੇ ਗਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

“ਦੱਸੋ, ਮੁੰਡਿਓ, ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਵਾਂ ਜੇ?”

“ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਆਉਂਦੀ ਏ,” ਪਾਵੇਲ ਨੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹਸ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, ਕੁਝ ਬਹੁਤੀ ਨਰਮੀ ਨਾਲ, ਕਿ ਜਾਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨ ਨੂੰ ਚੁੰਮੇ। ਇਹਦੇ 'ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ:

“ਗੰਵਾਰਾ! ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਬਣਨ ਲਈ ਇਹ ਮਿਲਦੈ ਕੁੜੀ ਨੂੰ! ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਨੱਕ ਤੇ ਈ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ!” ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਉਂਗਲੀ ਹਿਲਾ ਕੇ ਅਗੇ ਕਹਿਣ ਲਗੀ: “ਠਹਿਰ ਜਾ ਤੂੰ, ਮੈਂ ਇਹ ਭੁੱਲਣ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ।”

ਪਾਵੇਲ ਮੇਰੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ:

“ਜਿਹੜੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੂੰ ਚਲਨੀ ਪਈ ਏਂ, ਤੇਰੇ ਓਸ ਜਵਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਭੁਗਤ ਸੰਵਾਰੇ ਉਹ!”

ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਲਾਂ-ਮਾਰੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਘਮੁੰਡ ਨਾਲ ਝੁਰੜਾ ਲਿਆ।

“ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਡਰ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਐ! ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਦਾਜ ਏ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ

ਮੈਨੂੰ ਦਰਜਨਾਂ ਖੈਂਦ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਚੰਗੇ! ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮੌਜ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨ ਤਕ ਈ ਮਿਲਦੈ!”

ਤੇ ਉਹ ਪਾਵੇਲ ਨਾਲ ਚੁਹਲਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ, ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਧੁਮਾਣ ਲਗ ਪਈ।

ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੱਟੜ-ਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਤੋਂ ਅਕਿਆ ਪਿਆ ਸਾਂ, ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਇੱਕੋ ਚੀਜ਼ ਦੁਹਰਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਖਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਉਹ ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲੀਏਵ ਸੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਹਿਣ ਸਬੰਧੀ ਉਹਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਉਹਦੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਏਨੇ ਸੁਆਦਲੇ ਤੇ ਭਖਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮੈਂ ਚਿਤਾਰਦਾ ਕਿ ਪੈਰੰਬਰ ਅਲੀਜਾਹ ਇੰਝ ਹੀ ਕੱਲ-ਮੁਕੱਲਾ ਤੇ ਖੋਰ-ਭਰਿਆ, ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਜਾਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦਸਦਾ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਅਗੇ ਦੁਹਰਾ ਦੇਂਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਜਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਜਾਂ ਮੇਰਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਸ ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਹਵਾਲੇ ਉਤਾਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਸੁਣ ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕਦਮ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਲ ਉੜ੍ਹ ਤੌਖਲੇ ਨਾਲ ਪੁਛਣ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਇੰਝ ਕਿਉਂ ਕਰਨੈਂ ਤੂੰ? ਵੇਖ ਮੁੰਡਿਆ, ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਲਈ? ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ! ਬੜਾ ਬਦਮਾਸ਼ ਏਂ ਤੂੰ। ਪਰ ਉਹ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਈਂ, ਦੇ ਦੇਂਗਾ ਨਾ?”

ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਕਹੀ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਾਪੀ ਦੇ ਦਿਆਂ, ਜਾਂ ਘਟੋ-ਘੱਟ ਸਾੜ ਦਿਆਂ। ਫੇਰ ਉਹ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨਾਲ ਕੁਝ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।

ਘਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਲਗਦੈ, ਤੂੰ ਕੁਝ ਲਿਖ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਐ। ਉਹਨੂੰ ਜਾਇਆ ਕਰ ਦਈਂ, ਸੁਣ ਰਿਹੈਂ ਨਾ? ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿਰਫ ਜਾਸੂਸ ਈ ਕਰਦੇ ਨੇ।”

“ਤੇ ਸਿਤਾਨੋਵ ਦੀ ਸੁਣਾ,” ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। “ਉਹ ਵੀ ਲਿਖ ਕੇ ਰਖਦੈ।”

“ਉਹ ਵੀ, ਉਹ ਪਾਗਲ ਲਮਢੀਂਗ!”

ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨੇ ਓਪਰੀ ਜਿਹੀ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਚਲ ਛੱਡ ਪਰ੍ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਵਿਖਾ; ਤੇ ਸਿਤਾਨੋਵ ਦੀ ਵੀ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ

ਅੱਧਾ ਰੂਬਲ ਦਿਆਂਗਾ। ਪਰ ਦਈਂ ਮੈਨੂੰ ਡੋਲ ਡੋਲ, ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਬਿਨਾਂ।”
ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਆਖਾ ਮੰਨ ਲਵਾਂਗਾ,
ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਇਕ ਵੀ ਲਫਜ਼ ਹੋਰ ਬੋਲਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਲੱਤਾਂ 'ਤੇ ਟਪੋਸੀਆਂ
ਮਾਰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਜੋ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਤਜਵੀਜ਼
ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੂੰਹ ਵਟ ਲਿਆ।

“ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਕਿਉਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ? ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਚੋਰੀ ਕਰਵਾ
ਲਏਗਾ, ਤੇਰੀ ਵੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਵੀ। ਚਲ, ਆਪਣੀ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇਹ, ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਲੁਕਾ ਦਿਆਂਗਾ।
ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਉਹਨੇ ਛੇਤੀ ਈ ਛੁੱਟੀ ਪਾ ਲੈਣੀ ਏ, ਵੇਖ ਲਈ!”

ਮੈਨੂੰ ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਮਤਾ ਪਕਾ ਲਿਆ ਕਿ ਨਾਨੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ
ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਸਾਰਾ ਸਿਆਲ ਉਹ ਬੁਖਾਰੇ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ
ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲੇਸ ਬਣਾਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਣ ਲਈ ਸਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
ਨਾਨਾ ਫੇਰ ਕੁਨਾਵੀਨੋ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ
ਤੇ ਉਹ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਟਾਵੇਂ ਮੌਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਂਦਾ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਫੇਰਾ ਨਾ ਮਾਰਦਾ। ਇਕ
ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਮਿਲ ਪਿਆ; ਉਹ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਰਿਫ਼ ਦੀ ਪਸ਼ਮ ਵਾਲਾ
ਕੋਟ ਪਾਈ ਟੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇੰਝ ਅਡੋਲ ਤੇ ਅਹਿਮ ਜਿਵੇਂ ਪਾਦਰੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ
ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ, ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਓਹਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਹੱਥ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਬੇ-ਧਿਆਨਿਆਂ
ਕਿਹਾ:

“ਹੱਛਾ, ਤੂੰ ਏਂ। ਹੂੰ, ਹੂੰ, ਲਗਦੈ, ਤੂੰ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਬਣਾਣ ਵਾਲਾ ਬਣ
ਗਿਆ। ਚੰਗਾ, ਬਣਾਈ ਚੱਲ, ਬਣਾਈ ਚੱਲ।”

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਧਕ ਕੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਡੋਲ ਤੇ ਫੂਕ ਨਾਲ ਟੁਰਦਾ
ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਿਆ।

ਇਹਨੀ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਘਟ ਵੱਧ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸਾਂ; ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ
ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਨਾਨੇ ਦਾ ਝੱਟ ਲੰਘਾਣ ਲਈ, ਉਮਰ ਨਾਲ ਜਿਦ੍ਹਾ ਦਿਮਾਗ ਚਲਦਾ ਜਾ
ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਲਈ। ਉਹਨੂੰ ਮਿਖੇਲ ਦੇ ਸੁਹਣੇ
ਨੌਜਵਾਨ, ਸੁਫ਼ਨੇ-ਸਾਜ਼ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਕ, ਸਾਸ਼ੇ ਦਾ ਖਾਸ ਫ਼ਿਕਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ
ਰੰਗ ਸਾਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਛੱਡ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
ਸੀ, ਵਿਚਲੇ ਵਕਤ ਲਈ ਨਾਨੀ ਸਿਰ ਬੋਝ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਉਡੀਕਦਾ
ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭ ਦੇਵੇ। ਸਾਸ਼ੇ ਦੀ ਭੈਣ ਵੀ ਕੋਈ ਘਟ ਬੋਝ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੀ। ਉਹਨੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗੀਂ ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ
ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦੇਂਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਮੈਂ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ, ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ

ਸਿਫਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਚਰਜ ਆਤਮਾ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਕੌੜੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਡਰ-ਭੋ ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਚਮੁੱਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹਦੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਹੁੰਚਦੇ।

“ਸਾਨੂੰ ਜਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਅਲਯੂਸ਼ੇ।”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੋਝ ਤੇ ਅਕੇਵੇਂ ਦਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂ-ਦਰਦਾਂ ਦਾ - ਹਰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੈਂ ਏਡੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਹਾਲ ਸੁਣਾਂਦਾ, ਇਹੋ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੀ।

ਮੈਂ ਜਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਜੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮੈਂ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਲਕੜਾਂ ਤੇ ਪਥਰਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸ ਖ਼ੂਬੀ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਉਹ ਤਾਕਤ ਤੇ ਪਕਿਆਈ ਪਰਖਣ ਲਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਨੌਜਵਾਨ, ਕੱਚੀ ਉਮਰ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਵਜ਼ਨ ਚੁਕਣ ਦੀ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਪਠਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲੋੜੋਂ ਵਧ ਬੋਝ ਪਾਂਦੇ ਹਨ; ਗੁਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਪੁਖਤਾ ਐਥਲੀਟਾਂ ਵਾਂਗ, ਦੋ-ਦੋ ਪੂਡ ਦੇ ਵੱਟਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਖ਼ਰੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇੰਝ ਮੈਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਰੂ ਸੱਟ ਲਾ ਲੈਣ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਲਈ ਲੁੰਜਿਆਂ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਹੀ ਬਚਾਇਆ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਇੰਝ ਡਰਾਉਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁੰਜਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਜਰਨ-ਸ਼ਕਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਗੇ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਲੈਣ।

ਤੇ ਜੇ ਅਖ਼ੀਰ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਲੁੰਜਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰਤਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਘਟੇ ਘਟ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਾਂਗਾ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਕੋਈ ਚਾਲ੍ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਮੈਂ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਹੱਠਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡਟਿਆ ਖੜਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਨਿੱਤ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਮੌਜ ਕਰਨ ਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਹਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਅਮੋੜ ਚਾਹ ਸਵਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲ ਸੁਣਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਲਾਣ ਦਾ ਵਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ; ਮੈਂ ਵਿਖਾਂਦਾ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਘਰ ਵਾਲੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੇਚਦੀਆਂ ਤੇ ਖਰੀਦਦੀਆਂ, ਕਿਵੇਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ਼ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਧੋਖਾ ਖੇਡਦੇ, ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕੱਟਰ-ਪੰਥੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਕਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾ ਆਉਂਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਂਦੇ।

ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਸੇ ਨਾਲ਼ ਢਿੱਡੀਂ ਪੀੜਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਕਸਰ ਉਹ ਮੇਰਾ ਕਮਾਲ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਕੂਚੀਆਂ ਰਖ ਦੇਂਦੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਲਾਰੀਉਨਿਚ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਇਹ ਕਰਤਬ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਿਖਾਇਆ ਕਰ, ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਵੇ।”

ਅਜਿਹੇ “ਕਮਾਲ” ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਰਾਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬੋਝ ਲਾਹ ਧਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਘੰਟੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਲਈ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੋਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਕਿੱਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਭਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਾ ਲਗਦੀਆਂ।

ਮੇਰੇ ਚੰਗੇ ਪਾਸੇ ਗੰਦਾ ਦਲੀਆ ਉਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੁੜਦਾ ਲਗਦਾ।

“ਇੰਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ?” ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ। “ਤੇ ਕੀ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਈ ਜੀਵਾਂਗਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕਦੀ ਜਾਣਿਆਂ ਬਿਨਾਂ, ਵੇਖਿਆ ਬਿਨਾਂ?”

“ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਤੂੰ ਚਿੜਚੜਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹੈ,” ਮੈਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ਼ ਪਰਖਦਿਆਂ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਹੋਇਆ ਈ?” ਸਿਤਾਨੋਵ ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਪੁਛਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਅਹੁੜਦਾ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਅੜੀ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਉਕਰਾਈਆਂ ਢਾਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਖਾਰ ਨਾਲ਼ ਬੇ-ਅਰਥ ਝਰੀਟਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਹਠ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਓਸੇ ਹੀ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਹਿੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਵਹਿੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤਾ ਠੰਡਾ ਤੇ ਘਟ ਲਹਿਰ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ।

ਤਾਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਚੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਵੇਂ ਕੜਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਾਰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਵੇਲ ਨੂੰ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹੁਕਮ ਚਲਾਂਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਉਹ ਸਤਿਕਾਰ ਦੱਸਣ ਲਈ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਰੀ ਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਦਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਈ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਵੋਦਕਾ ਪੀਂਦੇ ਸਨ, ਗੁੱਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਘਿਣਾਉਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਕਿੰਨੇ ਅਨਰੋਏ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਹੀ ਉਹ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਦੁਖ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਕਿ ਨਾਤਾਲੀਆ ਕੋਜ਼ਲੋਵਸਕਾਯਾ ਆਪ ਸਿਆਣੀ, ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ।

ਤਾਂ ਫੇਰ ਨਾਨੀ ਕੀ ਹੋਈ ? ਤੇ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ?

ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਮ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਏਨੀ ਵਖਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸੁਫਨੇ ਵਿੱਚ ਤੱਕਿਆ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਤੀਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਛੁੱਟੀ ਓਥੇ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਤਕ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਜਿੱਥੋਂ ਦੂਜੇ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਦੇ ਪਿਛੇ ਸਰੀਰਕ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਰੋਇਆ ਤੇ ਹੁਸ਼ਨਾਕ ਸਾਂ। ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ, ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲਵਾਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਗੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਪੀੜ ਕੱਢ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਅਗੇ ਰੱਖੀਦੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਪਾਵੇਲ 'ਤੇ ਰਸ਼ਕ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਰਾਤੀਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਦਾ ਸੜਕ ਤੋਂ ਪਾਰਲੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ ਭਰਾਵਾ; ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬਰਫ ਦੇ ਗੋਲੇ ਮਾਰੇ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ - ਬਸ, ਉਹਦੇ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

“ਤੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੈਂ ?”

“ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀਆਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦਸਦੀ ਏ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਚੁੰਮਦੇ ਹਾਂ..... ਸਿਰਫ ਉਹ ਈ - ਸਿਧਿਆਂ..... ਤੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਏ! ਓਏ ਤੂੰ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਕਿਸੇ ਫੌਜੀ ਵਾਂਗ ਪੀਣ ਲਗ ਪਿਆਂ।”

ਸਿਗਰਟ ਮੈਂ ਹਦੋਂ ਬਹੁਤੀ ਪੀਂਦਾ ਸਾਂ। ਤੰਮਾਕੂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ, ਮੇਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾ-ਭਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਮੱਠੀਆਂ ਪਾ ਦੇਂਦਾ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵੇਦਕਾ ਦੀ ਬੋ ਤੋਂ ਕਰਿਹਤ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਾਵੇਲ ਬਹੁਤ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਸੋਗ ਨਾਲ ਵੈਣ ਪਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ:

“ਮੈਂ ਘਰ ਜਾਣੈਂ ! ਜਾਣ ਦਿਓ ਮੈਨੂੰ ਘਰ !”

ਉਹ ਯਤੀਮ ਸੀ; ਉਹਦੇ ਮਾਪੇ ਕਿੰਨੇ ਚਿਰ ਦੇ ਮਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਭੈਣ ਭਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅੱਠ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਉਹ ਓਪਰਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੀ ਧੂਹ ਨਾਲ਼ ਤਿੱਖੀ ਹੋਈ, ਇਸ ਖਿੜਾਵੀਂ, ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਰੋਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਸਟੀਮਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਲੱਭਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਕਾ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਅਸਤਰਾਖਾਨ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਈਰਾਨ ਭੱਜ ਸਕਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਈਰਾਨ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ ਸੀ - ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨੀਜ਼ਨੀ-ਨੇਵੋਗਰਾਦ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਈਰਾਨੀ ਵਪਾਰੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਓਥੇ ਉਹ ਧੁਪ ਸੇਕ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ਼ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ - ਉਹ ਰੰਗੀਆਂ ਦਾੜੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਕਾਲੀਆਂ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੁੱਤ ਲਗਦੇ।

ਜੇ ਈਸਟਰ ਦੇ ਹਫ਼ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਪੇਂਟਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੌਰ ਤੇ ਦੌਰ ਚੜ੍ਹਾਣ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਲਕ, ਨਾਨੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ, ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਓਕਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਇੱਕ ਧੁਪਿਆਲੀ ਪੈਲੀ ਵਿੱਚ ਟਹਿਲਦਿਆਂ ਨਾ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਫਿੱਕੇ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦਾ ਕੋਟ ਪਾਈ ਟੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹੱਥ ਉਹਦੇ ਪਤਲੂਨ ਦੇ ਬੋਝਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਦੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਗਰਟ ਸੀ ਤੇ ਟੋਪ ਉਹਨੇ ਮੌਜ ਨਾਲ਼ ਤੋੜ ਸਿਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਉਹਦਾ ਮੌਜੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ-ਪਿਆਰਦੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵਾਲਾ ਲੁਭਾਵਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਉਹ ਪੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਸਾਂ।

“ਉਹ ਪੇਸ਼ਕੋਵ! ਯਸੂਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਪਿਆ!”

ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਈਸਟਰ ਦਾ ਚੁੰਮਣ ਦੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ, ਮੇਰਾ ਕੀ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਸੀ ਤੇ ਇਹਦਾ ਜਵਾਬ ਮੈਂ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਤੇ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ, ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਈਰਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਛੱਡ ਦੇ,” ਉਹਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ਼ ਕਿਹਾ। ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਪੈਣ ਦੇ ਢੱਠੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ! ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਭਰਾਵਾ; ਤੇਰੀ ਉਮਰ 'ਚ ਮੇਰਾ ਜੀ ਵੀ ਭੱਜ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੀ ਜਾਣਦੈ, ਕਿਥੇ!”

ਜਿਸ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਉਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਭੁੜਕਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ; ਉਹਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖਰਾ ਤੇ ਬਹਾਰ ਵਰਗਾ ਸੀ; ਉਹਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਫੂਕੀ ਲਗਦੀ ਸੀ।

“ਸਿਗਰਟ ਪੀਨਾ ਏਂ?” ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਸਿਗਰਟਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਸਿਗਰਟ-ਕੇਸ ਅਗੇ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਹੀ ਜਿੱਤਿਆ ਗਿਆ।

“ਸੁਣ ਪੇਸ਼ਕੋਵ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਫੇਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਉਣਾ ਈ?” ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕੋਈ ਚਾਲ੍ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਠੇਕੇ ਲਏ ਨੇ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਮੇਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰਖਾਂਗਾ; ਤੂੰ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਓਵਰਸੀਅਰ ਹੋਵੇਂਗਾ, ਇਮਾਰਤੀ ਸਾਮਾਨ ਵਸੂਲ ਕਰੇਂਗਾ, ਧਿਆਨ ਰਖੇਂਗਾ

ਕਿ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਠੀਕ ਥਾਂ ਤੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨ। ਠੀਕ ਲਗਦਾ ਈ ? ਤਨਖਾਹ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਤੇ ਪੰਜ ਕੋਪਕ ਰੋਟੀ ਲਈ। ਤੇਰਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ – ਸਵੇਰੇ ਚਲਾ ਜਾਈਂ ਤੇ ਸ਼ਾਮੀਂ ਮੁੜ ਆਈ – ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਤਸਵੀਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਬਾਹਰ ਨੇ। ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀਂ ਨਾ, ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ ਸਾਂ। ਬਸ ਸੰਤ ਬਾਮਸ ਵਾਲੇ ਐਤਵਾਰ ਟਪਕ ਪਓ – ਸਮਝ ਗਿਐਂ ?”

ਅਸੀਂ ਗੂਹੜੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਵੱਖ ਹੋਏ। ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੂਰੋਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਟੋਪ ਵੀ ਹਿਲਾਇਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੇਂਟਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਫਸੋਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਡਿਆਈ ਹੁੰਦੀ ਲਗੀ। ਪਾਵੇਲ ਦਾ ਖਾਸ ਹੀ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ।

“ਇਹ ਖਿਆਲ ਈ ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਛੱਡ ਚਲਿਆ ਏਂ!” ਉਹਨੇ ਮੋਹਣਾ ਮਾਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ। “ਤਰਖਾਣਾਂ, ਕਾਗਜ਼ ਟੁੰਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ... ਥੂ! ਇਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਬਿਸ਼ਪ ਤੋਂ ਸੈਕਸਟਨ ਬਣ ਜਾਣਾ।”

ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ:

“ਤੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਪਿਛੇ ਇੰਝ ਭਜਣਾ ਏਂ, ਜਿਵੇਂ ਮੱਛੀ ਡੂੰਘੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ।”

ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਂਟਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖੀ, ਉਹ ਰੱਖਾ ਤੇ ਅਕਾਵਾਂ ਸੀ।

“ਠੀਕ ਏ ਕਿ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਅਜਮਾਣਾ ਹੁੰਦੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ,” ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਗੁਟ ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਪਰ ਚੰਗਾ ਇਹ ਏ ਕਿ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਫੜ ਲਈਏ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਮੁੱਟੇ ਰਹੀਏ।”

“ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ,” ਲਾਰੀਓਨਿਚ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਿਹਾ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ। ਸਾਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਤੰਦ ਕੁਝ ਕੁਝ ਗਲ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇਕੋ ਦਮ ਹੀ ਕੜਕ ਪਈ ਸੀ।

ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚੂਰ ਗੋਗੋਲੇਵ ਨੇ ਉਪਰਲੇ ਫੱਟੇ 'ਤੇ ਲੇਟਣੀਆਂ ਲਈਆਂ ਤੇ ਭਾਰੀ-ਭੜਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕੀਤੀ:

“ਜੇ ਮੈਂ ਚਾਹਵਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕਰਾ ਦਿਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਭੇਤ ਦਾ ਪਤੈ: ਤੁਸੀਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ! ਹਾ – ਹਾ – ਹਾ।”

ਬੇ-ਮੂੰਹੀਆਂ, ਅਪੂਰਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਰਖੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਲਾਟੂ ਛੱਤ ਨਾਲ ਚਮੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਬਨਾਉਟੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਤੇ ਲਾਟੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਧੂੜ ਤੇ ਕਾਲਖ ਦੀ ਤਹਿ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਡੂੰਘੀ ਨਕਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਹਨੇਰਾ ਕਮਰਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਮੀਟਣੀਆਂ

ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾ, ਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਰੰਗ ਦੇ ਡੱਬੇ, ਕੂਚੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਅੱਗ ਬੁਝਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਟੋਪ ਵਰਗੇ, ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਹੱਥ-ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਹੌਦੇ ਥਲੇ ਵਾਲੀ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਪਈ ਕੂੜੇ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਸੀ ਤੇ ਗੋਗੋਲੇਵ ਦੇ ਫੱਟੇ ਤੋਂ ਉਹਦੀ ਲਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਨੀਲੀ, ਨੰਗੀ ਲਤ ਲਮਕ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਾਹਲਾਂ ਸਾਂ, ਪਰ ਰੂਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਵਾਲੇ ਪਲ ਲਮਕਾਣ ਦੀ ਲਿਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਅਲਵਿਦਾਈ ਇਕੱਠ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਦਾ ਕਿਰਿਆ-ਕਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਥਾ ਵਟਦਿਆਂ, ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦਾ, ‘ਸ਼ੈਤਾਨ’। ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਵੀਹ ਕੋਪਕ ਲੈ ਲੈ।

ਲਰਮਨਤੋਵ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤਾ ਔਖਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਅੱਗ ਬੁਝਾਣ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਦਾ ਤੁਹਫਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਖਿਝ ਕੇ, ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਨੂੰ ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਬਟੂਏ ਵਿੱਚ ਰਖ ਲਏ ਤੇ ਅਡੋਲ ਹੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

“ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਪਰ ਕਿਤਾਬ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣ ਲਗਾ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਤੇਰੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਨਾਲ ਤਾਂ ਤੂੰ ਔਖ-ਪਲਕਾਰੇ, ‘ਚ ਈ ਮੁਸੀਬਤ ‘ਚ ਫਸ ਜਾਏਗਾ।”

“ਪਰ ਇਹ ਦੁਕਾਨਾਂ ‘ਤੇ ਵਿਕਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਆਪ ਵੇਖੀ ਸੀ।”

“ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਦੁਕਾਨਾਂ ‘ਤੇ ਤਾਂ ਪਿਸਤੌਲ ਵੀ ਵਿਕਦੇ ਨੇ,” ਉਹਨੇ ਕਾਇਲ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਤੇ ਉਹਨੇ ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਮੋੜੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਾਲਕ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਤੋਂ ਰੁਖਸਤ ਹੋਣ ਲਈ ਉਪਰ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ‘ਚ ਉਹਦੀ ਭਤੀਜੀ ਮਿਲੀ।

“ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਟੁਰ ਚਲਿਐਂ,” ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ।

“ਆਹਖੋ, ਮੈਂ ਟੁਰ ਚਲਿਆ।”

“ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਏ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਸੀ,” ਉਹਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਖਾਸ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਨਾ, ਪਰ ਚੋਖੀ ਸਿਦਕ ਦਿਲੀ ਨਾਲ।

ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਾਬਨ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਅਲਵਿਦਾ, ਰੱਬ ਤੇਰਾ ਰਾਖਾ ਰਹੇ! ਮੁੰਡਾ ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ – ਬਹੁਤ ਈ ਗੁਸਤਾਖ ਏ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾੜਾ ਪਾਸਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ, ਪਰ ਹਰ ਕੋਈ ਈ ਕਹਿੰਦੈ, ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ।”

ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹ ਰੋਣ ਲਗ ਪਈ, ਤੇ ਰੋਂਦੀ ਰੋਂਦੀ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕਰਨ ਲਗੀ:

“ਜੇ ਕਦੀ ਵਿਚਾਰਾ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਆਤਮਾ; ਉਹਨੇ ਤੇਰੇ ਕੰਨ ਖਿਚਣੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਧਰੌਲ ਜੜਨੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਤੈਨੂੰ ਏਥੇ ਰਖਣਾ

ਸੀ, ਹਿੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੱਢਣਾ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏ; ਜਦੋਂ ਈ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਬੰਦਾ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੈ। ਉਹ-ਹੋ! ਕੀ ਬਣੇਗਾ ਤੇਰਾ ਮੁੰਡਿਆ।”

16

ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਮੇਲੇ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਸਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਮੰਜਲ ਤੱਕ ਡੁੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਬੇੜੀ ਵਿੱਚ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਚੱਪੂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪਿਛੇ ਵਲ ਬੈਠਾ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਚੱਪੂ ਨੂੰ ਪਤਵਾਰ ਬਣਾ, ਬਿਨਾਂ ਚਜ਼ੋਂ ਖੇਉ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੁਪੀਤੇ, ਗਹਿਰ ਵਾਲੇ, ਗੜ੍ਹਦੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਤਰਦੀ ਬੇੜੀ ਕਿਸੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਬੂਥੀ ਉੱਪਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਨੀਵੀਂ।

“ਏਸ ਬਸੰਤ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਕਿੰਨਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਮਾਰ ਪਵੇ ਸੂ! ਇਹਨੇ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਰੋਕ ਦੇਣੈ!” ਸਿਗਾਰ ਬਾਲਦਿਆਂ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਲਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਵਰਗੀ ਬੋ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ।

“ਧਿਆਨ ਨਾਲ!” ਉਹ ਡਰ ਕੇ ਚੀਕਿਆ। “ਬੱਤੀ ਦੇ ਖੰਬੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਚੱਲੇ ਸਾਂ!”

ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ:

“ਚੰਗੀ ਬੇੜੀ ਦਿੱਤੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ, ਹਰਾਮੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ!”

ਉਹਨੇ ਉਸ ਥਾਂ ਵੱਲ ਸੈਣਤ ਕੀਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਲਹਿ ਜਾਣ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਟਾਲਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੰਨੀ, ਮੁੱਛਾਂ ਕਤਰੀਆਂ ਤੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਗਰਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਉਹਨੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਜੈਕਟ, ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੂਟ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਥੈਲਾ ਸੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੀਮਤੀ, “ਲੇਬਲ” ਦੀ ਦੋਨਾਲੀ ਸ਼ਾਟਗਨ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਮੜੇ ਦੀ ਟੋਪੀ ਨੂੰ ਕਲਵਲ ਨਾਲ ਤੁਣਕੇ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਦੀ ਉਹਨੂੰ ਖਿਚ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਬੁਲ੍ਹ ਗੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਫਿਕਰ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ; ਕਦੀ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦੇਂਦਾ, ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਛੋਟਾ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਸੁਖਾਵੀਂ ਝਾਕੀ ਵੇਖ ਮੁੱਛਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਸੋਚ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਵਹਿੰਦਾ ਉਕਾ ਹੀ ਇੰਝ ਨਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੰਮ ਦੀ ਭਾਜੜ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹਟਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ, ਮੈਂ ਇਕ ਚੁਪ ਅਚੰਭੇ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਉਦਾਸ ਸਾਂ: ਸਾਡੀ ਬੇੜੀ ਕੋਲੋਂ ਚੁਪ ਚਾਪ ਤਰਦੀਆਂ ਲੰਘ ਰਹੀਆਂ ਸਖਣੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਜਿੰਦ, ਹੜ੍ਹ-ਮਾਰਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿੰਨਾ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਅਸਮਾਨ ਸਲੇਟੀ ਸੀ; ਪਾਣੀ ਵੀ ਸਲੇਟੀ ਤੇ ਸੀਤ ਸੀ, ਤੇ ਰੌ ਦਾ ਵਹਾਅ ਮਸਾਂ-

ਮਸਾਂ ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਸੀ; ਇਹ ਖਾਲੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਗੰਦੇ ਪੀਲੇ ਸਟਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਨਾਲ ਜੰਮ ਤੇ ਗੜ੍ਹਦ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਚਿੱਟੇ ਜਿਹੇ ਸੂਰਜ ਨੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਝਾਕਿਆ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਫਿੱਕੀ ਫਿੱਕੀ ਲੋਅ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਸਲੇਟੀ ਤਾਣਾ ਝਲਕਣ ਲਗਾ, ਤੇ ਸਾਡੀ ਬੇੜੀ ਹਵਾ ਵਿਚ, ਦੋ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਲਮਕਦੀ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਈ। ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੀ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਆਈਆਂ ਤੇ ਅਦਿਸਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਵੋਲਗਾ ਤੇ ਓਕਾ ਵਲ ਵਹਿਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਟੁਟੇ ਪੀਪੇ, ਪੇਟੀਆਂ ਤੇ ਟੋਕਰੇ, ਛੱਡੇ ਤੇ ਤੀਲੇ ਤਲ ਉੱਤੇ ਝੂਲਦੇ, ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਬਾਂਸ ਮੋਏ ਪਏ ਸੱਪਾਂ ਵਾਂਗ ਤਰਦੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ।

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਬਾਰੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਪਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਗੈਲਰੀ ਦੀ ਛਤ ਉੱਤੇ ਕੱਪੜੇ ਸੁੱਕ ਰਹੇ ਸਨ; ਕਿਸੇ ਜੰਗਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨਮਦੇ ਦੇ ਬੂਟ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਇੱਕ ਬਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਸਲੇਟੀ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਨੀਝ ਲਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ; ਲੋਹੇ ਦੀ ਇੱਕ ਗੈਲਰੀ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਬੇੜੀ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹਦੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਬਿੰਦਾ, ਨਿੱਗਰ ਅਕਸ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਂਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ:

“ਏਥੇ ਰਹਿੰਦੈ ਮੇਲੇ ਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਛਤ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੈ, ਆਪਣੀ ਬੇੜੀ ’ਚ ਬਹਿ ਜਾਂਦੈ ਤੇ ਚੋਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਚੱਪੂ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਦੈ। ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਲੱਭੇ, ਉਹ ਆਪ ਈ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦੈ।”

ਉਹ ਜਿੱਲੜ ਜਿਹੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਦਿਮਾਗ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਅਡੋਲ, ਸਖਣੀ ਤੇ ਸੁਫਨੇ ਵਾਂਗ ਮੰਨੀ ਨਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਵੋਲਗਾ ਤੇ ਓਕਾ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਰਲ ਕੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਦੂਰ ਇੱਕ ਬਿੰਗਰ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉਭਰਿਆ, ਉਹ ਫਲਦਾਰ ਬਾਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਫਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਗੇ, ਪਰ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਡੋਡੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਗਿਰਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਿਆਲੀ ਦੇ ਸੱਤਰ ਨਾਲ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਈਸਟਰਟਾਈਡ ਦੀਆਂ ਟੁਣਕਵੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਸੁਣੀਂਤੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਘੂਕ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੰਨੀਂ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਏਥੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਇੰਝ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਤੇ ਸੁੰਨੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਮਸਾਨ।

ਸਾਡੀ ਬੇੜੀ ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਰਜੇ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਰਦੀ ਕਾਲੇ ਕਾਲੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਾਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਸਿਗਾਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਧੂੰਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੜਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬੇੜੀ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਤਣਿਆਂ ਨਾਲ ਵਜਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਅੰਤ ਉਹ ਖਿਝ ਕੇ ਬੋਲ ਪਿਆ:

“ਮਾਰ ਗੋਲੀ ਇਸ ਬੇੜੀ ਨੂੰ!”

“ਪਤਵਾਰ ਰੋਕ ਦਿਓ।”

“ਕਿਵੇਂ ਰੋਕਾਂ?” ਉਹਨੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ। “ਜਦੋਂ ਬੇੜੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬੈਠੇ ਹੋਣ। ਇਕ ਚੱਪੂ ਮਾਰਦੈ ਤੇ ਇੱਕ ਖੇਂਦੈ। ਔਹ ਵੇਖ: ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲ।”

ਮੈਨੂੰ ਮੇਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਪਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਬੇ-ਥਵੀ ਪਾਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਇਸ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੁਕਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪਲੱਸਤਰ ਦੇ ਚੀਨੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੱਥਰ ਮਾਰੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਚੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ।

“ਖੋਖੋ,” ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੱਲ ਸੈਣਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਕਦੀ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਬਣਾਨ ਦੇਂਦੇ -”

ਉਹਨੇ ਸੀਟੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਟੋਪੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ।

ਪਰ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਨੇ ਹੀ ਰੁੱਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਤੇ ਓਸੇ ਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ, ਜਿਹੜੀ ਨੀਵੀਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਰ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤੇ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਬਣਾਣਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਚੀਨੀ ਪਾਲ ਵਰਗੀ ਹੀ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਚੀਜ਼ ਸੁਝਣੀ ਸੀ।

ਸਿਗਾਰ ਨੂੰ ਬੇੜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਸੁਟਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਘਿਣ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਥੁਕਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿੰਨੀ ਅਕਾਵੀਂ ਏ, ਪੇਸ਼ਕੋਵ, ਕਿੰਨੀ ਅਕਾਵੀਂ! ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਆਦਮੀ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ; ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਫੜ੍ਹ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰ ਆਉਂਦੈ, ਪਰ ਫੜ੍ਹ ਕੋਈ ਮਾਰੇ ਕਿਦ੍ਹੇ ਅਗੇ? ਕੋਈ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। ਹੈਣ ਬਸ ਤਰਖਾਣ, ਰਾਜ, ਕਿਸਾਨ, ਚੋਰ....”

ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਡੁੱਬੀ ਢੱਕੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਚਿੱਟੀ ਮਸੀਤ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਬੋਲੀ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਭੁੱਲੀ-ਵਿਸਰੀ ਚੀਜ਼ ਚੇਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ:

“ਮੈਂ ਬੀਅਰ ਤੇ ਸਿਗਾਰ ਪੀਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਨੇ, ਕਿਸੇ ਜਰਮਨ ਵਾਂਗ। ਜਰਮਨ ਚੰਗੇ ਵਪਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ - ਬਸ ਪੁਛ ਨਾ, ਕਮਾਲ ਦੇ ਚਿਲਕਵੇਂ ਚੂਚੇ ਨੇ, ਭਰਾਵਾ! ਬੀਅਰ ਪੀਣੀ - ਚੰਗਾ ਮਨ-ਪਰਚਾਵਾ ਏ, ਪਰ ਸਿਗਾਰ ਦੀ ਆਦਤ ਈ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਪੀਏ, ਬੰਦੇ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਏ, ‘ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਾਠੀਆਂ ਬਣਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੋ ਕਿਉਂ ਆ ਰਹੀ ਏ?’ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਏ, ਵਾਹ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਆਦਲੀ ਬਣਾਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੀ-ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ!... ਲੈ, ਆਪੇ ਈ ਖੇਂਦਾ ਜਾ।”

ਆਪਣੇ ਚੱਪੂ ਨੂੰ ਬੇੜੀ ਦੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ, ਉਹਨੇ ਬੰਦੂਕ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਇੱਕ ਛੱਤ 'ਤੇ ਲਗੇ ਬੁੱਤ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ। ਚੀਨੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੱਟ ਨਾ ਲਗੀ; ਗੋਲੀ ਧੂੜ ਦੀ ਬਦਲੀ ਉਡਾਂਦੀ ਬਸ ਛੱਤ ਤੇ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਖਿੰਡ ਗਈ।

“ਖੁੰਝ ਗਈ ਏ,” ਬੰਦੂਕ ਨੂੰ ਫਿਰ ਭਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ।

“ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਕੀ ਹਾਲ ਏ! ਅਜੇ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵੇਰੇ ਤੋਂ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸਾਂ।”

ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਸੁਫਨਾ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮਾਸੂਕਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ, ਉਹ ਉਸ ਉਸਾਰੀ-ਮਾਹਿਰ ਦੀ ਨੌਕਰਾਨੀ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਉਹ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨੁਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਛਪ-ਛਪ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸੀ; ਗਿਰਜੇ ਤੋਂ ਅਗੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਸਾਰਾ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਬੈਂਤ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ, ਪੇਂਟਰ ਅਕਸਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਗੌਣ ਗੌਇਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ:

“ਨੀਲਾ, ਨੀਲਾ ਸਾਗਰ

ਝਖੜੀਲਾ ਸਾਗਰ....”

ਉਹ ਨੀਲਾ, ਨੀਲਾ ਸਾਗਰ ਕਿੰਨਾ ਅਕਾਵਾਂ ਲਗਦਾ ਹੋਵੇਗਾ!

“ਮੈਨੂੰ ਰਾਤੀਂ ਨੀਂਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ,” ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਜਾ ਖਲੋਂਦਾ, ਮੈਂ ਕਤੂਰੇ ਵਾਂਗ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਘਰ 'ਚ ਹਵਾ ਬੜੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮਾਲਕ ਰਾਤੀਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਓਥੇ ਸੁਖਾਲੇ ਈ ਫੜ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ – ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ।”

ਉਹ ਸੋਚੀਂ ਡੁੱਬਾ ਬੋਲਦਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਪਰਖਣ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਫੇਰ ਪਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨਹੀਂ।

“ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਬੂਹਾ ਤੱਕ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ: ‘ਆ ਜਾ ਅੰਦਰ, ਉਹ ਝੱਲਿਆ ਮੁੰਡਿਆ’।”

ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਏਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਸੀ: ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਗੱਲ, ਫੜ੍ਹ ਮਾਰਿਆਂ ਬਿਨਾਂ, ਗੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਤੇ ਅਕਸਰ ਏਡੇ ਸਿਕ-ਭਰੇ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਪਲ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਇਕੋ ਇਕ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਕਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

ਹਸਦਿਆਂ ਤੇ ਸਿਰ ਮਾਰਦਿਆਂ, ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬੋਲ ਪਿਆ:

“ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲਗੀ! ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ! ਏਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਦੇ 'ਚ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਏ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸੁਣਾਣ ਨਹੀਂ ਲਗਾ। ਤੂੰ....”

ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਚੁਪ ਰਹਿੰਦਾ, ਮੈਂ ਬੋਲ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਚੁਪ ਤੇ ਸੱਖਣ ਵਿੱਚ, ਬੋਲਣਾ, ਗੱਣਾ, ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਵਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਮਤੇ ਬੰਦਾ ਸੀਤ, ਸਲੇਟੀ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡੁਬੇ ਉਸ ਨਿਰਜਿੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ-ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਹੀ ਨਾ ਸੌਂ ਜਾਵੇ।

“ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਈ – ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰੀਂ!” ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। “ਵਿਆਹ, ਭਰਾਵਾ, ਬੜੀ ਈ ਅਹਿਮ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਆ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਵੋ – ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਮਾਸਕੋ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪੁਲਸੀਏ ਵਾਂਗੂੰ, ਬੁਣਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਵੋ, ਜਾਂ ਚੋਰੀ, ਤੁਸੀਂ ਜੇ ਹਾਲਾਤ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਨਾ ਹੋਣ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ! ਵਹੁਟੀ ਤੁਹਾਡੀ, ਭਰਾਵਾ, ਮੌਸਮ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਏ – ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ! ਵਹੁਟੀ ਬੂਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਹੜਾ ਜਦੋਂ ਚਾਹੀਏ ਲਾਹ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਈਏ!”

ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਰਛਾਵਾਂ ਲੰਘਿਆ। ਉਹ ਸਲੇਟੀ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਨੀਝ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਵੱਟ ਸਨ। ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਉਭਰੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਨੂੰ ਮਲਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕੀਤੀ:

“ਆਹਥੋ, ਭਰਾਵਾ.... ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰਖਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਸ਼ੈਦ ਤੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਂ, ਜਿਹੜਾ ਹਵਾ ਅਗੇ ਲਿਫ਼ ਜਾਂਦੈ ਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੱਕਾ ਰਹਿੰਦੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫਾਹੀ ਉਹਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ....”

ਅਸੀਂ ਮੇਸ਼ਚੇਰਸਕੋਇ ਝੀਲ ਦੇ ਸਰੂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਠਿਲ੍ਹੇ, ਉਹ ਹੁਣ ਵੋਲਗਾ ਨਾਲ ਰਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਸਹਿਜੇ ਚਲਾ,” ਬੰਦੂਕ ਨੂੰ ਸਰੂਟਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਣਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ।

ਕੁਝ ਸੁਕੇ-ਸੜੇ ਜੰਗਲੀ ਕੁੱਕੜ ਫੁੰਡ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ:

“ਕੁਨਾਵੀਨੋ ਵਲ ਚਲ! ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਰਹਾਂਗਾਂ ਤੇ ਤੂੰ ਘਰ ਕਹਿ ਦਈ ਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸੀ।”

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬਸਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸੜਕ 'ਤੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਮੇਲੇ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸਤਰੇਲਕਾ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਉੱਥੇ ਮੈਂ ਬੇੜੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉੱਤੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ, ਸਟੀਮਰਾਂ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਨੀਝ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਅਸਮਾਨ ਹੁਣ ਚਿੱਟੇ-ਚਿੱਟੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ ਖੰਭੋ-ਖੰਭ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੰਛੀ ਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਨੀਲੀਆਂ ਝੀਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੂਰਜ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਇਕੋ ਰਿਸ਼ਮ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤਿੱਖੇ ਗੋੜ ਵਿੱਚ ਸੀ; ਤੁਲਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮੁੱਕਣ ਵਿੱਚ

ਹੀ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਲੜੀ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀ ਵਲ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਲਿਜਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਤੁਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਵੰਝ ਫੇਰਦੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੇ ਸਟੀਮਰ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਤਗੜੇ ਕਿਸਾਨ ਖੜੇ ਸਨ। ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਟੀਮਰ ਇਕ ਖਾਲੀ ਤੁਲੇ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਣੀ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ ਉਹਨੂੰ ਹਿਚਕੋਲੇ ਦੇਂਦਾ, ਉਹ ਪਾਈਕ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਬੁਝੀ ਕਦੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਕਦੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਆਪਣੇ ਪਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇ-ਤਰਸੀ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਧਕਦਾ ਉਹ ਭਾਰੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਫਪ ਫਪ ਕਰਦਾ। ਤੁਲੇ ਉੱਤੇ ਚਾਰ ਕਿਸਾਨ ਮੋਢੇ ਜੋੜੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲਮਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ; ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਲਾਲ ਝੰਗਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੋਂ ਰਹੇ ਸਨ; ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਗੱਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਏਥੇ ਦਰਿਆ 'ਤੇ, ਮੈਥੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਗੁੱਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜਾਤੀ-ਪਛਾਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਵਲ ਹੜ੍ਹ-ਮਾਰਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਚੰਦਰਾ ਸੁਫਨਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਕਾਢ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਸਮਝ ਪੈਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਭਰ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਘਰ ਪਰਤ ਆਇਆ, ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹੋਵਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੋਲਗਾ ਉੱਤੇ ਅਖੀਰੀ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਰੈਮਲਿਨ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਅਟਕ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਅਸੀਮਿਤ, ਤੇ ਇਕਰਾਰਾਂ-ਭਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਘਰ ਪਰਤ ਕੇ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦਾ। ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਦੀਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੱਧ ਸੁਹਣੀਆਂ, ਪੰਜ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਮਨੇਜ਼ੀਅਮ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਦੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਦੇਂਦੇ। ਹਾਬੜ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੁਰਗਨੇਵ ਨਿਘਾਰ ਲਿਆ, ਪਤਝੜ ਦੀ ਹਵਾ ਵਾਂਗ ਸਾਫ਼-ਸਫਾਫ਼, ਉਹਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਰਵਾਨੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਨੇ, ਤੇ ਹਰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਸੀ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਪੋਮਯਾਲੋਵਸਕੀ ਦਾ 'ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆਲਾ' ਪੜ੍ਹਿਆ, ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਰਲਦਾ ਸੀ; ਮੈਂ ਉਹ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਕੇਵਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਬੇ-ਤਰਸ ਮਖੌਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਾਸ ਲੱਭਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਰੂਸੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ; ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕੁਝ ਉਦਾਸ ਤੇ ਜਾਤਾ-ਪਛਾਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਂਟ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਤੇ ਨਿੰਮ੍ਹਾ-ਨਿੰਮ੍ਹਾ ਸੰਗੀਤ ਛੱਡਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਜਿਲਦਾਂ ਚੁਕਣ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮੈਂ 'ਮੁਰਦਾ ਰੂਹਾਂ' ਪੜ੍ਹੀਆਂ; 'ਮੁਰਦਾ ਘਰ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ' ਬਾਰੇ ਵੀ ਇੰਝ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। 'ਮੁਰਦਾ ਰੂਹਾਂ', 'ਮੁਰਦਾ ਘਰ', 'ਸੱਤ', 'ਤਿੰਨ ਮੌਤਾਂ', 'ਜਿਉਂਦੀ ਲੋਥ' - ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਰੜਕੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਈ ਧੁੰਦਲੀ ਜਹੀ ਕਰਹਿਤ ਹੀ ਜਾਗਦੀ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ 'ਸਮੇਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ', 'ਪੈਰੋਂ ਪੈਰ', 'ਕੀ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਏ?', 'ਸਮੂਰਨ ਦੇ ਹੈਮਲਟ ਦਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ' ਤੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੀ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗੀਆਂ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਡਿਕਨਜ਼ ਤੇ ਵਾਲਟਰ ਸਕਾਟ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਸੰਦ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਟੋਲ੍ਹ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਆਦ ਲਾ-ਲਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਵਾਲਟਰ ਸਕਾਟ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਗਿਰਜੇ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਦੇ ਨਾਚ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਂਦੀਆਂ ਸਨ - ਕੁਝ ਲੰਮਾ ਤੇ ਥਕਾਵਾਂ, ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਵਾਲਾ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਡਿਕਨਜ਼ ਉਹ ਲਿਖਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ - ਲਿਖਾਰੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖੀ ਕਲਾ - ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ - ਵਿੱਚ ਕਮਾਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ।

ਤਰਕਾਲੀਂ, ਸਾਡੀ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਗੜੀ ਟੋਲੀ ਡਿਉੜੀ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਬਹਿੰਦੀ। ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦੇ ਫਲੈਟ ਵਾਲੇ ਭੈਣ ਭਰਾ, ਫੀਨੋ ਨੱਕ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਨਾਂ ਵਯਾਚਸਲੇਵ ਸੀ, ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਪਤੀਤਸਿਨ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਧੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਆ ਰਲਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੀਆਂ ਤੇ ਸਮਝ-ਪੈਣੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ - ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਲੀ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਆਪਣੀ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੀ ਬਦਖੋਈ ਕਰਦੇ। ਸੁਣਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਰੀਸ ਆਉਂਦੀ: ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ-ਪੁਖਤਾ ਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਾਂ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਘਾਬਰ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਗੂਹੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਧੂੜ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁਬਿਆਂ ਚਿਰਾਕਾਂ ਰਾਤੀਂ ਮੁੜਦਾ; ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵੀ ਓਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਹਿਲੋਂ ਇੱਕ ਨਾਲ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਨਾਲ, ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਕਸਰ ਮੇਰੀ ਮੱਦਦ ਵੀ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਤੁਕਬੰਦੀ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਂਦਾ; ਸ਼ੇਅਰ ਮੈਨੂੰ ਫਟਾ-ਫਟ ਹੀ ਸੁਝ ਪੈਂਦੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮਖੌਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਹਰ ਵਾਰੀ ਹੀ ਪਤੀਤਸਿਨ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ

ਸ਼ਬਜੀ ਨਾਲ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੰਢੇ ਨਾਲ, ਤੁਲਨਾ ਦੇਂਦਾ, ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸੇਮਾਸ਼ਕੋ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਣੈ ? ਇਹ ਮੋਚੀ ਦੇ ਕਿਲ ਨੇ !”

ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਵੀ ਪਤੀਤਸਿਨ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖ ਵਾਲਾ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਵੇਜ਼ਿਦਨ ਤਲਾਅ ਦੇ ਖਲੋਤੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਤਰਦੇ ਇੱਕ ਛੱਟੇ 'ਤੇ ਸੈਰ ਕਰਾਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਮੰਨ ਲਈ; ਮੈਂ ਛੱਟਾ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਗਿਆ; ਇਹ ਏਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਭਾਰ ਝਲ ਸਕੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਲੇਸ ਤੇ ਰਿਬਨਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਕੁੜੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹੀ, ਉਹ ਲਾਹਨਤੀ ਛੱਟਾ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਤਲਾ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗੀ ਪਈ ਸੀ। ਸੱਚੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਉਹਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਖਿਚ ਲਿਆ। ਪਰ ਸਹਿਮ ਤੇ ਹਰੀ ਕਾਈ ਨੇ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ 'ਤੇ ਉਹ ਕਿਆਮਤ ਲਿਆਂਦੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਦੱਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਗਿੱਲਾ ਮੁੱਕਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਉਗਰਦੀ, ਉਹ ਚਿਲਕੀ:

“ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਡੋਬਿਐ !”

ਉਹਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਆਫ਼ੀਆਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਰੂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਦਿਲਚਸਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੁੱਢੀ ਮਾਲਕਣ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਲਗਦਾ ਤੇ ਛੋਟੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਸ਼ੌਕ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਝੁਰੜਾਇਆ, ਵਿਕਟਰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੂਕਰਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਡੂੰਘੀ ਰੰਜਸ਼ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਤੇ ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਸਾਂਭ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਮੱਦਦ ਲਈ ਮੇਰੇ ਮਤਰਏ ਪਿਉ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੇਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਤਿਆ, ਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵੜਿਆ, ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਇਹ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸਰਿਆ ਸ਼ਖ਼ਸ ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ।

“ਕੀ ਹਾਲ ਏ ?” ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਅਚਣਚੇਤ ਹੋ ਪਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੇ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਇਕਦਮ ਹੀ ਬੀਤਾ ਇਕ ਲਾਟ ਵਾਂਗ ਬਲ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਲੂਹ ਦਿੱਤਾ।

“ਤੂੰ ਤੇ ਤਰਾਹ ਕੱਢ ਦਿੱਤੈ ਇਹਦਾ,” ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮੇਰੇ ਮਤਰਏ ਪਿਉ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਟੱਕ ਲਾ ਵੇਖਿਆ, ਉਹਦੇ ਨਿਤਾਣੇ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਡਰਾਉਣੀ ਹਦ ਤੱਕ ਮਾੜਾ ਤੇ ਮਿਧਿਆ ਪਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਹਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ, ਬਲ ਰਹੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

“ਫੇਰ ਮਿਲ ਪਏ ਹਾਂ ਅਸੀਂ, ਹੈ ਨਾ,” ਉਹਨੇ ਸੰਗਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਇੰਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਟਾਪਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਸਾਡੇ ਸਬੰਧ ਰਖ-ਰਖਾ ਕੇ ਖਿਚਾਅ ਵਾਲੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਪਿਤਰੀ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਦਦਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬੁਲਾਂਦਾ।

“ਜਦੋਂ ਸਟੋਰ ਜਾਏਂ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਕੁਆਟਰ ਪਾਊਂਡ ਲਾਫਾਰੇਮ ਤੰਮਾਕੂ, ਸੌ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੇ ਵਿਕਟੋਰਸਨ ਵਰਕ ਤੇ ਇਕ ਪਾਊਂਡ ਉਬਲੀ ਹੋਈ ਸਾਸੇਜ਼ ਲੈ ਆਈ।”

ਸਿੱਕੇ ਜਿਹੜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾਂਦਾ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਚੰਗੇ ਨਾ ਲਗਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਰਮ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦਿਕ ਦਾ ਰੋਗੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਢਣਾ। ਉਹਨੂੰ ਇਹਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਲੀ ਬੱਕਰੇ ਵਰਗੀ ਦਾਹੜੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਵਟ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਉਹ ਅਡੋਲ, ਡੂੰਘੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਮੇਰੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਸਮਝੋ ਇਲਾਜ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਸ ਖਾਏ ਤਾਂ ਵਲ ਹੋ ਜਾਏ। ਕਿੰਨੂੰ ਪਤੈ - ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਵੀ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਵਾਂ।”

ਉਹ ਏਨੀ ਖੁਰਾਕ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਸਿਗਰਟ ਓਦੋਂ ਹੀ ਹਟਾਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਖਾਣਾ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਸਾਸੇਜ਼, ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ, ਤੇ ਸਾਰਡੀਨ ਮੱਛੀਆਂ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਨਾਨੀ ਦੀ ਭੈਣ ਨੇ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਤਸੱਲੀ ਤੇ ਅੰਤਮ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

“ਮੌਤ ਨੂੰ ਲਤੀਫੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਭੁਚਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ! ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀ ਨਹੀਂ!”

ਇਹ ਤੀਵੀਂ ਮੇਰੇ ਮਤਰਏ ਪਿਉ ਵੱਲ ਏਨਾ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦੀ ਕਿ ਗੁੱਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਵਾ ਅਜ਼ਮਾ ਕੇ ਵੇਖੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਉਹਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਂਦੀ।

“ਰਾਠ ਏ, ਘਟ ਨਹੀਂ!” ਛੋਟੀ ਮਾਲਕਣ ਕਹਿੰਦੀ। “ਕਹਿੰਦੇ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਭੋਰ-ਝੋਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਿਆ ਕਰੋ, ਕਹਿੰਦੈ, ‘ਭੋਰ-ਝੋਰ ਨਾਲ ਮੱਖੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ’!”

“ਵਡਾ ਰਾਠ ਤਾਂ ਵੇਖੋ!” ਵੱਡੀ ਮਾਲਕਣ ਟਿਚਕਰ ਕਰਦੀ।

“ਵੇਖ ਸੂ ਕੋਟ ਕਿਵੇਂ ਘਸੋਡਿਆ ਤੇ ਫਟਿਆ ਪਿਆ ਸੂ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰੀ

ਜਾਂਦੈ। ਨੱਕ 'ਤੇ ਮੱਖੀ ਨਹੀਂ ਬਹਿਣ ਦੇਂਦਾ - ਮਜ਼ਾਲ ਏ ਜੇ ਰਤਾ ਮਾਸਾ ਧੂੜ ਪੈ ਜਾਵੇ!"

“ਸਾਹ ਲਵੋ, ਚਿਲਕਦੇ ਚੂਚਿਓ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣੈਂ ਉਹਨੇ।” ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਧਰਵਾਸ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਉਸ ਮੂਰਖ ਵੈਰ ਕਰ ਕੇ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਤਰਏ ਪਿਉ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਪਦ-ਬਹੇੜੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਘਟੋ-ਘਟ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸੁਹਣੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਹ-ਘੋਪੂ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ, ਮੇਰਾ ਮਤਰੇਆ ਪਿਉ ਚੂਚਿਆਂ ਦੇ ਖੁੱਡੇ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ - ਇਹ ਤੁਲਨਾ ਓਨੀ ਹੀ ਬੇਜੋੜ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਅਸੀਂ ਬਿਤਾਂਦੇ ਸਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ “ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ” ਵਰਗੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਲਭਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛਾਂਟੀ ਸਾਰੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ “ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ” ਤੇ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰਦਾ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਸੀ - ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਸਭ ਦਿਲ-ਲੁਭਾਵੀਆਂ ਖਿਆਲ-ਉਡਾਰੀਆਂ - ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦਾ। ਮੇਰਾ ਮਤਰੇਆ ਪਿਉ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਅਭਿੱਜ ਤੇ ਘੱਟ-ਪਿਆਰਿਆ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ “ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ”। ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਗੱਲ ਕਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਤੇ ਹਰ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਖਾਸ ਹੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਖਾਸ ਹੀ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ: ਉਹ ਲਗਭਗ ਦੂਹਰਾ ਹੋਇਆ ਮੇਜ਼ ਕੋਲ ਖਲੋਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਂਗਲੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਨਹੁੰ ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਟਕੋਰਦਾ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ:

“ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੋਝ ਖਿੰਡਾਰਨ ਲਈ ਜੋੜ ਨਾਲ ਇਕ ਬਾਲਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਲੋੜ ਏ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਲਾ ਕੰਧ 'ਚ ਧਸ ਜਾਏਗਾ।”

“ਠੀਕ ਏ, ਮਾਰ ਗੋਲੀ!” ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਮਤਰੇਆ ਪਿਉ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਿਆ ਕਿਉਂ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣੈਂ ਉਹਨੂੰ?”

ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ, ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖਾਸ ਹੀ ਖਿਝ ਸੀ ਕਿ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਮਤਰੇਆ ਪਿਉ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦੰਦ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਚੁਲ੍ਹੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇੰਝ ਸਿਰ ਪਿੱਛੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਕਿ ਉਹਦੀ ਠੋਡੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀ।

ਯੇਵਗੇਨੀ ਵੈਸੀਲੋਵਿਚ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ, ਤੈਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਉੜਣ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਏਗਾ,” ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਕੌੜੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ।

ਉਹ ਬਸ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁਛਣ ਲੱਗਾ:

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਖਿਆਲ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੈ?”

“ਏਸ ਲਈ ਕਿ।”

ਹੱਡੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖੁਰਚਣੀ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਨੀਲੇ ਜਿਹੇ ਨਹੁੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਸੋਚੋ ਜ਼ਰਾ: ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਹੁੰ ਤਕ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੈ!” ਉਹਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮਾਲਕਣ ਕੂਕ ਉੱਠੀ।

“ਇਕ ਪੈਰ ਕਬਰ 'ਚ ਸੂ.....”

“ਵਾਹ-ਵਾਹ!” ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ। “ਕਿਵੇਂ ਸਿਰ ਫਿਰਿਆ ਹੋਇਐ ਤੁਹਾਡਾ, ਚਿਲਕਦੇ ਚੂਚਿਓ।”

“ਤੁਸੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਆਖੋ ਕਿਉਂ?” ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਏਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ।
ਰਾਤੀਂ, ਬੁੱਢੜੀ ਰੱਬ ਅਗੇ ਡਾਢੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲਾਂਦੀ:

“ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਇਹ ਰਿਸਦਾ ਆਦਮੀ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਨੇ ਤੇ ਵਿਕਟਰ ਫੇਰ ਪਿੱਛੇ ਧਕਿਆ ਗਿਐ।”

ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਤਰੇਏ ਪਿਉ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ - ਉਹਦੀ ਮੱਠੀ ਟੋਰ, ਉਹਦੇ ਰਾਠ-ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਅਡੋਲ ਹਿਲਜੁਲ, ਉਹਦਾ ਟਾਈ ਨੂੰ ਗੰਢ ਦੇਣ ਦਾ ਢੰਗ, ਉਹਦੇ ਪਚਾਕੇ ਮਾਰਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਖਾਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਗੁਸਤਾਖੀ ਨਾਲ ਪੁਛਦਾ ਰਹਿੰਦਾ:

“ਮੈਕਸੀਮੋਵ, ‘ਗੋਡੇ’ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ 'ਚ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ?”

“ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਯੇਵਗੇਨੀ ਵੈਸਲੀਏਵਿਚ ਏ,” ਮੇਰਾ ਮਤਰੇਆ ਪਿਉ ਉਹਦੀ ਗਲਤੀ ਠੀਕ ਕਰਦਾ।

“ਹੱਛਾ। ਤੇ ‘ਛਾਤੀ’ ਨੂੰ?”

ਰਾਤ ਦੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਬੈਠਿਆਂ ਵਿਕਟਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਂਦਾ:

“ਮਾ ਮੇਰ, ਦੋਨੇ ਮੁਅਜਨਕੋਰ* ਮਾਸ ਦਾ ਅਚਾਰ।”

“ਵਾਹ, ਉਹ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆ!” ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਫੁਲ ਕੇ ਬੁੱਢੜੀ ਬੋਲ ਉੱਠਦੀ।

ਮੇਰਾ ਮਤਰੇਆ ਪਿਉ ਬੇ-ਫਿਕਰੀ ਨਾਲ ਮਾਸ ਚੱਬੀ ਜਾਂਦਾ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬੋਲਾ ਤੇ ਗੰਗਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਨਾ ਤੱਕਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਵਿਕਟਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਬੋਲਣੀ ਆ ਗਈ ਆ, ਕੋਈ ਰਖੇਲ ਵੀ ਲੱਭ ਲੈ ਖਾਂ।”

ਇਹ ਇੱਕੋ ਵਾਰੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਤਰੇਏ ਪਿਉ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਚਮਚਾ ਦੇ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕੜਕ ਕੇ ਪਈ:

* ਮਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਦੇਣਾ। ਸੰਪਾ.

“ਮੇਰੇ ਬੈਠਿਆਂ ਤੈਨੂੰ ਏਡੀ ਬੇ-ਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਿਵੇਂ ਪਈ!”
ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮੇਰਾ ਮਤਰੇਆ ਪਿਉ ਪਿਛਲੇ ਬੂਹੇ ਵਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿੱਥੇ
ਮਿਆਨੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਹੇਠ ਮੈਂ ਸੌਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਏਥੇ ਹੀ, ਪੌੜੀਆਂ ਦੀ ਬਾਰੀ 'ਤੇ ਬਹਿ,
ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ।

“ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਏ?” ਏਨਾ ਧੂੰਆਂ ਭਖਦਿਆਂ ਕਿ ਉਹਦੀ ਹਿੱਕ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ
ਚੀਜ਼ ਨੇ ਬਲਦੀਆਂ ਲਕੜਾਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ੁੱ-ਸ਼ੁੱ ਕੀਤੀ, ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ:

“ਕਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਏ?”

ਮੈਂ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਵਿਆਖੀ।

“ਹੂੰ”, ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਤੱਕਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। “ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਏ
ਮੈਨੂੰ। ਸਿਗਰਟ ਪੀਏਂਗਾ।”

ਬਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਗੰਦੇ ਹਾਤੇ ਵਲ ਝਾਕਦੇ, ਅਸੀਂ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ।

“ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਏ, ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਤੇਰੇ 'ਚ ਕਾਬਲੀਅਤ
ਲਗਦੀ ਏ।”

“ਪਰ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾਂ - ਚੋਖਾ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾਂ -”

“ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਸਕੂਲੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਨੇਮ ਨਾਲ਼।”

ਮੇਰਾ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ: “ਜਨਾਬੇ ਵਾਲਾ, ਤੁਸੀਂ ਸਕੂਲੇ ਪੜ੍ਹਾਈ
ਕੀਤੀ ਏ, ਤੇ ਨੇਮ ਨਾਲ਼ ਕੀਤੀ ਏ, ਤੇ ਇਹਨੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਸੁਆਰਿਐ?”

ਤੇ ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਬੁਝ ਲਏ ਹੋਣ, ਉਹ ਅਗੋਂ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਜੇ ਬੰਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਸਿਖਲਾਈ
ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਏਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੀ ਸਕਦੇ ਨੇ।”

ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਏਥੋਂ ਚਲਾ ਜਾਏਂ, ਤਾਂ ਚੰਗੈ, ਤੇਰੇ ਏਥੇ ਠਹਿਰਨ 'ਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਿਆਣਪ ਜਾਂ
ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ।”

“ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਨੇ।”

“ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲਗਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਿਸਦੀ ਏ?”

“ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਖੁੰਢੇ ਨਹੀਂ।”

“ਸ਼ਾਇਦ....”

ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਜੇ ਬੰਦਾ ਗੱਲ ਕਰੇ ਈ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਾਲਕ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਜਾਨਵਰ ਨੇ - ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ
ਜਾਨਵਰ!”

ਚੇਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਅਸਲੋਂ ਇਹੋ ਲਫ਼ਜ਼ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ
ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਕਰਿਹਤ ਆਈ।

“ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ?” ਉਹਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਹੂੰ, ਸਹਿਮਤ ਆ।”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਦਿਸ ਰਿਹੈ ਮੈਨੂੰ।”

“ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਾਲਕ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ।”

“ਠੀਕ ਏ, ਉਹ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਜਾਪਦੈ। ਪਰ ਹੈ ਉਹ ਵਾਹਯਾਤ
ਈ।”

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ ਕਿ
ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਹਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮਤਲਬ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ।

“ਇਹਨਾਂ ’ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਵਕਤ ਨਾ ਲਾਇਆ ਕਰ,” ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦਾ।
“ਕਿਤਾਬਾਂ ’ਚ ਸਭ ਕੁਝ ਵਧਾਇਆ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੁੰਦੈ – ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੋੜਿਆ
ਤੋੜਿਆ ਹੁੰਦੈ। ਬਹੁਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਾਡੇ ਮਾਲਕ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ – ਤੁਛ ਲੋਕੀਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰਾਅਵਾਂ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ
ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

“ਗੋਂਚਾਰੇਵ ਪੜ੍ਹਿਆ ਈ ?” ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।

“ ‘ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼, ਪਾਲਾਦਾ’।”

“ ‘ਪਾਲਾਦਾ’ ਦਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਗੋਂਚਾਰੇਵ ਰੂਸ ਦਾ
ਸਭ ਤੋਂ ਸਮਝਦਾਰ ਲਿਖਾਰੀ ਏ। ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਏ ਤੂੰ ‘ਓਬਲੋਮੋਵ’ ਪੜ੍ਹ – ਸਭ ਤੋਂ ਹਿੰਮਤ
ਵਾਲੀ ਤੇ ਸੱਚੀ ਕਿਤਾਬ। ਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ
ਏ।”

ਡਿਕਨਜ਼ ਬਾਰੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਨਿਕੰਮਾ ਏ – ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ। ਪਰ ‘ਨਵੇਂ ਸਮੇਂ’ ਦੇ ਜ਼ਮੀਮੇ ’ਚ ਇਕ ਬਹੁਤ
ਈ ਸੁਆਦਲੀ ਚੀਜ਼ ਛਪ ਰਹੀ ਏ: ‘ਸੰਤ ਐਂਥਨੀ ਦਾ ਲਾਲਚ’। ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਚਾਹੀਦੀ ਏ।
ਲਗਦੈ ਤੈਨੂੰ ਗਿਰਜੇ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਏ। ‘ਲਾਲਚ’ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਫ਼ਾਇਦਾ
ਹੋਏਗਾ ਈ।”

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਜ਼ਮੀਮਿਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਫਲਾਬੇਰ ਦੀ
ਇਹ ਸਿਆਣੀ ਕਿਰਤ ਪੜ੍ਹੀ; ਤੇ ਉਹਨੇ ਬੇ-ਸੁਮਾਰ ਜੀਵਨੀਆਂ ਚੇਤਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ,
ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ
ਕੱਟੜ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਨਾ
ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ‘ਉਪੀਲਿਉ ਫ਼ੈਮਲੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ’, ‘ਜਾਨੌਰ-ਸਿਖਿਅਕ’ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਹੁਤਾ
ਸੁਆਦ ਆਇਆ, ਇਹ ਓਸੇ ਹੀ ਜ਼ਮੀਮੇ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਮਤਰੇਏ ਪਿਉ ਅਗੇ ਮੰਨਿਆ, ਉਹਨੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ
ਆਖਿਆ:

“ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਏ, ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਅਜੇ ਤੂੰ ਛੋਟਾ ਏ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਨਾ ਭੁਲੀਂ।”

ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਬੋਲਿਆਂ ਬਿਨਾਂ, ਸਿਰਫ ਖੰਘਦਿਆਂ ਤੇ ਸਾਹ ਨਾਲ਼ ਧੁੰਏ ਦੇ ਬੱਦਲ ਉਡਾਂਦਿਆਂ, ਕਿੰਨਾ-ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਡਰਾਉਣੀ ਝਲਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ਼ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ, ਮੈਂ ਓਥੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਚੁਪ-ਚਾਪ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਤੋਂ, ਮਰ ਰਹੇ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੀ, ਕਦੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਾਲ਼ ਅਪਣਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਹਨੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦਰਜਨ ਨਾਲ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਖਿਆਲ ਅਚੰਭੇ ਤੇ ਤਰਸ ਨਾਲ਼ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਣੀ, ਇਹ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਣਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਭਰਿਸ਼ਟੇ ਸਾਹ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ, ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ?

“ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ” ਵਾਂਗ ਮੇਰਾ ਮਤਰੇਆ ਪਿਉ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੌਲਕ ਹੁੰਦੀਆਂ।

“ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁਤਿਆਂ ਦਾ ਠਰਕ ਏ; ਉਹ ਝੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਠਰਕ ਏ। ਉਹ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਸੁਹਣੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਵੀ ਝੱਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਮੈਂ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਮਾਣ ਨਾਲ਼ ਸੋਚਿਆ:

“ਤੈਨੂੰ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ!”

“ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ,” ਉਹਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਨੋਟ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਅਸੀਸਾਂ ਵਾਂਗ ਉਡੀਕ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ - ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਘਰ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਘਸੀਆਂ-ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਕਸਾਰ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਮੀ, ਬਰੰਗ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਮੌਲਕ ਫਿਕਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਮਤਰੇਆ ਪਿਉ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਉਹਦਾ ਕਦੀ ਨਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ, ਤੇ ਏਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਇੱਜ਼ਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ - ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਡੋਲ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਸਿਤਾਨੋਵ ਚੇਤੇ ਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਤਰੇਏ ਪਿਉ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੁਣਾ ਲਈ, ਉਹਨੇ ਓਡੀ ਹੀ ਅਡੋਲ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ:

“ਉਹ ਦਲੀਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਜਿਹੜੇ ਦਲੀਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਨੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਉਕਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।”

“ਪਰ ਇਹ ਤੇ ਹੋ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ!”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ? ਤੂੰ ਆਪ ਵੇਖ ਲੈ - ਮੈਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।”

ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸਾਂ - ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ, ਆਪ ਮੌਤ ਦੇ ਭੇਤ ਕਰਕੇ, ਡੁੰਘਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ।

ਏਥੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਗੋਡਾ ਮੇਰੇ ਗੋਡੇ ਨਾਲ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਮਝਦਾਰ, ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ, ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਦਾ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਇੰਝ ਬੋਲਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਘੋਖਣ-ਪਰਖਣ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਵੇ; ਜਿਦ੍ਹੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਜਾਂ ਜਿਹੜਾ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਕੱਢ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਕ ਏਨਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਬੰਦਾ ਕਿ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸੋਚਣੀ ਦਾ ਇਕ ਸੱਚੀ-ਮੁਚੀ ਦਾ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਕੋਈ ਜੀਵ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਭਲਕੇ ਉਹਨੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ - ਉਕਾ ਹੀ ਅਲੋਪ ਜਾਣਾ ਸੀ - ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ, ਉਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਸਮੇਤ, ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਸਮੇਤ, ਜੋ ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਲਗਦਾ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਤੰਦ ਟੁਟ ਜਾਏਗੀ; ਪਿਛੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਯਾਦ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਪਰ ਇਹ ਯਾਦ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਰਹੇਗੀ, ਬਦਲਣ ਨਾ ਵਾਲੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ, ਪਰ ਜਿਉਂਦਾ, ਬਦਲਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੋਏਗਾ....

ਪਰ ਇਹ ਨਿਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਹ ਦੱਸੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਰਚਦੀ ਤੇ ਪਾਲਦੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਚੀਜ਼, ਜਿਹੜੀ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਆਂ ਉੱਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੌੜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਵਾਲ “ਕਿਉਂ?” ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੰਗਦੀ ਹੈ।

“ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਏ, ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਈ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪੈ ਜਾਣੈ,” ਇੱਕ ਮੀਂਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਮਤਰੇਏ ਪਿਉ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਏਡੀ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਲੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ! ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਨਹੀਂ!”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਚਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨੇ ਉਚੇਚੀ ਹੁਸ਼ਨਾਕੀ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਭੋਰ-ਝੋਰ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਦਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ

ਚਿਕ ਦਿੱਤਾ। ਭਰਵਟਿਆਂ ਹੇਠੋਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕ ਰਹੀ ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਵੇਖ ਸੂ, ਆਪਣਾ ਆਪ ਲਿਸ਼ਕਾ ਤੇ ਸਜਾ ਰਿਹੈ, ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹੈ।”

ਦੋ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਕੰਮ ਤੇ ਆਉਣੋਂ ਉਕ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਵੱਡੀ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਚਿੱਟਾ ਲਫ਼ਾਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ:

“ਐਹ ਲੈ, ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਕੱਲ ਦੁਪਹਿਰ ਕੁ ਵੇਲੇ ਲਿਆਈ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਦੇਣਾ ਭੁਲ ਗਈ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੀ – ਉਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ, ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਉਹ ਰੁਕੇ ਕਿਉਂ ਲਿਆਵੇ।”

ਲਫ਼ਾਫ਼ੇ ਵਿੱਚ, ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਤਾਅ ਉੱਤੇ, ਮੈਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਵੇਖਿਆ:

“ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਘੰਟੇ ਕੁ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਈ। ਮੈਂ ਮਾਰਤੀਨੋਵਸਕਾਯਾ ਹਸਪਤਾਲ 'ਚ ਹਾਂ। ਯ. ਮ.”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਵਾਰਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਤਰੇਏ ਪਿਉ ਦੀ ਪੁਆਂਦੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਉਹ ਪਲੰਘ ਨਾਲੋਂ ਲੰਮਾ ਸੀ ਤੇ ਢਿਲਕਵੀਆਂ ਸਲੇਟੀ ਜਗਾਬਾਂ ਵਾਲੇ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੀਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ, ਤੇ ਸਿਰਹਾਂਦੀ ਵੱਲ ਸਟੂਲ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ, ਟਿਕ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਉਹਦੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖਦੀ, ਮੇਰਾ ਮਤਰੇਆ ਪਿਉ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਘਸਰਦਾ, ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਅਡਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਕੁੜੀ ਗੋਭਲੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਸਾਦੇ ਕਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਬੈਜ਼ਵੀ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੰਝੂ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਮਤਰੇਏ ਪਿਉ ਦੇ ਉੱਚੇ ਖੁੰਨਿਆਂ, ਲਾਲ ਨੱਕ ਤੇ ਬੇ-ਰੰਗ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

“ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪਾਦਰੀ ਹੁੰਦਾ,” ਉਹਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ। “ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ – ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ...”

ਸਿਰਹਾਣੇ ਤੋਂ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਘੁਟ ਲਿਆ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਮੇਰੇ ਮਤਰੇਏ ਪਿਉ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਘੂਰੀ ਵਟ ਕੇ ਛੱਤ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਚੇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਝਵਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵਧਾਇਆ।

“ਤੂੰ ਏ? ਸ਼ੁਕਰੀਆਂ। ਹੂੰ... ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ.... ਜਿਵੇਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ...”

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਥੱਕ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ, ਮੈਂ ਨੀਲੇ ਜਿਹੇ ਨਹੁੰਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਸੀਤ ਉਂਗਲਾਂ ਨੂੰ ਥਾਪੜਿਆ ਤੇ ਕੁੜੀ ਨੇ ਨਰਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕੀਤੀ:

“ਯੇਵਗੋਨੀ ਵੈਸੀਲੀਏਵਿਚ, ਆਖਿਐ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿਓ!”

“ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਤੇਰੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਣੀ ਚਾਹਨਾਂ,” ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਸੈਣਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। “ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਕੁੜੀ...”

ਉਹ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਹੋਰ ਵੀ ਟੱਡਿਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹਨੇ ਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਭਰੜਾਈ ਜਿਹੀ ਚੀਕ ਮਾਰੀ; ਉਹਨੇ ਬਿਸਤਰੇ ਉੱਤੇ ਪਲਸੇਟੇ ਖਾਧੇ, ਕੰਬਲ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਤਲਾਈ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਕੁੜੀ ਦੀ ਵੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਪੀੜ-ਮਰੁੰਡੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਵਿੱਚ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰਾ ਮਤਰੇਆ ਪਿਉ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਇਕਦਮ ਹੀ ਉਹਦੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਉਜਲ ਰੂਪ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ।

ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਾਂਹ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਦੇਂਦਾ ਹਸਪਤਾਲੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹ ਰੋ ਰਹੀ ਤੇ ਡੋਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਬੀਮਾਰ ਹੋਵੇ। ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਉਹਨੇ ਮਰੋੜ ਕੇ ਖਿੱਚੋਂ ਬਣਾਇਆ ਰੁਮਾਲ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨੂੰ, ਉਹ ਪਹਿਲੋਂ ਇੱਕ ਅੱਖ ਨਾਲ਼ ਘੁਟਦੀ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਦੂਜੀ ਨਾਲ਼। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਹੋਰ ਘੁਟ ਕੇ ਮਰੋੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਇੰਝ ਤੱਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਆਖਰੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇ।

ਅਚਣਚੇਤ ਹੀ ਉਹ ਅਟਕ ਗਈ, ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਹਣੇ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ਼ ਕਹਿੰਦੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਲਗ ਗਈ:

“ਤੇ ਉਹ ਸਿਆਲਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੀਏ... ਹੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਹੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਇੰਝ ਕਿਉਂ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ!”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ਼ ਗਿੱਲਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ।

“ਅਲਵਿਦਾ! ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਹਾਡੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨੜੋਇਆ - ਕੱਲ੍ਹ।”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡ ਆਵਾਂ?”

ਉਹਨੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵੇਖਿਆ।

“ਕਿਉਂ? ਦਿਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਏ।”

ਮੈਂ ਨੁੱਕਰ ਤੇ ਖਲੋ ਗਿਆ 'ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਮੱਠੀ-ਮੱਠੀ ਟੋਰ ਟੁਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਕਿਸੇ ਵਾਂਗ, ਜਿਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਅਗਸਤ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ ਤੇ ਪੱਤੇ ਝੜ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਮਤਰੇਏ ਪਿਉ ਦੇ ਨੜੋਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਕੁੜੀ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਕਦੀ ਨਾ ਮਿਲੀ....

ਮੈਨੂੰ ਸੁਆਦਲੇ ਆਦਮੀ ਮਿਲਦੇ: ਧੌਲੇ ਸਿਰ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਜ਼ਬਾਨ ਵਾਲਾ ਤਰਖਾਣ ਓਸੀਪ, ਹੁਨਰਮੰਦ ਕਾਮਾ, ਜਿਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੰਤ ਨਿਕੋਲਸ ਨਾਲ਼ ਰਲਦੀ ਸੀ; ਕੁੱਬਾ ਛੱਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕਾ; ਧਰਮੀ ਰਾਜ ਪਿਓਤਰ, ਜਿਹੜਾ ਗਿਆਨ-ਧਿਆਨ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਨਾਲ਼ ਰਲਦੀ ਸੀ; ਸੁਹਣਾ ਪਲਸਤਰੀਆ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ, ਕਕੀ ਦਾੜੀ ਤੇ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਭ-ਇੱਛਾ ਪਸਾਰਨ ਵਾਲਾ।

ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਡਰਾਫਟਸਮੈਨ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਵਾਕਫ਼ ਬਣੇ ਸਨ। ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ, ਉਹ ਬਣ-ਫਬ ਤੇ ਟੌਰ ਕਢ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਮਿੱਠੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਹੁੰਦੇ। ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ ਇਹ ਭਾਰੇ ਭਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਸਨ; ਹਰ ਕੋਈ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੁਨਾਵੀਨੋ ਦੇ ਕਮੀਨੇ, ਸ਼ਰਾਬੀ ਤੇ ਚੋਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਉਤਮ ਸਨ।

ਫੇਰ ਮੈਂ ਪਲਸਤਰੀਏ ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖਾਸ ਆਦਮੀ ਚੁਣ ਲਿਆ; ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਗਿਰਦ ਬਣਾ ਲਵੇ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਚਿੱਟੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਰਕਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਅਜੇ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਏ; ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ – ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਉਡੀਕ ਲੈ।” ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਸੁਹਣਾ ਸਿਰ ਪਿੱਛੇ ਝਟਕਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਅਗੇ ਆਖਿਆ: “ਜ਼ੈਦ ਤੇਰਾ ਝੱਟ ਔਖਾ ਲੰਘ ਰਿਹੈ! ਠੀਕ ਏ, ਸਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ; ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਸ ਕੇ ਰੱਖ, ਤੇ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਠੀਕ ਸਲਾਹ ਤੋਂ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਨਾਲ਼ ਯਾਦ ਹੈ।

ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ, ਬਾਵਰਚੀਖਾਨੇ ਦੇ ਮੇਜ਼ ਕੋਲ ਡੱਠੇ ਬੈਂਚਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ, ਉਹਨੂੰ ਉਡੀਕਦਿਆਂ ਸੁਆਦਲੀ ਗੱਲ-ਕਥ ਕਰਦੇ। ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੀਲੀ ਹਸਮੁਖਤਾ ਨਾਲ਼ ਮਿਲਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਹੱਥ ਮਿਲਾਂਦਾ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਪੈਸੇ ਤੇ ਰਸੀਦਾਂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀਆਂ; ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਬਿਲ ਤੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੇ: ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

ਮਖੌਲ ਉੱਤੇ ਮਖੌਲ ਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੌਖਾ ਦੇਣ ਦਾ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਧੌਖਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ; ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਖ਼ਤ ਖਿਚੋਤਾਣ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੁਹਿਰਦ ਹਾਸਾ ਹਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

“ਵਾਹ, ਦੋਸਤਾ, ਜੰਮਿਆਂ ਈ ਬਦਮਾਸ਼ ਸੈਂ ਤੂੰ,” ਕਿਸਾਨ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ।
ਝੇਪ ਕੇ ਹਸਦਿਆਂ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ:

“ਖੈਰ, ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਘਟ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ, ਚਿਲਕਦੇ ਚੂਚਿਉ!”

“ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਏ,” ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕਾ ਮੰਨਦਾ, ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੋਚਣੀ ਵਾਲਾ ਪਿਓਤਰ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ:

“ਬੰਦੇ ਦਾ ਝੱਟ ਚੋਰੀ ਕੀਤੇ ਮਾਲ ਨਾਲ ਲੰਘਦੈ; ਉਹਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਰੱਬ ਤੇ ਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਗਦੀ ਏ।”

“ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਹਜ਼ਾਮਤ ਕਰਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ,” ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਹਸਦਾ।

ਉਹ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖੁਸ਼-ਮਜ਼ਾਜੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ:

“ਦੂਜੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਡੀ ਛਿਲ ਲਾਹਣ ਦੇ।”

ਸੰਘਣੀ ਦਾੜੀ ਉੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਹੱਥ ਰਖਦਿਆਂ, ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਇਕੋ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ:

“ਕਿਉਂ ਭਰਾਵੇ, ਜੇ ਭਲਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਧੋਖਾ ਦਿਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਰੀਏ? ਜੇ ਸਿਰਫ਼ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਰਹੀਏ? ਕਿੰਨਾ ਸੁਆਦ ਤੇ ਸਖੱਲ ਹੋਏਗਾ ਫੇਰ, ਹੈ ਨਾ? ਕੀ ਖਿਆਲ ਜੇ, ਭਲੇ ਲੋਕੋ?”

ਉਹਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੇਜਲ ਤੇ ਪੁੰਦਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ; ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਨਾਲ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਘਾਬਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਬੇ-ਚੈਨੀ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਗਏ ਸਨ।

“ਕਿਸਾਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ,” ਸੁਨਖੇ ਓਸੀਪ ਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਦਿਆਂ ਗੁਣ-ਗੁਣ ਕੀਤੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਪੱਕੇ ਰੰਗ, ਸਡੌਲ ਸੀਨੇ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਮੋਟੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦਾ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਉੜ ਗਿਆ।

“ਗੁਨਾਹ ਦਲਦਲ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੈ - ਜਿੰਨਾ ਅਗੇ ਜਾਈਏ, ਓਨਾ ਡੂੰਘਾ ਧਸੀਏ।”

ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਤੁਹਾਡਾ ਲਲਕਾਰਾ, ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਮੇਰੀ ਗੂੰਜ।”

ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਛਾਂਟਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲੱਤ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਜਦੋਂ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਥੱਕੇ-ਟੁੱਟੇ ਤੇ ਖਿਚਾ-ਖਚੀ ਨਾਲ ਮੁੜਕੋ-ਮੁੜਕੀ ਹੋਏ, ਉੱਠ ਖੋਲੇਂਦੇ, ਤੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਖਾਨੇ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪੈਂਦੇ, ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਆਉਣ ਲਈ ਸਦ ਲੈਂਦੇ।

ਮੇਰੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਪਟੜੀਆਂ, ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਲਕੜੀ ਨਾ ਚੁਰਾਣ; ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਰਤੋਂ

ਲਈ ਸਾਮਾਨ ਖਿਸਕਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਯਾਦ ਈ, ਕਹਿੰਦੇ ਸੈਂ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਗਿਰਦ ਬਣਾ ਲੈ ? ਤੇ ਹੁਣ ਵੇਖ ਕਿਵੇਂ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਗਈ ਆ – ਮੇਰਾ ਓਵਰਸੀਅਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਹੈ ਨਾ ?”

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ,” ਓਸੀਪ ਨੇ ਮਖੌਲ ਕੀਤਾ: “ਰਜ ਕੇ ਲਾ ਲੈ ਸੂਹਾਂ ਤੇ ਟੋਹਾਂ।”
ਪਿਓਤੋਰ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿੜ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਬੁੱਢੇ ਚੂਹਿਆਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਜਵਾਨ ਬਿਲੀ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਕਰਾਣ ?”

ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਜੁਲਮ ਵਾਲਾ ਬੋਝ ਸੀ; ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਤੇ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੰਝ ਚੌਕੀਦਾਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਚੋਰ ਤੇ ਠਗ ਹੋਣ। ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਔਖੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ, ਸਿੱਧਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਕਦਿਆਂ ਓਸੀਪ ਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਸੁਣ ਜਵਾਨਾਂ, ਰਉਂ-ਰਉਂ ਨਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿ – ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ, ਆਈ ਆ ਸਮਝ ?”

ਬੇਸ਼ੱਕ, ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਬੁੱਢੜਾ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਅਜੋੜਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ।

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇਂਦਾ:

“ਜੇ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁਣ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ 'ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਚੋਰ ਰਾਜ ਪਿਓਤੋਰ ਈ: ਬੜਾ ਲਾਲਚੀ ਆਦਮੀ ਏਂ, ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਸੂ। ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਕਰੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰਖੀਂ; ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਈ ਲੈ ਜਾਂਦੈ: ਪਾਉਂਡ ਕਿੱਲ, ਦਰਜਨ ਇੱਟਾਂ, ਬੋਰੀ ਸੀਮਿੰਟ – ਸਭ ਕੁੱਝ ਈ! ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਏ, ਧਰਮੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ; ਲਿਖ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੈ। ਚੋਰੀ ਉਹਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਏ। ਯੈਫ਼ੀਮੂਸ਼ਕਾ – ਉਹ ਤੀਵੀਆਂ ਲਈ ਜਿਊਂਦੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਤੇਰਾ ਸਵਾਲ ਏ, ਉਹ ਮਸਕੀਨ ਏਂ ਤੇ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲਾ। ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਚੰਗਾ ਸੂ; ਕੁੱਝੇ ਸਭ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗ਼ੀਰੋਰੀ ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਏ, ਉਹ ਕੁਝ ਖੋਚਲੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੈ; ਉਹਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਲੈਣਾ ਏ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਈ ਨਹੀਂ ਸਾਂਭ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਸਕਦੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”

“ਆਦਮੀ ਚੰਗਾ ਏ ?”

ਓਸੀਪ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੂਰੋਂ ਤੱਕਿਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਯਾਦਗਾਰੀ ਲਫਜ਼ ਆਖੇ:

“ਆਹਥੇ ਚੰਗਾ ਏ, ਸੁਸਤ ਆਦਮੀ ਲਈ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਸੁਖਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਚੰਗਿਆਈ ਲਈ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਮੁੰਡਿਆਂ।”

“ਹੱਛਾ, ਤੇ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਣਾ?” ਮੈਂ ਓਸੀਪ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ।

ਉਹਨੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਰਗਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਾਦੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂਗਾ ਮੈਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਓਦੋਂ ਤੱਕ ਤੈਨੂੰ ਉਡੀਕਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਤਾ ਕੱਢਣ ਲਈ ਦਿਮਾਗ ਖਪਾ; ਚਲ ਲਾ ਵੇਖ ਜ਼ੋਰ।”

ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਉਲਟੇ ਸਿੱਧੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜੋ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਸੱਚ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਯੇਫ਼ੀਮੂਸ਼ਕਾ, ਪਿਓਤੋਰ ਤੇ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਅਮਲੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੁਨੱਖੇ ਬੁੱਢੜੇ ਨੂੰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਉਹਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਦਾ ਕਿਹਾ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ।

“ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸਲਾਹ ਦੇ”, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ, ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਇੱਕ ਦਰਖਾਸਤ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਦੋਂ ਓਸੀਪ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ, ਰਾਜ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਕਾਫ਼ਰ!”

“ਮਸਖਰਾ!” ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਫੁੰਕਾਰਦਾ ਅਗੋਂ ਬੋਲਿਆ।

ਪਲਸਤਰੀਏ ਨੇ, ਦੋਸਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ:

“ਬੁੱਢੜੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖੀਂ ਮੈਕਸੀਮਿਚ। ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਤੈਨੂੰ ਇਹਦਾ; ਅੱਖ-ਪਲਕਾਰੇ 'ਚ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੀਚੀ ਦੁਆਲੇ ਵਲ੍ਹੇਟ ਲਵੇ। ਇਹ ਬੁੱਢੜੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਬਾੜੇ ਸਦਾ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ - ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪ ਈ ਜਾਣਦੈ ਕੀ ਕਾਰੇ ਕਰਦੇ ਨੇ ਇਹ।”

ਮੈਨੂੰ ਲਗਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਈਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਨੇਕ ਬੰਦਾ ਰਾਜ ਪਿਓਤੋਰ ਸੀ; ਉਹਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੋ-ਟੁਕ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਦੇ ਖਿਆਲ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਰੱਬ, ਮੌਤ ਤੇ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਵੱਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

“ਵੇਖੋ ਭਰਾਵੋ, ਬੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਟਿਲ ਲਾ ਲਵੇ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠੇ, ਅੰਤ ਉਹਨੇ ਕਬਰ ਤੇ ਤਾਬੂਤ 'ਚ ਈ ਪੈਣੈ।”

ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿਹਦੇ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦਿਨ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੁਝ ਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਰੋਟੀ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਬੁਰਕੀ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਪੀੜਾਂ ਦੇ ਕੁੜੱਲ ਪਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕੱਚਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਕੁੱਝਾ ਯੇਫ਼ੀਮੂਸ਼ਕਾ ਵੀ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਲਗਦਾ ਉਹ ਕੁਝ ਕੁਝ ਯੱਥੁਲ ਸੀ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇੰਝ ਮਸਤ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਯਮੂਲਾ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਸ਼ਕ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਰ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

“ਸਾਫ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਏ-ਉਹ ਜਨਾਨੀ ਨਹੀਂ; ਉਹ ਮਲਾਈ ਦੇ ਗਮਲੇ 'ਚ ਖਿੜਿਆ ਫੁੱਲ ਏ, ਇਹ ਜੇ ਉਹ!”

ਜਦੋਂ ਕੁਨਾਵੀਨੋ ਦੀਆਂ ਸ਼ੋਖ਼ ਤੀਵੀਆਂ ਸਟਾਲਾਂ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਧੋਣ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕਾ ਛੱਤ ਤੋਂ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਮੋਰਚਾ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਓਥੇ ਖਲੋਤਾ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਮਿਉਂ-ਮਿਉਂ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਸੁੰਗੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਮੂੰਹ ਇੱਕ ਕੰਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੁੰਦਾ।

“ਵਾਹ, ਅੱਜ ਰੱਬ ਮੇਰੇ ਰਾਹ 'ਚ ਕਿੱਡੀ ਰਸ ਵਾਲੀ ਬੁਰਕੀ ਲੈ ਆਇਐ! ਵਾਹ, ਕੋਈ ਕਿੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਡਦੀ-ਉਡਦੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਆ ਗਈ ਏ! ਵੇਖੋ, ਖਿੜੀ ਹੋਈ ਕਲੀ ਏ ਕਿ ਨਹੀਂ ਤੇ ਏਡੀ ਸੁਗਾਤ ਲਈ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ? ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਰੂਪਵਤੀ ਨਾਲ਼ ਫੂਕਿਆ ਨਾ ਜਾਵਾਂਗਾ?”

ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕ ਉਹ ਹਸਦੀਆਂ, ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀਆਂ:

“ਵੇਖ ਕੁੱਬਾ ਕਿਵੇਂ ਪੰਘਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹੈ! ਹੇ ਰੱਬਾ!”

ਛੱਤ ਪਾਣ ਵਾਲੇ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਝੇਡਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹਦਾ ਉੱਚੇ ਖੁੰਨਿਆਂ ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਗੜ੍ਹਦ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਇੰਝ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਸਰਸਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਿੱਠੇ-ਮਿੱਠੇ ਲਫਜ਼ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆ ਦਿੰਦੇ। ਅਖੀਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਕਹਿੰਦੀ:

“ਕਿਵੇਂ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੈ, ਕਿਸਾਨ ਭਾਵੇਂ ਮੁੰਡਾ-ਖੁੰਡਾ ਈ ਹੋਵੇ।”

“ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਗੋਂ ਰਿਹੈ।”

“ਜਾਂ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਮੰਗਤੇ ਵਾਂਗ” ਵੱਡੀ ਨੇ ਖਰ੍ਹਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਰ ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕਾ ਦਾ ਮੰਗਤੇ ਨਾਲ਼ ਉਕਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਲਦਾ, ਉਹ ਖਿੰਗਰੀਲੇ ਟੁੰਡ ਵਾਂਗ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ਼ ਖੜਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਲੁਭਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ, ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਭਰਮਾਉਂਦੇ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨੀਆਂ ਤੇ ਉਹੀਆਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਦ-ਗਲੇਫੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਟੂਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਹਦੇ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਸੋਮਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਪਰਤਣ ਨਾਲ਼ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਚਕੋਰ ਸਿਰ ਹਿਲਾਂਦਿਆਂ ਅਚੰਭੇ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਵਾਹ! ਕਿੰਨੀ ਮਿੱਠੀ ਔਰਤ, ਕਿੰਨੀ ਪਿਆਰੀ - ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਿਲੀ ਏ।”

ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਂਦਿਆਂ ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕਾ ਕਦੀ ਵੀ ਫੜ੍ਹਾਂ

ਨਾ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਉਂਜ ਮਖੌਲ ਨਾ ਉਡਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਦੂਜੇ ਉਡਾਂਦੇ ਸਨ; ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਨੇ ਟੱਡ ਕੇ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਮੁਸਕਰਾ ਪੈਂਦਾ।

ਸਿਰ ਹਿਲਾਂਦਿਆਂ ਓਸੀਪ ਬੋਲਿਆ:

“ਓਏ ਚੌੜ ਚਪੱਟ ਮਰਦਾ, ਕਿੰਨੀ ਉਮਰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੈਂ ਆਪਣੀ।”

“ਚਾਲ਼ੀ ਤੇ ਚਾਰ। ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਾਣੀ 'ਚ ਟੁੱਬੀ ਮਾਰੀ ਏ, ਤੇ ਸਬੂਤ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੈਨ ਏਂ। ਵਾਹ, ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਕਿਹੋ-ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਰਾਜ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ਼ ਆਖਿਆ:

“ਧਿਆਨ ਰੱਖ - ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਪੰਜਾਹਵਾਂ ਦੀ ਦਲੀਜ਼ ਟੱਪ ਲਈ, ਤੇਰੀ ਇਸ ਬੇ-ਜ਼ਬਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮੂੰਹ 'ਚ ਕੌੜਾ ਰਹਿ ਜਾਣੈ।”

“ਤੂੰ ਬੇ-ਸ਼ਰਮ ਆਦਮੀ ਏਂ, ਯੇਫ਼ੀਮੂਸ਼ਕੇ”, ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਨੱਖੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਥੇ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੇ ਰਸ਼ਕ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਓਸੀਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਟੇ ਹੋਏ ਚਾਂਦੀ-ਚਿੱਟੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਹੇਠੋਂ ਹਰ ਇੱਕ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੀ ਤੇ ਹਾਸੇ ਮਖੌਲ ਨਾਲ਼ ਬੋਲਿਆ:

“ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ, ਰਹਿਣ ਚਵਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਟੁਰੀਆਂ, ਕੁਝ ਮਠਿਆਈ, ਕੁਝ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ, ਪਰ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਛੇਤੀ ਈ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ - ਬੁੜੀਆਂ।”

ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਪਿੰਡ 'ਚ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ; ਉਹ ਵੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਲ ਸਿਕਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਸਨ; ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਕੁਝ ‘ਉੱਤੋ’ ਕਮਾਣ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਗ਼ਰੀਬੀ-ਮਾਰੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਕਮਾਈ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਸੀਲੇ ਨੂੰ ਓਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ। ਪਰ ਇਹ ਸੁਨੱਖਾ ਕਿਸਾਨ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਂਦਾ। ਉਹ ਬਸ ਇੱਕ ਖਾਸ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਨੀਝਾਂ ਲਾ-ਲਾ ਵੇਖਦਾ ਸੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ, ਜਾਂ ਆਪਣਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਚੁਹਲਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਲਲਚਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਉਹ ਘਬਰਾ ਕੇ ਹਸਦਾ, ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ:

“ਰਹਿਣ ਦਿਓ, ਰਹਿਣ ਦਿਓ....”

“ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆਂ?” ਯੇਫ਼ੀਮੂਸ਼ਕਾ ਕਹਿੰਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਅਤਬਾਰ ਹੀ ਨਾ ਆਉਂਦਾ।

“ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੇਣੈ?”

“ਮੈਂ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ,” ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਉਹਨੂੰ ਚੇਤਾ ਕਰਾਂਦਾ।

“ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਲਗਾ।”

“ਜੇ ਘਰ ਵਾਲਾ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰੇ, ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ। ਭਰਾਵਾ, ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ!”

“ਉਹਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ?”

ਇਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਆਪ ਈਮਾਨਦਾਰ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਗੁੱਝਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ਼ ਰਹਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਗੁਨਾਹ 'ਚ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ।”

“ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ?” ਯੇਫ਼ੀਮੂਸ਼ਕਾ ਕੂਕਿਆ, ਪਰ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਨੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ਼ ਦਹੁਰਾਇਆ:

“ਇਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।”

ਛੱਤ ਪਾਣ ਵਾਲਾ ਖਿਝ ਕੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਂਦਾ।

“ਵੇਖੋ ਸੂ! ਅਖੇ ‘ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ਼ ਰਹੋ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ’! ਤੇਰਾ ਵੀ ਕੀ ਦਿਮਾਗ਼ ਏ!”

ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਸੱਤ ਸਨ ਉਹ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਇੰਝ ਸੌਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਵਛੇਰਾ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਉਹ ਕੰਮ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਤੇ ਵੇਖਦਾ ਕਿ ਉਹ ਵਿਹਲੇ ਵਕਤ ਗਵਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਂਡੀ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਕੰਮ ਲਗ ਪੈਂਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਨੂੰ ਨਰਮੀ ਨਾਲ਼ ਬੁਲਾਂਦਾ:

“ਆਓ ਵਾਈ, ਸਾਥੀਓ, ਆਓ ਵਾਈ!”

ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਬੇ-ਸਬਰੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪਾਲਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇਰੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਹੀਂ।”

“ਸੱਚੀ?” ਉਹ ਕੂਕਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਉਹਨੂੰ ਕਦੀ ਆਇਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

“ਇਹ ਕੰਮ ਕਲ੍ਹ ਦੁਪਹਿਰੇ ਮੁਕ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੁਕਣ ਲਗਾ!”

“ਸੱਚ ਕਹਿਣੈਂ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ”, ਉਹ ਮੰਨ ਗਿਆ, ਪਰ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਝਕਦਾ-ਝਕਦਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਬੇਸ਼ੱਕ, ਮੈਂ ਵੇਖਨਾਂ, ਕੀ ਹੋ ਰਿਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗਦਿਆਂ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਏ - ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ। ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਸੀ, ਹੈ ਨਾ, ਤੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਣੇ! ਪਰ ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗਦਿਆਂ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਏ।”

ਉਹਦੀ ਰੋਂ ਸੋਚੀਂ ਡੁੱਬੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੀ; ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਮੇਲੇ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ

ਕਿਸੇ ਖਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਓਬਵੋਦਨੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪੁੱਲ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਜੰਗਲੇ ਉੱਤੇ ਉੜਿਆ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਪਾਣੀ, ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਓਕਾ ਤੋਂ ਪਾਰਲੀਆਂ ਵਿੱਥਾਂ 'ਤੇ ਨੀੜ ਲਾਈ ਰਖਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਰਲਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ: “ਕੀ ਕਰ ਰਿਹੈਂ?” ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਤੁਭਕ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ: “ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਰਤਾ ਸਾਹ ਲੈਣ ਤੇ ਐਵੇਂ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅਟਕ ਗਿਆਂ।”

“ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਵੇਂ ਬਣਾਈ ਏ, ਜਿਵੇਂ ਬਣਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ,” ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। “ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਧਰਤੀ, ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆ ਤੇ ਬੇੜੀਆਂ। ਬੇੜੀ 'ਚ ਬਹਿ ਜਾਓ - ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਦਿਲ ਕਰੇ ਚਲੇ ਜਾਓ - ਰਿਆਜ਼ਾਨ ਜਾਂ ਰਾਈਬਿੰਸਕ, ਪਰਮ ਜਾਂ ਅਸਤਰਾਖਾਨ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਰਿਆਜ਼ਾਨ ਗਿਆ ਸਾਂ - ਸ਼ਹਿਰ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹੈ ਸੀ ਸੁੰਨਾ-ਨੀਜ਼ਨੀ-ਨੋਵੇਗਰਾਦ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੁੰਨਾ। ਸਾਡਾ ਨੀਜ਼ਨੀ ਰੋਣਕ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਏ। ਅਸਤਰਾਖਾਨ ਵੀ ਸੁੰਨਾ ਏ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਤਰਾਖਾਨ ਕਾਲਮੀਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਐ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਮੋਰਦੇਵੀਅਨ ਤੇ ਕਾਲਮੀਕ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਜਰਮਨ ਤੇ ਸਭੇ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਾਲੇ ਨਾਕਾਰੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ।”

ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ ਇਹਤਿਆਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭਾਲਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਰਾਜ ਪਿਓਤੋਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ।

“ਇਹ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ; ਬਾਹਰ ਵਾਲੇ ਨੇ” ਪਿਓਤੋਰ ਕੌੜ ਨਾਲ ਦਾਹਵਾ ਕਰਦਾ। “ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਲੇ, ਈਸਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਲੇ, ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ।”

ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਚਮਕ ਪਿਆ।

“ਜੇ ਮਰਜ਼ੀ ਪਿਆ ਆਖ, ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਏ, ਭਰਾਵਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਖਾਲਸ ਜੰਮੇ ਨਾਲ, ਰੂਸੀ ਨਾਲ, ਸਿੱਧੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਨਾਲ, ਵਾਹ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਯਹੂਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਹੀਂ; ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਉਕਾ ਨਹੀਉਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਇਹ ਬਾਹਰਲੇ ਬਣਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪਈ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਗੂਹੜ ਗਿਆਨ ਏ।”

ਰਾਜ ਮੱਥਾ ਵਟਦਿਆਂ ਅਗੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਇਹ ਗੂਹੜ ਬੇਸ਼ਕ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਏਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।”

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਓਸੀਪ ਟਿਚਕਰ ਤੇ ਟਕੋਰ ਭਰੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਆਹਥੋ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ - ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੇਰੀ ਇਹ ਗੱਲ ਈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਝੜਪਾਂ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿਣੈਂ। ਤੈਨੂੰ ਚੀਜ਼ ਜਿਹੜੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ, ਉਹ ਏ ਕੁਟਾਪਾ।”

ਓਸੀਪ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਦਸਦਾ, ਉਹਦੀ ਰਾਇ ਕਿਦ੍ਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਕਿਦ੍ਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇੰਝ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ

ਉਹਦੀ ਰਾਇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਸ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਅੱਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

“ਓਏ, ਸੂਰ ਦੇ ਬੱਚਿਓ!” ਉਹ ਪਿਓਤੋਰ ਤੇ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਤੇ ਯੇਫ਼ੀਮੂਸ਼ਕੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ।

ਉਹ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹਸਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ਼ ਨਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਹੱਸ ਉਹ ਪੈਂਦੇ।

ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਮੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਲਈ ਪੰਜ ਕੋਪਕ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤੇ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੈਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ਼ ਖਾਣ ਲਈ ਸਦ ਲੈਂਦੇ, ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਠੇਕੇਦਾਰ ਚਾਹ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਨਾਲ਼ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ; ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੱਠੀ ਮੱਠੀ ਬੋਲਚਾਲ ਤੇ ਅਜੀਬ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਾ। ਉਹ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਮੇਰਾ ਗਿਆਨ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ।

“ਤੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ਼ ਅੰਦਰ ਤੂੜ ਲਿਆਏ! ਢਿੱਡ ਇੰਝ ਭਰ ਲਿਆਏ ਕਿ ਫਟਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੈ,” ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗਡਦਿਆਂ, ਓਸੀਪ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ - ਉਹਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਪੰਘਰ ਕੇ ਚਿਟਿਆਈ ਵਿੱਚ ਘੁਲਦੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ।

“ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖ, ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ; ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਆਵੇਗਾ। ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਰਾਹਬ ਬਣ ਸਕਣਾਂ, ਮਿਹਰ-ਭਰੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਲਈ। ਜਾਂ ਫੇਰ ਮਿਲੀਅਨਰੀ।”

“ਮਿਸ਼ਨਰੀ,” ਰਾਜ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਰੰਜਸ਼ ਵਾਲੀ ਲੱਗਦੀ।

“ਸੱਚੀ?” ਓਸੀਪ ਪੁਛਦਾ।

“ਮੈਂ ਕਹਿਨਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਆਖਦੇ ਨੇ। ਬੋਲਾ ਨਹੀਂ ਤੂੰ।”

“ਹੱਛਾ ਵਾਈ - ਮਿਸ਼ਨਰੀ - ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਬਹਿਸਣ ਲਈ। ਜਾਂ ਤੂੰ ਆਪ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਰਲ ਸਕਣੈਂ - ਪੈਸੇ ਉਹ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਜੇ ਤੂੰ ਦਿਮਾਗ ਆਪਣਾ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕੁਫ਼ਰ ਨਾਲ਼ ਚੰਗਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾ ਸਕਣੈਂ।”

ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਬੇਚੈਣ ਹਾਸਾ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਪਿਓਤੋਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾੜੀ ਵਿੱਚ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ।

“ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਤੇ ਡੈਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਚਲ ਜਾਂਦੈ, ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇ-ਖੁਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੀ।”

“ਡੈਣਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ - ਡੈਣਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ,” ਓਸੀਪ ਨੇ ਏਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: “ਸੁਣ ਭਾਈ : ਇਕੇਰਾਂ

ਸਾਡੀ ਵੋਲੋਸਤ 'ਚ ਇੱਕ ਕੱਲਾ-ਕਾਰਾ ਆਦਮੀ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਤੂਸ਼ਨੀਕੋਵ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸੀ - ਨਿਮਾਣਾ ਨਾਕਾਰਾ ਜਿਹਾ ਸੀ ਉਹ! ਖੰਬ ਵਾਂਗ ਜਿਉਂਦਾ ਸੀ - ਏਥੇ ਤੇ ਉੱਥੇ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹਵਾ ਉਡਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ - ਨਾ ਉਹ ਕਾਮਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਆਵਾਰਾ ਗਰਦ। ਫੇਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਉਹ ਗਿਆ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਫੇਰ ਚਾਣਚਕ ਈ ਉਹ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਸ 'ਚ ਆ ਨਿਕਲਦੈ - ਵਾਲ ਮੋਢਿਆਂ ਤੱਕ, ਸਿਰ ਤੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਟੋਪੀ, ਗਲ ਵਿੱਚ ਟਵਿਲ ਦਾ ਜੰਗਾਲੀ ਜਿਹਾ ਲੰਮਾ ਕਾਲਾ ਕੋਟ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੈ, ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੈ: 'ਬਦ-ਨਸੀਬੋ, ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰੋ!' ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ - ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ - ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭਲਾ ਕੌਣ ਰੋਕੇ? ਉਹਨੇ ਚੰਗੀ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਤੂਸ਼ਨੀਕੋਵ ਕੋਲ ਖਾਣ ਨੂੰ ਸੀ, ਤੂਸ਼ਨੀਕੋਵ ਕੋਲ ਪੀਣ ਨੂੰ ਸੀ। ਤੂਸ਼ਨੀਕੋਵ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਜਨਾਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ...."

“ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਕੀ ਏ,” ਰਾਜ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਟੋਕਿਆ।

“ਕਿੱਦਾ ਏ ਫੇਰ?”

“ਜੋ ਉਹ ਕਹਿੰਦੈ, ਉਹਦਾ!”

“ਖੈਰ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ, ਉਹ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਈ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਏਨਾ ਕੁਝ ਏ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਆਪਣਾ ਕੀ ਬਣਾਵਾਂ।”

“ਤੂਸ਼ਨੀਕੋਵ ਸਾਥੋਂ ਭੁੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਦਮਿਤਰੀ ਵੈਸਲੀਏਵਿਚ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਤਰੀ ਨਾਂ ਏ,” ਪਿਓਤੋਰ ਨੇ ਰੰਜਸ਼-ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਤੇ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਨੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗਲਾਸ ਵਲ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ।

“ਮੈਂ ਬਹਿਸ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ,” ਓਸੀਪ ਨੇ ਸੁਲਾਹ-ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ਼ ਆਖਿਆ। “ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਸਕੀਮਿਚ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਕਮਾਣ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗ ਦਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ।”

“ਇਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਢੰਗ ਜੇਲ੍ਹੇ ਪੁਚਾ ਦੇਂਦੇ ਨੇ।”

“ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ,” ਓਸੀਪ ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ। “ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਾਦਰੀ ਬਣਾਂਦੇ ਨੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਕਿ ਕਿਥੋਂ ਮੁੜਨਾ ਏ।”

ਉਹ ਪਲਸਤਰੀਏ ਤੇ ਰਾਜ ਜਿਹੇ ਧਰਮੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਟਕੋਰ ਲਾ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਗਦੇ, ਜਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਕਰਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਉਹਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਪਤਾ ਕਢਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ।

ਯੇਫ਼ੀਮੂਸ਼ਕੋ ਨਾਲ਼ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਰ ਤੇ ਨਰਮੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਛੱਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰੱਬ, ਹੱਕ, ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂ-ਦਰਦਾਂ - ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ। ਕੁਰਸੀ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਦਾਅ

ਰਖ ਕੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਦਾ ਢੇ ਉਹਦੇ ਕੁੱਬ ਨਾਲ ਨਾ ਲਗੇ, ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕਾ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਗਲਾਸ 'ਤੇ ਗਲਾਸ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਇਕਦਮ ਹੀ ਉਹ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਪੂੰਏ ਨਾਲ ਭਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਏਧਰ ਓਧਰ ਝਾਕਣ ਲਗਦਾ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਨੂੰ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਦਾ, ਅੰਤ ਕੁਦ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਲਹਿਣੇਦਾਰ, ਤੇ ਉਹ ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕੇ ਦੇ ਦਰਜਨ ਕੁ ਸਨ, ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਆਣ ਵੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਕੁਝ ਆਪਣਾ ਲਹਿਣਾ ਕੁਟ ਕੇ ਲੈਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਛੱਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਟਪੋਸੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

“ਵੇਖ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਉਡੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ,” ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ। “ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੇ, ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਬਹੁਤ ਈ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ।”

“ਜਾ ਓਏ, ਢੇਲਿਆ!” ਓਸੀਪ ਉਹਦੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਟਕੋਰ ਲਾਂਦਾ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕਾ ਬੈਠਾ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਨਾ ਕੁਝ ਵੇਖਦਾ, ਨਾ ਕੁਝ ਸੁਣਦਾ, ਉਹਦਾ ਸੁਕੜੂ ਮੂੰਹ ਨਿੱਸਲ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਦਿਆਲ ਅੱਖਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਦਿਆਲ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

“ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚ ਰਿਹੈਂ, ਦੋਸਤਾਂ?” ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਪੁਛਦੇ।

“ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾਂ, ਜੇ ਕਦੀ ਮੈਂ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸੱਚੀ, ਅਸਲ ਮਲਕਾਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ, ਉਚੇ ਘਰ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈਂਦਾ, ਇੰਝ ਸੱਚੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਰਿਹਾਂ – ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਕਰਨਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ, ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ! ਤੋਬਾ, ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਹੋਣ ਵੇਲੇ, ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਸਵਾਹ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ! ਇੰਝ ਈ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਭਰਾਵੋ: ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਰਨਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਉੱਤੇ ਨਵੀਂ ਛੱਤ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ....”

“ਜਿਦੀ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਧੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਏ!” ਪਿਓਤੋਰ ਨੇ ਖਿਝ ਕੇ ਗੱਲ ਟੁਕੀ।

ਪਰ ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕਾ ਤਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਝਸਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੁਬ ਨਾਲ ਹਵਾ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ, ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਝੂਲਦਿਆਂ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਉਹ ਬਾਗ 'ਚ ਆਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਚਿੱਟੀ ਦੁੱਧ ਤੇ ਕੂਲੀ ਮਖਮਲੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਉੱਤੇ ਛੱਤ ਤੋਂ ਤੱਕਦਾ, ਤੇ ਦਿਲ 'ਚ ਸੋਚਦਾ: ਇਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਧੁਪ ਕਿਸ ਕੰਮ, ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕਿਸ ਕੰਮ। ਜੇ ਕਦੀ ਮੈਂ ਘੁੱਗੀ ਵਾਂਗ ਉਡ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਬਹਿ ਸਕਦਾ! ਕਲੀ ਸੀ ਉਹ, ਮਲਾਈ ਦੇ ਗਮਲੇ 'ਚ, ਮਿਠੜੀ, ਨੀਲੀ ਕਲੀ। ਵਾਹ, ਮੁੰਡਿਓ, ਉਹਦੇ ਵਰਗੀ ਮਲਕਾਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕੋ ਲੰਮੀ ਰਾਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ!”

“ਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਂਗਾ?” ਪਿਓਤੋਰ ਨੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ, ਪਰ ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕੇ ਉੱਤੇ ਇਹਦਾ ਵੀ ਅਸਰ ਨਾ ਪਿਆ।

“ਯਾ ਖੁਦਾ!” ਉਹ ਕੂਕਿਆ। “ਖਾਣ ਪੀਣ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਚਾਹੀਦਾ

ਹੋਏਗਾ ? ਤੇ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਏਨੀ ਅਮੀਰ ਹੋਏਗੀ ?”

ਯੇਫ਼ੀਮੂਸ਼ਕਾ ਤੀਵੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਚੱਜ ਹੀ ਨਾ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਲਕੜੀ ਦਾ ਦਰਮੁਟ ਢਿੱਡ-ਮੱਠ ਤੇ ਬੇ-ਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਮਾਰਦਾ, ਤੈਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਥਾਂ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵੇਲ-ਮੱਛੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਬੋ ਆਉਂਦੀ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਹੁਆੜ ਵੀ ਹੁੰਦੀ, ਸੁਖਾਵੀਂ, ਨਰੋਈ ਹੁਆੜ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਵੱਢੀਆਂ ਲਕੜਾਂ 'ਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਤਰਖਾਣ ਨਾਲ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਸੁਆਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਸੁਆਦਲੀ ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਨਹੀਂ। ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪੈਰੋਂ ਕਢ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਦੋਂ ਕੁਝ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਦੋਂ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਨਾਲ।

ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਦਾ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਵਿਸ਼ਾ ਰੱਬ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ।

“ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ” ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਪਤਾ ਈ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ 'ਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ?”

ਉਹ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸਿਆ:

“ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ?”

“ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਰੱਬ ਹੈ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।”

“ਆਹਥੋ, ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ।”

ਕਿਸੇ ਅਦਿਸ ਮੱਖੀ ਨੂੰ ਉਡਾਂਦਿਆਂ, ਉਹ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਯਾਦ ਜੇ ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਡੇਵਡ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ‘ਮੂਰਖ ਦਿਲ 'ਚ ਕਹਿੰਦਾ ਏ ਕਿ ਰੱਬ ਕੋਈ ਨਹੀਂ?’ ਵੇਖੋ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲਾਲ-ਬੁੱਝਕੜਾਂ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾ ਚੁਕਿਐ। ਰੱਬ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ।”

ਤੇ ਓਸੀਪ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਰਾਇ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ:

“ਪਿਓਤੋਰ ਤੋਂ ਰੱਬ 'ਚ ਯਕੀਨ ਛੁਡਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ ਖਾਂ - ਦਸੇਗਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫੇਰ!”

ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਦਾ ਸੁਨੱਖਾ ਚਿਹਰਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ; ਪਲਸਤਰ ਗਲੇਫੇ ਨਹੁੰਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਦਾੜੀ ਨੂੰ ਛੁਹੰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਭੇਤ-ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

“ਰੱਬ ਦਾ ਵਾਸਾ ਸਭਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ 'ਚ ਏਂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੱਤ ਰੱਬ ਦੀ ਦੇਣ ਨੇ।”

“ਤੇ ਪਾਪ ?”

“ਪਾਪ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਉਪਜ ਏ। ਪਾਪ ਬਾਹਰ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੈ। ਬਸ। ਓਹੀਓ ਬਹੁਤੇ ਪਾਪ ਕਮਾਂਦੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਾਪਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਸੋਚਦੈ; ਮਨ 'ਚ ਪਾਪ

ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਆਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਾਪ ਦੇ ਖਿਆਲ ਸ਼ੈਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੈ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ।”

“ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ – ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ...” ਰਾਜ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਬਿਲਕੁਲ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏ। ਰੱਬ ਪਾਪ-ਹੀਣ ਏ, ਤੇ ਬੰਦਾ ਰੱਬ ਦੀ ਮੂਰਤ ਤੇ ਸਰੂਪ ਏ। ਪਾਪ ਉਹਦੀ ਮੂਰਤ, ਪ੍ਰਾਣੀ, ਕਰਦਾ ਏ। ਸਰੂਪ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਰੂਪ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਏ।”

ਉਹ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, ਪਰ ਪਿਓਤੋਰ ਨੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ:

“ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਇੰਝ ਨਹੀਂ...”

“ਤੇਰੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ,” ਓਸੀਪ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਪਾਪ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਪਛਤਾਵਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

“ਠੀਕ ਏ। ‘ਸ਼ੈਤਾਨ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ, ਰੱਬ ਮਨੋਂ ਦੂਰ’, ਜਿਵੇਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।”

ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਨੂੰ ਦੋ ਗਲਾਸਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਗੁਲਾਬੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਰਦੀਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

“ਵਾਹ, ਭਰਾਵੋ, ਕਿੱਡੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏ ਸਾਡੀ – ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਹਾਂ, ਭੁੱਖੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਧੰਨ ਏ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਤੂੰ! ਕਮਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏ!”

ਉਹ ਰੋ ਪਿਆ। ਅਥਰੂ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਹਿ ਪਏ ਤੇ ਉਹਦੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਡਲ੍ਹਕਣ ਲਗ ਪਏ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਬਲੌਰੀ ਅਥਰੂਆਂ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਕਰਹਿਤ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਨੀ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੰਨਣ-ਯੋਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਸਾਦੀਆਂ ਤੇ ਘੱਟ ਅਕਾਵੀਆਂ।

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਖਿਚਾਅ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਪੁੰਦਲੇ ਜਿਹੇ ਤੌਖਲੇ ਜਗਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਅਸਲੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਰੜਕਵੇਂ ਫਰਕ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਅਭਾਗੇ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਸਨ; ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ, ਭੈੜਿਆਂ ਕੋਲ ਵੀ ਤੇ ਚੰਗਿਆਂ ਕੋਲ ਵੀ, ਸੋਚਣ ਤੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਉਹ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਜਿਉਂਦੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਤਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਰੱਬ ਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਗਿਰਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀਆਂ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ ਤੇ ਅੰਧਿਆਈਆਂ ਦੀਆਂ

ਬਹੁਤੀਆਂ। ਉਹ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਉਹਦਾ ਵਤੀਰਾ ਘੱਟ ਕੁਢੰਗਾ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਨਰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲੀ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਜਨਾਨੀ ਇੱਕ ਸੁਗਲ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਖਤਰਨਾਕ ਸੁਗਲ; ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਮਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਵਸ ਕਰ ਲਵੇ ਤੇ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਕਿਤਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਮਾੜਾ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸਲੀ ਕਿਸਾਨ ਨਾ ਚੰਗਾ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਮਾੜਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੇਤ-ਭਰਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਸਲੀ ਕਿਸਾਨ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਗਲਾਧੜੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਾਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਅਣ-ਕਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਰੱਖੀ ਪਈ ਸੀ, ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਅਸਲੋਂ ਅਣ-ਕਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਐਨ ਉਹਦਾ ਤੱਤ ਸੀ।

ਸਾਰਿਆਂ ਕਿਤਾਬੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ‘ਤਰਖਾਣਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ’ ਦਾ ਪਿਓਤੋਰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਤੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮੇਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਅੱਧ ਰਾਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ‘ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ, ਤਾਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਦਿਨ ਦੇ ਕੰਮ ਪਿੱਛੋਂ ਏਨਾ ਥਕਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਘਰ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਰਖਾਣਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਹੈ, ਸਭਨਾਂ ਨੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਓਸੀਪ ਨੇ, ਡੂੰਘੀ ਚਿਲਚਸਪੀ ਲਈ। ਉਹਨੇ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ‘ਚੋਂ ਲੈ ਲਈ, ਸ਼ੱਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਂ ਵਰਗੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਹਿਲਾਂਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਸਫੇ ਉੱਥਲੇ।

“ਹੈ ਨਾ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇ। ਸੋਚੋ ਜ਼ਰਾ! ਕਿਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਘਰਾਣੇ ਵਾਲੇ ਨੇ? ਹੂੰ, ਮੇਰਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਈਹੋ ਸੀ! ਇਹ ਉੱਚੇ ਘਰਾਣੇ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਸਰ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ! ਜੋ ਰੱਬ ਕੋਲੋਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੈ, ਅਫ਼ਸਰ ਪਾ ਦੇਂਦੈ; ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਈ ਏਥੇ ਏਸ ਲਈ ਨੇ।”

“ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਤੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ,” ਪਿਓਤੋਰ ਨੇ ਆਖਿਆ।

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਓਨਾ ਈ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦੈ, ਜਿੰਨਾ ਮੇਰੀ ਗੰਜੀ ਟੋਟਣੀ ਨੂੰ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਗੋਹੜੇ ਨਾਲ। ਤੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰ, ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਰੱਬ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਣ ਲਗੇ।”

ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹ ਭੜਕ ਪਿਆ ਤੇ ਸਾਨ ਤੋਂ ਚਿਣਗਾਂ ਵਾਂਗ ਬਲਦੇ-ਬਲਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਸੁੱਟਦਾ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਰਤਦਾ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ। ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ:

“ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਕੁਝ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏਂਗਾ ਸਾਨੂੰ? ਵਾਹ, ਭਾਈ ਵਾਹ। ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸੁੱਝੀ ਏ।”

ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਡੇਰੇ ਪੁੱਜੇ, ਤੇ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਿਓਤੋਰ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਨਾਲ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ

ਫੋਮਾ ਨਾਲ਼ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਢਾਰੇ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੌਂਦੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਲੰਪ ਬਾਲ ਲਈ ਗਈ, ਤੇ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹਿੱਲਿਆਂ ਜਾਂ ਉਚਰਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁਣਦੇ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਖਿੜ ਕੇ ਬੋਲ ਨਾ ਉਠਿਆ:

“ਬਸ ਬਹੁਤ ਸੁਣ ਲਿਆ।”

ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਨੀਂਦਰ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਨੂੰ ਆਈ, ਅਚੰਭੇ ਨਾਲ਼ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਟੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਰਖਾਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇੰਝ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਪਿਓਤੋਰ, ਓਸੀਪ ਤੇ ਫੋਮਾ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਜੁੜ ਗਏ, ਤੇ ਤਣੇ ਹੋਏ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਸੁਣਦੇ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁਕਾ ਲਈ, ਓਸੀਪ ਨੇ ਇੱਕ ਦਮ ਹੀ ਲੰਪ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀ। ਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਪਿਓਤੋਰ ਨੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪੁਛਿਆ:

“ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਹੋਇਐ? ਇਹ ਕਿਢੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਏ।”

“ਸੌਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਹੁਣ,” ਬੂਟ ਲਾਂਹਦਿਆਂ ਓਸੀਪ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਫੋਮਾ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਹੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

“ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾਂ – ਇਹ ਕਿਢੂੰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਿਖੀ ਗਈ ਏ,” ਪਿਓਤੋਰ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਿਆਂ ਦੁਹਰਾਇਆ।

“ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤੈ,” ਕਿਸੇ ਗੋਅ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਬਿਸਤਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਓਸੀਪ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਜੇ ਇਹ ਮਤਰੇਈਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਿਖੀ ਗਈ ਏ, ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ: ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਮਤਰੇਈਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣ ਲਗੀ,” ਰਾਜ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। “ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਪਿਓਤੋਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਏ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਪੈਣਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਉਹਨੇ ਸਹਿਣਾ ਈ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜੇ ਉਹਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਸਾਇਬੇਰੀਆਂ ਘਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਠੀਕ ਈ ਘਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਮਲੇ ’ਚ ਕਿਤਾਬ ਕੋਈ ਖੋਹਣ ਨਹੀਂ ਖੋਹ ਸਕਦੀ.... ਨਹੀਂ ਖੋਹ ਸਕਦੀ, ਖੋਹ ਸਕਦੀ ਏ ਕੋਈ?”

ਓਸੀਪ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਸੋ ਰਾਜ ਨੇ ਨਤੀਜਾ ਕਢਿਆ:

“ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਕਰਨ-ਕਰਾਨ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਏਸ ਲਈ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ’ਚ ਟੰਗ ਅੜਾਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ। ਓਵੇਂ ਈ ਜਿਵੇਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਢਾਣੀ ਰਲ ਬਹੇ। ਚੰਗਾ! ਸ਼ੁਭ-ਰਾਤ, ਸੌਂਈਏ ਹੁਣ।”

ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਉਹ ਬੂਹੇ ਦੀ ਨੀਲਮਈ ਚਕੋਰ ਵਿੱਚ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲਗਾ:

“ਤੇਰਾ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਓਸੀਪ?”

“ਹੈਂ?” ਓਸੀਪ ਨੇ ਗੜ੍ਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਚੰਗਾ, ਰਹਿਣ ਦੇ, ਸੌਂ ਜਾ।”

ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਪਸਰ ਗਿਆ, ਓਥੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੋਮਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਰ ਕੇ ਮਿੱਧੀ ਹੋਈ ਪਰਾਲੀ 'ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਬਸਤੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ। ਦੂਰੋਂ ਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗੜਕ, ਬਫਰਾਂ ਦੀ ਖੜ-ਖੜ ਸੁਣੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਢਾਰਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਘੁਰਾੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੋਈ ਸੀ: ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕੋਈ ਬਹਿਸ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।

ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਓਸੀਪ ਅਡੋਲ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਪਿਆ:

“ਵੇਖੋ ਭਰਾਵੋ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਾ ਲਾਣਾ। ਅਜੇ ਤੁਸੀਂ ਛੋਟੇ ਹੋ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅਗੇ ਅਜੇ ਏਡੀ ਲੰਮੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਈ ਏ। ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਖਿਆਲ ਹੁਦਾਰ ਲਏ ਦੋ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਏ। ਸੈਂ ਗਿਐਂ ਫੋਮੇ?”

“ਨਹੀਂ,” ਫੋਮੇ ਨੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਆਉਂਦੈ, ਸੋ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਓ। ਪਰ ਇਹਦੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਟੇਕ ਨਾ ਰਖੋ। ਜੋ ਜੀ ਆਉਂਦਾ ਨੇ, ਛਾਪ ਦੋਦੇ ਨੇ - ਤਾਕਤ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥ ਏ।”

ਉਹਨੇ ਲੱਤਾਂ ਗੋਅ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਲਮਕਾ ਲਈਆਂ, ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਉੜ ਕੇ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਕਿਤਾਬ - ਆਖਰ ਕਿਤਾਬ ਹੁੰਦੀ ਕੀ ਏ। ਵਾਕਫ਼ੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ, ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਏ ਕਿਤਾਬ ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਇਹ ਕਹੇ: ਵੇਖੋ ਇੱਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦੈ - ਤਰਖਾਣ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ; ਤੇ ਵੇਖੋ, ਉੱਚੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਕਿਤਾਬ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਏ; ਇਹ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਏ।”

“ਪਿਓਤੋਰ ਨੇ ਠੀਕ ਈ ਕੀਤਾ, ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ,” ਫੋਮੇ ਨੇ ਭਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਤੂੰ ਇੰਝ ਕਿਉਂ ਆਖੇਂ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਤੈਨੂੰ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਪਰ ਤੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਦਿਮਾਗ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਛੱਡ! ਸਾਡੇ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਮਾਲਕ ਹਾਂ, ਭਲਕੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਇੱਕ ਆਮ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਾਂ!”

“ਮੈਂ, ਚਾਚਾ ਓਸੀਪ, ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ।”

“ਇਕੋ ਈ ਗੱਲ ਏ।”

“ਤੁਸੀਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਓ।”

“ਠਹਿਰ ਮੈਂ ਦਸਨਾਂ ਤੈਨੂੰ, ਕਿਤਾਬ ਕਾਹਦੇ ਬਾਰੇ ਏ,” ਫੋਮੇ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਟੁਕਦਿਆਂ ਓਸੀਪ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਇਹ ਖਚਰੀ ਕਿਤਾਬ ਏ। ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਆਦਮੀ ਏਂ, ਕਿਸਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਏ, ਉੱਚੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਸੋ ਵੇਖੋ - ਉੱਚੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮੰਦੀ ਏ ਤੇ ਹਾਲਤ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ। ਉੱਚੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਆਦਮੀ ਰੁੱਖਾ ਤੇ ਨਿਤਾਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਦਿਲ 'ਚ

ਕਿੜ ਰੱਖਦਾ, ਸ਼ਰਾਬੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖੀਬਾਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਏ ਕਹਾਣੀ। ਇਹ ਵਿਖਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਏ ਕਿ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਦੇ ਭੋਂ-ਗੁਲਾਮ ਹੋਣਾ ਚੰਗੈ: ਮਾਲਕ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਮਗਰ ਲੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਮਾਲਕ ਦੇ ਮਗਰ, ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਗੋੜੇ ਕੱਢਦੇ ਗਏ, ਭਰੇ ਢਿੱਡ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ। ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਭੋਂ-ਗੁਲਾਮੀ ਵੇਲੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤੇ ਸੁਖਚੈਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ 'ਚ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ; ਭਰੇ ਢਿੱਡ ਤੇ ਖਾਲੀ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਾਲੇ - ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇੰਝ ਹੋਣ ਉਹ। ਮੈਂ ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ, ਜ਼ਿਦ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ। ਕੀ ਮੈਂ ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ 'ਚ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਟੇ ਹੋਏ? ਮੇਰੀ ਚਮੜੀ 'ਚ ਛਾਂਟੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਚੋਖੀ ਸਿਆਣਪ ਘਸੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਏ।”

ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਆਇਆ, ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲਾ ਪਿਓਤੋਰ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਉਹਦਾ ਗਲਾ ਵਢਿਆ ਸੀ, ਮਾਲਕਾਂ ਬਾਰੇ ਇੰਝ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲਗੀ ਕਿ ਓਸੀਪ ਦੇ ਖਿਆਲ ਉਸ ਕਿਸਾਨ ਬੁੱਢੜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ।

ਓਸੀਪ ਮੇਰੀ ਲੱਤ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ:

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਸ ਕਾਬਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਕਿ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬੁਝ ਸਕੋ। ਕੋਈ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਤਲਬ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਲੁਕਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੈ। ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦੈ, ਇਹ ਹੁੰਦੈ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਮਾਗ 'ਚ ਗੁੰਝਲਾ ਪਾਣੀਆਂ। ਦਿਮਾਗ ਹਰ ਚੀਜ਼ 'ਚ ਲਗਦੈ, ਲਕੜੀਆਂ ਵੱਢਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੰਢਣ ਤੱਕ ਵਿੱਚ.....”

ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਪਿੱਠ ਪਰਨੇ ਲੇਟ ਜਾਂਦਾ, ਕਦੀ ਭੁੜਕ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਚੁਪ ਤੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਅਖਾਣ ਖਿੰਡਾਈ ਜਾਂਦਾ:

“ਆਖਦੇ ਨੇ: ਮਾਲਕ ਤੇ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਾਂ, ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਉੱਪਰ ਏ। ਠੀਕ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਦੈ, ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਨਾਂ, ਪਰ ਸਿਵਾਏ ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਬਹੁਤੀ ਚਿੱਟੀ ਏ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਣਾ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਵਾਈ ਮੁੰਡਿਓ, ਏਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚੋਂ ਨਵਾਂ ਸੰਨ ਲਿਆਉਣਾ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆ ਗਿਐ; ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਠਪ ਦਿਓ। ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿਓ ਨੇ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁਛੇ: ਆਖਰ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ? ਮਨੁੱਖ ਹਾਂ। ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਕੌਣ ਏ? ਉਹ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਏ। ਤਾਂ ਫੇਰ ਫ਼ਰਕ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਜਾਂ ਸ਼ੈਦ ਰੱਬ ਉਹਦੇ ਲਈ ਪੰਜ ਕੋਪਕ ਬਹੁਤੇ ਮੰਗਦੈ? ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੁੰਦੈ, ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚੋਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਾਂ....”

ਅੰਤ, ਸਵੱਖਤੇ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਨੇ ਤਾਰੇ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਓਸੀਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ? ਅੱਜ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ,

ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੋਚੀਆਂ। ਦੋਸਤੋ, ਇਹਨਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ - ਮੈਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਏਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀ ਏਥੇ ਲੇਟੇ ਹੋਈਏ ਐਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਘੜੀ ਜਾਈਦੀਆਂ ਨੇ: ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ, ਇੱਕ ਕਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਉਡ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਗਿਆ, ਇੱਕ ਫਾਰਮ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਫਾਰਮ ਵੱਲ ਗਿਆ, ਉਸ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਮੁਕਾ ਲਈ, ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਏ? ਉਕਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਚਲ ਸੋਈਏ। ਛੇਤੀ ਈ ਉੱਠਣਾ ਏ..."

18

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਭਠ-ਝੋਖੇ ਯਾਕੋਵ ਵਾਂਗ, ਓਸੀਪ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ ਇੰਝ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਖੀਰ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦਿਸਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਭਠ-ਝੋਖੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਸਾਂਝਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਾਨੇ ਤੇ ਕੱਟੜ-ਪੰਥੀ ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸੀਲੀਏਵ ਤੇ ਬਾਵਰਚੀ ਸਮੂਰੀ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਸਭੇ ਲੋਕ ਯਾਦ ਕਰਾਂਦਿਆਂ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡੂੰਘੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ, ਓਥੇ ਆਪਣੇ ਨਕਸ਼ ਵੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇੰਝ ਡੂੰਘੇ ਖੁਣੇ ਹੋਏ, ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ਾਬ ਪਿਤਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਦੋ ਢੰਗ ਸਨ: ਕੰਮ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀ ਤੇਜ਼ ਸੋਚਣੀ ਰਾਤ ਨਾਲੋਂ, ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਜਾਂ ਸ਼ਾਮ ਨਾਲੋਂ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਉਹ ਟੁਰਦੇ ਟੁਰਦੇ ਉਹਦੀ ਰਖੇਲ, ਪੂੜੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਕੋਲ ਜਾਂਦੇ, ਬਹੁਤੀ ਅਮਲੀ ਤੇ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਤੀਂ ਉਹਨੂੰ ਖਾਸ ਫੁਰਨੇ ਫੁਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਤੇਜ਼-ਤੇਜ਼ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਚੌਹਾਂ ਪਾਸਿਉਂ, ਲੰਪ ਦੀ ਬੱਤੀ ਵਾਂਗ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਠੀਕ ਪਾਸਾ ਕਿਹੜਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਪਾਸਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਲਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਲੋਕੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇੰਝ ਬੇ-ਚੈਨੀ ਨਾਲ ਮੰਡਲਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਭਠ-ਝੋਖੇ ਯਾਕੋਵ ਦੁਆਲੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਿਕ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਪ ਛੁਡਾ ਲੈਂਦਾ, ਮੈਥੋਂ ਖਿਸਕ ਤੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਕਿਥੇ ਲੁਕੀ ਪਈ ਸੀ? ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕਿਹੜੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਮਝਣਾ ਸੀ?

ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਆਇਆ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆਖਿਆ ਸੀ:

“ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਦਿਮਾਗ ਵਰਤ; ਚਲ ਲਾ ਵੇਖ ਜ਼ੋਰ।”

ਮੇਰੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨੂੰ ਠੇਸ ਲਗੀ, ਪਰ ਠੇਸ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਸਲੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਵਾਂ।

ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਲੁਕਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਅਡੋਲ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਸੌ ਸਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਜੀਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨੇ ਸਗਵੇਂ ਦਾ ਸਗਵਾਂ ਰਹਿਣਾ ਸੀ,

ਉਹਨੇ ਇਹਨਾਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਣ-ਬਦਲਿਆ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਅਡੋਲਤਾ ਦਾ ਇਹੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਅਡੋਲਤਾ ਮੈਨੂੰ ਸੁਖਾਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗੀ। ਓਸੀਪ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲਤਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਲਗਾਤਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਇੱਕ ਦਮ ਹੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਟਪੋਸੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਜੀ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਇਕਦਮ ਮਾਰੀਆਂ ਟਪੋਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਰਹਿ ਤੰਗ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ; ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਭਖਵੀਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਮੱਠੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਰਲ-ਗਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਟੁੱਟੀ-ਭਜੀ ਬੱਘੀ ਸ਼ੂਟ ਵਟਦੀ ਉਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਣ ਪੁੱਜੀ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਕੋਚਵਾਨ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਰਾਬੀ "ਇਜ਼ਵੋਜ਼ਚੀਕ" ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਿਰੋਂ ਨੰਗਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਇੱਕ ਬੁਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਲਹੂ ਸਿੱਮ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਦਾੜ੍ਹੀ 'ਚੋਂ ਖੰਘੂਰੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚੂਰ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਲੇਟਣੀਆਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਮੋਟੀ, ਲਾਲ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਜਿਦ੍ਹੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਿਰਮਚੀ ਰਿਬਨਾਂ ਦੀ ਕੋਰ ਵਾਲਾ ਪਤਰਾਂ ਦਾ ਟੋਪ ਸੀ ਤੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਬਰਫ ਵਾਲੇ ਬੂਟ ਸਨ, ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੱਘੀ ਦੇ ਭੱਜਣ ਕਰਕੇ ਅਗੇ ਉੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛਤਰੀ ਝੁਲਾਂਦੀ ਹੱਸ ਰਹੀ ਤੇ ਕੂਕ ਰਹੀ ਸੀ:

“ਓਏ, ਸ਼ੈਤਾਨੋ! ਮੇਲਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਕੋਈ ਮੇਲਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਲੇ ਧਰੀਕੀ ਲਿਆ ਰਹੇ ਹੋ?”

ਵੱਟੋ-ਵੱਟ ਤੇ ਮਿਧਿਆ-ਮਧੋਲਿਆ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਰਿੜ੍ਹ ਕੇ ਬੱਘੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਭੁੰਜੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਅੱਗੇ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਗਾ:

“ਇਹ ਜੇ ਮੈਂ, ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ - ਮੈਂ ਮਹਾਂ ਪਾਪ ਕੀਤੈ! ਸੋਚਿਆ ਵਿਚਾਰਿਆ, ਤੇ ਪਾਪ ਕੀਤਾ - ਗੱਲ ਹੋਈ ਨਾ! ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕਾ ਕਹਿੰਦੈ: ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ, ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ, ਕਹਿੰਦੈ.... ਤੇ ਉਹ ਠੀਕ ਈ ਕਹਿੰਦੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਨਾਂ। ਉਹ ਠੀਕ ਈ ਕਹਿੰਦੈ: ਅਸੀਂ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਜਿਊਣਾ ਹੁੰਦੈ... ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਜਿਊਂ ਸਕਦੇ....”

ਕੁੜੀ ਦੇ ਹਾਸੇ ਛੁਟ ਪਏ ਤੇ ਉਹ ਟਪੋਸੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲਗੀ ਆਪਣੇ ਬਰਫ-ਬੂਟ ਗੁਆ ਬੈਠੀ, ਤੇ “ਇਜ਼ਵੋਜ਼ਚੀਕ” ਚਿਲਕਿਆ:

“ਆਓ ਵਾਈ ਆਓ! ਆ ਜਾਓ - ਮੈਥੋਂ ਘੋੜਾ ਖਲ੍ਹਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ!”
ਘੋੜਾ, ਇਕ ਬੁੱਢੀ, ਮਾੜਚੂ ਟੈਰ ਥਾਏਂ ਹੀ ਗੱਡੀ ਗਈ ਲਗਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੀ

ਝਾਕੀ ਦਸੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਦੀ ਹਦ ਤੱਕ ਹਸਾਉਣੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਬਣੀ-ਫੱਬੀ ਕੁੜੀ ਤੇ ਬੋਂਦਲਾਏ ਕੋਚਵਾਨ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਹੱਸ-ਹੱਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡੀਂ ਪੀੜਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ।

ਸਿਰਫ਼ ਹਾਸਾ ਫੋਮੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਦੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਲੋਤਾ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਸੂਰ ਨੇ ਕਿੱਲ੍ਹਾ ਤੁੜਾ ਲਿਆ, ਹੈ ਨਾ? ਪਿੱਛੇ ਘਰ ਵਹੁਟੀ ਸੂ - ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਏਡੀ ਸੁਹਣੀ!”

“ਇਜ਼ਵੋਜ਼ਚੀਕ” ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟੁਰਨ ਲਈ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਸੋ ਕੁੜੀ ਚੜ੍ਹ ਬੈਠੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੱਘੀ ਵਿੱਚ ਖਿਚ ਲਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਉਹਦੇ ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਛੱਤਰੀ ਭੁੜਕਾਈ ਤੇ ਚਿਲਕੀ:

“ਚੱਲੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ!”

ਫੋਮੇ ਦਾ ਕੜਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਫੇਰ ਛੋਹ ਲਿਆ, ਉਹ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂ ਬਣਾਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਖਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ: ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਚੰਗੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਦੋ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਪਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਰਸ਼ਕ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਮਾਲਕ ਅਖਵਾਉਂਦੈ”, ਫੋਮੇ ਨੇ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ। “ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲੈਣ ਤੇ ਪਿੰਡ ਪਰਤਣ 'ਚ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਤੇ ਇਹ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ.....”

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਸੀ - ਚੈਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਜੋੜ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਸ਼ੀਸ਼ਲਿਨ ਮਾਲਕ ਕਿਉਂ ਸੀ ਤੇ ਫੋਮਾ ਤੁਚਕੋਵ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਉਂ।

ਫੋਮਾ ਉਕਾਬੀ ਨੱਕ, ਸੁਝਵਾਨ, ਭੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਗੋਲ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਕੱਕੇ ਤੇ ਕੁੰਡਲਾਏ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਲ ਜੱਟਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ, ਤੇ ਜੇ ਉਹਨੇ ਚੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੁਖਾਲੇ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੁੱਠਾ-ਰੁੱਠਾ, ਚੁਪ-ਗੜ੍ਹਪ ਤੇ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਠੇਕੇਦਾਰ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਤਖ਼ਮੀਨੇ ਲਾਂਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ।

“ਇਕੋ ਜਿੰਦਗੀ 'ਚ ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ” ਉਹ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ! “ਹਰ ਚੀਜ਼ ਛਪ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਦਿਆਂ - ਇਹਦੇ 'ਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

ਪਰ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ, ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਦਾ, ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਉਹਨੂੰ

ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੀ ਲਗਦੀ, ਉਹ ਉਹਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਜਾਣਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ, ਆਪਣਾ ਨਤੀਜਾ ਕਢਦਾ ਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਪ ਨਾਲ ਮਾਪਦਾ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਫੋਮੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਠੇਕੇਦਾਰ ਬਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹਦਾ ਜਵਾਬ ਸੁਸਤੀ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਇਹ ਦਿੱਤਾ:

“ਜੇ ਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੂਬਲ ਵਹਿੰਦੇ ਆਉਣ, ਤਾਂ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਮਾਮੂਲੀ ਰਕਮ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਤੇ ਮਗਜ਼ ਖਪਾਣਾ – ਕੀ ਅਕਲਮੰਦੀ ਏ ਇਹਦੇ 'ਚ? ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫਰਾਂਕਾ ਦੀ ਖਾਨਕਾਹ 'ਚ ਲੈ ਜਾਣੈ। ਮੈਂ ਲੰਮਾ ਤੇ ਸੁਹਣਾ ਹਾਂ। ਸ਼ੈਦ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਡੁੱਲ੍ਹ ਪਵੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਸਰਗਾਚੀ ਦੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ 'ਚ ਚੰਗਾ ਜੋੜ ਲਭ ਲਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨੌਕਰਾਨੀ ਨਾਲ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਘਰੀਂ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈ ਗਈ....”

ਉਹਦੀ ਇਹ ਸਕੀਮ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਖਾਨਕਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਰਾਮ ਵਾਲਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਖਟ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਤੇ ਫੋਮੇ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਉਚਾਟ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾਨਕਾਹੇ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ।

ਫੇਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਮੇਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਫੋਮਾ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬੈਰਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਐਤਵਾਰ ਜਾਂ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਜਾਣ ਲਗਦੇ, ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ:

“ਆਓ ਫੋਮੇ ਦਾ ਕੁਝ ਵਿਹਾਰ ਵਧਾਈਏ।”

ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਅਪੜਦੇ, ਉਹ ਆਕੜ ਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਂਦੇ:

“ਓਏ, ਬੈਰੇ – ਉਹ ਕੁੰਡਲਾਂ ਵਾਲਿਆਂ – ਏਧਰ ਆ!”

ਉਹ ਠੋਡੀ ਉਪਰ ਕਰੀ, ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਪੁਛਦਾ:

“ਕੀ ਲਓਗੇ...”

“ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ?”

“ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ।”

ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਚਿੜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਲੀਮੀ-ਭਰੇ ਹੱਠ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਇੰਝ ਯਖ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ:

“ਚੰਗਾ, ਛੇਤੀ ਕਰੋ ਤੇ ਮੁਕਾਉ ਵਿੱਚੋਂ।”

“ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਚਾਹੁਣੈ ਤੂੰ,” ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਟੂਵਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੁਟਦਿਆਂ, ਇੱਕ ਕੋਪਕ ਤੱਕ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉੱਠ ਟੁਰਦਿਆਂ, ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ।

ਮੈਂ ਫੋਮੇ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਰਾਹਬ ਬਣਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਬੈਰਾ ਕਿਉਂ ਬਣਿਆ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਰਾਹਬ ਬਣਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਕਦੀ ਬਣਾਈ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ,” ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਤੇ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਬੈਰਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ।”

ਪਰ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ਾਰਿਤਸਿਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬੈਰਾ ਸੀ, ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਫੋਮਾ ਤੁਰਕੋਵ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਂਦਿਆਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਿਓਤੋਰ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬਿਧ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਕਾਮੇ ਰਾਜ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਖਾਸ ਹੀ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਇਸ ਖੁਸ਼ਮਿਜ਼ਾਜ਼, ਕਾਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ, ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ ਉਮਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚੀਂ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹਦੀ ਥਾਂਏ ਮਾਲਕ ਪਿਓਤੋਰ ਕਿਉਂ ਸੀ। ਉਹ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਹੀ ਪੀਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦਾ ਹੁਨਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਕਬੂਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਡਾਈ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘੁਟਿਆ-ਵਟਿਆ, ਢਿੱਲਾ-ਮੱਠਾ ਪਿਓਤੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਪਿਓਤੋਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ:

“ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਣਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਲਈ ਲਕੜੀ ਦਾ ਤਾਬੂਤ ਬਣਾ ਸਕਾਂ।”

ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇੱਟਾਂ ਟਿਕਾਂਦਿਆਂ, ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਕੂਕਦਾ:

“ਆਓ, ਭਰਾਵੋ, ਹੱਥ ਵਟਾਓ, ਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਧਾਓ!”

ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਦਾ, ਕਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਇਰਾਦਾ ਆਉਂਦੀ ਰੁੱਤੇ ਤੋਮਸਕ ਜਾਣ ਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਹਦੇ ਸਾਲੇ ਨੇ ਇੱਕ ਗਿਰਜਾ ਬਣਾਣ ਦਾ ਠੇਕਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।

“ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ - ਗਿਰਜੇ ਬਣਾਣੈ - ਇਹ ਏ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਕੰਮ!” ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲ। ਜਿਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਆਉਂਦੈ, ਸਾਇਬੇਰੀਆ 'ਚ ਉਹਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਖਾਲੀ ਏ। ਓਥੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਬੜਾ ਮੁਲ ਪੈਂਦੇ!”

ਮੈਂ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਮੰਨ ਗਿਆ, ਤੇ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ:

“ਠੀਕ! ਪਰ ਮੈਂ ਸੱਚੀ-ਮੁਚੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ, ਮਖੌਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।”

ਉਹਦਾ ਪਿਓਤੋਰ ਤੇ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਵਲ ਵਤੀਰਾ ਖੁਸ਼ਤਬੀਅਤ ਤਰਸ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਓਸੀਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਫੜ੍ਹਬਾਜ਼! ਜੋ ਕੁਝ ਦਿਮਾਗ 'ਚ ਹੋਵੇ ਨੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵਿਖਾ ਦੇਂਦੇ ਨੇ, ਤਾਸ਼ ਦੇ

ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ। ਇੱਕ ਕਹਿੰਦੈ: ਵੇਖ ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਣੇ ਪੱਤੇ ਨੇ ਮੇਰੇ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਕਹਿੰਦੈ: ਮੇਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵੱਲ ਇੱਕ ਝਾਤੀ ਤੇ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖ!”

“ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ?” ਓਸੀਪ ਨੇ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ।” ਬੰਦੇ ਈ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਦੇ ਨੇ; ਸਭਨਾਂ ਈ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਅਗੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ।”

“ਉਹ ਰੱਬ ਇੰਝ ਤੇ ਰੱਬ ਉਂਜ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਪੈਸੇ ਫੇਰ ਵੀ ਰੋੜ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਨੇ।” ਨਾ ਪਤੀਜਦਿਆਂ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ, ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਨੂੰ ਬਚਤਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ।”

“ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾਂ। ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ, ਉਜਾੜ ਬੀਆਬਾਨ 'ਚ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ, ਰੱਬ ਨਾਲ ਕਲਿਆਂ ਹੋਣ ਲਈ? ਹੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਮੈਂ ਏਥੋਂ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਤੰਗ ਪੈ ਗਿਆ; ਬਸੰਤ 'ਚ ਮੈਂ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਚਲੇ ਜਾਣੈ।”

ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਉੱਤੇ ਰਸ਼ਕ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ: “ਜੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵੀ ਕੋਈ ਚਮੁਟ ਜਾਣ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ, ਤੇਰੇ ਓਸ ਭਣਵਈਏ ਵਰਗਾ, ਤਾਂ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਡਰ ਨਾ ਲਗਦਾ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਉਹ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਬਰ-ਸੂਹ ਨਾ ਲਗੀ, ਉਹਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਸਹਿਮੇ-ਸਹਿਮੇ ਖਿਆਲ ਦੌੜਾਂਦੇ:

“ਸ਼ੈਦ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹ ਗਿਐ।”

“ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਐ ਤੇ ਡਬ ਗਿਐ।”

ਅਖੀਰ ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕਾ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਝੇਪ ਕੇ, ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ:

“ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਮੌਜ-ਬਹਾਰਾਂ ਲੈ ਰਿਹੈ।”

“ਝੂਠ।” ਪਿਓਤੋਰ ਨਾ ਮੰਨਦਿਆਂ ਕੂਕਿਆਂ।

“ਮੌਜ ਬਹਾਰਾਂ ਲੈ ਰਿਹੈ, ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੂ। ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਮਚ ਪਿਐ, ਤੂੜੀ ਦੇ ਬੋਹਲ ਵਾਂਗੂੰ। ਐਨ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲਿਉਂ। ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਘਰੋਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ ਸੂ....”

“ਉਹ ਤੇ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਰੰਡਾ ਏ। ਕਿਥੇ ਏ ਉਹ?”

ਪਿਓਤੋਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਕੁਟ ਖਾ ਆਇਆ।

ਫੇਰ ਓਸੀਪ ਨੇ ਬੁਲ੍ਹ ਪੀਚੇ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਬੋਝਿਆ ਅੰਦਰ ਘੁਸੇੜੇ ਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ:

“ਮੈਂ ਜਾਨਾਂ ਤੇ ਆਪ ਵੇਖਨਾਂ - ਤਕਨਾਂ ਕੀ ਗੱਲ ਏ। ਬੰਦਾ ਚੰਗੈ ਉਹ।”

ਮੈਂ ਵੀ ਗਿਆ।

“ਵੇਖ ਖਾਂ, ਹੁਣ,” ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਓਸੀਪ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਬੰਦਾ ਰਹੀ-ਸਹੀ ਜਾਂਦੈ, ਬਹੁਤ ਈ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਤੇ ਫੇਰ ਚਾਣਚਕ ਈ - ਪੂਛ ਉਸ ਦੀ ਉੱਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ ਤੇ ਉਹ ਰੂੜੀ 'ਤੇ ਜਾ ਪੈਦੈ। ਤੂੰ, ਮੈਕਸੀਮਿਚ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖੀਂ, ਤੇ ਸਬਕ ਸਿੱਖੀਂ!”

ਅਸੀਂ “ਕੂਨਾਵੀਨੋ ਦੇ ਮੌਜਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ” ਦੇ ਇੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਸਸਤੇ ਚਕਲੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੇ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਚੋਰਾਂ ਵਰਗੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਬੁੱਢੜੀ ਮਿਲੀ। ਓਸੀਪ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ, ਸਖਣੇ, ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਤੇ ਤਬੇਲੇ ਵਰਗੇ ਗੰਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਈ। ਇੱਕ ਮੋਟੀ ਸਾਰੀ ਤੀਵੀਂ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਪਲਸੇਟੇ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੁੱਢੜੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵੱਖੀ ਵਿੱਚ ਚੁੰਢੀ ਵੱਢੀ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਨਿਕਲ ਏਥੋਂ, ਸੁਣਦੀ ਏਂ ? ਨਿਕਲ ਏਥੋਂ, ਡੱਡੀਏ!”

ਤੀਵੀਂ ਮੂੰਹ ਰਗੜਦੀ ਤੇ ਕੁਰਲਾਂਦੀ ਡਰ ਨਾਲ ਉੱਠ ਖਲੋਤੀ:

“ਉਹ ਰੱਬਾ! ਕੀ ਗੱਲ ਏ, ਕੌਣ ਏਂ?”

“ਖੁਫੀਆ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਏ ਨੇ,” ਓਸੀਪ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ। ਤੀਵੀਂ ਹਾਇ ਕਰਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਓਸੀਪ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਥੂ ਕੀਤੀ:

“ਇਹ ਜਿੰਨਾ ਖੁਫੀਆ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੀਆਂ ਨੇ, ਆਪ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡਰਦੀਆਂ,” ਉਹਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ।

ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਕੰਧ ਤੋਂ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਲਾਹਿਆ ਤੇ ਕੰਧ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਇੱਕ ਲਕੜ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕੀ।

“ਵੇਖੋ, ਉਹ ਜੇ?”

ਓਸੀਪ ਨੇ ਵਿਰਲ ਵਿੱਚੋਂ ਝਾਇਆ।

“ਉਹੀਉਂ ਈ ਏ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦੇ!”

ਮੈਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ। ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਹੀ ਇੱਕ ਗਏ-ਗੁਆਚੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਘੁਟ ਕੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਭਿੱਤਾਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਬਾਰੀ ਦੀ ਸਿਲ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬੱਤੀ ਬਲਦੀ ਪਈ ਸੀ। ਬੱਤੀ ਕੋਲ ਇੱਕ ਟੀਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਅਲਫ ਨੰਗੀ ਤਾਤਾਰ ਕੁੜੀ ਖਲੋਤੀ ਕਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਤਰੋਪੇ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਸਿਰਗਾਣਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਦਾ ਫੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ, ਚੌਹਾਂ ਪਾਸੇ ਖਿਲਰੀ ਹੋਈ ਉਹਦੀ ਕਾਲੀ ਸਖਤ ਦਾੜੀ, ਦਿਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਤਾਤਾਰ ਕੁੜੀ ਤ੍ਰਭਕੀ, ਉਹਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਪਾ ਲਈ, ਤੇ ਮੰਜੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੀ, ਅਚਣਚੇਤ ਸਾਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਨਿਕਲੀ।

ਓਸੀਪ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਥੂ ਕੀਤੀ।

“ਥੂ, ਬੇ-ਸ਼ਰਮ ਕੰਜਰੀਏ!”

“ਓਏ ਪਾਗਲ ਬੁੱਢਿਆ!” ਹਸ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਓਸੀਪ ਵੀ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਉਂਗਲੀ ਉਗਰੀ।

ਅਸੀਂ ਤਾਤਾਰ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘੁਰਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜੇ, ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਦੀ ਪੁਆਂਦੀ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਜਗਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਸਿਰਫ਼ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ ਗਿਆ:

“ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ.... ਰਤਾ ਦਮ ਲੈ, ਚਲਦੇ ਹਾਂ....”

ਅਖ਼ੀਰ ਉਹ ਉੱਠ ਬੈਠਾ ਤੇ ਉਹਨੇ ਓਸੀਪ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝੱਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤਕਿਆ, ਫੇਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੱਜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ, ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ:

“ਫੇਰ?...”

“ਕੀ ਹੋਇਆ ਈ?” ਓਸੀਪ ਨੇ ਅਡੋਲ ਤੇ ਰੁੱਖੀ ਪਰ ਬੇ-ਝਿਜਕ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁਛਿਆ।

“ਦਿਮਾਗ ਠਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ,” ਖੰਘਦਿਆਂ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ।

“ਕਿਵੇਂ?”

“ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ।”

“ਚੋਖੀ ਖ਼ਰਾਬ ਲਗਦੀ ਏ ਹਾਲਾਤ।”

“ਪਤੈ ਮੈਨੂੰ...”

ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਨੇ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਵੇਦਕਾ ਦੀ ਇੱਕ ਖੁਲੀ ਬੋਤਲ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਡੋਲ੍ਹਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਬੋਤਲ ਓਸੀਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ:

“ਪੀਏਂਗਾ ਕੁਝ! ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਇੱਕ ਘੁਟ ਭਰਿਆ, ਮੂੰਹ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਰੋਟੀ ਦੀ ਇੱਕ ਬੁਰਕੀ ਚਿੱਥਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਤੇ ਓਧਰ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਲਮਕਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਵੇਖ - ਮੈਂ ਏਸ ਤਾਤਾਰ ਕੁੜੀ ਨਾਲ਼ ਲਾ ਲਈ ਏ। ਸਭ ਯੇਫ਼ੀਮੂਸ਼ਕੇ ਦੀ ਕਾਰਸਤਾਨੀ ਏਂ। ਕਹਿੰਦਾ ਏ, ਕੁੜੀ ਜਵਾਨ ਏ - ਕਾਸਿਮੋਵ ਤੋਂ ਆਈ ਯਤੀਮ ਏ ਕੋਈ - ਮੇਲਾ ਵੇਖਣ ਜਾਣਾ ਸੂ।”

ਕੰਧ ਵਿੱਚੋਂ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਸਤਾਖ ਲਫ਼ਜ਼ ਸੁਣੀਤੇ:

“ਤਾਤਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਏ! ਲਵੇ ਚੂਚੇ ਵਰਗੀ। ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦੇ। ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਪਿਓ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।”

“ਉਹ ਏ,” ਬੁੜੀਆਂ-ਬੁੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੰਧ ਵੱਲ ਤਕਦਿਆਂ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

“ਮੈਂ ਵੇਖੀ ਸੀ,” ਓਸੀਪ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਵੇਖ ਮੈਂ ਕੀ ਪੂਰੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਨੇ, ਭਰਾਵਾ....”

ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਓਸੀਪ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਨੂੰ ਝਿੜਕਣ ਲਗ ਪਵੇਗਾ, ਵਖਿਆਣ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਵੇਗਾ, ਤੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰੇਗਾ, ਪਰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਪਾਸਾ ਜੋੜ ਬੈਠੇ ਰਹੇ, ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਹਨੇਰੀ ਗੰਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾ ਸੀ। ਤਾਤਾਰ ਕੁੜੀ ਕੰਧ ਵਾਲੇ ਛੇਕ ਵਿੱਚੋਂ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਰੂਸੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਬੇ-ਪਰਵਾਹ ਰਹੇ। ਓਸੀਪ ਨੇ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਸੁਕਾਈ ਹੋਈ ਮੱਛੀ ਚੁੱਕੀ, ਆਪਣੀ ਜੁੱਤੀ 'ਤੇ ਪਟਕੀ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਛਿੱਲਣ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਰੁੜ੍ਹ ਗਈ ਆ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਪਿਓਤੋਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਦੇਣੈਂ।”

“ਤੂੰ ਛੇਤੀ ਈ ਤੋਮਸਕ ਚਲੇ ਜਾਣੈਂ। ਹੁਣ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਜਾਈਗਾ?”

“ਤੋਮਸਕ ਦਾ ਪੱਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।”

“ਕਿਉਂ, ਖਿਆਲ ਬਦਲ ਗਿਆ ਈ?”

“ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਾ ਬੁਲਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ...”

“ਕੀ?”

“ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਤੇ ਭਣਵਈਆ...”

“ਫੇਰ?”

“ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।”

“ਮਾਲਕ ਸਭ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਦੂਜੇ।”

“ਫੇਰ ਵੀ...”

ਉਹ ਏਡੇ ਗੰਭੀਰ, ਦੋਸਤਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਕਿ ਤਾਤਾਰ ਕੁੜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨੋਂ ਹਟ ਗਈ।

ਉਹ ਵਾਪਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਵੜੀ।

ਉਹਨੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਕਿਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹੇ, ਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ।

“ਜਵਾਨ ਏ,” ਓਸੀਪ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਮਜ਼ਾਜੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਇਹ ਸਭ ਯੇਫੀਮੂਸ਼ਕਾ ਦਾ ਕੰਮ ਏ। ਉਹਨੂੰ ਬਸ ਜਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਈ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦੈ....। ਤਾਤਾਰ ਕੁੜੀ ਚੰਗੀ ਮੌਜਣ ਏ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਯਬੂਲੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ।”

“ਧਿਆਨ ਰੱਖ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਫਸ ਜਾਏਗਾ,” ਓਸੀਪ ਨੇ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਚੱਕ ਮਾਰ ਉਹ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਵਾਪਸ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਤੂੰ ਆਇਆ ਕੀ ਲੈਣ ਸੈਂ?”

“ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹੈ? ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਏ ਉਹ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਈ ਕੇਸ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਬੰਦਾ ਰਹੀ ਜਾਂਦੈ ਤੇ ਫੇਰ ਚਾਣਚਕ ਈ ਇੰਝ ਲਗਦੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜੇਲੋਂ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਵੇ,” ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਂਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ: “ਵੇਦਕਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੀ!”

ਮਿੰਟ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਅਗੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਪਰ ਇਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸੁਆਦ ਨਹੀਉਂ ਆਉਂਦਾ!”

“ਵੇਦਕਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ?”

“ਆਹਖੋ। ਇੱਕ ਵਾਰੇ ਜੇ ਘੁਟ ਭਰ ਲਵੋ, ਤਾਂ ਲਗਦੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੂਜੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੋਈਏ।”

ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਹੀ ਫਸ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਕੰਮ 'ਤੇ ਪਰਤ ਆਇਆ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫੇਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤੇ ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ, ਉਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਵਾਰਾਗਰਦਾਂ ਨਾਲ਼ ਰਲ਼ ਇੱਕ ਦਰਿਆਈ ਤੁਲ੍ਹੇ ਦੁਆਲਿਉਂ ਬਰਫ਼ ਵੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ 'ਚ ਗਏ।

“ਯਾਦ ਈ ਕਿੱਡਾ ਕਾਰੀਗਰ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਮੈਂ?” ਚਾਹ ਪੀਂਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਫੜ ਮਾਰੀ। “ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦਾ ਮੈਂ ਜਾਦੂਗਰ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸੈਂਕੜੇ ਰੂਬਲ ਕਮਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ।”

“ਪਰ ਤੂੰ ਨਾ ਕਮਾਏ।”

“ਬੇਸ਼ੱਕ, ਮੈਂ ਨਾ ਕਮਾਏ,” ਉਹ ਮਾਣ ਨਾਲ਼ ਕੂਕਿਆ। “ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ।”

ਉਹਦਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਆਕੜ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।

“ਯਾਦ ਈ ਉਹ ਮੀਸਣਾ ਚੋਰ, ਪਿਓਤੋਰ, ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ? ‘ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ, ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਲਕੜੀ ਦਾ ਤਾਬੂਤ।’ ਗੱਲ ਹੋਈ ਨਾ; ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਏ ਨੌਕਰੀ!”

“ਪਿਓਤੋਰ ਬੀਮਾਰ ਆਦਮੀ ਏ,” ਮੈਂ ਕਿਹਾ। “ਉਹਨੂੰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਦੈ।”

“ਮੈਂ ਵੀ ਬੀਮਾਰ ਆਦਮੀ ਹਾਂ।” ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਚਿਲਕਿਆ। “ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਬੀਮਾਰ ਏ!”

ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਤੇ ‘ਲਖਪਤੀਆਂ’ ਦੀ ਗਲੀ ਵੱਲ ਜਾ ਨਿਕਲਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਸਭੇ ਆਵਾਰਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਇਹਨਾਂ ਅਛੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਖੁਸ਼-ਮਿਜ਼ਾਜ ਤੇ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਮਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਭੜਕੀਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਸਨ, ਉਹ ਆਕੜ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਤਕਣੀ ਇੰਝ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਝਗੜੇ ਤੇ ਲੜਾਈ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਵੇਖ ਲੋਕ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਸੁਣਦੇ ਨੇ। ਏਥੇ ਮੈਂ ਲੀਡਰ ਹਾਂ,” ਉਹ ਫੁਕ

ਲੈਂਦਾ।

ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਲੁਟਾਂਦਾ ਉਹ ਆਵਾਰਗਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਤਰਾਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹਾਰ ਰਹੇ ਬੰਦੇ ਵਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ। ਅਕਸਰ ਉਹ ਇੰਝ ਕੂਕਦਾ ਸੁਣੀਂਦਾ:

“ਇਹ ਇਨਸਾਫ਼ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਭਰਾਵੇ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।”

ਮੈਂ ਉਸ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਗੰਦੀ ਗਲੀ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਝੋਲੇ ਵਿੱਚ ਤੂਸੜੇ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੁਖ ਪਰਵਾਹ ਤੋਂ ਟੁਟੇ ਪਏ ਸਨ, ਪਰ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰਚ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੀ ਮੌਜ-ਭਰੀ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਦਲੇਰ ਤੇ ਬੇ-ਪਰਵਾਹ ਸਨ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਵੋਲਗਾ ਦੇ ਮਲਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਫਟਾ-ਫਟ ਸਾਧ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚੋਰ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਤੁਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਸਟੀਮਰਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾ ਝਕਦੇ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਉਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਧੱਕਾ ਨਾ ਲਗਦਾ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੋਰੀ-ਚਕਾਰੀ ਨਾਲ ਇੰਝ ਰਫੂ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਬਗੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਕੋਟ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ, ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਲਗ ਗਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਬਰਫ਼ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਕੋਈ ਲਦਾਈ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਲੋਕ ਅਲਖਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ, ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਟਿਲ ਲਾ ਦੇਂਦੇ। ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮੌਜੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਓਸੀਪ ਨੇ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਵੇਖੀ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਤਰੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਵੇਖ ਮੁੰਡਿਆ, ਉਹਨਾਂ ‘ਲਖਪਤੀਆਂ’ ਨਾਲ ਤੇਰੀ ਗੂਹੜ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਈ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ? ਵੇਖੀਂ, ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰਾ ਬਹੀਂ।”

ਮੈਥੋਂ ਜਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਇੰਝ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ।

“ਆਜ਼ਾਦ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀ!” ਉਹਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਟੁੱਕੀ। “ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਲੇੜ ਤੇ ਨਕਾਰੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਸਜਾ ਏ।”

“ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹਦੇ ‘ਚੋਂ ਸੁਆਦ ਵੀ ਆਉਂਦੈ?” ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਖਾਣ ਪਾਈਦੈ: ‘ਨੇਕ ਨੀਯਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮਹਿਲ ਨਹੀਂ ਪੁਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।’

ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਇੰਝ ਲੁਤਰ-ਲੁਤਰ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੱਚਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਓਸੀਪ ਭੜਕ ਪਿਆ ਤੇ ਕੜਕਿਆ:

“ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੌਣ ਕਹਿੰਦੈ? ਸਿਰ-ਫਿਰੇ ਤੇ ਸੋਤੜ, ਤੇ ਤੈਨੂੰ, ਕਤੂਰਿਆ,

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ! ਇਹ ਜਿਹੀਆਂ ਯਬਲੀਆਂ ਉਹ ਈ ਮਾਰਦੇ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਈਰਖਈ ਹੋਣ ਜਾਂ ਉੱਕਾ ਨਾਕਾਰੇ; ਤੂੰ ਉਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੰਭ ਉਗਾ ਲੈ! ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਤੇਰੀ ਏਸ ਗੂਹੜ ਦਾ ਸੁਆਲ ਏ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ, ਤੇ ਕਸੂਰ ਸਾਰਾ ਤੇਰਾ ਆਪਣਾ ਈ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਤੇ ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਓਸੀਪ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਪੇਸ਼ਕੋਵ ਛੱਡ ਦੇ ‘ਲਖਪਤੀਆਂ’ ਨੂੰ। ਓਸ ਮਹੱਲੇ ’ਚ ਸਭ ਚੋਰ ਤੇ ਕੰਜਰੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਜੇਲ੍ਹ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਏ ਜਾਂ ਹਸਪਤਾਲ। ਛੱਡ ਦੇ ਨੇ!”

ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਲੁਕਾਅ ਰਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ‘ਲਖਪਤੀਆਂ’ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ’ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਆਰਦਾਲੀਅਨ, ‘ਲੇਲਾ’ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਮਕਾਨ ਦੇ ‘ਹਾਤੇ ਦੇ ਢਾਰੇ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ‘ਲੇਲਾ’ ਸਾਨੂੰ ਸੁਆਦਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਡਾਨ-ਕੰਢੇ-ਰੋਸਤੋਵ ਤੋਂ ਪੈਦਲ ਟੁਰ ਕੇ ਮਾਸਕੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਫੌਜੀ ਰਹਿ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ‘ਕਰਾਸ ਆਫ ਸੇਂਟ ਜਾਰਜ’ ਦਾ ਤਮਗਾ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਗੋਡੇ ’ਤੇ ਇਕ ਫਟ ਪੁਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਲਈ ਲੰਢਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਤੇ ਗੱਠੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਖਰਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸੀ, ਤਾਕਤ ਜਿਨ੍ਹਨੂੰ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹਦਾ ਲੰਢ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨ ਦੇਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਬੀਮਾਰੀ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਵਾਲ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਝੜ ਗਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਇੰਝ ਰੁੰਡ-ਮੁੰਡ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦਾ।

ਆਪਣੀਆਂ ਅਬਰੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਸ਼ਕ ਨਾਲ ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਫੇਰ ਮੈਂ ਸਰਖੂਮੋਵ ਅਪੜਿਆ; ਓਥੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਇਕ ਪਾਦਰੀ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਵਿਹੜੇ ’ਚ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ: ‘ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਜੰਗ ਦੇ ਸੂਰਮੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਧੇਲਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ?...’”

ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਕਿੱਡਾ ਝੂਠਾ ਏ ਤੂੰ, ਕਿੱਡਾ ਝੂਠਾ!”

“ਝੂਠਾ ਕਿਉਂ?” ਗੁੱਸਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ‘ਲੇਲੇ’ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਮੱਠੇ, ਲਾਅਨਤ-ਪਾਉਂਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਤੈਨੂੰ ਬੀਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਤੈਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਲੰਢੇ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਤੂੰ ਸਗੋਂ ਏਧਰ ਓਧਰ ਕੁਦਾੜੇ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਫਿਰਨੈ।”

“ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਮਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਰਨਾਂ-ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਸਾਣ ਲਈ।”

“ਤੂੰ ਆਪ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੱਸਦਾ ?”

ਪੁਪਿਆਲੀ ਰੁਤ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਹਨੇਰੇ ਪਏ ਤੇ ਗੰਦੇ 'ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੀਵੀਂ ਆਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਕੁਝ ਝੁਲਾਣਾ ਤੇ ਹੋਕਾ ਲਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

“ਨੀ ਕੁੜੀਓ, ਕੌਣ ਖਰੀਦੇਗੀ ਇਹ ਸਕਰਟ ?”

ਤੀਵੀਆਂ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੇੜਾਂ 'ਚੋਂ ਬੰਨੇ ਰੀਂਗਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਭੀੜ ਪਾ ਲਈ। ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਪਛਾਣ ਲਿਆ, ਉਹ ਨਾਤਾਲੀਆ ਧੋਬਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਛੱਤ ਤੋਂ ਹੇਠ ਕੁਦਿਆ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੋਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਗੇ ਸਕਰਟ ਵੇਚ ਕੇ 'ਹਾਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਸੁਣ!” ਮੈਂ ਫਾਟਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦਿਆਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਬਸ ਏਨਾ ਈ ਕਹਿ ਸਕਣੈ ?” ਕੰਨ-ਅੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਤਕਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ। ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਉਹ ਅਟਕ ਗਈ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕੂਕੀ:

“ਤੋਬਾ! ਤੂੰ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹੈਂ ਏਥੇ ?”

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਤੁਭਕ ਕੇ ਮਾਰੀ ਕੂਕ ਨਾਲ ਝੂਣਿਆ ਤੇ ਘਾਬਰ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਉਹਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਡਰ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਨਕਸ਼ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਡਰ ਮੇਰਾ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਮਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ, ਬਸ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਵੇਖਣ ਚਾਖਣ ਲਈ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ।

“ਵੇਖਣ ਚਾਖਣ ਲਈ ?” ਉਹਨੇ ਟਿਚਕਰ-ਭਰੀ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ। “ਕਿਥੇ ਵੇਖਣ ਚਾਖਣ ਲਈ: ਰਾਹੀਆਂ ਦੇ ਬੋਝਿਆਂ 'ਚ ਤੇ ਜਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਜੰਪਰਾਂ 'ਚ. ਹੈ ਨਾ ?”

ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਨਿਤਾਣਾ, ਉਹਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਢਿਲਕੇ, ਲਗਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਥਲੇ ਕਾਲੇ ਹਾਲੇ ਸਨ।

ਇਕ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਉਹ ਅਟਕ ਗਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

“ਆ ਗਲਾਸ ਚਾਹ ਪੀ ਲੈ। ਤੂੰ ਕੱਪੜੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਏ ਹੋਏ ਨੇ, ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਅਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।”

ਪਰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੇ, ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਫੇਰ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ! ਚਾਹ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਦੱਸਣ ਲਗ ਪਈ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਜਾਗੀ ਸੀ ਤੇ ਅਜੇ ਉਹਨੇ ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਰਾਤੀਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕੋਚਵਾਨ ਵਾਂਗ ਗੁਟ ਹੋ ਕੇ ਪੈ ਗਈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਤੇ ਕੀਹਦੇ ਨਾਲ ਪੀਤੀ ਸੀ।”

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਅਫਸੋਸ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬੇ-ਅਰਾਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜੀ ਕੀਤਾ, ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਉਹਦੀ ਧੀ ਬਾਰੇ ਪੁਛਾਂ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਚਾਹ ਤੇ ਵੋਦਕਾ ਪੀ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਆਮ ਛੁਹਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ, ਅਜਿਹੇ ਖਰੂਵੇ ਢੰਗ

ਨਾਲ਼, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਮਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੀ ਧੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਹ ਇਕਦਮ ਸੰਭਲ ਗਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

“ਕਿਉਂ ਪੁਛਣੈਂ ਤੂੰ ? ਨਹੀਂ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਧੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ ਲੱਗਾ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ ਲੱਗਾ।”

ਉਹਨੇ ਹੋਰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਤੇ ਬੋਲਦੀ ਗਈ:

“ਮੇਰੀ ਧੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕੌਣ ਹੋਣੀ ਹਾਂ ? ਧੋਬਨ। ਉਹਦੇ ਜਿਹੀਆਂ ਦੀ ਮੈਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਮਾਂ ਬਣ ਸਕਨੀ ਹਾਂ ? ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਏ। ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਭਰਾਵਾ! ਏਸ ਲਈ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਸਹੇਲੀ ਕੋਲ, ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਕੁੜੀ ਕੋਲ, ਚਲੀ ਗਈ, ਲਗਦੈ ਮਾਸਟਰਾਣੀ ਬਣਨ ਲਈ...”

ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅਟਕ ਕੇ, ਉਹ ਨਰਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

“ਧੋਬਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕੀ ਲੈਣਾ ਏਂ। ਗਸ਼ਤੀ ਕੋਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਲੱਭ ਜਾਏ ਨੇ, ਹੈ ਨਾ ?”

ਉਹ ਵੇਸਵਾ ਸੀ, ਇਹ ਮੈਂ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਬੁਝ ਲਿਆ ਸੀ - ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਹੀ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧੱਕਾ ਲਗਾ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਤਰਸ ਦੇ ਅਥਰੂ ਡਲ੍ਹਕ ਪਏ। ਇਹ ਆਪ ਨਾਤਾਲੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਨ ਨਾਲ਼ ਮੇਰਾ ਖਾਸ ਹੀ ਤ੍ਰਾਹ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਅਜੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਤੱਕ ਹੀ ਹਿੰਮਤਣ, ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਤੀਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

“ਓਏ ਝਲਿਆ,” ਹਉਕਾ ਭਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। “ਏਥੋਂ ਚਲਾ ਜਾ। ਤੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣੀ ਹਾਂ, ਤੇਰਾ ਤਰਲਾ ਕਢਦੀ ਹਾਂ, ਏਥੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੀ ਪੈਰ ਨਾ ਪਾਈਂ। ਤੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂਉਂ ਰਹਿਣ ਲਗਾ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਉੜੀ, ਆਪਣੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ਼ ਟਰੇ ਉੱਤੇ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਉਲੀਕਿਆ ਤੇ ਨਰਮ ਤੇ ਬੇ-ਸੁਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਈ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ:

“ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਪਰਵਾਹ ਪਈ ਏ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਦੀ ? ਜੇ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਈ ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੀ... ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ: ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦੀ! ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦੀ! ਪਰ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ: ‘ਤਾਂ ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲਵਾਂਗੀ।’ ਤਦੇ ਉਹ ਕਜ਼ਾਨ ਚਲੀ ਗਈ - ਨਰਸਰੀਰੀ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਠੀਕ ਈ ਹੋਇਐ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਕੀ ਬਣਿਐ ?.... ਮੇਰਾ, ਖੈਰ ਮੇਰਾ ਕੀ ਬਣਨੈਂ। ਮੈਂ ਕਿਦ੍ਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਾਂ ? ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਵੱਲ ?....”

ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੀ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਬੇ-ਆਵਾਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਫਰਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦੀ। ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ

ਦੀਆਂ ਨੁਕਰਾਂ ਢਿਲਕ ਗਈਆਂ। ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਨਵੇਂ ਚੰਨ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੜਕਣਾ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਝਰੜੀਆਂ ਦਾ ਤੁਭਕਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਚੁਪ-ਸੁਨੇਹੇ ਦੇਣਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪੀੜ ਉਠਦੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੁਖਾਇਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁੱਛਾ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਸ਼ਾਲ ਹੇਠੋਂ ਤਿਲਕ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕੰਨ ਵਲ ਕੁੰਡਲਾਂ ਦਾ, ਉਹਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਠੰਡੀ ਚਾਹ ਦੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਥਰੂ ਡਿੱਗਾ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਗਲਾਸ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਘੁਟ ਕੇ ਮੀਟ ਲਈਆਂ; ਦੋ ਅਥਰੂ ਹੋਰ ਨਪੀੜ ਕੱਢੇ ਤੇ ਸ਼ਾਲ ਦੀ ਕੰਨੀ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਪੂੰਝਿਆ।

ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ:

“ਅਲਵਿਦਾ।”

“ਹੱਛਾ? ਦਫਾ ਹੋ ਜਾ, ਹੋ ਜਾ ਦਫਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਕੋਲ!” ਉਹਨੇ ਉੱਪਰ ਤੱਕਿਆਂ ਬਿਨਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਭੁਲਾਂਦਿਆਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹਿੱਕ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਤੇ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਤੇ ‘ਲੇਲਾ’ ਹੁਣ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਟੇ ਪਏ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਲੱਭਦਿਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਸੜਕ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਦਾ ਰੌਲਾ ਸੁਣੀਤਾ।

ਮੈਂ ਫਾਟਕ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਭੱਜਦਾ ਭੱਜਦਾ ਨਾਤਾਲੀਆ ਨਾਲ ਟਕਰਾਂਦਿਆਂ ਬਚਿਆ। ਉਹ ਫੁਟਪਾਥ 'ਤੇ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਡੋਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੜ੍ਹ-ਸੜ੍ਹ ਕਰਦੀ ਤੇ ਇਕ ਹਥ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਝਰੀਟਿਆ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ ਸ਼ਾਲ ਤੇ ਪੂੰਝਦੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੜਕੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਧਕਦੀ। ਉਹਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਤੇ ‘ਲੇਲਾ’ ਪੁਲਾਂਘਾ ਭਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਆ ਫੇਰ ਸੁਆਦ ਦਵਾਈਏ ਸੂ, ਆ ਜਾ!” ‘ਲੇਲਾ’ ਕੂਕਿਆ।

ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਭੱਜਿਆ ਤੇ ਨਾਤਾਲੀਆ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਮੁੱਕਾ ਉਗਰਿਆ।

ਉਹ ਭੁਆਂਟੀ ਖਾ ਕੇ ਮੁੜੀ, ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਕਰੂਪਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। “ਆ, ਮਾਰ ਮੈਨੂੰ”, ਉਹ ਚਿਲਕੀ।

ਮੈਂ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ।

“ਕੀ ਹੋਇਆ ਈ?”

“ਉਹਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਈ,” ਮੈਂ ਸਾਹੋ-ਸਾਹੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਸਾਂ-ਮਸਾਂ ਆਖ ਸਕਿਆ।

ਉਹਦਾ ਹਾਸਾ ਛੁਟ ਪਿਆ।

“ਕੌਣ ਈ ਏ, ਰਖੇਲ ਈ ਤੇਰੀ? ਉਹ ਨਾਤਾਲੀਆ, ਨੀ ਕਮੀਨੀਏ, ਸਾਧ ਨੂੰ ਵੀ

ਫਾਹ ਲਿਆ ਈ!”

‘ਲੇਲਾ’ ਵੀ ਪੱਟਾਂ ’ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਦਾ, ਖਿੜ-ਖਿੜ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਤੇ ਫੇਰ ਦੋਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਦੇ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਰ ਸਕਦਾ, ਮੈਂ ‘ਲੇਲੇ’ ਦੀ ਛਾਤੀ ’ਤੇ ਘਸ਼ੁੰਨ ਜੜ ਉਹਨੂੰ ਲੰਮਿਆਂ ਪਾ ਕੇ ਨਠ ਉਠਿਆ।

ਪਿੱਛੋਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਮੈਂ ‘ਲਖਪਤੀਆਂ’ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ - ਐਤਕੀ ਇੱਕ ਫੈਰੀ ’ਤੇ।

“ਸੁਣਾ ਵਾਈ,” ਉਹਨੇ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਈ?”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨੇ ਨਾਤਾਲੀਆ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੇ-ਇੱਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ।

“ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ, ਅਸੀਂ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ? ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਚਿੜਾ ਕੇ ਮਜ਼ਾ ਲੈ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਨਾਤਾਲੀਆ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ - ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਾਰਦੇ? ਉਹ ਬਸ ਗਸ਼ਤੀ ਏ। ਜੇ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦੈ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਰਗੀ ਕੰਜਰੀ ਤੇ ਹੱਥ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ? ਪਰ ਅਸੀਂ ਐਵੇਂ ਮਖੌਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਘਸ਼ੁੰਨ ਕੋਈ ਸਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਏ।”

“ਤੂੰ ਭਲਾ ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਸਿਖਾ ਸਕਦਾ ਸੈਂ? ਤੂੰ ਆਪ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ?”

ਉਸ ਬਾਂਹ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ’ਤੇ ਸੁੱਟੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਝੁਣਿਆ:

“ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਏ,” ਉਹਨੇ ਫੁੰਕਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ। “ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਾ ਹੋਇਆ, ਭਰਾਵਾ - ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਜਾਣਨਾਂ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਗਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕੋਈ।”

ਉਹ ਗੁੱਟ ਤੇ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇੰਝ ਪਿਆਰ-ਭਰੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਉਸਤਾਦ ਖੁੰਢੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਵਲ ਝਾਕਦਾ ਹੈ।

ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਮੈਨੂੰ ਪਾਵੇਲ ਓਦਿੰਤਸੋਵ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੁਲਬਲਾ ਸੀ, ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਬਾਂਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਉਹਦਾ ਵਤੀਰਾ ਤਰਸ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕ ਕੇ ਆਖਿਆ:

“ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਨੌਕਰੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਆ? ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇਰਾ ਕੁਝ ਬਣਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ।”

ਫੇਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ:

“ਜ਼ਿਖਾਰੇਵ ਅਜੇ ਵੀ ਓਸੇ ਘੋੜੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੈ। ਲਗਦੈ ਸਿਤਾਨੋਵ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭੜਕਣੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਏ - ਏਨੀ ਪੀਂਦੈ, ਜਿੰਨੀ ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੀਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਬਘਿਆੜਾਂ ਨੇ ਗੋਗੋਲੇਵ ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ - ਯੂਲਟਾਈਡ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਘਰ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਬਘਿਆੜਾਂ ਨੇ ਬਸ ਉਹਦੇ ਟੁਕ-ਟੁਕ ਡਕਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।”

ਖਿਆਲ ਦੌੜਾਂਦਿਆਂ ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਹਾਸੇ ਛੁਟ ਪਏ।

“ਉਹਨੂੰ ਚਿਥ ਛੱਡਿਆ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਗੁਟ ਹੋ ਗਏ! ਜੰਗਲ 'ਚ ਸਰਕਸ ਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿਛਲੀਆਂ ਟੰਗਾਂ 'ਤੇ ਟੁਰਦੇ ਗਏ, ਹੁਆਂਕਦੇ ਤੇ ਚਾਂਘਰਦੇ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢੇਰ ਹੋ ਗਏ!”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਦਿਲ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਬੀਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਝ ਅਫਸੋਸ ਵਾਲੀ ਗੱਲ।

19

ਸਿਆਲੇ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਮੇਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਹਰ ਕੋਈ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਮੈਂ ਉਹੀਉਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਲ ਲੈਂਦੇ, ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਵਿਹਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਜੁੜੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੈਂ “ਨੀਵਾ” ਤੇ ‘ਮਾਸਕੋ ਪੱਤ੍ਰਕਾ’ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਂਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਉਕਾ ਨਾ ਭਾਂਦੇ। ਰਾਤੀਂ ਮੈਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਮਾਲਕਣਾਂ ਸੰਧਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ 'ਤੇ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਢਿੱਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਘਰ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗਾ:

“ਵਿਕਟਰ ਤੇਰੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਮਖੌਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦੈ; ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੈ ਉਹ, ਪੇਸ਼ਕੋਵ? ਆਪਣੀ ਲਿਖੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਸੁਣਾ ਖਾਂ।”

ਨਾਂਹ ਕਰਨੀ ਅਜੀਬ ਸਮਝਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਨਾ ਲਗੀਆਂ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ:

“ਲਿਖੀ ਚਲ, ਲਿਖੀ ਚਲ! ਸ਼ੈਦ ਤੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਬਣ ਜਾਏਂ। ਪੜ੍ਹਿਆ ਈ ਕਦੀ ਪੁਸ਼ਕਿਨ ?

ਕੀ ਕਦੀ ਡੈਣਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ ਵਿਆਹ,

ਕੀ ਕਦੀ ਜਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਸਵਾਹ ?

“ਉਹਦੇ ਵੇਲੇ ਅਜੇ ਲੋਕੀਂ ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪ ਮੰਨਦਾ ਹੋਵੇ - ਉਹਨੇ ਬਸ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਈ ਲਿਖ ਛੱਡਿਆ।”

“ਠੀਕ ਏ, ਭਰਾਵਾ, ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ,” ਉਹ ਸੋਚੀਂ ਵਹਿ ਪਿਆ। “ਪਰ ਹੁਣ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਈ ਜਾਣਦੈ। ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਤੇਰਾ ਗੁਜ਼ਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪਣੀ ਇਹ ਕਾਪੀ ਜਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਲੁਕਾ ਰਖੀਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚਿੜਾਣ ਲਗ ਪੈਣਗੀਆਂ ਨੀ। ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ, ਭਰਾਵਾ, ਬੰਦੇ ਦੀ ਦੁਖਦੀ ਰਗ ਛੇੜਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੁੰਦੈ!”

ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਚੁਪੀਤਾ ਤੇ ਗੜ੍ਹਦ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਚੁਗਿਰਦੇ

ਚੋਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਬੂਹੇ ਦੀ ਟੱਲੀ ਖੜਕਦੀ, ਤੂਭਕ ਪੈਂਦਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਮਾੜੀ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਵੀ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਖਿੜ ਪੈਂਦਾ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੜਕੇ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਟ ਹੋ ਚਿਰਾਕਾ ਪਰਤਦਾ। ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਸਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਚੀਜ਼, ਜਿਨ੍ਹੇ ਉਹਦਾ ਇੰਝ ਮਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸਾ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਦਤ ਦਾ ਦਬੱਲਿਆ ਹੀ ਜਿਊਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਐਤਵਾਰ ਖਾਣੇ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਸੈਰ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਨੌ ਵਜੇ ਤੱਕ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਯਾਮਸਕਾਯਾ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਗੌਣਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਵਾਲਾ ਇਕ ਢਿੱਡਲ, ਮੁੜ੍ਹਕੇ-ਭਿੱਜਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਹੀ ਗਿਰਜਿਆਂ ਦੇ ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀਏ ਵੇਦਕਾ, ਬੀਅਰ ਤੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਓਥੇ ਆ ਜੁੜਦੇ, ਜੋ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੌਣਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਪਿਆਂਦਾ। ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀਏ ਮੋਟੀ ਬੁੱਧੀਵਾਲੇ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਿਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਖਾਤਰ ਕਰਾਣ ਲਈ ਗੌਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਘਟ ਹੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੀਨਦਾਰ ਸ਼ਰਾਬੀ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨਾ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੱਦ ਲੈਂਦਾ, ਤੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੂਹੇ ਨਾਲ ਕੰਨ ਲਾਉਣ 'ਤੇ ਹੀ ਸੁਣੀ ਸਕਦੀਆਂ।

ਪਰ ਅਕਸਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਗਾਂਦੇ ਵਜਾਂਦੇ; ਮਾਲਕ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਉਂ ਗਵੱਈਏ ਟੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਆਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਭਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਂਦਾ।

ਗਵੱਈਏ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਰੋਸਣ ਵਾਲੇ ਫੱਟੇ ਕੋਲ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵੇਦਕਾ ਵਾਲੇ ਢੋਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਟੂਲ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਦਾ ਖੱਲਾ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਲਈ ਗੋਲ ਫਰੇਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ।

ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਗਵੱਈਆ ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਮਧਰਾ ਮਾੜਚੂ ਜਿਹਾ ਕਾਠੀ-ਸਾਜ਼ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਕੋਲ ਖਾਸ ਹੀ ਸੁਹਣੇ ਗੌਣਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਖੁੱਥੜ, ਝਰੜਾਇਆ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਲਾਖੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਸਨ; ਉਹਦਾ ਨੱਕ ਇੰਝ ਚਮਕੀਲਾ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਲੋਥ ਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਪਨਾਲੀਆਂ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਬਿੱਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਆਪਣੇ ਖੁਆਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿੱਲ ਜੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੀਟ ਲੈਂਦਾ, ਸਿਰ ਨੂੰ ਢੋਲ ਦੇ ਥੱਲੇ ਨਾਲ ਲਾ ਆਰਾਮ ਦੇਂਦਾ, ਛਾਤੀ ਫੁਲਾਂਦਾ ਤੇ ਨਿੰਮੀ-ਨਿੰਮੀ, ਪਰ ਧੂਹਾਂ ਪਾਣ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੌਂਦਾ:

ਹੋ, ਵਿੱਛ ਗਈ ਧੁੰਦ ਆਰ-ਪਾਰ ਮੈਦਾਨ ਦੇ
ਹੋ ਗਿਆ ਰਾਹ ਓਹਲੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ....

ਫੇਰ ਉਹ ਖਲੋਂਦਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪਰੋਸਣ ਵਾਲੇ ਫੱਟੇ ਨਾਲ ਢਾਸਣਾ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਪੂਰੇ
ਦਿਲ ਨਾਲ ਗੌਣ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਛੱਤ ਵੱਲ ਚੁਕਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਵਾਂ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ
ਤੇ ਲੱਭਾਂ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਰਾਹ ਧੁੰਦਾਂ 'ਚੋਂ ?

ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੀਵੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਥੱਕਣ-ਮੁਕਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ।
ਕਿਸੇ ਰੁਪਹਿਲੀ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੀ ਅਕਾਵੀਂ ਤੇ ਘੁਸਮੁਸੀ ਬੜ-ਬੜ ਨੂੰ ਤਰੋਪੇ
ਲਾਈ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੋਗੀ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ, ਤੇ
ਉਹਦੀਆਂ ਹਿਚਕੀਆਂ ਭਰਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਅਭਿਜ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੁਟ ਤੋਂ
ਗੁਟ ਸ਼ਰਾਬੀ ਵੀ ਇੰਝ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ, ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ
ਮੇਜ਼ ਵਲ ਡਾਢੀ ਟੱਕ ਲਾ ਵੇਖਣ ਲਗਦੇ, ਤੇ ਏਧਰ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਪਾਟਣ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ,
ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਬਲਵਾਨ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਛਲਕ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਸੁਹਣੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰੂਹ
ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਛੋਹਣ 'ਤੇ ਉਪਜਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਗਿਰਜੇ ਵਰਗੀ ਚੁੱਪ ਛਾ ਜਾਂਦੀ, ਓਥੇ ਗਵੱਈਆ ਮਿਹਰਵਾਨ
ਪਾਦਰੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕੋਈ ਵਾਅਜ਼ ਨਾ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਦਿਲੋਂ ਸਮੁਚੀ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਲਈ
ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ, ਇਸ ਨਿਮਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਭੇ ਸੱਲ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ। ਤੇ ਇਹ ਦਾੜੀਆਂ
ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਰ ਘੜੀ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਨੀਝ ਲਾਈ ਰਖਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਰਗੇ ਚਿਹਰਿਆਂ
ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ
ਕੋਈ ਡੂੰਘਾ ਹਉਕਾ ਭਰਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਗੌਣ ਦੇ ਅਸਰ ਦਾ ਮਨਾਉਂਣਾ ਸਬੂਤ ਹੁੰਦਾ। ਇਹੋ
ਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਸਭੇ ਲੋਕੀਂ ਝੂਠੀ, ਬਣਾਉਟੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸੱਚੀ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ - ਵਾਹ, ਇਹ ਸੀ ਉਹ!

ਲਾਂਭੇ ਇੱਕ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਗੁਲੁੜ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਲੀਸੂਖਾ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਉਹ ਬੇ-ਮੁਹਾਰ
ਤੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਖਰੇਲੋਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਭਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾੜਿਆ
ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਥਰੂ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਉਹਦੀਆਂ ਬੇ-ਸ਼ਰਮ ਅੱਖਾਂ ਧੋ ਰਹੇ ਸਨ।
ਗੰਭੀਰ ਗਵੱਈਏ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਮਿਤਰੋਪੋਲਸਕੀ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ
ਅਥਾਹ ਖਰਜਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਢਿੱਲੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਕੋਈ
ਜੱਤਲ ਦਿਓ ਸੀ - ਅਜਿਹੇ ਪਾਦਰੀ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਮਿਲਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਖਸ ਸੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਗਲ
ਚੋਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਪਏ ਵੇਦਕਾ ਦੇ ਗਲਾਸ ਉੱਤੇ ਟਕ ਲਾਂਦਾ,
ਉਹਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਲਿਜਾਂਦਾ, ਫੇਰ ਅਣ-ਛੋਹਿਆ ਹੀ, ਇਹਤਿਆਤ ਨਾਲ, ਖੜਾਕ
ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਵਾਪਸ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ, ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੀਤਾ ਹੀ ਨਾ
ਜਾਂਦਾ।

ਤੇ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸਭੇ ਲੋਕੀਂ ਅਹਿੱਲ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਭੁੱਲੀ ਪਈ, ਕੋਈ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਪਣੀ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ, ਚੀਜ਼ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਜਦੋਂ ਗੌਣ ਮੁਕਾ ਲੈਣ 'ਤੇ, ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਟੂਲ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪੈਂਦਾ, ਮਾਲਕ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵੇਦਕਾ ਦਾ ਗਲਾਸ ਫੜਾਂਦਾ ਤੇ ਤਸੱਲੀ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਸੁਆਦ ਆ ਗਿਆ, ਬਿਲਕੁੱਲ! ਭਾਵੇਂ ਜਿਹੜਾ ਗੌਣ ਤੂੰ ਸੁਣਾਇਐ, ਉਹ ਓਨਾ ਗੌਣ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਕਿੱਸਾ ਏ, ਤੇ ਤੂੰ ਉਸਤਾਦ ਏਂ ਇਹਦਾ, ਤੇ ਇਹ ਸੱਚ ਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।”

ਕਾਹਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਆਪਣੀ ਵੇਦਕਾ ਪੀਂਦਾ, ਗਲਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗੌਣ ਦੀ ਗੱਲ ਏ, ਕੋਈ ਵੀ ਜਿਦ੍ਹੇ ਕੋਲ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਵੇ, ਗੌਂ ਸਕਦੈ, ਪਰ ਗੌਣ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਦੀਦ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਈ ਕਰਾ ਸਕਨਾਂ।”

“ਚਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸ਼ੇਖੀਆਂ ਨਾ ਮਾਰ!”

“ਜ਼ਬਾਨ ਉਹ ਰੋਕੇ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਕੋਲ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਹੋਵੇ ਈ ਕੁਝ ਨਾ,” ਗਵੱਈਏ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਘਾਬਰਿਆਂ, ਕੁਝ ਜ਼ਿੱਦ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ।

“ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸਮਝਣੈਂ ਤੂੰ, ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ!” ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬੋਲਿਆ।

“ਰੂਹ ਜਿੰਨਾ ਉੱਚਾ; ਏਸ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।”

ਆਪਣੀ ਨੁਕਰ 'ਚੋਂ ਮਿਤਰੋਪੋਲਸਕੀ ਗੜ੍ਹਕਿਆ:

“ਉਹ ਕੀੜਿਉ, ਕਾਢਿਉ, ਤੁਹਾਥੋਂ ਇਹ ਆਸ ਈ ਕਿਵੇਂ ਰਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਏਸ ਬਦ-ਸੂਰਤ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਗੌਣ ਦੀ ਕਦਰ ਪਾ ਸਕੋ!”

ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ਼ ਖਹਿੰਦਾ, ਖਹਿਬੜਦਾ ਤੇ ਨੁਕਸ ਛਾਂਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਉਹਨੂੰ ਗੌਣ ਵਾਲੇ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਚੁਕਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਕੁਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਦੇ ਗੌਣਾਂ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਜ਼ਾਤ ਨਲਾ ਘ੍ਰਿਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਅਗੇ ਉਹਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਉਹ ਉਹਦੀ ਬੇ-ਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਹਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਲਭ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪ ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਦਾ ਪਤਾ ਸੀ।

“ਗੌਂਦਾ ਚੰਗੈ, ਪਰ ਗੁਮਾਨ ਬੜਾ ਸੂ; ਕਿੱਲੀਉਂ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਲੋੜ ਏ ਇਹਨੂੰ,” ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਰਾਇ ਇਹ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਗਾਹਕ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ।

“ਗੱਲ ਇਹ ਸੱਚੀ ਏ; ਬੰਦਾ ਗਰੂਰਿਆ ਹੋਇਐ!”

“ਤੇ ਗਰੂਰ ਕਾਹਦਾ ਹੋਵੇ ਸੂ, ਵਾਜ ਉਹਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਏ - ਉਹਨੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਤੇ ਵਾਜ ਵੀ ਕੀ ਏ,” ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਗੱਲ ਠੀਕ ਏ, ਏਨੀ ਗੱਲ ਵਾਜ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨੀ ਉਹਦੇ ਉਹਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਏ,” ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਹਿੰਦੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਗਵੱਈਆ, ਗੌਣ ਗੌਂ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਤੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮਾਲਕ ਲੀਸੂਖਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਣ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਮਾਰੀਆ ਯਵਦੋਕੀਮੋਵਨਾ, ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ’ਤੇ ਹੱਥ ਅਜਮਾ ਕੇ ਵੇਖ - ਝਰੀਟ ਸੂ ਰਤਾ ਮਾਸਾ, ਹੈਂ ? ਤੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਈ ਕਰ ਲਏਂਗੀ।”

“ਜੇ ਕਦੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ,” ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸ ਕੇ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਆਖਿਆ।

“ਛੋਟੀਆਂ ਕਿਸ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ!” ਆਦਮੀ ਨੇ ਚੁੱਕਿਆ। “ਤੂੰ ਏਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ! ਤੇਰੀਆਂ ਲਿਲੁਕੜੀਆਂ ਕਢਦੇ ਵੇਖ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਕਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼, ਯਵਦੋਕੀਮੋਵਨਾ; ਤੇਰਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕਰ-ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਵਾਂਗਾ।”

ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਉਹ ਪੈਂਸੜਾ ਦੀ ਪੈਂਸੜਾ, ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਛੱਪਰ, ਨਿਵਾਈਂ, ਸ਼ਾਲ ਦੀ ਕੰਨੀਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ, ਬਸ ਓਥੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ, ਤੇ ਰੁੱਖੀ, ਇਕੋ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੀ ਗਈ:

“ਤੈਨੂੰ ਏਥੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਏ। ਜੇ ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ, ਮੈਂ ਕਰ ਦੇਣੀ ਸੀ।”

ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੌਣ ਗੌਂ ਲੈਣ ਤੇ ਹਰ ਗੌਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਚੜ੍ਹਾ ਲੈਣ ’ਤੇ, ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਗਲੂਬੰਦ ਵਲੋਟ ਲੈਂਦਾ, ਅੜਕੇ ਪਏ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਟੋਪੀ ਰਖ ਲੈਂਦਾ, ਤੇ ਬੰਨੇ ਟੁਰ ਪੈਂਦਾ।

ਅਕਸਰ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਗੌਣ ਵਿੱਚ ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਭ ਲਿਆਉਂਦਾ; ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ’ਤੇ, ਜਦੋਂ ਕਾਠੀ-ਸਾਜ਼ ਨੇ ਗੌਣਾ ਮੁਕਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ, ਮਾਲਕ ਰੋਕ-ਰੱਖੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਵੇਖੋ, ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਏਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗੌਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਏ। ਆ ਵਾਈ, ਦੋਸਤਾ... ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ!”

ਕਦੀ ਕਦੀ ਨਵੇਂ ਆਏ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਵਰਗੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਗੌਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ।

“ਠੀਕ ਏ। ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ, ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਈ; ਵਾਜ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਰੂਹ ਦਾ ਸਵਾਲ ਏ....” ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੀ ਹੁੰਦਾ।

ਹਰ ਕੋਈ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ।

“ਲਗਦੈ, ਕਾਠੀਆਂ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ!”

ਆਪਣੇ ਸੰਘਣੇ ਲਾਖੇ ਭਰਵਟਿਆਂ ਹੇਠੋਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਵਲ ਝਾਕਦਾ, ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਸਨਿਮਰ ਅਡੋਲਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਲੈ, ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਗੌਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣ ਲਗਾ, ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਗੁਣ ਰੱਬ ਦੀ ਦਾਤ ਏ।”

“ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਰੱਬ ਕੋਲੋਂ ਆਏ ਹਾਂ।”

“ਤੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣ ਲਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਰਾਬ ਰੋੜ੍ਹ ਲੈ।” ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਪਰਛਾਈਂ ਲਾਲੀ ਦੌੜ ਗਈ।

“ਵੇਖਾਂਗੇ - ਵੇਖਾਂਗੇ।”

ਪਰ ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਆਖਦਾ ਗਿਆ:

“ਗੌਣਾ ਕੁਕੜਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

“ਪੜ੍ਹਾ ਕਿਹਨੂੰ ਰਿਹੈ?”

“ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵੇਖ ਰਿਹਾ: ਗੌਣ ਰੂਹ ਲਈ ਹੁੰਦੈ।”

“ਬਸ ਰਹਿਣ ਦੇ; ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਗੌਣ ਸੁਣਾ ਕੋਈ।”

“ਗੌਣ ਲਈ ਮੈਂ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੁੱਤੇ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਵੀ,” ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਮੰਨ ਗਿਆ ਤੇ ਰਤਾ ਖੰਗੂਰ ਕੇ ਉਹ ਗੌਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤੁਛਤਾ, ਬੋਲਾਂ ਤੇ ਨੀਅਤਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੰਦ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ, ਜੋ ਹੋਛਾ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਅਲੋਕਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁੰਏ ਵਾਂਗ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ; ਹਰ ਕਿਸੇ ਵਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ, ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਸੁੱਚੀ ਤੇ ਸੋਚਾਂ-ਭੁੱਬੀ ਸੀ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਗਮ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕੋਈ ਸਜਰਾ ਬੁੱਲਾ ਰੁਮਕ ਆਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਉੱਤੇ ਰਸ਼ਕ ਆਇਆ; ਮੈਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਧੁਰ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਗੁਣ ਤੇ ਉਸ ਜ਼ੋਰ ਉੱਤੇ ਰਸ਼ਕ ਆਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਕਿੱਡੇ ਕਮਾਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂਘ ਉੱਠੀ, ਇਸ ਕਾਠੀ-ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਕੱਢਾਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਲੰਮੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤੱਕਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਗਦੀਆਂ, ਚੁਗਿਰਦੇ ਇੰਝ ਨੀਝ ਲਾ ਤੱਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਣ-ਸੁਖਾਵੀਂ ਗੱਲ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕਚਿਆਹਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਉਹਦੀ ਓਦੋਂ ਵੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੌਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬੁੱਢੇ ਵਾਂਗ ਟੋਪੀ ਹੇਠਾਂ ਖਿਚ ਰੱਖਣ ਤੇ ਗਲ ਦੁਆਲੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਲ, ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਗਲੂਬੰਦ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲਗਣ ਵਾਲੀ ਆਦਤ ਸੀ:

“ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਸ਼ੂਕ ਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੈ, ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮਲਕਜ਼ਾਦੀ ਨੇ...”

ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੋਂ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਫੂਕ ਲੈਂਦਾ ਨਾਸਾਂ ਫੁਲਾਈ ਰੱਖਦਾ, ਆਪਣਾ ਕੱਕਰ ਨਾਲ਼ ਯਖ਼ ਹੋਇਆ ਨੱਕ ਰਗੜਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਔਖੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਦੇ, ਇੱਕ-ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪੁਛਿਆ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਕੀਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ:

“ਚਲ ਟੁਰਦਾ ਹੋ, ਮੁੰਡਿਆ!”

ਮੈਨੂੰ ਮਿਤਰੋਪੋਲਸਕੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੜਨ 'ਤੇ ਉਹ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੋਖੇ ਬੋਝ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਭਾਰੀ ਚਲਦਾ ਕਿਸੇ ਨੱਕਰ ਵੱਲ ਹੋ ਪੈਂਦਾ। ਕੁਰਸੀ ਨੂੰ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰ ਕਢਦਾ, ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਅਰਕਾਂ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਤੇ ਉਹਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਜੱਤਲ ਸਿਰ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਕੱਢੇ ਬਿਨਾਂ, ਉਹ ਵੇਦਕਾ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗਲਾਸ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾ ਲੈਂਦਾ, ਏਨੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਬੁਲ੍ਹ ਚੱਟਦਾ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਤੁੱਭਕ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ; ਉਹ ਅਗੋਂ ਆਨੇ ਕਢ ਕੇ ਤੱਕਦਾ, ਉਹਦੀ ਠੋਡੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਲਟੂਰੀਆਂ ਉਹਦੇ ਲਾਲ ਹੋਏ, ਫੁੱਲੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਖਿਲਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

“ਕੀ ਤੱਕ ਰਹੇ ਹੋ? ਕੀ ਦੀਹਦਾ ਜੇ?” ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਫੁਟ ਪੈਂਦਾ।

“ਜਿਨ ਦੀਹਦੈ ਸਾਨੂੰ!” ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੇ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਪੀਂਦਾ, ਤੇ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਆਪਣੇ ਭਾਰੇ ਪੈਰ ਧਰੁੰਦਾ, ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੈਰੀਬਰ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਦਾ ਸੁਣਦਾ:

“ਮੈਂ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਹਾਂ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੇ ਈਸਾ ਵਾਂਗ, ਫਿਟਕਾਰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਏਰੀਅਲ ਉੱਤੇ ਕਹਿਰ ਟੁੱਟੇ, ਜਿੱਥੇ ਚੋਰ ਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਕਚਿਆਹਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਰਦਾ, ਤੁੱਕ ਨਾਲ਼ ਲੱਦਿਆ ਧਰਤੀ ਦਾ ਬੇੜਾ ਡੁੱਬੇ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਤੁੱਕ ਹੋ, ਓਏ ਸ਼ਰਾਬੀਓ ਤੇ ਪੇਟੂਓ, ਧਰਤੀ ਦਿਉ ਜੂਠੋ! ਓਏ ਲਾਅਨੀਤੀਓ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਸੁਮਾਰ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਧਰਤੀ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਹੰਗਾਲ ਸੁੱਟੇਗੀ!”

ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਗੂੰਜ ਨਾਲ਼ ਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਭਿਤ ਡੋਲਣ ਲਗਦੇ, ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਉਹਦੇ ਸੁਹਲੇ ਗੌਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ।

“ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਬੁੱਢਾ ਬੋਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ੈਤਾਨ!”

ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਵਾਕਫ਼ੀ ਕਢਣੀ ਸੁਖਾਲੀ ਸੀ - ਉਹਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਖੁਆਣਾ-ਪਿਆਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਵੇਦਕਾ ਦੀ ਸੁਰਾਹੀ ਤੇ ਲਾਲ ਮਿਰਚ ਵਾਲੀ ਕਲੇਜੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਉਹਦੇ ਸੰਘ ਤੇ ਮੇਅਦੇ ਨੂੰ ਲਹੂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, ਮੈਨੂੰ

ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਗੋਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਪਿਆ:

“ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਈ ਕਿਉਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ?”

ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਸਵਾਲ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਰਮ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਕਦੀ ਧਰਮ ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੀ?”

“ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ।”

“ਧਰਮ-ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹ। ਬਸ ਉਹੀਓ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿਆਣਪ ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਲਿਖੀ ਏ, ਸਿਰਫ ਤੁਹਾਡੇ ਚਕੋਰ-ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ; ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਤੂੰ ਕੌਣ ਏਂ, ਗਵੱਈਆ ਕੋਈ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਤੈਨੂੰ ਗੌਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੂਰਖਤਾ ਵਾਲਾ ਕਸਬ ਇਹ ਏ।”

ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬੋਲਿਆ:

“ਤੂੰ ਕੌਣ ਏਂ - ਗਵੱਈਆ ਨਹੀਂ ਤੂੰ?”

“ਮੈਂ? ਮੈਂ ਆਵਾਰਾਗਰਦ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਦੱਸ?”

“ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

“ਕੁਦਰਤੀ ਏ। ਤੇਰੇ ਏਸ ਗੁਬੰਦ 'ਚ ਹੈ ਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਓਥੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਆਮੀਨ!”

ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਖੁਆ-ਪਿਆ ਦੇਣ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਨਰਮ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ, ਇਹ ਵੀ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ:

“ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕਨਾਂ ਵਾਂ, ਮੈਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾਂ, ਤੂੰ ਕੌਣ ਏਂ, ਕੀ ਏਂ, ਕਿਉਂ ਏਂ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਤੂੰ ਪਓ ਢੱਠੇ ਖੂਹ 'ਚ!”

ਮੈਂ ਪਤਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਬਾਰੇ ਉਹਦੀ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਰਾਇ ਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੁਆਦ ਨਾਲ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਮੁਸਕਾਂਦਿਆਂ, ਸੁਣਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਕਦੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਗੰਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹ ਖਰ੍ਹਵੇਪਣ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ:

“ਯੋਕੜ ਏ ਉਹ! ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਆਉਂਦਾ ਸੁ, ਤੇ ਜੋ ਗਾਉਂਦੈ, ਉਹਦੀ ਸਮਝ ਸੁ, ਪਰ ਹੈ ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਖੋਤਾ ਈ ਏਂ!”

“ਕਿਸ ਕਰਕੇ?”

“ਏਥੇ ਜੰਮੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ।”

ਉਹਦੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ,

ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਲੀਂ ਉਹ ਬਸ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਏਧਰ ਓਧਰ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੀ ਉਮਰ ਗੁਟ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਕਜ਼ਾਨ ਅਕਾਡਮੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਪਾਦਰੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਮੈਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲੀਂ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਿਸ਼ਪ ਕ੍ਰਿਸਾਂਬ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

“ਕ੍ਰਿਸਾਂਬ?” ਮਿਤਰੋਪੋਲਸਕੀ ਨੇ ਸਿਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। “ਮੇਰਾ ਜਾਣੂੰ ਸੀ ਉਹ। ਮੇਰਾ ਮਾਸਟਰ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੀ। ਕਜ਼ਾਨ ਦੀ, ਅਕਾਡਮੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ - ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੈ। ਕ੍ਰਿਸਾਂਬ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦੈ ‘ਸੁਨਹਿਰੀ ਫੁੱਲ’, ਜਿਵੇਂ ਪਾਮਵਾ ਬਰੀਆਂਦਾ ਨੇ ਸੱਚ ਹੀ ਕਿਹੈ। ਉਹ ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਈ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕ੍ਰਿਸਾਂਬ!”

“ਤੇ ਪਾਮਵਾ ਬਰੀਆਂਦਾ ਕੌਣ ਸੀ?” ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ, ਪਰ ਪਿਤਰੋਪੋਲਸਕੀ ਨੇ ਰੁਖਾਈ ਨਾਲ਼ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਤੂੰ ਕੀ ਲੈਣੈਂ ਇਹਦੇ ਤੋਂ।”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਪੁਜਿਆ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ:

“‘ਪਾਮਵਾ ਬਰੀਆਂਦਾ’ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਏਂ।” ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਬਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਬਰੀਆਂਦਾ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕਲਵਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀਏ ਨੂੰ ਅਜੀਬ-ਅਜੀਬ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੌਖੇ ਜੁਟਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਲਿਲ੍ਹ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

“ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਨੀਸ਼ੀਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ!” ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਅਨੀਸ਼ੀਆ ਕੌਣ ਏਂ?”

“ਇਕ ਪੀੜ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦਵਾਈ,” ਮੇਰੇ ਬੋਂਦਲ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹੋ ਜਹੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਡਮੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੰਡਾਰਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਖਿਝਾਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੱਲ ਏਡੀ ਔਖਿਆਈ ਤੇ ਭੁਚਲਾਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਛੋਹਣ ਦਾ ਵਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।

ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਉੱਤੇ ਨਕਸ਼ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪੈਰੰਬਰ ਈਸਾ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਸ਼ਾ-ਚੜ੍ਹੀ ਦਲੇਰੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ:

“ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਜੂਠਾਂ ਤੇ ਤੌਕ!” ਉਹ ਗੜ੍ਹਕਦਾ। “ਹੁਣ ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆਂ। ਪਰ ਹਸ਼ਰ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਏ, ਤੇ ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਸਿਰੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ!”

ਇਹ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਕੂਕ ਸੁਣਨ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ “ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ” ਤੇ ਡਾਢੇ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਵਾਲੀ ਧੋਬਨ ਨਾਤਾਲੀਆ ਤੇ ਗੰਦੀ ਗੱਪਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਲਚੀ, ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ....

ਇਸ ਆਦਮੀ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੀ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦਾ ਅਜੀਬ ਅੰਤ ਹੋਇਆ।

ਬਸੰਤ ਰੁਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਛਾਉਣੀ ਕੋਲ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਟੱਕਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਕੱਲਾ ਟੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਫੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਠ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਹਵਾਖੋਰੀ ਕਰ ਰਿਹੈਂ?” ਉਹਨੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁਛਿਆ। “ਮੈਂ ਵੀ ਸੈਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਿਆਂ। ਮੈਂ, ਦੋਸਤਾ, ਬੀਮਾਰ ਆਦਮੀ ਹਾਂ, ਸੱਚੀਂ।”

ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਟੁਰਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਚਾਣਚਕ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਟੋਟੇ ਦੀ ਤਹਿ 'ਤੇ ਪਿਆ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਿਸਿਆ। ਉਹ ਕੰਧ ਨਾਲ਼ ਲੱਗਾ ਢੇਰ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਕੋਟ ਖਿਚ ਕੇ ਕੰਨ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਧਰੂਹ ਲਾਹਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਨਸ਼ੇ 'ਚ ਚੂਰ ਏ!” ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਟਕਦਿਆਂ ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀਏ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ।

ਪਰ ਨੇੜੇ ਹੀ ਲਵੀ ਘਾਹ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਰਿਵਾਲਵਰ, ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਟੋਪੀ ਤੇ ਧੌਣ ਤੱਕ ਘਾਹ ਵਿੱਚ ਲੁਕੀ ਵੇਦਕਾ ਦੀ ਅਣ-ਮੁਕਾਈ ਬੋਤਲ ਪਈ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੂੰਹ, ਮਾਣੋ ਸ਼ਰਮਸਾਰੀ ਨਾਲ਼ ਕੋਟ ਦੀ ਕਾਲਰ ਵਿੱਚ ਵਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮਿੰਟ ਕੁ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਬੋਲ ਖੜੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫੇਰ ਮਿਤਰੋਪੋਲਸਕੀ ਨੇ ਪੈਰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਟਿਕਾ ਲਏ ਤੇ ਕਿਹਾ: “ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਲਈ ਸੂ।” ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਦਿਸ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਦਮੀ ਨਸ਼ੇ 'ਚ ਚੂਰ ਨਹੀਂ। ਮਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇੰਝ ਇਕਦਮ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਆਉਣ ਦੇਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਕੂਲੀ ਖੋਪਰੀ ਤੇ ਕੋਟ ਦੀ ਕਾਲਰ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਨੀਲਾ ਕੰਨ ਟਕ ਲਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਤਰਸ। ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਔਖਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੁਖਦਾਈ ਦਿਨ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।

ਮਿਤਰੋਪੋਲਸਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਣ-ਮੁੰਨੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਥਾਪੜੀਆਂ ਤੇ ਖਰ੍ਹਵੇ ਲਹਿਜੇ 'ਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ। ਵਹੁਟੀ ਛੱਡ ਗਈ ਹੋਏਗੀ ਸੂ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੈ ਗਈ ਹੋਏਗੀ ਸੂ।”

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸੌਂਦ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਘਲਿਆ ਤੇ ਆਪ ਉਹ ਲੱਤਾਂ ਲਮਕਾਂ, ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕੋਟ ਮੋਢਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਘੁਟ ਟੋਏ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ।

ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਲੈਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਭਜਿਆ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀਏ ਨੇ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਵਾਲੀ ਵੇਦਕਾ ਦਾ ਬਾਕੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਡਫ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਭੁੜਕਾਈ।

“ਇਹ ਈ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਉਹਦੇ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਿਤੈ!” ਉਹ ਕੂਕਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਬੋਤਲ ਭੁੰਝੇ ਪਟਕਾ ਮਾਰੀ, ਚੀਨਾ-ਚੀਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮੇਰੇ ਮਗਰੇ-ਮਗਰ ਇਕ ਪੁਲਿਸੀਆ ਭੱਜਾ ਆਇਆ, ਉਹਨੇ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਝਾਕਿਆ, ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਲਾਹੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਝਿਜਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਸੂਲੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਉਹਨੇ ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀਏ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ:

“ਕੌਣ ਏਂ ਤੂੰ?”

“ਤੈਨੂੰ ਕੀ।”

ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਇਹ ਦਸ ਖਾਂ - ਏਥੇ ਇਕ ਮੋਇਆ ਆਦਮੀ ਪਿਐ, ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਏ...”

“ਮੈਨੂੰ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਏ!” ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀਏ ਨੇ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਦਿਆਂ ਘੁੰਮਣ ਨਾਲ ਆਖਿਆ।

ਪਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਵੇਦਕਾ ਪੀਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਭੱਜੇ ਆਏ ਤੇ ਇਕ ਸਖ਼ਤ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਵਾਲਾ ਪੁਲਸ-ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਬੱਘੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਹਨੇ ਉਹਦਾ ਕੋਟ ਚੁਕਿਆ।

“ਪਹਿਲੋਂ ਇਹਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਲਭਿਐ?”

“ਮੈਂ,” ਮਿਤਰੋਪੋਲਸਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵਲ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਤੇ ਡਰਾਵੇ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਕਦਮ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਮਕਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਵਾਹ-ਵਾਹ, ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਏ ਮਿਲ ਕੇ, ਜਨਾਬ!”

ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ, ਕੋਈ ਦਰਜਨ ਕੁ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਝਾਕਦੇ ਤੇ ਸਿਰੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ। ਕੋਈ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਬੋਲਿਆ:

“ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਦਾ ਕਲਰਕ ਏ, ਮੈਂ ਜਾਣਨਾਂ ਇਹਨੂੰ!”

ਅਬੋਲ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ, ਭਾਰੀ ਭਰੜਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚੰਘਾੜਦਾ, ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀਆ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਸਾਹਮਣੇ ਝੂਲਦਾ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਛਾਤੀ ਤੋਂ ਧੱਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੂਹਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਇਕ ਰੱਸੀ ਕੱਢੀ ਤੇ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਹੋ ਟਿਕੇ ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀਏ ਦੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ, ਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਭੀੜ ਨੂੰ ਕੜਕੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ:

“ਨਿਕਲ ਜਾਓ ਏਥੋਂ, ਗੰਵਾਰੋ!”

ਸਿੱਜੀਆਂ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਸਾਹ ਲਈ ਫੜਫੜਾਂਦੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਲਸੀਆ ਭੱਜਾ-ਭੱਜਾ ਆਇਆ, ਉਹਨੇ ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀਏ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਰੱਸੀ ਦਾ ਸਿਰਾ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਮਿਤਰੋਪੋਲਸਕੀ ਨੂੰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਲੈ ਟੁਰਿਆ।

ਡਾਢੇ ਬੁਰੇ ਹਾਲੀਂ ਮੈਂ ਵੀ ਪੈਲੀਉਂ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਮੇਰਾ ਚੇਤਾ, ਢੋਡਰ-ਕਾਂ ਦੀ ਖਰ੍ਹਵੀ ਕਾਂ-ਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਹਨਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਫੇਰ ਗੂੰਜ ਪਿਆ:

“ਸ਼ਹਿਰ ਏਰੀਅਲ ਉੱਤੇ ਕਹਿਰ ਟੁਟੇ!”

ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ 'ਚੋਂ ਪੁਲਸੀਏ ਦੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੋਝੇ ਵਿੱਚੋਂ ਰੱਸੀ ਕੱਢਣ ਦੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪੈਰੰਬਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਲਾਲ ਹੱਥ ਇੰਝ ਮਸਕੀਨੀ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਕਰਨ ਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਹ ਹਜ਼ਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਕੱਢ ਸਕਿਆ....

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਪੈਰੰਬਰ ਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੰਗੇ ਨਫੇ ਵਾਲਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਣ 'ਤੇ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਤੇ ਓਥੇ ਉਹਨੇ ਕਾਠੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਹੱਟੀ ਪਾ ਲਈ...

ਪਰ ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਅੱਗੇ ਮੈਂ ਕਾਠੀ-ਸਾਜ਼ ਦੀ ਗੌਣ ਦੀ ਅਕਸਰ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਉਹਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ।”

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਬਹਿ ਗਿਆ, ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਭਰਵੱਟੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਤਣੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚਿੜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਗਾਹਕਾਂ ਤੇ ਸਾਹ-ਘੋਪਵੀਆਂ ਬੋਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਾਠੀ-ਸਾਜ਼ ਨੇ ਗੌਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਹੈਂਕੜ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਬੀਅਰ ਦਾ ਗਲਾਸ ਭਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਅਟਕ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਵਾਹ! ਕਮਾਲ ਏ!”

ਉਹਨੇ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਤੇ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ, ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

“ਠੀਕ ਕਹਿਣੈਂ ਭਰਾਵਾ ਤੂੰ।” ਜਦੋਂ ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਨੇ ਗੌਣ ਮੁਕਾ ਲਿਆ, ਉਹਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ। “ਗੌਣਾ ਆਉਂਦਾ ਸੂ, ਮੇਰੇ ਵੀ ਮੁੜਕੇ ਛੁਟਾ ਦਿੱਤੇ ਸੂ।”

ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਕਾਠੀ-ਸਾਜ਼ ਗੌਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਪਿੱਛੇ ਝਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅੱਖਾਂ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ:

ਪੈਲੀਆਂ ਥਾਣੀਂ ਟੁਰੀ ਜਾਵੇ ਕਲ-ਮੁਕੱਲੀ ਨਾਰ।

ਰਿਜ਼ਕਵਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ ਉਹ ਬਾਹਰ।

“ਹਾਂ, ਆਉਂਦਾ ਸੂ ਗੌਣਾ,” ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹਸਦਿਆਂ ਤੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਂਦਿਆਂ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ।

ਕਲੇਸ਼ਚੋਵ ਕਿਸੇ ਬੰਸਰੀ ਵਾਂਗ ਵਜਦਾ ਗਿਆ:

ਕਿਹਾ ਉਸ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਨੂੰ ਅਤਿ ਥਕੇਵੇਂ ਨਾਲ਼:

ਮੇਰੇ ਜਿਹੀ ਯਤੀਮ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਪੁਛੇ ਹਾਲ।

“ਹੱਦ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੂ!” ਸੂਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ। “ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਹੱਦ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੂ।”

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਤੱਕਿਆ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਗੌਣ ਦੇ ਉਦਾਸ ਬੋਲ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ਼ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੇ ਰੌਲੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਹੋਰ ਉੱਚੇ, ਹੋਰ ਸੁਹਣੇ, ਹੋਰ ਜਾਨਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ:

ਸਾਰੇ ਏਸ ਪਿੰਡ 'ਚ ਨਾ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਅੰਗ ਸਹੇਲੀ,

ਲੋਕੀਂ ਲੁਟਣ ਮੌਜਾਂ, ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਕਲ-ਮੁਕੱਲੀ,

ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾਂ ਨਾ ਮੈਂ ਸੁਹਣੀ,

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਹ ਵੇਸ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕਰੇ ਮਨਮੋਹਣੀ।

ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਢਾ ਰੰਡਾ ਕੋਈ ਰੱਖ ਲਏਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਲ,

ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਥੋਂ ਹੋਰ ਨਾ ਜਾਵੇ ਜੀਵੀਂ....

ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਸੰਗਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਰੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਸਿਰ ਨਿਵਾਈ, ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਸੜ੍ਹ-ਸੜ੍ਹ ਕਰਦਾ, ਅਥਰੂਆਂ ਨੂੰ ਗੋਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤ੍ਰਿਪਣ ਦੇਂਦਾ, ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ।

ਤੀਜੇ ਗੌਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਡਾਢਾ ਟੁੰਬਿਆਂ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਏਥੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਬਹਿ ਸਕਦਾ ਮੈਂ - ਹੁੰਮਸ ਏ - ਇਹ ਨਹਿਸ਼ ਬੋਆਂ - ਆ ਘਰ ਚਲੀਏ!”

ਪਰ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਅਸੀਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਆਏ, ਉਹਦੀ ਰੋਂ ਬਦਲ ਗਈ।

“ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਸੂ, ਪੇਸ਼ਕੋਵ! ਆ ਹੋਟਲ ਚਲੀਏ ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਈਏ! ਮੇਰਾ ਘਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ!”

ਕਿਰਾਏ ਬਾਰੇ ਖਹਿ-ਮਖਹਿ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਬਰਫ਼-ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਹੋਟਲ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਚੁਪ-ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਓਥੇ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਨੁਕਰ ਵਿੱਚ ਮੇਜ਼ ਲਿਆ, ਤੇ ਇਕਦਮ ਹੀ ਮੁੜ-ਘਿੜ ਏਧਰ-ਓਧਰ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੇ ਦਰਦ ਦਾ ਝੂਣਿਆ, ਉਹ ਪੋਲੇ-ਪੋਲੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ:

“ਓਸ ਬੁੱਢੇ ਬਕਰੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਫੂਕ ਕਢ ਦਿੱਤੀ ਏ - ਮੇਰੀ ਤਬੀਅਤ ਏਨੀ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੂ, ਜਿੰਨੀ ਕਦੀ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸੁਣ, ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿਣੈਂ ਤੇ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿਣੈਂ - ਦਸ ਇਹਦੀ ਕੀ ਵਜ੍ਹਾ ਏ? ਮੈਂ ਸਾਲੋ-ਸਾਲ, ਚਾਲ੍ਹੀ ਲੰਘ ਗਏ ਨੇ, ਵਹੁਟੀ

ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ, ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੇ ਪਲ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਨੇ, ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦੈ, ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਕਿਸੇ ਅਗੇ ਡੋਲ੍ਹ ਘੱਤਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਦਿਆਂ, ਜੋ ਕਹਿਣ ਵਾਲੈ, ਤੇ - ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਜਿਨੂੰ, ਕਹਿ ਸਕਾਂ! ਜੇ ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ, ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ, ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਮਤਲਬ ਏ, ਗੱਲ ਉਹਦੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਏ? ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੇ, ਮਕਾਨ ਏ, ਆਪਣੇ ਫਿਕਰ-ਫਾਕੇ ਨੇ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਏ। ਵਹੁਟੀ ਓਦੋਂ ਤੱਕ ਦੋਸਤ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪਹਿਲਾ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ.... ਇੰਝ ਹੁੰਦੈ। ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ - ਖੈਰ ਤੈਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਦਿਸਦੈ - ਕੋਈ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ - ਨਿਰੀ ਮਾਸ ਦਾ ਢੇਲਾ ਏ, ਦਫਾ ਕਰ ਸੂ! ਉਫ ਭਰਾਵਾ, ਕਿੱਡੀ ਪੀੜ ਉਠਾਈ ਏ ਦਿਲ 'ਚ!”

ਉਹਨੇ ਠੰਡੀ ਕੌੜੀ ਬੀਅਰ ਨੂੰ ਘੜਪ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਂਦਾ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫੇਰ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ:

“ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਭਰਾਵਾ, ਲੋਕੀਂ ਹਰਾਮੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਤੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ - ਏਧਰ ਦੀਆਂ ਤੇ ਓਧਰ ਦੀਆਂ - ਸ਼ੌਕ ਏ, ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਨਾਂ, ਹਾਲਤ ਕਿੰਨੀ ਮਾੜੀ ਏ, ਕਿੰਨੀ ਘਿਣਾਉਣੀ ਏ - ਠੀਕ ਏ, ਭਰਾਵਾ। ਇਹ ਸਭ ਲੋਕੀਂ ਚੋਰ ਨੀ। ਪਰ ਤੂੰ ਸਮਝਦੈਂ, ਤੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਅਸਰ ਹੁੰਦੈ? ਰਤੀ ਭਰ ਨਹੀਂ। ਪਿਓਤੋਰ ਤੇ ਓਸੀਪ ਨੂੰ ਲੈ ਲੈ - ਨਿਰਾ ਗੰਦ ਨੇ ਉਹ। ਜੇ ਤੂੰ ਕਹਿਣੈਂ, ਉਹ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ ਨੇ - ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਈ ਹੋਵੇ। ਸੁਣਾ ਫੇਰ?”

ਮੈਂ ਇੰਝ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

“ਹੈ ਨਾ ਫੇਰ!” ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹਸਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਸੁੱਝੀ ਸੀ, ਈਰਾਨ ਟੁਰ ਜਾਣ ਦੀ। ਘਟੋ-ਘਟ ਤੇਰੇ ਇਹ ਤੇ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਣਾ, ਲੋਕੀਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ - ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਬੋਲੀ 'ਚ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ 'ਚ - ਗੰਦ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਓਸੀਪ ਦਸ ਦੇਂਦੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਕਹਿਨਾਂ?” ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

“ਬੇ-ਸ਼ੌਕ। ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਐਂ? ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਈ ਦਸਦੈ, ਲਫਾਫਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਾ। ਉਹ, ਭਰਾਵਾ, ਕੋਈ ਖਚਰਾ ਲੁੰਬੜ ਈ। ਨਹੀਂ, ਪੇਸ਼ਕੋਵ, ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੱਚ? ਕਿਨੂੰ ਪਰਵਾਹ ਪਈ ਹੋਈ ਏ ਸੱਚ ਸੁਣਨ ਦੀ? ਇਹ ਪਤਝੜ ਦੀ ਬਰਫ ਵਾਂਗ ਏ - ਚਿੱਕੜ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੀ ਏ ਤੇ ਪੰਘਰ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਹੋਰ ਚਿੱਕੜ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਤੇਰੇ ਲਈ ਚੰਗੈ, ਜੇ ਤੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਰੋਕ ਕੇ ਰਖੇ।”

ਉਹ ਗਲਾਸ ਗਲਾਸ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੀ ਬੀਅਰ ਚੜ੍ਹਾਂਦਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਗੁੱਟ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ:

“ਅਖਾਣ ਪਾਂਦੇ ਨੇ: ਚੁਪ ਸੋਨਾ ਤੇ ਬੋਲ ਮਨੂਰ। ਵਾਹ, ਭਰਾਵਾ - ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਵਾਲੀ ਏ! ਉਹਨੇ ਠੀਕ ਈ ਗੱਇਆਂ ਸੀ: ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨਾ ਕੋਈ ਮੇਰੀ

ਅੰਗ ਸਹੇਲੀ....”

ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਦੁਆਲੇ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਹਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਨੀਵੀਂ ਕਰ ਲਈ:

“ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਸਮਝੋ ਇਕ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀ ਰੂਹ ਲੱਭ ਬੀ ਚਲੀ ਸੀ - ਇਕ ਔਰਤ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਵਿਧਵਾ ਸੀ ਉਹ - ਮਤਲਬ ਏ, ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜਾਹਲਸਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਘਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ - ਉਹ ਏਥੇ ਅਜੇ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਏ। ਖੈਰ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਕੱਢੀ - ਉਹਦੇ ਕੱਲ੍ਹ ਇਕ ਕੋਪਕ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ - ਏਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ - ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ... ਇਕ ਵਿਚੋਲੇ ਨੇ ਸਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵਲ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਤੱਕਿਆ - ਕਿਆ ਮਿੱਠੜੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਉਹ ਕੋਈ! ਕੋਈ ਹੁਸਨ ਸੀ ਉਹਦਾ - ਭਰ ਜਵਾਨ ਤੇ ਰਜ ਕੇ ਸੁਹਣੀ! ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਗ ਪਿਆ - ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਿਲਿਆ, ਦੋ ਵਾਰੀ ਮਿਲਿਆ, ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ: ਕੀ ਗੱਲ ਏ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਤੇਰਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਏ ਤੇ ਤੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸੌੜੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲ ਰਹੀ? ਤੂੰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਕਿਉਂ ਜਾਵੇਂ? ਵੇਖ ਨਾ, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨੀ 'ਚ ਜਾ ਰਲਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ: ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਏ, ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਚੰਗੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਏ। ਸ਼ੈਦ ਉਹਨੇ ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੀਤੈ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਇਹ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਕਹਿਣ ਲਗੀ, ਉਹਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਏ। ਉਹ ਵੱਡੇ ਘਰ ਦੇ ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਹਿਲਿਆ ਹੋਇਐ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਲੀ-ਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ। ਆਦਮੀ ਤੂੰ ਵੀ ਚੰਗੇ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਲਗਾ ਹੋ ਗਿਐ, ਕਹਿਣ ਲਗੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਤੂੰ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੀਂ, ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਸੂ!.... ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜੋ ਵੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਕੋਈ ਅੱਸੀ ਰੂਬਲ ਤੋਂ ਵਧ ਰਕਮ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ: ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ, ਮੈਂ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਹੁਣ ਅਗੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ, ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣ ਲਗਾ। ਤੇ ਮੈਂ ਬਸ ਫੇਰ ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ....”

ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਉਹਦੀ ਹੋਸ਼-ਹਵਾਸ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹੀ ਜਾਪੀ, ਉਹ ਬੁੜ-ਬੁੜਾਇਆ:

“ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਛੇ ਵਾਰੀ ਮਿਲਿਆਂ... ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਕੀ ਸੀ! ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਘਰ ਤੱਕ ਛੇ ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ.... ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲਿਜਾ ਬੀ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਟੁਰ ਗਈ ਏ...”

ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿਤੇ ਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਥਪ-ਥਪ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਰੱਬ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਏ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਏਗਾ।” ਉਹਨੇ ਅਸਲੋਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ। “ਰੱਬ ਨਾ ਮਿਲਾਏ! ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ! ਚਲ ਚਲੀਏ ਘਰ - ਆ ਟੁਰ!”

ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ, ਉਹ ਠੇਡੇ ਖਾ ਤੇ ਬੁੜਬੁੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਹੁਣ, ਪਤਾ ਲਗਾ ਈ, ਭਰਾਵਾ...”

ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਕੁਝ ਨੇ, ਜੋ ਉਹਨੇ ਓਸੀਪ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।

20

ਤਿੰਨ ਹੁਨਾਲੇ, ਮੈਂ ਮੁਰਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ, ਸੱਖਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਰ ਪਤਝੜ ਰੁੱਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਭੱਦੇ ਸਟਾਲ ਢਾਹੁੰਦਿਆਂ ਤੇ ਹਰ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਬਣਾਂਦਿਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ, ਓਵਰਸੀਅਰ ਲਗਾ ਰਿਹਾ।

ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜ ਰੂਬਲ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਕਮਾ ਕੇ ਲਵਾਂ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਫਰਸ਼ ਪੈਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦੋ ਫੁੱਟ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਸਾਰੀ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟਣੀ ਪੈਂਦੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਲਈ ਅਣ-ਸਿਖੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਬਲ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਤਰਖਾਣਾਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਇਸ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਂਦੇ ਤੇ ਬੁਹਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜੰਦਰੇ ਤੇ ਮੁਠਾਂ ਖੋਹਲ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ।

ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਤੇ ਤਰਖਾਣ ਵੀ, ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ, ਸਮਝੋ ਇੰਝ ਖੁਲ੍ਹੇ ਆਮ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਡਾਢੀ ਲੋੜ ਹੱਥੋਂ ਆਤੁਰ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ:

“ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਰੂਬਲਾਂ ਲਈ ਇੰਝ ਟਿਲ ਲਾਣੈਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਵੀਹ ਹੋਣ! ਹਾਸਾ ਆਉਂਦੈ ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ!”

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਰੂਬਲ ਦੀ ਕਿਰਸ ਕਰਕੇ, ਉਹਦਾ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਅੱਖ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਮੈਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਨਾ ਬਣਾ!”

ਮੈਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਚੋਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਸੀ, ਤੇ ਇਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਬਿਨਾਂ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲ ਹੜਪ ਕਰ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਆਪ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਜਦੋਂ ਮੇਲਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜੀ-ਕਿਹੜੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ; ਅਕਸਰ ਉਹਨੂੰ ਰਹਿ ਗਏ ਸਮਾਵਾਰ, ਪਲੇਟਾਂ, ਗਲੀਚੇ, ਕੈਂਚੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਬਕਸੇ ਤੇ ਪੇਟੀਆਂ ਵੀ ਲੱਭ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾ ਲੈ ਤੇ ਸਟੋਰ 'ਚ ਰੱਖ ਦੇ ਨੇ।”

ਸਟੋਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਭਿਜਵਾ ਦੇਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, ਮੈਂ ਸੂਚੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਬਣਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਛੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ।

ਮੈਨੂੰ ਮਾਲ-ਅਸਬਾਬ ਦਾ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇ; ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਬੋਝ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬੇਰਾਂਗਰ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਹੇਠ ਦੇ ਗੀਤ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੁਸ਼ਕਿਨ ਖਰੀਦਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਘੁਣਤਰੀ ਬੁੱਢੜਾ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਪੈਸੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਜ਼ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਗਲੀਚੇ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਫਲੈਟ ਤੂੜਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਭੈੜੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੱਦੇ ਆਕਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਗੰਧ ਤੇ ਵਾਰਨਿਸ਼ ਦੇ ਬੋ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਖਿੰਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਕਮਰੇ ਭੈੜੇ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੰਦ-ਮੰਦ ਨਾਲ ਭੂਸਲੇ ਟਰੰਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਘਿਣ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਲਦ-ਲਦ ਘਰ ਪੁਚਵਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਵਾਫ਼ਰੀ ਵਧਾਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਲੈਟ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਦਾ ਵੀ ਫਰਨੀਚਰ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਘਟੋ-ਘਟ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸੁਹਣਾ ਸੀ।

ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬੇ-ਸੁਰੀ, ਬੇ-ਠੁਕ ਲਗਦੀ, ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਚੋਖੇ ਕੁਝ ਦਾ ਮੁਢੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਸਟਾਲਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਸ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਫਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਬਹਿ ਤੇ ਬੂਹਿਆਂ ਨੇ ਢਿਲਕ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਪੈਂਦਾ, ਬਾਲੇ ਗਲ ਜਾਂਦੇ। ਹਰ ਸਾਲ, ਦਰਜਨਾਂ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੇਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਥੜੇ ਡੁਬ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਹਰ ਸਾਲ ਦੇ ਡੁਬ ਜਾਣ ਨਾਲ ਓੜਕਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਡੁਬ ਜਾਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਜਾਣਾ।

ਹਰ ਬਸੰਤ ਰੁਤੇ, ਜਦੋਂ ਬਰਫ ਪਾਟਦੀ, ਤੁਲੇ ਤੇ ਦਰਜਨਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਲੋਕੀਂ ਹਉਕੇ ਭਰਦੇ ਤੇ ਕਰਾਂਹਦੇ, ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਰਫ ਦੇ ਪਾਟਣ 'ਤੇ ਫੇਰ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੋਕੀਂ ਇਸ ਗਧੀ-ਗੋੜ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਗਿੜਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਓਸੀਪ ਨੂੰ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ, ਇੰਝ ਲਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ

ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ।

“ਵੇਖ ਏਸ ਕਾਂ ਵਲ, ਕਿਵੇਂ ਕਾਂ-ਕਾਂ ਕਰ ਰਿਹੈ!”

“ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਐ? ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਪਈ ਏ?”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਟਿਚਕਰ ਦੀ ਉਹ ਚਮਕ ਬੁਝਾਏ ਬਿਨਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਅਨੋਖੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤੇਜ਼ ਸੀ, ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾੜਨ 'ਚ ਬੜਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਏਂ ਤੂੰ! ਸ਼ੈਦ ਤੇਰਾ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸ਼ੈਦ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਤੇਰੇ ਚੰਗੀਆਂ ਕੰਮ ਆਉਣ। ਐਹ ਤੇਰੇ ਤਾੜਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਏ....”

ਤੇ ਉਹ ਅਖਾਣਾਂ, ਅਜੀਬ-ਅਜੀਬ ਤੁਲਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲਤੀਫ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਲਫਜ਼ ਵਾਂਗਦਾ ਗਿਆ:

“ਲੋਕੀਂ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਪਏ ਕਰਦੇ ਨੇ: ਭੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋਈ ਏ ਤੇ ਹਰ ਬਸੰਤ ਰੁਤੇ ਵੋਲਗਾ ਕੰਢੇ ਤੋੜੀ ਲਿਜਾਂਦੈ, ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਅੱਧ-ਵਿਚਕਾਰ ਲਿਜਾਈ ਜਾਂਦੈ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਘਟਾਈ ਜਾਂਦੈ; ਤੇ ਹੋਰ ਇਹ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਨੇ: ਵੋਲਗਾ ਘਟ ਡੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹੈ! ਬਸੰਤ ਰੁਤੇ ਬਰਫ਼ਾਂ ਪੰਘਰਨ ਤੇ ਹੁਨਾਲੇ ਦੇ ਮੀਹਾਂ ਨਾਲ ਖੱਡੇ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ ਤੇ ਭੋਂ ਫੇਰ ਵੋਲਗਾ 'ਚ ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ!”

ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਫਸੋਸ ਜਾਂ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਲਗੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਆਦ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਸੌਖੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ।

“ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਈ - ਅੱਗਾਂ!”

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਹੁਨਾਲਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘਦਾ, ਜਦੋਂ ਵੋਲਗਾ ਤੋਂ ਪਾਰਲੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ; ਹਰ ਜੁਲਾਈ ਮਹੀਨੇ, ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਸੰਧੂਰੀ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਸੱਤਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਪੈਂਦਾ, ਬੇ-ਕਿਰਨ ਸੂਰਜ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆਈ ਹੋਈ ਅੱਖ ਵਾਂਗ ਟੱਕ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਦਾ।

“ਜੰਗਲਾਂ - ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਏ,” ਓਸੀਪ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਜੰਗਲ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਜਾਂ ਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇ; ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਜੰਗਲ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਕੋਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਏਡੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ - ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਚ ਰਿਜ਼ਕਵਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਰਿਜ਼ਕਵਾਨਾਂ 'ਤੇ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਵੇਖ - ਹੁਨਾਲੇ 'ਚ ਕਿੰਨੇ ਪਿੰਡ ਕੋਲੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ! ਘਟੋ ਘਟ ਇਕ ਸੌ, ਤੇ ਇਹ ਏ ਅਸਲੀ ਨੁਕਸਾਨ!”

ਉਹ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸਿਆ।

“ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦਰਦ ਨੇ, ਮਗਜ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦਿਸਦੈ ਕਿ ਬੰਦੇ

ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਾ ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਹੁੰਦੈ ਤੇ ਨਾ ਭੋਂ ਨੂੰ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਹੁੰਦੈ ਅੱਗ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ!”

“ਹੱਸ ਕਿਉਂ ਰਿਹੈ ਤੂੰ?”

“ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੱਸਾਂ? ਅੱਗ ਤੂੰ ਅਥਰੂਆਂ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਬੁਝਾ ਸਕਦਾ, ਤੇ ਹੜ੍ਹ ਤੇ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਵਧਦੈ।”

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੁਨੱਖਾ ਬਿਧ ਆਦਮ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੇ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੀ ਮੰਦਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਛੱਡੇ ਝੋਂਕਦਾ ਗਿਆ:

“ਰਤਾ ਵੇਖ, ਲੋਕੀਂ - ਆਪਣੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਵੀ, ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਨੇ! ਤੱਕ ਤੇਰਾ ਮਾਲਕ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਥਕਾ ਦੇਂਦੈ। ਜਾਂ ਵੇਦਕਾ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੀ ਏ। ਕੋਈ ਅੰਤ-ਸ਼ੁਮਾਰ ਈ ਨਹੀਂ - ਏਨਾ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਵੀ ਜਾਂਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਝੁੰਗੀ ਸੜ ਜਾਏ। ਬੰਦਾ ਉਹਨੂੰ ਫੇਰ ਬਣਾ ਸਕਦੈ, ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਹਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੰਵਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਰਦਾਲੀਅਨ ਦੀ, ਜਾਂ ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਦੀ, ਮਿਸਾਲ ਲੈ ਵੇਖ। ਗ੍ਰੀਗੋਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਆਣਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹ ਚੰਗੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਏ। ਉਹ ਭੜਕ ਪਿਐ, ਲਗਦੈ, ਜਿਵੇਂ ਤੂੜੀ ਦਾ ਕੁਪ ਹੋਵੇ। ਤੀਵੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਇੰਝ ਪੈ ਗਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੀੜੇ ਲੋਥ ਨੂੰ।”

“ਜੇ ਮੈਂ ਕਹਿਨਾਂ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਆਖ ਦੇਣੈਂ?”

ਤੇ ਉਹਨੇ ਸਿਧਾ-ਸਾਦਾ, ਤੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨਰਮੀ ਨਾਲ਼ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏ, ਤੈਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਣ ਵਾਲੇ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ ਨੇ; ਤੈਨੂੰ ਸਿਖਾਣਾ ਪੜ੍ਹਾਣਾ ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਏ; ਜੇ ਇਹ ਕੰਮ ਤੇਰਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਲਗਾ, ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ? ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਖਾਰ-ਖੁਣਸ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਦਸਦਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦਸਨਾਂ, ਪਰ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਕਰਕੇ। ਮੁੰਡਾ ਤੂੰ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਤੇਰੇ ਇਸ ਦਿਮਾਗ 'ਚ ਕੋਈ ਦੈਂਤ ਫਰੋਲੇ ਫਰੋਲ ਰਿਹੈ। ਜੇ ਤੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਚੁਰਾਏ, ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਧੂੰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ, ਜੇ ਤੂੰ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ਼ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਏ, ਮੈਂ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਤੇਰੇ ਉਹ ਨਿਧੜਕ ਖਿਆਲ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਦਸ ਦੇਨਾਂ, ਸੋ ਤੂੰ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈ।”

“ਮੈਂ ਅਗੋਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।”

ਉਹ ਕੁਝ ਚਿਰ ਚੁਪ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸਨੇਹ ਨਾਲ਼ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਆਹਖੋ, ਤੂੰ ਕਰੇਗਾ; ਤੂੰ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹੈ। ਹੋਰ ਗੱਲ ਤੂੰ ਕਰੇਗਾ ਕਿਢੇ ਨਾਲ਼। ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ।”

ਆਪਣੇ ਸੁਥਰੇਪਣ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਤੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਸ ਪਲ ਓਸੀਪ ਭਠ-ਝੋਖੇ
ਯਾਕੋਵ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਬੇ-ਪਰਵਾਹ ਸੀ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੱਟਰਵਾਦੀ ਪਿਓਤੋਰ ਵੈਸਲੀਏਵ ਦਾ, ਕਦੀ
ਕਦੀ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਪਿਓਤੋਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ
ਤੇ ਨਾਨੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਲਗਦੀ - ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਜਿੰਨੇ ਵੀ
ਬੁੱਢੜੇ ਮੇਰੇ ਜਾਣੂੰ ਹੋਏ ਸਨ, ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਚਰਜ਼ ਹਦ ਤੱਕ
ਦਿਲਚਸਪ ਵੱਡੇਰੇ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਔਖਾ
ਤੇ ਘਿਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਣੀਆਂ ਅਖੌਤਾਂ ਨਾਲ ਰੂਹ ਨੂੰ ਚਿਥਦੇ ਤੇ ਦਿਲ
ਨੂੰ ਖੋਰਦੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਕੀ ਓਸੀਪ ਭਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ? ਨਹੀਂ। ਭੈੜਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਉਹ?
ਨਹੀਂ। ਉਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਆਦਮ ਸੀ - ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ
ਬਹੁ-ਪਖਤਾ ਉੱਤੇ ਅਸ-ਅਸ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਸੋਚਣੀ
ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਸੁੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ
ਸੋਚਣੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਉਬਾਲੇ ਖਾਣ ਲਗ ਪਏ:

“ਸਭ ਲੋਕੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਓਪਰੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਹੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੇ
ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਭ ਓਪਰੇ ਨੇ; ਤੇ ਲਗਦਾ ਏ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ
ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਪੀਡੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ; ਸਿਰਫ਼ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਏ ਤੇ ਓਸ ਕਮਾਲ ਦੀ ਮਲਕਾ ਮਰਗੋਤ ਨੂੰ।

ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਹ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖਿਆਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੇ
ਬੱਦਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਰੁੱਖੀ ਤੇ ਸਾਹ-ਘੋਪਵੀਂ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ। ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ
ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ? ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਸਾਂ? ਓਸੀਪ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਹੈ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ,
ਜਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਨਿੱਤ ਵਧੇਰੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਨ ਲਗ
ਪਿਆ।

ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਜੁਸ਼ੀਲੀਆਂ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ,
ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ, ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਢਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਚੱਕੀਰਾਹਾ ਬੜਾ ਢੀਠ ਪੰਛੀ ਹੁੰਦੈ, ਪਰ ਡਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਕੋਈ
ਨਹੀਂ ਤਰਿਹਦਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦਿਲੋਂ ਕਹਿਨਾਂ, ਕਿਸੇ ਖਾਨਕਾਹ 'ਚ ਪੈ ਜਾ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੂੰ
ਬਾਲਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਤੂੰ ਓਥੇ ਰਹਿ ਸਕਣੈਂ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ
ਧਰਵਾਸ ਦੇ ਸਕਣੈਂ; ਤੇਰੇ ਲਈ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ; ਰਾਹਬਾਂ ਲਈ ਮੁਨਾਫਾ। ਪੂਰੇ ਦਿਲੋਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ
ਇੰਝ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇਨਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਏ, ਤੂੰ ਏਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰ
ਸਕਦਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਖਾਨਕਾਹੇ ਪੈਣ ਦੀ ਕੋਈ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ

ਅਬੋਧ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲਭਲੱਈਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਿਆ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਚੈਨ ਦੀ ਸਿਕ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਤਝੜ ਰੁਤ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਰਗੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਖੁੰਬਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸੱਖਣ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਹਰ ਨੁੱਕਰ ਤੇ ਝੀਤ ਅਸਲੋਂ ਜਾਤੀ-ਪਛਾਤੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡ ਗਈ।

ਮੈਂ ਵੇਦਕਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਕੁੜੀਆਂ ਪਿਛੇ ਹੀ ਭੱਜਦਾ ਸਾਂ - ਮੇਰੇ ਲਈ ਰੂਹ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਣ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਗਿਆ, ਓਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸ ਸੱਖਣੇ, ਬੇ-ਮਤਲਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਿਊਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕੀਂ ਜਿਊਂਦੇ ਲਗਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਲੰਘਿਆ ਸਾਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇੰਝ ਉਚਾਟ ਹੋ ਵਿਚਾਰਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਸੁਜਿਆ ਤੇ ਭਾਰਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਕਬਾੜਖਾਨੇ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਤੂਸੜਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟਣ ਦੀ ਨਾ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਤਾਕਤ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਯੋਗਤਾ।

ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਰ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਮੈਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਨਾ ਖਲ੍ਹਾਰਿਆ ਨੇ ਸਗੋਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡੱਕੇ-ਡੌਲੇ ਖਾਂਦੀ ਬੇੜੀ ਵਾਂਗ ਡੁਲਾਈ ਤੇ ਥਿੜਕਾਈ ਰਖਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ, ਦੁਖ ਤਕਲੀਫਾਂ, ਰੋਗੀ-ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿ੍ਣਾ ਸੀ, ਤੇ ਵਹਿਸ਼ਤ - ਲਹੂ, ਸੱਟਾਂ, ਤੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਜ਼ਬਾਨੀ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਵੀ - ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਕਰਹਿਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ; ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੀਤ ਗੁੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਜੰਗਲੀ ਜਨੌਰ ਵਾਂਗ ਲੜਦਾ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀਆਂ ਬੇ-ਤਰਸ ਪੀੜਾਂ ਝਲਦਾ।

ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਉੱਤੇ ਵਰ੍ਹ ਪੈਣ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਸਵਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਘੱਤਦਾ। ਨਿਪੁੰਸਕਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੇ ਪਏ ਦੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਫਸੋਸ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੋ ਸ਼ਖਸ ਵਸਦੇ ਸਨ: ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਦੋਂ ਵੱਧ ਗੰਦ ਤੇ ਘਿਣਾਉਣਾਪਣ ਵੇਖ ਕੇ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਗੜਬੜ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਣੇ, ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਬੇਬਸ ਤਰਸ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਖਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚੁਪੀਤੀ, ਆਰਾਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਣ ਦੀ ਸਿਕ ਸੀ। ਉਹ ਈਰਾਨ ਜਾਣ ਦੇ, ਕਿਸੇ ਖਾਨਕਾਹੇ ਪੈਣ ਦੇ, ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਵਾਲੇ ਦੀ ਝੁੱਗੀ 'ਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰੇਲਵੇ-ਗਾਰਡ ਦੇ ਡੱਬੇ 'ਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਸ਼ਹਿਰ

ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਰਾਤ ਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰ ਬਣਨ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਿੰਨੇ ਘਟ ਲੋਕੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿੰਨੀ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰੀ ਹੁੰਦੀ, ਓਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ।

ਦੂਜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਸਿਆਣੀਆਂ ਤੇ ਸੱਚੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਰੂਹ ਤੋਂ ਬਪਤਿਸਮਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਗੜਬੜ ਚੌਥ ਵਿੱਚ ਬੇ-ਕਿਰਕ ਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਸੁਖਾਲੇ ਹੀ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਬੜੀ ਅੱਡੀ ਨਾਲ ਮਿਧ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਦੰਦ ਵਿਖਾਂਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਠਾਂ ਵਟਦਾ ਸੀ, ਲੜਾਈ ਜਾਂ ਬਹਿਸ ਲਈ ਹਰ ਦਮ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਤਰਸ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸੂਰਮੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਸੋਭਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਤੇਗ ਸੂਤ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਾੜੀ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਭੜਕਾਹਟ 'ਤੇ ਵੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਜਮਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ...

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਕੱਟੜ ਵੈਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਉਹ ਸੀ ਮਾਲਾਯਾ ਪੋਕਰੋਵਸਕਾਯਾ ਮਾਰਗ ਦੇ ਇੱਕ ਚਕਲੇ ਦਾ ਪਾਂਡੀ। ਮੇਰੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਇੱਕ ਸਵੇਰੇ ਮੇਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚੂਰ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬੱਘੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਂਹਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਤਾਂ ਤੋਂ ਫੜਦਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜੁਰਾਬਾਂ ਲਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਅਸਲੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਿੱਚਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਲਕ ਤੀਕ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਘੁਰ-ਘੁਰ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਹਸਦਿਆਂ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਥੁਕਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਖੁਬੜੀ ਪਈ, ਨਾ ਵੇਖਦੀ, ਢਿਲਕੇ ਪਏ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਧਜਕੇ ਖਾ-ਖਾ ਤਿਲਕ ਪਈ ਸੀ; ਉਹਦੀਆਂ ਢਿੱਲੀਆਂ, ਉਤਰ ਗਈਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਉਪਰ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਬੱਘੀ ਦੀ ਸੀਟ ਨਾਲ, ਫੇਰ ਪਾਇਦਾਨ ਨਾਲ ਤੇ ਅਖੀਰ ਬੜੇ ਨਾਲ ਵਜਿਆ ਸੀ।

'ਇਜ਼ਵੋਜ਼ਚੀਕ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਛਾਂਟਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਲੀ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਡੱਬੇ ਦੇ ਧੁਰਿਆ ਵਾਂਗ ਚੁਕਦਿਆਂ ਬੜੇ ਉੱਤੇ ਧਰੀਕਦਾ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਜਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਭੱਜ ਕੇ ਪਿਆ, ਪਰ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਤ-ਛੁੱਟਾ ਗੁਣੀਆਂ ਸੁਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਉਹ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਢਹਿ ਪਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀ ਵੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਡਾਢੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ। ਪੂਰੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਭੱਜ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਵਜਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਠੋਕ ਕੇ ਢਾਹ ਕਢਿਆ, ਪਲਾਕੀ ਮਾਰ ਕੇ ਡਿਓੜੀ 'ਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਘੰਟੀ ਨੂੰ ਖਿੱਚੀ ਮਾਰੀ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜੰਗਲੀ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਭੱਜਾ ਆਇਆ। ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝਾ ਸਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅਉਜ਼ਾਰ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ।

ਅਗੇ ਦਰਿਆ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਮੈਂ 'ਇਜ਼ਵੋਜ਼ਚੀਕ' ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਗਾਧੀ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕਿਆ। ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਚੰਗੀ ਕੀਤੀ ਆ ਉਹਦੇ ਨਾਲ।”

ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ, ਉਹਨੇ ਪਾਂਡੀ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਏਡੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕਿਉਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

“ਪਵੇ ਢੱਠੇ ਖੂਹ 'ਚ,” ਉਹਨੇ ਬੱਜਰ ਘਿ੍ਣਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। “ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਬੱਘੀ 'ਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਭਲੇਮਾਣਸਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਭਾੜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਮੈਨੂੰ ਕਾਸੇ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ।”

“ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਂਦਾ?”

“ਉਹਦੇ ਵਰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਏਡਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ,” ਉਹਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਖਸ ਦੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਕਸਬਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕਮਾਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ, ਮੇਰਾ ਪਾਂਡੀ ਨਾਲ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸ਼ਾਮੀਂ ਹੀ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ, ਉਹ ਥੜੇ ਉੱਤੇ ਝਾੜੂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਇੰਝ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਦਾ, ਉਹ ਉੱਠ ਖਲੋਦਾ, ਬਾਹਵਾਂ ਕੁੰਜ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਡਰਾਵੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ:

“ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਬੂਥਾ ਭੰਨ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਣੈਂ!”

ਉਹ ਚਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਮਧਰਾ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਮੁੜੀਆਂ ਤੁੜੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਢਿੱਡ ਕਿਸੇ ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤਰੀ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦਾ ਹਸਦਾ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਸੁਹਿਰਦ ਲਿਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਲੜਨ ਦਾ ਹੁਨਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਾਰਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ, ਵਾੜ ਨਾਲ ਢਾਸਨਾ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਸਾਹੋ-ਸਾਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ:

“ਰਤਾ ਠਹਿਰ ਤੇ ਸਹੀ ਤੂੰ, ਜੰਗਲੀ ਬਿਲਿਆ!”

ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਸੁਣ ਮੂਰਖਾ, ਮੇਰੇ ਖਹਿੜੇ ਨਾ ਪਿਆ ਕਰ, ਸੁਣਿਆ ਈ?”

“ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਸਾਈ?” ਉਹਨੇ ਉਲਾਹਮੇ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ।

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ, ਉਹਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਕੱਢੀਆਂ ਸਨ।

“ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਏ? ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਈ ਉਹਦੇ 'ਤੇ?”

“ਬੇਸ਼ਕ ਆਉਂਦੈ।”

ਕੁਝ ਚਿਰ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਪੂੰਝੇ ਤੇ ਕਿਹਾ:

“ਬਿਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਈ?”

“ਆਹਖੋ, ਆਉਂਦੈ।”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ:

“ਤੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਤੇ ਝੂਠਾ ਏ! ਠਹਿਰ ਜਾ, ਤੈਨੂੰ ਚਖਾਵਾਂਗਾ ਸੁਆਦ!”

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸੜਕ ਤੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਰਾਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਪਾਂਡੀ ਨੂੰ ਟੱਕਰਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਵੱਖਤੇ ਉਠਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਈ ਚਿੱਟੀ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਥਾਪੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਵਿਥ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਕੁਦ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਉਹਨੇ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਟਾਂਗਾਂ ਤੋਂ ਨਪ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪੱਥਰ ਦੇ ਥੰਮੇ ਨਾਲ ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਟਕਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕੋਸੇ ਲਹੂ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਪੈ ਗਏ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਸੁੱਟ ਘਤਿਆ, ਬੂਹੇ 'ਚ ਖਲੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਸੁਣਾ ਫੇਰ?”

ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਦਾ? ਅਸੀਂ ਦੋ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਲੇਟਣੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ; ਪਿੱਛੋਂ ਦੁਖ ਨਾਲ ਬੰਦਲ ਜਾਣ 'ਤੇ, ਚੀਕਾਂ ਤੇ ਸਿਸਕੀਆਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬੁਲ੍ਹ ਟੁੱਕਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੜਕ ਨਾਲ ਦੇ ਸਰੂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਘਤਿਆ। ਇਹ ਚੇਤਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਕਚਿਆਹਣ ਨਾਲ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਂ ਮੈਂ ਕਤਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਏਨੀ ਕਰਹਿਤ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਕਿਉਂ ਸੁਣਾਵਾਂ? ਇਸ ਲਈ, ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕ, ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਬੀਤੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਡਹਿਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਨ-ਘੜਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੌਲ ਪਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲੁਤਫ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਘਿਣਾਉਣੀਆਂ ਖਿਆਲੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਤਕੁਤਾਉਣਾ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੱਚੇ ਹੌਲ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਨਿੱਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹੌਲ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਚਵੀ ਕਰਾਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਐਨ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹੋ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਜੀਉਂਦੇ ਹੋ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਨੀਚ ਤੇ ਕੋਝੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਿਆਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੀੜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਮਕੀਲੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸੁਹਣੇ ਝੂਠਾਂ ਨਾਲ ਡਾਢੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਲੁਕਾਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਢੁਕ ਖਲੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਨੇੜੇ! ਤੇ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਡੋਲ੍ਹ ਘਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਦਿਮਾਗਾਂ 'ਚ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਔਰਤ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਰੜਕਣ ਨਾ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ ਵੇਖ ਖਾਸ ਹੀ ਤਾਅ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨਾਲੋਂ ਉਤਮ

ਤੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਨੇ ਤੇ ਮਰੀਅਮ ਤੇ ਸੁਜਾਨ ਵੈਸੀਲੀਆ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੇ, ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ; ਅਭਾਗੀ ਧੋਬਣ ਨਾਤਾਲੀਆ ਨੇ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ; ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੈਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਕਾਨਾਂ ਤੇ ਤੱਕਣੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਉਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਬਖਸ਼ਦਿਆਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ।

ਤੁਰਗਨੇਵ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਲਕਾ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ - ਗਿਆਨ ਦੇ ਉਸ ਭੰਡਾਰੇ ਦਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਤੇ ਤੁਰਗਨੇਵ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਸੀ।

ਮੇਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਘਰ ਮੁੜਨ 'ਤੇ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਕਰੈਮਲਿਨ ਦੀ ਕੰਧ ਕੋਲ ਵਾਲੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਅਟਕ ਜਾਂਦਾ, ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵੋਲਗਾ ਹੇਠ ਡੁਬਦਿਆਂ, ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਲਟ-ਲਟਾਂਦੇ ਦਰਿਆ ਵਹਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਧਰਤੀ ਵਾਲਾ ਦਰਿਆ ਗੂਹੜਾ ਕਿਰਮਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਜਿਹੇ ਪਲੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੁਲ੍ਹਾ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅਦਿਸ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਖਿੱਚੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਕੋਈ ਸੂਰ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਲੀ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਧਰਤੀ ਦੀ ਚੁੜਿੱਤਣ ਵਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਓਪਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕੀਂ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚਿਤਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਗਿੜਨ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਸੁਥਰੀ, ਚੰਗੀ ਤੇ ਘਟ ਬੋਝਲ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਹਿਮ ਠੰਡੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਇਹ ਬਲਵਾਨ ਆਸਾਂ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਕਿ ਚੰਗੇਰੇ ਢੰਗ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਸਾਦ-ਮੁਰਾਦਾ ਆਦਮੀ ਮਿਲ ਪਵੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੌੜੀ ਰੌਸ਼ਨ ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਉੱਤੇ ਪਾ ਦੇਵੇਗਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਰੈਮਲਿਨ ਦੀ ਕੰਧ ਕੋਲ ਇਕ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਚਾਚਾ ਯਾਕੋਵ ਆਣ ਰਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਇੱਕ ਦਮ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣ ਹੀ ਸਕਿਆ ਸਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਸਾਡਾ ਮੇਲ ਘਟ-ਵਧ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਘੜੀ-ਪਲ ਲਈ ਤੇ ਰੱਬ-ਸਬੱਬੀ।

“ਤੂੰ ਉਗਦਾ ਰਿਹੈਂ,” ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਤਾ ਕੁ ਧੱਕਦਿਆਂ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲੀਂ ਲਗ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੋਣ।

ਨਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਚਾਚੇ ਯਾਕੋਵ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹ ਇੱਕ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰਡਰ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਦਾ ਭੋਗ ਮਾੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵਾਰਡਰ ਬੀਮਾਰ ਹੁੰਦਾ, ਚਾਚਾ ਯਾਕੋਵ ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਕੈਦੀਆਂ ਲਈ ਚੰਗੇ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਇਹਦਾ ਪਤਾ ਲਗਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਤੀਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਛੱਡਣ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਭੱਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਿਆ; ਪਰ ਇਕ ਜਣਾ ਡੀਕਨ ਦੀ ਗਿੱਚੀ ਘੋਪਦਿਆਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਫਤੀਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਲਮਕਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਕਚਹਿਰੀ ਤੱਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ - ਕੈਦੀਆਂ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਹੀ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਉਹਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚਲਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਰੁਖਾ ਵਿਸ਼ਨੀਕੋਵ ਗਿਰਜੇ ਦੀ ਭਜਨ-ਮੰਡਲੀ ਵਿੱਚ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਮੰਡਲੀ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ:

“ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਐ, ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਫੂਕੀ। ਕੱਲਾ ਗੌਣ ਵਾਲੈ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਾਵਾਰ ਭਖਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰਸ਼ ਮਾਰਦਿਆਂ ਢਿਲ ਹੋ ਜਾਏ, ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦੈ। ਬੜਾ ਸੁਥਰਾ ਮੁੰਡੈ। ਤੇ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਸਾਫ਼।”

ਹੁਣ ਬੁੱਢਾ ਲਗਦਾ, ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਆਪ ਗੰਦਾ, ਭੈੜ-ਭੜੱਬੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਘੁਟਿਆ ਪੀੜਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸੁਹਣੇ ਕੁੰਡਲ ਵਿਰਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਕੰਨ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਚਿਟਿਆਈ ਉੱਤੇ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀ-ਰਹਿਤ ਕੂਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ, ਲਾਲ ਨਾੜੀਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਹਾਸੇ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਨੂੰ ਬੋਲਣੋਂ ਅਟਕਾਂਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਦੰਦ ਉਹਦੇ ਠੀਕ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਖਸ ਨਾਲ, ਜਿਨੂੰ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਦਾ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਏਨਾ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਿਸ਼ੰਗ, ਮਖੌਲੀਆ ਗੌਣ ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਯਾਦ ਸੀ, ਜੋ ਨਾਨਾ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ:

“ਗੌਣ ਨੂੰ ਡੇਵਿਡ, ਕੰਮ ਨੂੰ ਅਬਸਾਲੋਮ!”

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਲੋਕੀਂ, ਅਫਸਰ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਫੁੱਲੀਆਂ ਫੁੱਲੀਆਂ ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤਾਂ ਸੈਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸੜਕ ਤੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਪਾਟਾ-ਪੁਰਾਣਾ ਕੋਟ, ਚਿੱਬੀ ਟੋਪੀ ਤੇ ਜ਼ੰਗਾਲੇ ਲਗਦੇ ਬੂਟ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਸੁਗੜ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ

ਪੈਚੇਂਸਕੀ ਖੱਡ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ 'ਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਓਥੇ ਅਸੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਉਪਰ
ਝਾਕਦੀ ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਮੱਲ ਲਿਆ।

“ਚੇਤੇ ਜੇ ਕਿਵੇਂ ਗੌਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਓ:

ਸੁਕਣੇ ਪਾਈ ਪਤਲੂਨ ਕਿਸੇ ਮੰਗਤੇ,
ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੰਗਤਾ ਲੈ ਗਿਆ ਚੁਰਾ...”

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੌਂਣ ਦੇ ਬੋਲ ਦੁਹਰਾਏ, ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਕਾਟ
ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉੱਤੋਂ-ਉੱਤੋਂ ਮੌਜੀ ਲਗਦਾ ਚਾਚਾ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ
ਹੀ ਕੰਡਿਆਲਾ ਤੇ ਕੌੜਾ ਸੀ।

ਪਰ ਉਹਨੇ ਵੇਦਕਾ ਨਾਲ ਗਲਾਸ ਭਰਦਿਆਂ, ਸੋਚੀਂ ਡੁੱਬੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਵਾਬ
ਦਿੱਤਾ:

“ਠੀਕ ਏ, ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂ ਲਈ ਏ, ਤੇ ਮੌਜ ਲੁਟ ਲਈ ਏ, ਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ
ਲੁੱਟੀ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਗੌਂਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਧਰਮ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਇਕ ਮਾਸਟਰ ਦਾ
ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ - ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ ਭਲਾ ਉਹਦਾ? ਮੈਨੂੰ ਭੁਲ ਗਿਐ। ਬੜੀ ਦੋਸਤੀ ਹੁੰਦੀ
ਸੀ, ਉਹਦੀ ਤੇ ਮੇਰੀ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੀ-ਪੀ ਮਾਰ ਲਿਆ - ਪਾਲੇ ਨਾਲ ਜੰਮ
ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿੰਨੇ ਆਦਮੀ ਤੱਕੇ ਨੇ ਮੈਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੀ-ਪੀ ਮੁਕਾ ਲਿਆ!
ਕੋਈ ਅੰਤ-ਸ਼ੁਮਾਰ ਨਹੀਂ! ਤੂੰ ਪੀਂਦਾ ਹੁੰਨੈਂ? ਨਾ ਪੀਆ ਕਰ। ਰਤਾ ਠਹਿਰ ਜਾ। ਨਾਨੇ ਨੂੰ
ਅਕਸਰ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਨੈਂ? ਸੋਗੀ ਬੁਢੜਾ ਏ ਉਹ। ਲਗਦੈ, ਦਿਮਾਗ ਮਾਂਦਾ ਪੈ ਗਿਐ ਸੂ।”

ਇਕ ਦੋ ਗਿਲਾਸ ਪੀ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਹ ਆਕੜ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਮੋਢੇ ਉਭਾਰ
ਲਏ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਮਘ ਕੇ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਹੱਛਾ, ਤੂੰ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਐ?” ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ। ਆਵਾਜ਼ ਨੀਵੀਂ ਕਰਦਿਆਂ
ਤੇ ਦੁਆਲੇ ਤੱਕਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ:

“ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਕੈਦੀ ਸਨ? ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਨਸਫ਼ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਦਾ
ਸੀ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਰਗੇ ਈ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ:
ਆਓ, ਭਰਾਵੋ, ਆਓ ਰਲ ਕੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹੀਏ, ਆਓ ਕੁਝ ਮੌਜ ਕਰੀਏ, ਜਿਵੇਂ ਗੌਂਣ
ਗੌਂਈਦੈ:

ਆਓ ਖੁਸ਼ ਰਹੀਏ ਭਾਵੇਂ ਹੋਣ ਨਾ ਭਾਗ,
ਜਦ ਤਕ ਨਾ ਸਾਡੀ ਵਾਟ ਮੁੱਕੇ,
ਹੁੰਦੈ ਮੂਰਖ ਜੋ ਗਮ ਅਗੇ ਨਿਵ ਜਾਵੇ,
ਅਸੀਂ ਜੀਵਾਂਗੇ ਐਸ਼ ਤੇ ਮੌਜ ਲੁਟਦੇ!

ਹੱਸ ਕੇ ਉਹਨੇ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਖੱਡ ਵੱਲ ਤਕਿਆ, ਜਿਦੀ ਤਹਿ 'ਤੇ
ਹੱਟੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲ ਸੀ।

“ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸਨ - ਉਸ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ,” ਮੁੱਛਾਂ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਉਹ ਬੋਲੀ ਗਿਆ। “ਏਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਗ ਜਾਂਦੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆ ਜਾਂਦੇ; ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਵੇਦਕਾ ਹੁੰਦੀ, ਕਦੀ ਮੇਰੀ, ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ, ਤੇ ਰੂਸ ਮਾਤਾ ਖੇੜੇ 'ਚ ਆ ਜਾਂਦੀ! ਮੈਨੂੰ ਗੌਣ ਤੇ ਨਾਚ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਗਵੱਈਏ ਤੇ ਨਚਾਰ ਸਨ। ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਹੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ। ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ! ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਭਲਾ ਕੋਈ ਬੇੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਚ ਸਕਦੈ, ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਏਹ ਸਚ ਏ। ਉਹ ਆਪ ਈ ਲਾਹ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਲੁਹਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਬਹੁਤ ਈ ਹੁਸ਼ਿਆਰ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਛੱਡਣਾ ਨਿਰੀ ਬਕਵਾਸ ਏ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।”

ਉਹ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਖੱਡ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਚਿਟਕਣੀਆਂ ਦੀ ਖੜ-ਖੜ, ਜੰਦਰਿਆਂ ਦੀ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਤੇ ਡਿਗਦੇ ਫਟਿਆਂ ਦੀ ਠਾਹ-ਠਾਹ ਨਾਲ ਹੱਟੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਟਕ ਲਾ ਵੇਖਦਾ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਅੱਖ ਮਾਰ, ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਜੇ ਸੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਤਾਂ, ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਰਾਤੀਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ - ਨੀਜ਼ਨੀ-ਨੋਵੋਗਰਾਦ ਦਾ ਮਕਾਮੀ ਚੋਰ ਸੀ ਕੋਈ। ਨੇੜੇ ਈ, ਦਰਿਆ ਪੇਚੋਰਕਾ ਕੰਢੇ ਉਹਦੀ ਰਖੇਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਡੀਕਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਝਗੜਾ ਬਸ ਐਵੇਂ ਹਾਦਸਾ ਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਡੀਕਨ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਝਖੜੀਲੀ ਰਾਤ ਦੀ ਗੱਲ ਏ - ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੱਡੇ ਕੋਟ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ; ਕੌਣ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਡੀਕਨ ਕਿਹੜਾ ਏ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਕਿਹੜਾ?”

ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਹਸਾਉਣੀ ਲਗੀ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਗੋਂ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਵੀ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ:

“ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸ ਸਕਦਾ।”

ਚਾਣਚਕ ਹੀ, ਅਜੀਬ ਸੁਖੱਲ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਰੌਂ ਬਦਲ ਕੇ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਪਲੇਟ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧਕ ਦਿੱਤੀ, ਵਿੰਛ-ਤੜਿੰਛ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਬਾਲਦਿਆਂ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕੀਤੀ:

“ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲੁਟਦੇ ਨੇ, ਫੇਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਨੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਲਈ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਘਲ ਦੋਂਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਘੜੀਸਿਆ ਜਾਵਾਂ? ਥੂ ਏਸ ਸਭ ਕੁਝ 'ਤੇ! ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣੈਂ।”

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਜੱਤਲ ਭਠ-ਝੋਖੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਵੀ “ਥੂ ਇਹਦੇ 'ਤੇ” ਕਹਿਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਯਾਕੋਵ ਸੀ।

“ਕੀ ਸੋਚ ਰਿਹੈਂ?” ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ।

“ਉਹਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਹੁੰਦਾ ਸਾ ਜੇ ?”

“ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਹੋਣਾ ਸੌਖੈ। ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਸਨ ਉਹ। ਸੱਚੀ ਮੁਚੀ ਬਹੁਤ ਈ ਵਧੀਆ! ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਤੱਕਦਾ ਤੇ ਸੋਚਦਾ: ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਏਥੇ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾਂ। ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸ਼ਤੁੰਗੜੇ ਸਨ, ਤੇ ਲੁੰਬੜ ਵਰਗੇ।”

ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਯਾਦਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਟੁੰਬ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਆਪਣੀਆਂ ਅਰਕਾਂ ਬਾਰੀ ਦੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਰਖਦਿਆਂ, ਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਗਰਟਾਂ ਵਾਲਾ ਪੀਲਾ ਹੱਥ ਲਹਿਰਾਂਦਿਆਂ, ਉਹ ਭਖੇ ਹੋਏ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਗਿਆ:

“ਜੇ ਤੂੰ ਕਦੀ ਸੁਣਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਗੱਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ ਸੀ! ਇਕੋ ਅੱਖ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹਦੀ! ਖੁਣਾਈਕਾਰ ਤੇ ਘੜੀ-ਸਾਜ਼ ਸੀ ਉਹ, ਜਾਹਲੀ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਣ ਲਈ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਈ ਮਸ਼ਾਲ ਵਾਂਗ ਮਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਗੌਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਈ: ਟਕਸਾਲ ਸਿੱਕੇ ਕਿਉਂ ਬਣਾ ਸਕੇ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਾ? ਚਲੋ ਲੋਕੋ ਤੇ ਸਮਝਾਓ ਮੈਨੂੰ। ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਸਮਝਾ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ, ਏਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਨਾ। ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ! ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮਾਸਕੋ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਚੋਰ - ਚੁਪੀਤਾ ਤੇ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਤੇ ਕੁਝ ਛੈਲ-ਛਬੀਲਾ ਜਿਹਾ; ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਈ ਬਹੁਤ ਈ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਡਿਗ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ, ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਚਾਹ ਨਹੀਂ। ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ - ਕੰਮ ਕਰ-ਕਰ ਆਪਣੇ ਪੋਟੇ ਲੁਹਾ ਲਏ ਸਨ, ਤੇ ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਚੋ ਚਾਰ ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ! ਅੰਗੂਠੀ ਭਰ ਪੀਓ, ਤਾਸ਼ 'ਚ ਕੁਝ ਕੁ ਹਾਰੋ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਲਈ ਇਕ ਪਾਈ ਥਮਾ ਦਿਓ, ਤੇ ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ, ਹੱਥਲ ਤੇ ਭੁੱਖੇ ਦੇ ਭੁੱਖੇ। ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਮੈਂ ਇਹ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਖੇਡਣ ਲਗਾ!”

ਚਾਚਾ ਯਾਕੋਵ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਨਿਉਂ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਨਾਲ ਲਗ ਗਿਆ, ਉਹ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੀਕ ਲਾਲ ਸੂਹਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇੰਝ ਜੋਸ਼ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਕੰਨ ਹਿੱਲਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ:

“ਉਹ, ਭਰਾਵਾ, ਬੇਵਕੂਫ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਦੇ ਨੇ। ਢੱਠੇ ਖੂਹ 'ਚ ਪਏ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਭਰਾਵਾ! ਮਿਸਾਲ ਲਈ, ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਵੇਖ: ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਰਹੀ ਏ? ਉਹਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਨ ਤੱਕ ਨਾਲ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਹਰ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਭਜ-ਨਠ ਕੇ ਤੇ ਭੈੜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਈ ਏ। ਗਮ ਖਟਿਐ, ਖੁਸ਼ੀ ਚੁਰਾਈ ਏ। ਮੇਰਾ ਪਿਓ ਕੜਕੇ ਮਾਰਦਾ, ਇਹ ਨਾ ਕਰ। ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਰੂਬਲ ਪਿਛੇ ਧੌਣ ਤੁੜਵਾਣੋਂ ਡਰਦਾ ਸਾਂ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖਿਸਕਦੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਬੁੱਢੇ ਵਾਰੇ, ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਚਪੜਾਸੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ। ਲੁਕਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਉਂ ਕਰਾਂ? ਮੈਂ, ਭਰਾਵਾ, ਮਸਕੀਨੀ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨਾਂ ਤੇ

ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਸਲੀ ਰਈਸ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਕੜਕੇ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦੈ। ਬੁਲਾਂਦਾ ਮੈਨੂੰ ਉਹ 'ਬਾਪੂ' ਏ, ਪਰ ਸੁਣੀਂਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇਹ 'ਚਪੜਾਸੀ' ਵਾਂਗ ਏ। ਕੀ ਮੈਂ ਏਸੇ ਲਈ ਈ ਜੰਮਿਆਂ ਸਾਂ, ਏਸੇ ਲਈ ਈ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਿਹਾ ਸੀ, ਅੰਤ ਆਪਣੇ ਈ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਚਪੜਾਸੀ ਬਣਨ ਲਈ? ਪਰ ਜੇ ਇੰਝ ਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ - ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਜੀਵਿਆ? ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚੋਂ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਲੁਤਫ ਲੈ ਲਿਆਏ?"

ਮੈਂ ਬਹੁਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਅਟਕ-ਅਟਕ ਕੇ, ਤੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਮੈਂ ਆਖਿਆ:

“ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਵੇਂ ਜੀਵੀ ਦੈ....”

ਉਹ ਫੁੰਕਾਰਿਆ।

“ਛੱਡ! ਕਿਨੂੰ ਪਤੈ? ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ! ਲੋਕੀਂ ਬਸ ਜੀਵੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਆਦਤ ਕਰਕੇ...”

ਇਕ ਵਾਰੀ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਤਲਖੀ ਦਾ ਰੰਗ ਆ ਗਿਆ:

“ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਓਰੇਲ ਦਾ - ਸਤ-ਭੰਗ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ - ਉਹ ਰਈਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਮਾਲ ਦਾ ਨਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਂਕਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਗੌਣ ਨਾਲ਼ ਹਸਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ:

ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੁਆਲੇ ਪਿਆ ਵਾਂਕਾ ਫਿਰੇ,

ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਮੂੰਹ ਬਣਾ।

ਵਾਂਕੇ, ਵਾਂਕੇ, ਏਥੇ ਕਿਉਂ ਫਿਰੇਂ?

ਹੋਰ ਨਹੀਂਉਂ ਲੱਭਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ?

“ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ, ਗੌਣ 'ਚ ਹਾਸੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜਿਉਂਦਾ ਸੱਚ ਏ! ਵਟ ਪਏ ਖਾਓ ਤੇ ਚੁੰ-ਚੁੰ ਪਏ ਕਰੋ, ਕਬਰਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉੱਕਾ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੈਦੀ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਵਾਰਡਰ।”

ਬੋਲ-ਬੋਲ ਥਕ ਜਾਣ 'ਤੇ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਵੋਦਕਾ ਪੀ ਲਈ ਤੇ ਖਾਲੀ ਗਲਾਸ ਵਲ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਨਜ਼ਰ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਉਹ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਸਿਗਰਟ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਧੂੰਆਂ ਕੁੰਡਲ ਖਾਂਦਾ ਉਹਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰਾਜ ਪਿਓਤੋਰ ਨੂੰ, ਜਿਦ੍ਹਾ ਚਾਚੇ ਯਾਕੋਵ ਨਾਲ਼ ਉੱਕਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਲਦਾ, ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ੌਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ: “ਆਦਮੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਟਿਲ ਲਾ ਲਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਲਾ ਲਵੇ, ਪਹੁੰਚਣਾ ਉਹਨੇ ਤਾਬੂਤ ਤੇ ਕਬਰ ਕੋਲ ਈ ਏ।” ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਅਖਾਣ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਹਨ੍ਹੇਰੇ 'ਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ

ਬੁਣਤੀ ਬੁਣਦੇ ਉਹਦੇ ਮੌਜੀ ਗੌਣ ਤੇ ਉਹਦੀ ਗਟਾਰ ਦੀ ਟੁਣਕ ਚੇਤੇ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮੌਜੀ ਤਸਿਗਨੌਕ ਹੀ ਭੁਲਿਆ ਸੀ। ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁਲਿਆ ਤੇ ਚਾਚੇ ਯਾਕੋਵ ਦੇ ਝੁਰੜਾਏ ਬੁੱਤ ਵਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਮੈਂ ਸੋਚੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੀ ਉਹਨੂੰ ਚੇਤੇ ਸੀ, ਕਿਵੇਂ ਸਲੀਬ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਤਸਿਗਨੌਕ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ।

ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਖੱਡ ਵਲ ਤੱਕਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਅਗਸਤ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਧੁੰਦ ਨਾਲ ਛਲਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸੋਆਂ ਤੇ ਹਦਵਾਣਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੌੜੀ ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੰਪਾਂ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਡਾਢੀ ਜਾਤੀ-ਪਛਾਤੀ ਸੀ: ਇਹ ਸੀਟੀ ਰਾਈਬਿੰਸਕ ਜਾ ਰਹੇ ਸਟੀਮਰ ਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਪਰਮ ਵਾਲੇ ਸਟੀਮਰ ਦੀ....

“ਚੰਗਾ – ਮੈਂ ਜਾਨਾਂ ਹੁਣ,” ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

“ਹੁਣ ਮਧਰਾ ਈ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਈਂ, ਤੂੰ ਮਧਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਲਗਦੈਂ। ਖੁਸ਼ ਰਹੁ; ਅਜੇ ਤੂੰ ਛੋਟਾ ਏ। ਯਾਦ ਰੱਖ: ‘ਆਓ ਖੁਸ਼ ਰਹੀਏ ਭਾਵੇਂ ਹੋਣ ਨਾ ਭਾਗ।’ ਚੰਗਾ, ਅਲਵਿਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਪੇਂਸਕੀ ਗਿਰਜੇ ਵੱਲੋਂ ਜਾਣੈਂ।”

ਤੇ ਮੇਰਾ ਮੌਜੀ ਚਾਚਾ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਕੁਝ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਉਲਝੇਵੇਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਮੌਜੀ ਚਾਚਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲਗਾ। ਚੰਨ ਪੂਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਰਹੇ ਬੱਦਲ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਲੀਕਾਂ ਖਿਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਮੇਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਂਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਓਤਕੋਸ ਕੋਲ ਵੋਲਗਾ ਕੰਢੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਓਥੇ ਮੈਂ ਧੂੜ ਵਾਲੀ ਘਾਹ ਉੱਤੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਦਰਿਆ ਵੱਲ, ਚਰਾਂਦਾ ਵੱਲ, ਅਹਿਲ ਧਰਤੀ ਵੱਲ, ਨੀੜ ਲਾ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵੋਲਗਾ ਪਾਰ ਵਹਿੰਦੇ ਗਏ, ਚਰਾਂਦਾ ਉਪਰ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚਮਕੀਲੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਲੰਘਦਿਆਂ ਧੁਪ ਗਏ ਹੋਣ। ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਗੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੱਠੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ; ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਹਰਕਤ ਲਈ ਤੀਬਰ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋੜ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਚੀਜ਼ – ਸਣੇ ਮੇਰੇ – ਕਿਸੇ ਮੌਜੀ ਘੂਕਰ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਏ ਨਾਚ ਨਾਲ, ਘੂਕ ਉੱਠੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ, ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ, ਇਕ ਹੋਰ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਰਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ਼, ਹੋਰ ਸੱਚੀ, ਹੋਰ ਦਲੇਰ, ਹੋਰ ਸੁਹਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ
ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ....

ਤੇ ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸੋਚਿਆ: “ਜੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ
ਲੱਗਾ।”

ਪਤਝੜ ਰੁੱਤ ਦੇ ਰੁੱਖੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਮਹਿਸੂਸ
ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਅਸਲੋਂ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਦਾ ਵੀ ਚਿਤ-ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਅਕਸਰ
ਮੈਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਹ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਫਿਕਰ ਨਾਲ਼ ਪਹੇ
ਲੱਭਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ, ਓਦੋਂ ਤੱਕ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਲੱਭ-ਲੱਭ
ਬੱਕਿਆਂ ਮੈਂ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਅੱਧ-ਵਿਚਕਾਰ ਕੁੱਦ ਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਅੜਕੀਆਂ ਪਈਆਂ
ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਦਲਦਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਹ ਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ, ਲਾਜ਼ਮੀ
ਹੀ, ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ ਨਿਕਲਦਾ!

ਤੇ ਇਹ ਮੇਰਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ।

ਉਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਪਤਝੜ ਰੁੱਤੇ ਮੈਂ ਕਜ਼ਾਨ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਪਿਆ, ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ
ਇਹ ਆਸ ਕਰਦਾ, ਕਿ ਓਥੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਲੱਭ ਪਵੇਗਾ।

1914

ਦਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ
(ਬਰਤੋਲਤ ਬ੍ਰੈਖਤ)	15.00 ਰੁ.
2. ਅਈਜ਼ੇਸਤਾਈਨ ਦਾ ਫਿਲਮ ਸਿਧਾਂਤ
ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ	15.00 ਰੁ.
3. ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤੀ ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾਵਾਂ	10.00 ਰੁ.
4. ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਪਕ (ਨਾਵਲ)
(ਚੰਗੀਜ਼ ਆਇਤਮਾਤੋਵ)	20.00 ਰੁ.
5. ਸ਼ੋਲੋਖੋਵ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ	30.00 ਰੁ.
6. ਸ਼ਾਂਤ ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ	30.00 ਰੁ.
7. ਪ੍ਰੇਮ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ - ਕਾਤਿਆਇਨੀ	20.00 ਰੁ.
8. ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ	80.00 ਰੁ.
9. ਮੇਰੇ ਸ਼ਗਿਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨ	100.00 ਰੁ.
10. ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ	70.00 ਰੁ.

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

1. ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ	20.00 ਰੁਪਏ
2. ਦਵੰਦਵਾਦ ਜ਼ਰੀਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ	10.00 ਰੁਪਏ
3. ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਘਰਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ (ਫ਼. ਏਂਗਲਜ਼)	35.00 ਰੁਪਏ
4. ਇਨਕਲਾਬ ਅੰਦਰ ਇਨਕਲਾਬ (ਆਇਰਿਸ ਹੰਟਰ)	20.00 ਰੁਪਏ
5. ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਝੂਠ	10.00 ਰੁਪਏ
6. ਚੋਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ ਨੇਤਾਸ਼ਾਹੀ	03.00 ਰੁਪਏ
ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਨੰਗੀ ਤੇ ਗੰਦੀ ਤਸਵੀਰ	
7. ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਅਠ੍ਹਾਰਾਂ ਸਾਲ (ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ : ਅਮੀਰੀ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਨਰਕ ਦਾ ਹਨ੍ਹੇਰਾ)	03.00 ਰੁਪਏ
8. ਮਾਓ-ਜ਼ੇ-ਤੁੰਗ ਦੀ ਅਮਿੱਟ ਦੇਣ (ਬਾਬ ਆਵੇਕਿਅਨ)	100.00 ਰੁਪਏ
9. ਉਜਰਤੀ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਸਰਮਾਇਆ (ਕਾ. ਮਾਰਕਸ)	20.00 ਰੁਪਏ
10. ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ: ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਯੂਟੋਪੀਆਈ (ਫ਼. ਏਂਗਲਜ਼)	35.00 ਰੁਪਏ
11. ਟੱਬਰ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ (ਫ਼. ਏਂਗਲਜ਼)	65.00 ਰੁਪਏ
12. ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਬਾਰੇ (ਫ਼. ਏਂਗਲਜ਼)	15.00 ਰੁਪਏ
13. ਲੂਈ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਦੀ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਬਰੂਮੇਰ (ਕਾ. ਮਾਰਕਸ)	50.00 ਰੁਪਏ
14. ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਲੈਨਿਨ)	35.00 ਰੁਪਏ
15. ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲੇ (ਜੀ. ਪਲੈਖਾਨੋਵ)	40.00 ਰੁਪਏ
16. ਉਜਰਤ, ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ (ਕਾ. ਮਾਰਕਸ)	30.00 ਰੁਪਏ
17. ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ (ਲੈਨਿਨ)	50.00 ਰੁਪਏ
18. ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ	75.00 ਰੁਪਏ
19. ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਜਦ ਕਰਵਟ ਬਦਲੀ (ਵਿਲੀਅਮ ਹਿੰਟਨ)	40.00 ਰੁਪਏ
20. ਪਾਪ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ (ਡਾਈਸਨ ਕਾਰਟਰ)	60.00 ਰੁਪਏ
21. ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ	60.00 ਰੁਪਏ
(ਦੀ ਸ਼ੰਘਾਈ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਆਫ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਇਕਾਨਮੀ)	
22. ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ (ਸਟਾਲਿਨ)	20.00 ਰੁਪਏ
23. ਫਲਸਫ਼ਾਨਾ ਲਿਖਤਾਂ (ਮਾਓ-ਜ਼ੇ-ਤੁੰਗ)	25.00 ਰੁਪਏ
24. ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ (ਲੈਨਿਨ)	15.00 ਰੁਪਏ
25. ਰਾਜ (ਲੈਨਿਨ)	10.00 ਰੁਪਏ

‘ਦਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ’ ਇੱਕ ਗੈਰ ਵਪਾਰਕ ਅਦਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਫੰਡਿੰਗ ਏਜੰਸੀਆਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਘਰਾਣਿਆਂ, ਸੰਸਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਰਤੀਆ ਵਿੱਤੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਆਮ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ-ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ਼ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਦੇ ਦਮ ’ਤੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਦਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
ਲੁਧਿਆਣਾ

ਮੁੱਲ : 100.00ਰੁ.